

PRISPEVKI
ZA ZGODOVINO
DELAVSKEGA
GIBANJA

1975-1976

1-2

INŠTITUT ZA ZGODOVINO DELAVSKEGA GIBANJA

PRISPEVKI
ZA ZGODOVINO
DELAVSKEGA
GIBANJA

LETNIK XV-XVI

ŠTEVILKA 1-2

LJUBLJANA 1975-1976

CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY OF THE WORKERS MOVEMENT
СООБЩЕНИЯ ПО ИСТОРИИ РАБОЧЕГО ДВИЖЕНИЯ
CONTRIBUTIONS A L'HISTOIRE DU MOUVEMENT OUVRIER
BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DER ARBEITERBEWEGUNG

Uredniški odbor

Dr. Marijan Britovšek, mag. Jasna Fischer, Stane Granda (urednik), dr. Milica Kacin-Wohinz, dr. France Kresal (glavni in odgovorni urednik), Ivan Križnar, dr. Janko Pleterski, mag. Franc Rozman, dr. Mirko Stiplovšek, dr. France Skerl

Prevajalca in lektorja: za nemščino Doris Debenjak, za angleščino Marija Peklenik

Zamenjava (ođmen, Exchanges, Austausch):

Inštitut za zgodovino delavskega gibanja,
61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1, SFR Jugoslavija

Založila

Partizanska knjiga v Ljubljani
s sofinanciranjem Raziskovalne skupnosti Slovenije in
Kulturne skupnosti Slovenije

Tiskala tiskarna Tone Tomšič, Ljubljana 1978

**ZA ZNANSTVENO VSEBINO TEKSTOV
IN TOČNOST PODATKOV ODGOVARJAO
AVTORJI**

RUSKI CARIZEM IN REVOLUCIJA LETA 1848

Marijan Britovšek*

UDK 947:943.6»1848«

Marijan Britovšek, Associate Professor, Faculty of Arts, University of Ljubljana, 61000 Ljubljana, Yu: RUSSIAN CZARISM AND THE REVOLUTION IN 1848.

On the basis of an analysis of documentary material the author elucidates the counter-revolutionary standpoints and activities of the Russian czarism and czar Nikolaj I himself in 1848. He mentions the viewpoints of Marx and Engels who expected czarist attack on the revolution, and discusses thereupon the Russian preparations for the outbreak of the revolution in Central Europe, the repression of the revolutionary movement in Russian Poland and the military intervention in the Danubian principalities. He points to the strengthening of the anti-Russian feeling in European democrats and the introduction of their denomination of the czarist Russia as the »international gendarme« or the »refuge of the reaction«.

1. Evropa v obdobju svete alianse

Pet mesecev po propadu Napoleonovega imperija se je sestel na Dunaju mirovni kongres evropskih držav.¹ Poleg diplomatov so mu prisostvovali tudi vladarji zmagovitih držav. Uradno se je zasedanje dunajskega kongresa začelo 1. novembra 1814, zaključilo pa 9. junija 1815 s sprejemom tako imenovanega zaključnega besedila. Diplomatske razgovore so vodili za kulisami na ožjih sestankih predstavnikov velikih držav, na zabavah, banketih in proslavah. Vodilna vloga na kongresu je pripadala Angliji in Rusiji. Na dunajskem kongresu se niso ukvarjali z vprašanji zgodovinskih ali geografskih pogojev razvoja posameznih držav, niti z načeli nacionalne samoodločbe. Narode so kupovali in prodajali, razdvajali in združevali kot je to odgovarjalo interesom in ciljem njihovih upravljalcev. Od držav, ki so se udeležile kongresa so samo tri velesile vedele kaj hočejo: Anglija je hotela ohraniti in razširiti svojo trgovsko premoč in obdržati neokrnjen svoj kolonialni imperij, druge države pa je hotela čim bolj oslabiliti. Francija si je prizadevala ublažiti posledice svojega

* Dr. Marijan Britovšek, Filozofska fakulteta v Ljubljani, Aškerčeva 12.

¹ Na kongresu se je zbralo 216 predstavnikov raznih držav. Glavni predstavnik Avstrije je bil knez Metternich, Anglije zunanji minister Castlereagh, Prusije minister za zunanje zadeve knez Hardenberg, Francija Talleyrand, Rusije pa Nesselrode.

poraza in istočasno oslabiti vse ostale. Rusija pa je želela povečati svojo moč in teritorij teh hkrati izpodkopati moč vseh drugih držav.

Kot osnovo novega zemljevida in nove razdelitve Evrope so sprejeli načelo legitimizma. Povsod so si prizadevali vrniti na prestole stare zakonite dinastije in vladarje, ki so bili strmoglavljeni med revolucijo in Napoleonovo vladavino. Mnogi majhni knezi niso dobili nazaj svojega ozemlja. Združene v mržnji proti Franciji pa so se Anglija, Avstrija, Prusija in Rusija razhajale v vrsti vprašanj. Do velikih nesoglasij med njimi je prišlo zlasti zaradi poljskega in saškega vprašanja.²

Rusija je obdržala vsa ozemlja, ki jih je zavzela: del Poljske z varšavskim vojvodstvom, Besarabijo in Finsko. Franciji so vrnili njeno ozemlje v mejah iz leta 1792 t. j. pred začetkom osvajalnih vojn. Prusiji je uspelo znatno razširiti svoj teritorij: dobila je dotlej švedsko Pomorjansko, Poznanj, Gdansk, del Saške, Vestfalijo ter ozemlje na desni in levi obali Rena. Avstriji so vrnili ozemlja, ki jih je izgubila za časa Napoleonovih vojn: Trst, Dalmacijo, Tirolsko in Galicijo. Dobila je tudi Salzburg, Lombardijo in Benetke. 8. junija 1815 so podpisali listino o ustanovitvi nemške zveze, kateri se je pridružilo 38 samostojnih nemških držav, ki so nastale na ozemlju nekdanjih 360 državic, ki so proti koncu 18. stoletja sestavljale Nemčijo, nadalje 36 monarhij in štiri svobodna mesta (Hamburg, Bremen, Lübeck in Frankfurt am M). Enotnost teh držav je predstavljala zvezna skupščina s sedežem v Frankfurtu na Maini. Nemška zveza ni imela na razpolago nikake realne sile.

Dunajski kongres je potrdil razdelitev Poljske. Mesto Krakov, ki je bilo stalno jabolko spora med Avstrijo, Prusijo in Rusijo so preosnovali v Krakovsko republiko, ki je obstajala do leta 1846.

Kongres je obnovil nekdanjo razkosanost Italije. Avstrija je dobila Lombardijo, Benetke in prevladujoči vpliv na Apeninskem polotoku. Belgijo in Nizozemsko so odvzeli Franciji in združili v kraljevino Nizozemsko, ki naj bi služila kot pregrada med Francijo in Nemčjo na severu. Belgijce so podredili Nizozemcem. Norvežane so priključili kraljevini Švedski, ker je Norveška pripadala danskemu kralju, Napoleonovemu zavezniku. Švica je bila preosnovana v konfederacijo 19 samoupravnih kantonov; na kongresu so razglasili njeno nevtralnost.

Anglija je po zlomu kontinentalne blokade vzpostavila trgovsko-industrijsko hegemonijo v Evropi. Ohranila je španske in nizozemske kolonije, ki jih je zavzela med revolucijo in Napoleonovimi vojnami: Kapsko deželo, Cejlon, britansko Gvajano, otok Trinidad in Malto. Uspelo ji je dobiti protekto-

² Rusija je hotela dobiti zase teritorij varšavskega velikega vojvodstva, čemur so nasprotovali Avstrija in Prusija. Prusija je ob podpori Rusije želela priključiti Saško, ki jo je zasedla njena vojska. To zahtevo so argumentirali s tem, da je saškega kralja treba kaznovati z odvzemom prestola, ker je bil zaveznik Napoleona. Avstrija je nasprotovala, da se Saška priključi Prusiji zaradi njenih naravnih bogastev. Anglija je podpirala Avstrijo. 3. januarja 1815 je bila podpisana tajna pogodba, naperjena proti Prusiji in Rusiji. Podpisnice so se obvezale, da bodo podprle druga drugo v primeru napada nanje. Pogodba z dne 3. januarja 1815 ni ostala brez vpliva. Prusija se je morala odpovedati svojim pravicam do Saške. Napoleonov povratek na oblast 20. marca 1815 je ponovno strnil fronto evropskih držav proti Franciji in omogočil osnovanje protifrancoske koalicije. Spet se je začela vojna, ki se je končala s popolnim porazom Francije, Napoleonovo odpovedjo in odhodom na Sveto Heleno.

rat nad Jonskimi otoki. Njeno gospostvo na morjih je bilo tako utrjeno in še razširjeno.

Dunajskemu kongresu je vsekakor uspelo vzpostaviti »legitimnost«
dinastičnih dedičev in vladarskih hiš, ki sta jih strmoglavila revolucija in Napoleon, ni pa bilo tako lahko obnoviti absolutizma.

V Španiji se je že leta 1812 v Cadizu sestal parlament in uveljavil demokratično liberalno ustavo ter ustavno monarhijo. Pod pritiskom liberalno-demokratskega gibanja v nemških državah so tudi nemški knezi obljubili, da bodo po vojni izdali ustave ter vladali z voljenimi ljudskimi predstavništvi. Ludvik XVII., ki se je leta 1814 vrnil kot zmagovalec v prtlačnem vozu v Pariz, je bil prav tako prisiljen pod pritiskom francoskega ljudstva izdati razglas v Cambraiju, da bo vladal na osnovi parlamentarne ustave. V državah severne Italije, ki so spet prišle pod oblast osovražnega habsburškega gospostva in Poljaki, ki so prišli pod carski bič, so odločno postavljali svoje nacionalne zahteve po združitvi.

Pretkani avstrijski državnik knez Metternich je jasno videl, da bi se lahko še tako skromni poganjki buržoazne demokracije razvili v smrtno nevarnost za obstoječi politični in socialni red, predvsem za novi dinastični red. Zavedal se je, da bi priznanje principa suverenosti ljudstva okrepilo liberalno-demokratično gibanje in ogrozilo novi evropski red. V Italiji je obstajala nevarnost, da bo strmoglavljeno tuje gospostvo in da bo prišlo do združitve Italije. Krepitev buržoazno-demokratskega gibanja je predstavljala za združitev Italije, to je za risorgimento, realno perspektivo. Pred enako nevarnostjo so stali tudi nemški knezi. Pruski kralj Friderik Viljem IV., ki je še omahoval, ali naj izpolni obljube glede podelitve ustave, je odkrito priznal, da bi pomenila uvedba parlamentarnega sistema z voljenim predstavništvom konec fevdalne Prusije in zmago revolucije.

Dunajski kongres je na osnovi protirevolucionarnih načel, ki jih je formuliral Metternich, vzpostavil novi evropski državni red. Revolucionarna načela buržoazno-demokratskih gibanj, načela o suverenosti ljudstva so bila tista, ki so ogrozila »restavracijo«
Evrope. Obramba pred novim buržoaznim svetom je bila skupni interes vseh konservativnih sil. Pred novimi družbenimi silami se je bilo mogoče zavarovati le s solidarnim nastopom konservativnih sil, tako da bi zatrli vsako liberalno in demokratično gibanje, kjerkoli bi se pojavilo. Ruski car Nikolaj I. je predlagal, naj se fevdalno-absolutistične države obvežejo, da bodo enotno nastopile s oboroženo silo proti vsaki državi, v kateri bo ogrožen absolutistični red. Dunajski kongres je postal tako tudi ustanovni kongres protirevolucionarne internacionale, katere naloga je bila, da prepreči in zatre razvoj buržoaznodemokratskih gibanj. Tri fevdalno-absolutistične države — Rusija, Avstrija in Prusija — so se združile v sveti aliansi kot izvršni organ kontrarevolucionarne internacionale. Metternich je bil njen arhitekt in hkrati generalni sekretar. Njegova naloga je bila, da uskladi akcije konservativnih sil v boju z buržoazno-demokratskimi gibanji. Metoda tega boja je bila, da z diplomatskim pritiskom ali z oboroženo silo posredujejo proti tistim državam v Evropi, katerih vlade bi uvedle, na svojo pobudo ali pod pritiskom vstaj, buržoazno-demokratske institucije. Kadarkoli bi grozila takšna nevarnost, naj bi se vodilne evropske sile sestale na konferenci in razpravljale o oblikah in sredstvih intervencije.

Zgodovina Evrope od leta 1815 do 1849 je zgodovina zmag svete alianse v boju z buržoaznodemokratskimi gibanji. Z diplomatsko intervencijo je sveta aliansa preprečila izpolnitev obvez, danih v 13. členu nemške zvezne ustave, v katerem so knezi obljubili ustave svojim ljudstvom. Sveta zveza je izsilila od nemškega zveznega parlamenta septembra 1819, da so sprejeli karlovarske sklepe, ki jih je nemški demokrat Viljem Humboldt označil kot sramoto za Nemčijo. Dopolnilni člen h karlovarskim sklepom je obvezoval kneze nemških držav, da za vsako ceno očuvajo absolutistično vladavino in pooblastil sveto alianso, da lahko nastopi z oboroženo silo proti vsaki nemški državi, ki bi uvedla voljena ljudska predstavništva. V dopolnilnih odlokih karlovarskih sklepov so princip oboroženega protirevolucionarnega posredovanja statutarno fiksirali. Prvič so intervencijo izvedli v Neapeljskem kraljestvu in na Siciliji. Vstaja karbonarjev, revolucionarno-demokratske tajne organizacije, je prisilila Ferdinanda IV., da je izpolnil obljubo in razglasil ustavo ter pred parlamentom na njo prisegel. Istočasno pa je pisal Metternichu, da želi in upa s pomočjo avstrijske vojske obnoviti absolutistično oblast. Predstavniki svete zveze so se nato sestali 20. oktobra 1820 v Opavi in pooblastili Avstrijo, da posreduje proti buržoazni revoluciji, ki je leta 1820 izbruhnila v Neaplju, ne upoštevajoč proteste Anglije in Francije. Marca 1821 je avstrijska vojska vkorakala v Neapelj in vzpostavila absolutistično vladavo. Vstaja v Neaplju je dala pobudo za revolucionarno vstajo v Piemontu, kjer je prestolonaslednik prav tako proklamiral ustavo, že pet dni za tem pa jo je anuliral. Spet so pozvali Avstrijo, na osnovi sklepa svete alianse, ki so ga sprejeli na konferenci v Ljubljani maja 1821, da posreduje. Hkrati so pozvali Rusijo, naj pripravi za primer, da bi prišlo do revolucionarnih vstaj v nemških državah armado stotisoč mož. Klasičen primer oborožene protirevolucionarne intervencije pa je nudila Španija. Takoj po povratku v Španijo je kralj Ferdinand VII. ukinil ustavo in vzpostavil absolutizem. Ukinjene so bile vse liberalne reforme, ki so jih izvedli Cortezi v letih 1810 do 1813. V Španiji je nastopila ostra reakcija, ki je deželo privedla do popolnega ekonomskega in političnega zastoja in pospešila odcepitev španskih kolonij v Južni Ameriki. Liberalna stranka, ki se je opirala na napredne sloje buržoazije in plemstva, na mlade oficirje in inteligenco, je začela boj za obnovev ustavnega reda z vrsto manjših, neuspešnih uporov. Zaradi upora v Madridu je bil kralj prisiljen priznati ustavo iz leta 1812. Oblast je prišla v roke liberalcev. Španski parlament je sprejel vrsto zakonov proti fevdalizmu in neomejeni oblasti katoliške cerkve. Ukinili so inkvizicijo, zmanjšali cerkveno desetino, konfiscirali in prodali cerkveno posest, ukinili senioralna sodišča, cehe in notranje carine. Začetek buržoazne revolucije v Španiji je pospešil boj proti absolutizmu v drugih državah. Na Portugalskem so z revolucijo uvedli ustavni red. Leta 1822 je prešla v Španiji oblast iz rok umerjenih liberalcev moderadosov v roke radikalnih eksaltadosov. Revolucionarno gibanje je dalo kralju povod, da je prosil sveto alianso za oboroženo intervencijo proti lastnemu narodu. Vlade Rusije, Francije, Avstrije in Prusije so se avgusta 1822 sestale v Veroni in se dogovorile za križarski pohod proti Španiji. Rusija je imela na mejah Nemčije pripravljeno armado, ki bi vkorakala v Nemčijo v primeru revolucionarnega vrenja, Avstrija pa je bila še zaposlena z dušitvijo vstaje v Italiji. Zato so nalogo, da zaduši revolucionarno gibanje v Španiji naložili Franciji. Sveta aliansa je poslala ultimatum španski

vлади, v katerem je zahtevala, naj ukine ustavo iz leta 1812. Francoska armada je strmoglavila ustavno vlado in obnovila absolutizem. Kontrarevolucija se je razvnela z vso besnostjo. Nekateri dokumente surovosti fevdalne reakcije je ovekovečil veliki španski slikar Goya v svojih radirankah. Celo Ludvik XVIII. je pozval svoje zaveznike, naj z diplomatsko akcijo ustavijo množično pobijanje borcev za ustavo. Njegov predlog je sveta aliansa zavrnila ter Ferdinandu ukazala, naj z ognjem in mečem izkorenini vsako sled demokratičnega gibanja. Obnovili so gospostvo katoliške cerkve, reakcionarne soldateske in fevdalnega plemstva. Sveta inkvizicija je spet stopila v akcijo. Francoska armada je ostala v Španiji kot čuvar »obnovljenega reda«.

Ko je zadušila revolucijo v Španiji, je sveta aliansa nameravala poslati francosko vojsko prek oceana, da bi zadušila osvobodilna gibanja v nekdanjih španskih kolonijah srednje in južne Amerike, ki so v začetku XIX. stol. osnovala več samostojnih republik (Mehika, Argentina, Kolumbija, Bolivija, Čile, Venezuela, Peru, Ekvador). Francoska vlada je bila pripravljena, da z vojsko posreduje. Računala je, da bo tako razširila svojo kolonialno posest. Toda Anglija in ZDA sta to intervencijo preprečili tako, da sta priznali nove republike. Angleški minister Canning je leta 1822 Franciji celo zagrozil, da bo Anglija začela proti njej vojaške operacije na morju. Predsednik ZDA Monroe je v poslanici kongresu izjavil, da ne bo trpel vmešavanja evropskih držav v ameriške zadeve in proklamiral geslo: Ameriko Amerikancem! Francija in Rusija sta morali popustiti. To je bil neuspeh politike svete alianse, ki ni bila uspešna tudi pri reševanju grškega vprašanja.

Grki so polagali mnogo upov v dunajski kongres, da jih bo rešil turškega jarma. Ko pa je ta sankcioniral turško oblast, so se začeli pripravljati na boj za osvoboditev. Vstajo leta 1821 je organizirala tajna organizacija grških patriotov imenovana »heterija«, ki je bila osnovana v Odesi pod vodstvom Aleksandra Ipsilantrija, grškega oficirja v ruski službi. Toda že v juniju so Grki doživeli popoln poraz. Kljub temu je nova vsaja proti Turkom 1822. leta zajela vso Grčijo, ljudska skupščina v Epidavru pa je razglasila neodvisnost. Turška vlada je na boj Grkov za njihovo nacionalno osvoboditev odgovorila z najbolj brutalnimi sredstvi: Carigrskega patriarha so javno obesili in skupaj z njim pobili še 80 škofov. Desettisoče Grkov so pobili ali prodali v sužnost. Položaj upornikov je še poslabšal razdor med njihovo centralno vlado in mestnimi upravami ter boj med dvema nasprotujočima si skupinama, od katerih se je ena opirala na ladjedelce in trgovsko buržoazijo z otokov ter je bila zahodno usmerjena, druga pa je zastopala interese veleposestnikov v kontinentalni Grčiji in je bila usmerjena rusofilsko. Boj med obema strankama je privedel leta 1823 do državljanske vojne, ki je trajala do leta 1825. Že je izgledalo, da je položaj grških upornikov brezupen. Vstajo so povsod zadušili z izjemo otokov srednje Grčije. Položaj upornikov se je še poslabšal, ko je vojska Ibrahima paše na juriš zavzela trdnjavo Misulunga in bombardirala Atene. Tedaj so prišli Grkom na pomoč številni filheleni — prijatelji iz Anglije, Nemčije in Francije. Med njimi so bili liberalci in demokrati, ki so toplo pozdravljali boj Grkov proti despotizmu turškega sultana.

Nasprotja v interesih velikih sil so preprečila enoten nastop svete alianse v grškem vprašanju. Pod pretnostjo religiozne povezanosti z Grki je carska vlada izkoristila grško vstajo za slabitev Turčije in zasedbo Carigrada. Ker so

uporniki razglasili nacionalno neodvisnost Grčije in leta 1822 sprejeli liberalno ustavo, jih je ruski car nehal podpirati. Tudi Metternich je v duhu protirevolucionarnih načel svete alianse podpiral sultana proti grški osvobodilni vojni in despotski turški oblasti, čeprav je dal sultan pobiti na tisoče svojih krščanskih podanikov. Za predstavnike svete alianse je bil sultan legitimni suveren, kateremu so se uprli grški podaniki, zato je bilo treba vstajo, tako kot vsako revolucijo, zatreti. Metternich je dal v tej zvezi izjavo, da ni nič hudega, če Turki pobijejo na stotisoče upornikov. Grško razočaranje nad carsko Rusijo je izkoristila Anglija, ki je Grčijo uradno priznala kot vojskujočo se stranko. V težnji, da bi preprečila prodor Rusije na Sredozemsko morje, si je angleška vlada prizadevala ustvariti v neodvisni Grčiji oporo proti Franciji. Avstrija je podpirala Anglijo, ker se je bala ruskih zahtev glede Moldavije in Vlaške.

Protislovja med velesilami so koristila Grčiji. 6. junija 1827 so se Anglija, Francija in Rusija dogovorile, da bodo izposlovale Grčiji avtonomijo pod sultanovo vrhovno oblastjo, tako da bo Grčija plačevala Turčiji letni davek. Turčija je odbila posredovanje velesil in prekršila premirje. Boji so se obnovili in v pomorski bitki pri Navarinu je bila 20. oktobra 1827 turško-egiptovska mornarica povsem uničena.

Poraz pri Navarinu je odločil o izidu boja. Prisilil je sultana, da je priznal neodvisnost Grčije. 3. februarja 1830 so na londonski konferenci treh velesil Anglije, Francije in Rusije razglasili neodvisnost Grčije. Osvoboditev Grčije izpod turškega jarma ob pomoči evropskih sil, članic svete alianse, je dejansko pomenila konec te zveze. Berlinska pogodba iz leta 1833 je spet zavezala sile svete alianse, da nudijo vsestransko pomoč vladarjem v primeru notranjih in zunanjih težav. Vendar pa predstavniki svete alianse niso mogli ničesar storiti proti julijski revoluciji leta 1830, ki je izbruhnila v Parizu. Gospostvo Burbonov se je sesulo kot hiša iz kart. Vojaško vmešavanje v notranje zadeve Francije bi izzvalo evropsko vojno.

Konservativna Anglija ni bila članica svete alianse, bila pa je njen zaveznik. Nobena angleška vlada, pa naj bi bila še tako reakcionarna, ni mogla javno zagovarjati antirevolucionarnega principa legitimizma, na katerem je slonela sveta aliansa in iz katerega je izvajala svoje principe do oborožene intervencije proti liberalno-demokratskim gibanjem in vladam. Angleški zunanji minister, ki je bil sicer nasprotnik buržoazno-demokratskih gibanj, je v javnosti izjavil: »Če bo kralj sankcioniral princip svete alianse, bo to privedlo do njegove lastne odpovedi... Hannoverška hiša ne more zagovarjati načel, ki so v nasprotju s principi, v katerih imenu je zasedla prestol vladarska hiša Stuartov.« V spomenici evropskim silam z dne 5. maja 1920 je Castlereagh izjavil, da nobena vlada nima pravice, da se vmešava v notranje zadeve druge. Kljub temu pa so Castlereagh in angleški konservativci moralno podpirali križarski pohod svete alianse. Torijski ministri Velike Britanije so na skrivaj spodbujali sveto alianso, naj posreduje proti uvajanju liberalnih ustav, čeprav so jih javno odobraval. Medtem ko je Castlereagh javno protestiral proti sklepu, sprejetim v Karlovyh Varyh, je Metternichu po tistem čestital k doseženemu uspehu. V zaupnem pismu mu je pisal: »Strašilo je še živo, kaže se samo v novi obliki. Toda mi ne obupujemo, zdrobili ga bomo s potrpežljivostjo.« Castlereagh je bil povsem brezbrizen, ko sta španski in neapeljski kralj brez-

obzirno zatirala liberalno-demokratska gibanja v svojih deželah. Celo potem, ko je Canning, ki je kot zunanji minister nasledil Castlereagha, vodil liberalnejši kurz, so spletke Jurija IV. in njegovih svetovalcev povsod zavirale njegove načrte. Medtem ko je Wellington javno nasprotoval nameravani vojaški intervenciji Ludvika XVIII. proti Španiji, je na skrivaj silil Burbone, naj vkorakajo v Španijo. Wellington in večina angleških konservativcev so tako kot Metternich menili, da vsaka klica demokracije prej ali slej vodi v anarhijo in da je zaradi vzpostavitve reda nujna neka oblika despotizma. Wellington je zato nasprotoval vsaki demokratični obliki vladavine, ne le v Angliji, temveč povsod v svetu. Nasprotoval je priznanju novih republik v južni Ameriki, ki so se osvobodile izpod gospostva Španije. Silil je ruskega carja, naj z orožjem posreduje proti madžarski revoluciji 1848/49. Ruskemu poslaniku v Londonu Brumovu je svetoval: »Vkorakajte! Toda z dovolj močnimi silami.« Celo Palmerstone, ki je podpiral liberalna gibanja v Evropi, ni hotel priznati revolucionarno-demokratičnega gibanja na Madžarskem. Brez protesta je odobril vojaško intervencijo Rusije proti Ogrski. Ni povsem brez osnov trditev Martina Kinsleya, da bi energična akcija Anglije lahko preprečila rusko intervencijo.

Protirevolucionarna internacionala je bila še vedno močna sila. Njeno jedro so predstavljale fevdalno-absolutistične monarhije Rusija, Avstrija in Prusija. Okoli tega jedra so se zbirale fevdalne dinastije Nemčije, Italije in Španije ter zavezniki v vseh deželah Evrope, predvsem katoliška cerkev, konservativno posedujoče angleško meščanstvo in francoska finančna aristokracija, ki je prišla na oblast po julijski revoluciji leta 1830. Sveta aliansa je bila zasnovana na mednarodni solidarnosti vladajočih razredov v obrambi obstoječega političnega in socialnega reda. Ta mednarodna solidarnost se je najbolj manifestirala v mednarodno usklajenih akcijah konservativnih vlad proti demokratičnim nacionalno-osvobodilnim gibanjem in revolucijam, kjerkoli so se pojavile.

Iz teh izkušenj so zatirani razredi in ljudstva povzela nauk, da morajo sodelovati v boju z mednarodno reakcijo. Zrasle so mednarodne revolucionarne demokratične organizacije s ciljem, da bodo vodile boj proti fevdalno-absolutistični reakciji na kontinentu. Posebno mesto v tem boju je dobil boj proti ruskemu carizmu, ki je predstavljal enega najtrdnjših stebrov svete aliance. Demokrati ga niso zastopali, označevali kot mednarodnega žandarja Evrope.

2. Vloga ruskega carizma v revoluciji leta 1848

Marx in Engels sta videla v carski Rusiji silo, ki nenehno in povsod ogroža meščansko-demokratične revolucije. Rusija je bila zanju, podobno kot za Hegla, izvenevropska avtokratska država, ki nasilno posega v politično usodo Evrope. V nasprotju s Heglom sta si ustvarila predstavo Rusije kot zgodovinsko zaostale države na avtokratski stopnji svetovnega zgodovinskega procesa. Njuna dolgoletna publicistična in znanstvena dejavnost je bila osredotočena na brezkompromisen boj s carskim absolutizmom, v katerem sta videla glavnega sovražnika svojih teženj. Vsako zvezo zahodnih politikov s carsko Rusijo sta razkrinkavala kot izdajo demokratičnih teženj in revolucije. Rusija je bila zanju glasnik reakcije, ki ogroža Evropo s svojo ekspanzionistično zu-

nanjo politiko. Marx in Engels sta ocenjevala rusko stvarnost predvsem z vidikov svojih revolucionarnih predstav.³ V letih 1848 in 1849 je bila Rusija za Marxa in Engelsa »zavetišče reakcije«. Vse bolj sta bila prepričana, da lahko evropsko revolucijo reši samo revolucionarna vojna Evrope proti ruskemu carizmu oziroma postavitev obrambnega zidu — svobodne Poljske in Madžarske proti »carski despotiji«.

Namen razprave je, da osvetli na osnovi virov, diplomatske korespondence med carjem, avstrijskim in pruskim dvorom in njihovimi poslaništvu, kakšna je bila v resnici vloga carske Rusije pod Nikolajem I. pri zadušitvi revolucije v srednji Evropi. Marxove in Engelsove teze vsekakor potrjujejo njuno intuitivno bistrost glede splošne ocene položaja.

Od vojne proti Rusiji sta Marx in Engels pričakovala poživitev revolucionarnega gibanja, podobno kot se je to zgodilo v Franciji z nacionalnimi vojnami po letu 1789. Za Nemčijo sta predlagala enak program revolucionarne propagande, kot ga je sestavil konvent za zaščito francoske republike. Trdno sta bila prepričana, da bi bilo treba v primeru zmage nemške revolucije računati z napadom carske Rusije. V številnih člankih sta pozivala k splošni vojni revolucionarne Evrope proti carski despotiji, k vojni zahoda proti vzhodu, civilizacije proti barbarstvu. Gojila sta upanje, da bo vojna revolucionarne Nemčije pometla s Habsburžani in Hohenzollerni, revolucija pa bo v celoti zmagala.

Ko se Marxovi in Engelsovi upi niso uresničili, sta ostro obsodila neodločnost nemške buržoazije. Sovražila sta fevdalno-absolutistično reakcijo v lastni deželi prav tako strastno kot carsko despotijo. Nujen pogoj za vojno proti ruskemu carizmu sta videla v zmagi nad nemško reakcijo. Stalno sta govorila o revolucionarni vojni revolucionarne Nemčije proti fevdalnemu absolutizmu ruskega carizma. Prvi pogoj za takšno vojno pa je bila poprejšnja zmaga nemške revolucije nad nemškim absolutizmom, se pravi strmoglavljenje fevdalno-absolutističnega sistema. V revolucionarni vojni proti carizmu sta videla podporo revoluciji na kontinentu. Pri tem sta računala, da se bo med revolucionarno vojno proletariat osvobodil meščanskega vpliva in nastopil kot samostojna sila, organiziral bo svojo stranko in postal sposoben, da izpelje najprej demokratično in nato socialistično revolucijo.

Politika do ruskega carizma, ki sta jo Marx in Engels zasnovala v revolucionarnem obdobju 1848/49, se ni menjala desetletja. Medtem ko je bila v revolucionarnih letih 1848/49 Marxova anticaristična politika zasnovana na tradicijah boja evropskega liberalnega in demokratičnega gibanja proti sveti aliansi, so nanju, po emigraciji v Anglijo, vplivale nove okoliščine, ki so dale njuni »rusofobiji« posebno podobo.⁴

³ Štirideseta leta 19. stoletja so obdobje, ki je bilo za Marxa in Engelsa sodobnost. Dogajanja nista ocenjevala retrogradno, temveč sta bila politično aktivno angažirana očitvidca. Njune ocene ruske zgodovine nosijo včasih pečat pragmatizma in so pisane z vidikov trenutne politične revolucionarne strategije, vendar predstavljajo strnjeno celoto, povezano z njuno politiko, nadami, uspehi in porazi.

⁴ Britovšek M., Zgodovinski oris stališč Marxa in Engelsa do slovanskih narodov. Zbornik: Aktualnost misli Hegla, Marxa, Engelsa in Lenina v družbenem življenju in znanosti XX. stoletja. Ljubljana, 1971, strani 266—268; Marks i Engels u revoluciji 1848—1849. godine i njihovi taktički stavovi. Prilozi za istoriju socializma I, Beograd 1964, strani 11—67.

Iz diplomatske korespondence je razvidno, da sta car Nikolaj I. in njegova vlada videla v dogodkih leta 1848 neposredno nevarnost za absolutistični sistem. Odpor proti njemu je bil v sami Rusiji še šibak. Revolucija je vsekakor imela svoje odmeve med neplemiško inteligenco, ki se je povezovala v ilegalne krožke in med podložnimi kmeti v nekaterih gubernijah. Posebno velik je bil odmev revolucije 1848 v tistih predelih Poljske, ki so bili vključeni v carski imperij. Iz poročila carskega namestnika za Poljsko Peskareviča⁵ razberemo, da so v letih 1847—1848 odkrili štiri zarote, od katerih naj bi na dve vplival komunizem z zahoda.⁶

Carju je bilo povsem jasno, da sleherno revolucionarno gibanje, v kateremkoli delu Poljske, pomeni nevarnost, da se bo revolucija razširila na ruski del Poljske in povzročila vstajo »v lastnem domu«. Takole je pisal Paskeviču: »To kar nameravajo naši Poljaki, je treba zatreti že v kali.«⁷

Strah pred revolucionarnim gibanjem je carski vladi narekoval represivne ukrepe, s katerimi je hotela po izjavah Nikolaja zatreti vsak revolucionarni poskus.⁸ Nikolajevska vlada ni posvečala nič manjšo pozornost, kot dogajanju doma, revolucionarnim dogodkom na zahodu. Glede vprašanja o nujnem vojaškem posredovanju, če bi Nemčija postala revolucionarno prizorišče, so se odločili že v januarju leta 1848. Nikolaj je v svojem zapisu o političnem položaju v Evropi, ki ga je napisal januarja leta 1848, to je nekaj tednov pred začetkom februarske revolucije v Franciji, opozoril na nevarnost revolucionarnega gibanja v Italiji, na državljansko vojno v Švici in na težnje po združitvi Nemčije. V tej zvezi se je odločil tudi o stališčih Rusije glede teh vprašanj. Po njegovem mnenju mora Rusija vztrajati v obrambnem položaju. Vzdržati se mora vojaške intervencije, dokler ne bo revolucije ogrozila Nemčije. Rusija mora razviti svojo aktivnost šele, ko bo države nemške zveze zajela »anarhija«. »Tedaj mora Rusija pogumno nastopiti proti zlu, ki bi nas lahko ogrozilo,« je pisal Nikolaj, »in pod svojo zastavo mora združiti vse, ki bodo ostali zvesti redu. Ta vloga pripada Rusiji. Sprejemam jo in z božjo pomočjo stopam nevarnostim nasproti, opirajoč se na pravičnost in na zaupanje v boga.«⁹

V svojem tajnem zapisu se je car Nikolaj že v uvodnih stavkih zgražal nad uzurpacijo prestola, ki ga je po julijski revoluciji v Franciji leta 1830 zasedel Louis Philippe. ». . . Sami smo porušili sveto načelo, ko smo s priznanjem uzakonili uzurpacijo, spodkopali osnovo družbenega reda — zakonito prestolona-

⁵ Paskevič J. F., knez Varšavski, grof Erivanski, carski namestnik na Poljskem. Naslov grofa Erivanskega si je pridobil kot zmagovit poveljnik v rusko-perzijski vojni v letih 1826—1829, naslov kneza Varšavskega in položaj carskega namestnika na Poljskem je dobil, ker je uspešno zadušil vstajo na Poljskem leta 1831. V letu 1849 je bil poveljnik ruske armade, ki je zadušila revolucijo na Madžarskem.

⁶ Sbornik Russkogo istoričeskogo obščestva, zv. 98, stran 614.

⁷ Šerbatov, General-feldmaršal knjaz Paskevič, zvezek VI, stran 201.

⁸ Ibidem, stran 206.

⁹ Zapis o političnem položaju v Evropi je napisal Nikolaj I. lastnoročno v francoskem jeziku. Shranil ga je v ovojnico in jo zapečatil z žigom. Na kuverti je bil zapis: »Affaire Prussienne«. Rokopis ni datiran. Iz zapiskov je mogoče sklepati, da so bili napisani nekaj tednov pred februarsko revolucijo. Dokumente je pripravil za tisk v ruščini znanstveni sodelavec Arhiva ministrstva za zunanje zadeve E. Morovskoj. Glej Zapiska Nikolaja I. o položenu del v Evrope (dalje navajam: Zapiska Nikolaja I.), strani 160—164.

sledništvo.«¹⁰ Prav tako je kritiziral revolucionarno gibanje v Belgiji in razglasitev neodvisnosti Belgije: »To je bilo nesramno in obžalovanja vredno dejanje,« je zapisalo njegovo carsko veličanstvo.¹¹

Poljska je po pisanju carja skušala posnemati ta primer. Z božjim privolenjem pa je Rusija to preprečila in Poljska je ta poskus plačala z izgubo svoje samostojnosti.¹²

Car se je pritoževal nad zavezništvom Avstrije in Prusije, ker sta pomagali poljskim revolucionarjem. »Prusija in Avstrija sta dali zatočišče našim upornim poljskim armadam in sta zavrnila, da bi izročili nizkotneže, ki so onečastili sebe, ko so izdali svojega gospodarja in dvignili orožje proti njemu.¹³ Ta nečastni postopek nam dovoljuje soditi o stopnji prijateljstva, ki odslej vlada med nami, krivci pa so dobili plačilo. Vzhodna Prusija in Madžarska, okuženi zaradi dolgotrajnega bivanja teh malopridnežev, bosta čutili njihove zlonamerne ideje, zlasti Prusija bo zaradi tega še dolgo trpela.«¹⁴ Opozoril je, da vlada odtlej med carsko Rusijo na eni ter Prusijo in Avstrijo na drugi strani nezaupanje, načela svete alianse pa so tem državam »prenehala biti istovetna«. Obžaloval je, da se je »zločinski vpliv« poljskih emigrantov v Prusiji razširil na vso Nemčijo in kritiziral dejavnost univerz, ki »že leta razkrajajo mlade generacije.«¹⁵ »Odtlej so začele dobivati te zlonamerne ideje, ki so bile dotlej prikrite, prevladujoč vpliv, tisk pa neobzdrano in nekaznovano dopolnjuje to delo.«

Car je ostro nastopil tudi proti Angliji. Njena reformna prizadevanja je takole ocenil: »Prav v tem času je ubrala Anglija, ki jo upravlja neprevidne roke, samomorilsko pot. Izvaja reforme, ki rušijo njeno staro, v stoletjih preskušeno organizacijo in povsod vnašajo tak nered, da stara Anglija izginja. Na njeno mesto stopa Anglija, ki od svoje nekdanje organizacije ni ohranila ničesar, razen napak. Anglija pogumno javno izpoveduje, da je splošno priznana zaščitnica vsega, kar pomeni anarhijo, revolucijo in razdejanje.«¹⁶

O Louisu Philippu je car govoril z zaničevanjem in na njegovo pomoč sploh ni računal. »Potrudili se bomo, da bomo opravili brez njega,« je zapisal. Zelo zaskrbljen je bil car zaradi revolucionarnih gibanj v Italiji. »Zadnji dogodki v Italiji,« je pisal »še niso končani. Lahko predvidimo tudi konec na osnovi slabosti, ki jih kažejo vsi monarhi. Dogodki, ki smo jih že davno predvideli,

¹⁰ Zapiska Nikolaja I., stran 163.

¹¹ V letu 1830 se je v Belgiji začelo revolucionarno gibanje, ki se je zaključilo z razglasitvijo neodvisnosti Belgije.

¹² Poljska vstaja je bila l. 1830 v krvi zadušena, Poljska pa je izgubila 'ustavo', ki jo je dobila od ruskega carja Aleksandra I.

¹³ Zapiska Nikolaja I., stran 161. Po neuspeli vstaji leta 1830 so poljski revolucionarji z začasno vlado pobegnili v Prusijo in Avstrijo. Ruska vlada je od Prusije in Avstrije večkrat zahtevala vrnitev poljskih emigrantov, toda obe vladi sta se bali javnega mnenja, ki je bilo na strani Poljakov, in zahtev nista izpolnili.

¹⁴ Zapiska Nikolaja I., stran 161.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Zunanjo politiko Anglije je tedaj vodil Palmerstone, ki so ga vlade svete alianse imenovale »lord-hujskač«. Vodil je politiko ohranitve in utrditve hegemonije Anglije v Evropi. Anglija je navidez zagovarjala osebno svobodo in nacionalno neodvisnost držav, kar je bilo v nasprotju z načeli svete alianse, ki si je prizadevala, da ohrani status quo, ki ga je uveljavil dunajski kongres. Reforme v Angliji so bile povezane z zmago industrijske revolucije in z reformo volilnega sistema, ki je zagotovil industrijski buržoaziji mesta v parlamentu.

so rezultat nesramne ravnodušnosti, ki presega vse meje...« Avstriji pa je očital premajhno zanimanje za ta dogajanja.

Švicarsko vprašanje je car označil kot »nega izmed škandalov, značilnih za naš žalostni čas«. Kako se bo švicarska državljanska vojna končala, dobro ali slabo, po mnenju carja, še ni mogoče predvideti. »Očitno pa je dejstvo, da Nemčija ni ravnala tako, kot bi morala.«¹⁷

Glede združitve Nemčije je car Nikolaj menil, da so to prazne besede, ki nimajo podlage. Prusija in Avstrija se kažeta v povsem novi luči. »V Prusiji vlada red, zasnovan na fantaziji kralja, ki je razglasil ustavo, zatrjuje pa, da ta ne obstaja,¹⁸ Avstrija pa nima vladarja; vodi jo triumvirat, ki skuša igrati vlogo vladarja. Takšni so naši zavezniki.«¹⁹ Car je nadaljeval: »Kako moramo v takšnih okoliščinah ravnati mi? Da bi odgovoril na to vprašanje, si moramo biti najprej na jasnem, da Rusija zavzema dvoje različnih pozicij: prvič kot zaveznica, kot članica v verigi evropskih držav, njeno drugo, odgovorno pozicijo pa določajo njeni neposredni interesi. Ni dvoma, da mora Rusija, ki je pogodbeno vezana z drugimi državami, s katerimi je skupaj odgovorna za splošni red v Evropi, izpolniti svoje naloge, če je to nujno. Sedaj lahko govorimo o nalogah glede rešitve švicarskega vprašanja in o nadaljnji usodi Italije. Naše stališče glede švicarskega vprašanja je povsem jasno. Rusija se ne bo neposredno vmešavala v švicarsko vprašanje, pridružuje pa se kolektivni poslanici, ki so jo švicarskemu parlamentu izročile Avstrija, Prusija in Francija...«²⁰

Dunajski kongres je okrepil vpliv reakcionarnih elementov v Švici, ki je bila tedaj še pretežno agrarna dežela, v industriji pa je prevladovala ročna proizvodnja. Ustava iz leta 1789 in Napoleonova vlada sta zelo malo vplivali na gospodarsko življenje dežele. Pod vplivom revolucije leta 1830 je prišlo tudi v Švici do liberalno-demokratskega gibanja. Uporniki so zahtevali revizijo ustave in zvezne pogodbe. Sedem kantonov je podpisalo leta 1832 konkordat o skupnem boju za revizijo zvezne pogodbe. Združeni mali kantoni z Baslom in Neuchâtelom na čelu so osnovali Sarnensko ligo, ki si je prizadevala ohraniti zvezno pogodbo. Predlog sedmih kantonov so zavrnil. V štiridesetih letih se je nadaljeval oster boj med klerikalci in radikali. Klerikalci so osnovali »Sonderbund« sedmih katoliških kantonov. Na čelu te organizacije so bili mestni patriciat in katoliška duhovščina, ki je razpolagala z veliko zemljiško posestjo. Nasprotno stranko je vodil demokratični del buržoazije, uživala pa je tudi podporo kmečkih množic. Radikali so zahtevali izgon jezuitov in razpust Sonderbunda. Skupščina je Sonderbund razpustila in kantonom predlagala, naj izženejo jezuite, nakar je Sonderbund odpoklical svoje poslance iz skup-

¹⁷ Zapiska Nikolaja I., stran 162.

¹⁸ Pruski kralj Friderik Viljem je dne 3. februarja 1847 izdal manifest, v katerem je obljubil periodično sklicanje zasedanj združenega deželnega zbora s pravico, da predlaga peticije v splošnih državnih zadevah. V govoru, ki ga je imel na otvoritvenem zasedanju združenega deželnega zbora je izjavil, da ga nobena sila na svetu ne more prisiliti, da ne bi dal ustave. Nikolaj je očitno mislil na ta pasus v kraljevem govoru.

¹⁹ Avstrijski cesar Ferdinand je bolehal zaradi epileptičnih napadov. Zato so leta 1839 ustanovili državno konferenco kot nekako regentstvo, ki so ga sestavljali stalni člani: nadvojvodi Karel in Ludvik, Metternich in grof Kolowrath.

²⁰ Zapiska Nikolaja I., stran 162.

ščine. To je bil signal za začetek vojaških operacij. Vojska parlamenta je bila uspešnejša. Zavzela je Freiburg in Luzern. Februarska revolucija v Franciji je preprečila sveti aliansi vojaško intervencijo v Švici. Engels je pozdravil boj radikalov s klerikalci kot izredno pomemben za zmago demokracije. »Nujno je, nadvse potrebno je uničiti to zadnje pribežališče germanizma, barbarstva, licemerstva... zvestobe do groba vsakemu, ki več plača... Čim energičneje bodo nastopili radikali, čim bolj temeljito bo skupščina, ki sedaj zaseda, zamajala to staro popovsko gnezdo..., tem jasneje bodo dokazali, da razumejo svoj položaj.«

Italijansko vprašanje je bilo na večer pred revolucijo leta 1848 zaradi nejasnosti položaja bolj zapleteno. Car je bil mnenja, da je prezgodaj napovedovati izid, zdelo pa se mu je potrebno povedati, kaj je za Rusijo sprejemljivo in kaj ne.

V katerem primeru bi Rusija vojaško posredovala, je car takole zapisal: »Če bo prišlo med Avstrijo in Piemontom do vojne, nimamo tam kaj početi vse dotlej, dokler revolucionarna Francija ne bo napadla Avstrije, kar pa je malo verjetno; to bi namreč privedlo do splošne vojne.²¹ Nikdar ne bom pristal na to, da pošljem svojo vojsko v tako oddaljeno deželo.

Toda možno je, da v Nemčiji nenadoma vzplamti revolucionarno razpoloženje, spodbujeno s tem, kar je bilo doseženo v Švici in s tem, kar bo doseženo v Italiji. To razpoloženje bo zajelo zaradi premalo trdnih, slabotnih ali nesposobnih vladarjev eno državo za drugo. Zelo se bojim, da bo spodkopan v tem primeru mir v Nemčiji. Ako pa se bo tam začel boj, tedaj se lahko zgodi, da bo ta boj koristil revolucionarjem.«²²

V tem trenutku bi Rusija, po pisanju carja Nikolaja, izpolnila vlogo žandarja v Evropi in v imenu boga vojaško posredovala. Dodal pa je še: »Za sedaj pa zahtevajo naši interesi, da ostanemo mirni opazovalci, pripravljeni na vse.«²³ Nikolajevska vlada je bila v popolni bojni pripravljenosti v pričakovanju bodoče revolucije.

V januarju leta 1848 se je Rusija razglasila za zaveznico Metternicha. To zvezo naj bi utrdilo rusko posojilo, za katero bi morala Avstrija dati Rusiji ekonomska jamstva in se zavezati, da bo ostala absolutistična država.

Avstrijski kancler knez Metternich je dne 20. januarja 1848 pisal Nesselrodeju, ruskemu ministru za zunanje zadeve, poborniku za zблиžanje Rusije z Avstrijo in oboževalcu Metternicha takole:²⁴ »... Niti Vašemu carskemu veličanstvu niti Vam ni treba posebej prikazovati položaja, v katerem je naš družbeni organizem, toda prav o njem pišem. Ta položaj poznate prav tako dobro kot mi, če pa je med obema kabinetoma lahko razlika glede vtisov, tedaj je ta pogojena z geografskim položajem obeh imperijev. Avstrijo geografski položaj spreminja v obrambno predstražo držav, ki postajajo plen tega, kar je mogoče označiti kot moralno in materialno anarhijo.

²¹ Ob koncu leta 1847 je piemontski kralj izjavil, da bo kralj bodoče združene Italije le tisti monarh, ki bo napovedal boj za nacionalno združitev Italije. Dejal je, da se bo postavil na čelo armade, če bo začela Italija vojno za neodvisnost.

²² Zapiska Nikolaja I., stran 163.

²³ Ibidem, stran 164.

²⁴ Pis'mo avstrijskega kanclera gr. Metternicha ministru inostranih del gr. Nesselrode, 20. januarja 1848 g., stran 164—165.

Leto, v katero smo stopili, bo nujno zabeleženo z velikimi dogodki. Strune so preveč napete, da ne bi počile. Jug Evrope je zajela revolucija (op. p. Grčija), v Italiji bo prišlo nujno do krize, ki se ne bo zaustavila v srednji Evropi, angleška vlada pa bo v svojem sovraštvu do srednje Evrope na vse načine spletkarila.

Blagovolite, dragi grof, da navedem nekaj zapažanj o položaju na polotoku, katerega sem na kratko orisal v pismu, ki sem ga poslal g. grofu von Ljutcovu v Rim in katero Vam bo imel čast posredovati baron vod Lebceltern.²⁵ To kar tam govorim o sardinskem dvoru, postaja povsem očitno. Zelo jasno se kaže razlika med duhom italijanske revolucije na njeni trenutni stopnji in duhom nemira, ki se v tem stoletju pojavlja v Evropi.

Avstrijsko državo napadajo z vseh strani. Izzvati hočejo anarhijo in jo pognati s svojo propagando na pot liberalizma, to je na pot skrajnega radikalizma. Lažje bi prenesli gospodarsko vojno brez izgledov, kot vojno s prividi. Zavedati se morate, da stojimo že skoraj šestdeset let kot skala nasproti razburkanim valovom. Ne odstopamo, ker menimo, da je to naš dolg do nas samih in konservativne stranke. Toda, da bomo ta dolg lahko izpolnili, nam je potrebna moč.

S polnim zaupanjem se obračam na Vas, dragi grof, z nekim problemom, na katerega prosim, da mi odgovorite z enakim zaupanjem.

Ali lahko car da na razpolago svojemu zavezniku v ustreznih okoliščinah vsoto v kovanem denarju? Za to vsoto bi dali jamstvo 5 % menic, kar bi lahko ocenili kot zadovoljivo varščino in bi pristali na ne predolg rok vračanja. Metternich je svojo prošnjo utemeljil med drugim z vojaškimi razlogi. Takole je zapisal: »Prisiljeni smo, da se močno oborožimo, ker moramo biti pripravljeni na še večje zaostritve. Naša italijanska armada sedaj šteje osemdeset tisoč borcev, okrepljena bo s štiridesetimi tisoči ljudi iz rezerve.« Metternich je nameraval poslati v Peterburg zaupnega človeka, ki bi izvedel transakcijo brez vednosti avstrijskega poslanika. »Razen imperatorja, ministra za finance in mene nihče ne ve za ta načrt, niti za zaupnega uradnika, ki ga nameravam poslati k Vam...«

Kakšen udarec je pomenila februarska revolucija v Franciji za fevdalne vlade v Evropi, nam priča diplomatska korespondenca med članicami svete alianse. Ruska diplomacija se je začela pripravljati, da združi oborožene sile Nemčije in Rusije za enoten nastop proti provizorni vladi v Franciji. Nikolaj I. je pisal v tej zvezi pruskemu kralju Frideriku Viljemu o nujnosti mobilizacije kontrarevolucionarnih sil. Po mnenju Nikolaja je bila naloga pruskega kralja, da posreduje z vojsko, ki se nahaja na ozemlju nemške zveze, prav tako pa mora poklicati na pomoč tudi hannoverskega, württemberskega in druge kralje. Nikolaj je obljubil, da bo dal tudi sam na razpolago 300.000 vojakov za zadušitev vstaj.

²⁵ V pismu grofu Ljutcovu, avstrijskemu poslaniku v Rimu, ki ga je poslal Metternich dne 5. januarja 1848 Lebcelternu, sekretarju avstrijskega poslaništva v Peterburgu, je Metternich podal analizo revolucionarnega gibanja v Italiji. Obravnaval je položaj posameznih italijanskih držav in opozoril na brezupen položaj sardinskega kraljestva zaradi omahujoče politike kralja Karla Alberta.

3. Februarska revolucija v Franciji leta 1848 in ruski carizem

Februarsko revolucijo v Franciji je izzvala vrsta socialno-ekonomskih in političnih zapletov v razvoju Francije v tridesetih in štiridesetih letih XIX. stoletja. Julijska revolucija 1830 je pomenila poraz starega plemstva, ki si je prizadevalo, da bi si zagotovilo oblast v deželi in da bi uničilo rezultate buržoazno-demokratske revolucije v letih 1789—1794. Oblast je prišla v rokečasne vlade, ki so jo vodili predstavniki finančne buržoazije. Karl X. je bil prisiljen, da se je odrekel prestolu in zbežal v Anglijo. Zaradi šibkosti republikanske stranke in neorganiziranosti delavskega razreda, je uspelo veliki buržoaziji, da si je prisvojila vse plodove ljudskih zmag in vzela v roke oblast, ki je bila dotlej v rokah restavracijskega plemstva.

Ko je liberalni bankir Lafitte zmagoslavno spremljal svojega sorodnika nadvojvodo iz Orléansa Louisa Philippa k mestni hiši (Hôtele de Ville) je izjavil: »Odslej bodo vladali Franciji bankirji.« Louisa Philippa so razglasili 31. julija za namestnika, 7. avgusta pa za francoskega kralja. Novi kralj je 9. avgusta prisegel na ustavo, ki je bila v glavnem podobna ustavni listini iz leta 1814. Pravice doma poslancev so nekoliko razširili na račun kraljevih pravic. Imunitetni cenzus so zmanjšali od 300 na 200 frankov neposrednega davka, državni aparat so očistili plemičev-reakcionarjev, vzpostavili so nacionalno gardo, uvedli mestno in oblastno samoupravo, pravice duhovščine pa so omejili. Policijsko-birokratski aparat, ki ga je ustvaril Napoleon I, je ostal nedotaknjen.

Kljub aktivnosti proletariata v julijski revoluciji delavstvo v njej ni imelo samostojne, še manj pa vodilne vloge. 10. avgusta 1830 je sicer izjavil minister Dupin: »Če bo kaka dinastija prišla na oblast po zaslugi heroizma delavcev, tedaj bo morala tudi nekaj storiti za blagostanje teh herojskih delavcev.« Štirinajst dni kasneje pa je že sporočil sienski prefekt delavski delegaciji, da so nezakonite kakršnekoli poslanice z zahtevo po zvišanju mezd in skrajšanju delovnega časa, češ da niso v skladu s principom svobode in obrtniške dejavnosti. V veljavi so ostali strogi zakoni proti delavskemu gibanju. Z visokim imunitetnim cenzusom so izključili vpliv male buržoazije in delavstva na zakonodajo. S prepovedjo sindikatov in delavskih političnih organizacij je vlada prepovedala vsako organiziranje delavcev, z zatiranjem tiska pa je onemogočila vsako kritiko svojega režima.

Ljudske množice, ki so se borile na barikadah v julijski revoluciji, zaradi svoje neorganiziranosti niso mogle izvojevati republike in političnih svobodščin za delavce. Kljub temu je imela julijska revolucija napreden značaj. Za vselej je zatrla poskuse reakcionarnega plemstva in duhovščine, da bi v Franciji obnovili fevdalno-absolutistični red. Strmoglavila je dinastijo, ki se je vsiljena vrnila na francoski prestol na bajonetih tujih intervencionistov. Tako je zadala težak udarec reakcionarnim pogodbam iz leta 1815 in celotnemu sistemu svete alianse.

Julijski dogodki v Franciji so dali močno spodbudo revolucionarnemu gibanju in liberalnim reformam v vrsti evropskih dežel. Avgusta 1830 je prišlo do revolucije v Belgiji, kar je vodilo do njene odcepitve od Nizozemske in do osnovanja samostojne belgijske kraljevine. V septembru 1830 so izbruhnile vstaje na Saškem, v Braunschweigu, Hessenu in na Bavarskem. Proti koncu novembra istega leta se je začela vstaja v ruskem delu Poljske, v naslednjem

letu pa je prišlo do vstaj tudi v Parmi, Modeni in Romanji. Okrepil se je tudi boj za parlamentarno reformo v Angliji in za demokratizacijo švicarske ustave.

Revolucionarno gibanje, ki je zajelo po julijski revoluciji Evropo, je preprečilo načrte svete alianse in ruskega cesarja Nikolaja, da bodo z vojsko posredovali v Franciji. Ruski car pa nove francoske vlade ni hotel takoj priznati.

Po julijski revoluciji je zavladala v Franciji finančna buržoazija in si podredila interese drugih kapitalistov. Sklenila je zvezo s kralji železnic in večji del železniških prog prevzela v svojo posest. Veliki bankirji so se povezovali s posameznimi panogami železarske in rudarske industrije, kar je omogočil nagel razvoj delniških družb. Balzac je duhovito zapisal: »Dežela je že tako daleč, da vidi v vsaki stvari le njeno denarno vrednost.« Stendhal pa je pripomnil: »Če listamo po kraljevskem almanahu iz leta 1829, vidimo, da je imelo plemstvo v rokah vse pozicije, sedaj, to je leta 1837, pa plemstvo životari na deželi. Potem ko so se veliki finančniki Laffitte, Perier in Rothschild že poprej povezali s plemstvom v pravem smislu besede, sedaj obvladujejo državo.« Francoski pesnik Desiré Nisard pa je ugotovil, da se suče vsa francoska poezija okrog parnikov in železniških tračnic, francoski gospodarski zgodovinar See pa je zapisal: »Po letu 1830 so postale satire na račun borze redkejše, ker so finančniki prišli na vodilne položaje.« Žalitev predstavnikov finančne buržoazije so sedaj ocenjevali kot za prav tako velik zločin kot žalitev njegovega veličanstva. Najbolj preganjen razčlenitev družbenorazredne situacije pa je podal Marx, ko je zapisal: »Za časa Ludvika Filipa ni vladala francoska buržoazija, temveč samo *ena* njenih *frakcij*: bankirji, borzni kralji, železniški kralji, lastniki premogovnikov, železnih rudnikov in gozdov ter del zemljiških posestnikov, ki so bili z njimi tesno povezani, tj. vladala je tako imenovana finančna aristokracija. Ta je sedela na prestolu, ta je diktirala v zbornicah zakone, ta je delila državne službe od ministerstev do trafik.«²⁶

Borza je postala središče gospodarskega življenja. Po Bonnetu je znašala vrednost vrednostnih papirjev leta 1830 4,8 milijard frankov, leta 1847 pa že 8 milijard frankov. Medtem ko so finančniki z različnimi gospodarskimi panogami tesno sodelovali z drugimi kapitalisti, so se zaostrovali njihovi odnosi z industrijskimi kapitalisti, zlasti še z industrijci v tekstilni industriji, ki je bila najmočnejša industrija. Marx je opozicijo industrijske buržoazije takole ocenil: »Prava *industrijska buržoazija* je bila del uradne opozicije, tj. bila je v zbornicah zastopana le kot manjšina. Njena opozicija je postajala tem odločnejša, čim očitneje se je krepila samovlada finančne aristokracije in čimbolj si je sama domišljala, da je njeno gospostvo nad delavskim razredom zagotovljeno, odkar so bile v krvi zadušene vstaje v letih 1832, 1834 in 1839.«²⁷

Industrijski razvoj Francije je v letih 1830 zelo napredoval, industrijska revolucija pa se je bližala koncu. Finančni kapital je rasel neprimerno hitreje kot industrijski kapital. Bančni in borzni posli so cveteli, medtem ko tovarnarji s svojim položajem niso bili zadovoljni. Francoski industrijci so se pritoževali, da so jim s carinami zaprli zunanja tržišča. Zahtevali so od vlade, naj vodi ekspanzivnejšo zunanjo politiko in odpre nova tržišča. Pariške velike banke pa niso hotele, da bi jih nezadovoljnost tovarnarjev potegnila v pusto-lovsko politiko, saj so s špekulacijami in vrednostnimi papirji veliko zaslu-

²⁶ Marx K.—Engels F., Izbrana dela I, Ljubljana 1950, stran 158.

žili. Neenakomeren tempo rasti francoskega bančnega kapitala v primerjavi z industrijskim je vodil do politične cepitve industrijske in bančne buržoazije.

Kmalu po julijski revoluciji je postalo očitno, da Louis Philippe ne misli zastopati interesov francoskega industrijskega meščanstva, čeprav se je na videz kazal kot človek, ki so mu pri srcu interesi celotnega francoskega meščanstva. V resnici so bili zanj pomembni le njegovi dinastični interesi. Predvsem je hotel utrditi svoj na novo pridobljeni prestol zase in za svojo družino. Jamstvo za to pa je videl v ohranitvi miru. Njegova zunanja politika je bila zato še opreznjša od tiste, ki so jo vodili Burboni. Nacionalni vzpon, ki ga je pričakovalo francosko meščanstvo, je postal iluzija. Francoska zunanja politika je doživljala v letih od 1830 do 1848 poraz za porazom. Kralj je hotel mir, ker se je bal, da mu bo prinesla vojna poraz in revolucijo. Zato je bil prisiljen voditi pasivno zunanjo politiko, v notranji politiki pa je hotel obdržati vajeti v svojih rokah. Parlamentu in strankam ni hotel pustiti svobodnih rok, ker se je bal, da ga bodo častihlepni politiki zapletli v kake pustolovščine. Louis Philippe si ni želel vlade po angleškem vzorcu, temveč je hotel takšno parlamentarno večino in takšne ministre, na katere bi se lahko osebno zanesel. Prizadeval si je, da bi vsaj navidez očuval liberalno ustavno življenje, v katerem bi si pridobili kralj in bankirji zakonito večino v parlamentu. Volilno pravico so imeli samo tisti volivci, ki so plačevali visoko davčno naklado. Od 35 milijonov prebivalcev Francije jih je imelo samo 200.000 volilno pravico. Toda tudi to število se je zdelo Louisu Philleppu in njegovim privržencem previsoko. Potreben je bil sistem rafiniranega podkupovanja in prevar, da so si pridobili večino, kakršna je odgovarjala principom Louisa Philippa. Ministrski predsednik, ki je vodil kralju zvesto tako imenovano stranko desnega centra, je bil Guizot. Naslanjal se je na velike finančnike in bil odločen nasprotnik liberalnih reform. Mala in srednja buržoazija je zaman zahtevala od vlade volilno in parlamentarno reformo ter znižanje premoženjskega cenzusa za volivce. Guizot je na vse te zahteve odgovarjal negativno. »Obogatite, pa boste postali volivci!« Opozicija je nadaljevala agitacijo za volilno in parlamentarno reformo. To agitacijo so dopolnjevali z bojem za spremembo carinske politike, ki je izzivala veliko nezadovoljstvo industrijske buržoazije. V zadnjih letih julijske monarhije je razpadla liberalnoburžoazna opozicija na več strank. Najbolj usmerjen del te opozicije je predstavljal levi center, ki je zastopal interese velike industrijske buržoazije in zahteval aktivnejšo zunanjo politiko. Na čelu levega centra je bil Thier, sijajen žurnalist in zgodovinar. Levo od te skupine je bila tako imenovana dinastična opozicija, ki je zahtevala reforme, razširitev volilne pravice in od-

²⁷ Ibidem, stran 158. — Po julijski revoluciji 1830 so se v Franciji vrstile stavke in upori. 10. novembra 1830 je prišlo v Roubaixu do spopadov med stavkujočimi delavci in oblastjo. Policija in nacionalna garda sta mesto zasedli. Leta 1830 je prišlo do prvega delavskega upora v tovarnah svile v Lyonu. 21. novembra 1831 so delavci začeli s stavko, čez dva dni je bilo mesto v rokah stavkajočih. Šele po težkih bojih, ki so trajali deset dni, so upor v krvi zadušili. In spet so se vrstile stavke. Borili so se steklarski delavci iz Rive de Giera, mizarji iz Pariza, tkalci iz Rouena, delavci iz tovarn porcelana v Limogèsu, krojači iz Toursa itd. Februarja leta 1834 so se spet dvignili delavci v svilarskih tovarnah v Lyonu. Trideset tisoč delavcev se je dvignilo zaradi nizkih mezd. Pogajanja s podjetniki za dvig mezd niso uspela. Boje so obnovili. Upor izmozganih herojev lyonskih svilarskih tovarn je trajal štiri dni. General vladnih čet je odredil, da je treba upornike usmrtiti. Pobili so tri tisoč upornikov.

pravo korupcije v administrativnem aparatu. Na čelu te skupine, ki je zastopala interese srednje in deloma tudi velike buržoazije, je bil liberalni advokat Odilon Barrot. Republikanska stranka se je delila na dve krili. Tribarvni republikanci so se grupirali okoli časopisa National, levo krilo republikanske stranke pa se je zbralo okoli lista Reforme. Vodja malomeščanskega krila republikancev je bil advokat Ledru-Rollin. Stranki reforme so bili blizu tudi mnogi socialisti in tudi Louis Blanc.

Odkar je leta 1840 prišel v Franciji na čelo ministrstva za zunanje zadeve Guizot, je postajala politika julijske monarhije vse bolj reakcionarna. Guizotova vlada je zatirala vsa liberalno-demokratska gibanja.

V letih 1847 in 1848 so se združile vse smeri opozicije pod geslom boja za volilno reformo. Zasedanje zakonodajne skupščine leta 1847 je spet dokazalo, da vlada in parlamentarna večina finančnih aristokratov, ki so podpirali vlado, ne želijo nikakih reform. 26. marca 1847 so zavrnili predlog o razširitvi števila volilnih upravičencev.

Reakcionarna politika vlade je izzvala splošno nezadovoljstvo, ker so hkrati prišle na dan številne afeze, v katere so bili zapleteni mnogi ministri, poslanci in visoki uradniki.

Liberalna opozicija, ki je pretrpela poraz v obeh domovih, v katerih je vladna večina podprla Guizota, se je odločila, da bo prenesla boj izven parlamenta in da bo začela v deželi množično kampanjo za volilno reformo. Zborovanja z zahtevami po volilni reformi so zajela vso Francijo. V začetku leta 1848 se je zaostрила agitacija tudi v Parizu. Louis Philippe in Guizot se nista zavedala nevarnosti in sta zavrnila vse zahteve, da bi popravili volilni zakon. Organiziranje kampanje za volilno reformo je prevzela dinastična opozicija pod geslom: Reforma je potrebna, da bi preprečili revolucijo! Opozicionalna buržoazija je organizirala po vsej Franciji bankete, na katerih je agitirala za volilno reformo. Politično napetost je še bolj okrepila ekonomska kriza, ki se je začela v Angliji, kmalu pa je zajela tudi kontinent in dobila splošno evropski značaj. Marx je opozoril, da je imela industrijska kriza v Parizu še neko posledico: usmerila je namreč na notranji trg množico tovarnarjev in veletrgovcev, ki v takratnih okoliščinah niso mogli več trgovati na zunanjih tržiščih. Ustanovili so velike trgovske magacine, ki so s svojo konkurenco množično ugonabljali trgovce in branjevce. Od tod nešteti bankroti v vrstah te pariške buržoazije, odtod njen revolucionarni nastop v februarju 1848.²⁸

Vzporedno z rastočo revolucionarno krizo se je vse bolj poglobljala tudi »kriza vrhov«. 28. decembra 1847 je začela zasedanje zakonodajna skupščina. Louis Philippe je v svojem prestolnem govoru kritiziral banketno kampanjo, češ da razvneva sovražne in slepe strasti. Kraljev govor je postal predmet ostre diskusije. Strah pred revolucijo je povsem paraliziral liberalno buržoazijo. Njena šibkost se je zlasti pokazala, ko je vlada prepovedala napovedani banket v XII. pariškem okraju, ki so ga nameravali sklicati 19. januarja. Opozicija je nato preložila prepovedani banket na 22. februar, ko so hkrati napovedali protestno demonstracijo proti zatiranju svobode. Liberalna opozicija v tem boju ni pokazala borbene odločnosti. Revolucionarna smelost in pogum sta prišla šele iz vrst ljudskih množic. Uspehi revolucionarno-demokratskih gibanj

²⁸ Marx K., Razredni boji v Franciji. Marx-Engels, Izbrana dela I, Ljubljana 1950, stran 163—164.

v sosednih deželah so pospešili izbruh revolucije v Franciji. Marx je v tej zvezi takole zapisal: »Zmaga švicarskih liberalcev je dvignila samozavest buržoazne opozicije v Franciji, krvava ljudska vstaja v Palermu je delovala kot električna iskra na paralizirano ljudsko množico ter prebudila njene velike revolucionarne spomine in strasti.«

22. februarja 1848, na dan napovedane demonstracije v obrambo volilne in parlamentarne reforme, so se začela na pariških ulicah zborovanja, prišlo je do spopadov s policijo in začeli so postavljati barikade. Gibanje se je razvijalo pod geslom: »Živela reforma! Dol Guizot!«. 23. februarja je gibanje dobilo še večjo udarnost. Postalo je očitno, da nacionalna garda, ki so jo sestavljali ljudje iz buržoaznih in maloburžoaznih slojev, množično sodeluje v boju za volilno reformo in strmoglavljenje vlade. Te okoliščine so prisilile kralja, da je odpustil Guizota in poveril mandat za sestavo vlade grofu Molésu, ki je užival podporo liberalcev.

Vest o padcu Guizota, ki je posebljal osem let najbolj reakcionarne vladavine julijske monarhije, je izzvala veliko navdušenje v Parizu. Vstaja se je še bolj razmahnila.

Prestrašeni Molése je odklonil sestavo vlade. Kralj je nato poveril mandat Thieru. Toda dogodki so se razvijali tako hitro, da tudi Thier ni utegnil sestaviti vlade. Še pred jutrom 24. februarja je ljudstvo zavzelo vse kasarne in strateške točke v Parizu.

Februarska revolucija je zmagala. Gibanje, ki se je začelo z geslom boja za volilno reformo, je preraslo v boj za republiko. Nosilci vstaje so bili predvsem delavci in študentje. Odločilno je bilo ravnanje nacionalne garde. Ta formacija je bila pod Louisom Philippom organizirana kot meščanska milica po vzoru iz leta 1789; njen cilj je bila obramba miru in reda. Sklicali so jo ob manifestacijah, paradah in nemirih. Predstavljala je tipično formacijo meščanskega srednjega stanu. Zaradi pasivnosti nacionalne garde je bila armada brez moči. Ko je Guizot sklical pod orožje pariške nacionalne gardiste, se jih večina ni odzvala in so ostali doma. Mnogi nacionalni gardisti, ki so se sicer odzvali pozivu pa niso hoteli streljati na revolucionarje, temveč so z njimi simpatizirali in vzklikali: »Naj živi reforma, dol z ministrom Guizotom!«. Ravnanje nacionalne garde je vplivalo razkrojevalno na regularno armado. Vojniki so kazali malo pripravljenosti, da bi žrtvovali svoja življenja za interese katerekoli veje Burbonov in so nudili le neznaten odpor.

Kraljestvo Louisa Philippa se je razsulo v štiriindvajsetih urah in Guizotova vlada je izginila s političnega prizorišča. Republika je zmagala. Po razsulu monarhije je bila ustanovljena začasna vlada, ki jo je sestavljalo sedem članov in štirje sekretarji. Marx je to vlado takole označil: »Začasna vlada, ki je vzniknila na februarskih barikadah, je bila po svojem sestavu nujno odraz različnih strank, ki so si delile zmago. Ta vlada ni mogla biti nič drugega kakor kompromis med različnimi razredi, ki so združeni strmoglavili julijski prestol, a so bili po svojih interesih drug drugemu nasprotni. Veliko večino v tej vladi so imeli predstavniki buržoazije.«

Naloga provizorne vlade je bila, da zaščiti republiko pred nevarnostjo monarhistične protirevolucije in da čimprej razpiše na osnovi enake volilne pravice volitve v nacionalno skupščino, ki naj bi dala Franciji novo republikansko ustavo. V provizorni vladi so sedeli vodilni politiki obeh strank: La-

martine, Marrast, Garnier Pagès, Ledru-Rollin in Louis Blanc. Želeli so, da bi bile v vladi zastopane tudi ilegalne pariške republikanske organizacije. Tako je prišel v meščansko vlado prvič v zgodovini tudi kovinarski delavec Albert, ki je igral v ilegalnem gibanju pomembno vlogo.

Revolucionarni val, ki je zajel Francijo, je hitro dosegel Avstrijo, Prusijo in Italijo. Uradna Rusija v podobi mračne osebe Nikolaja I. je budno prisluhnila revolucionarnemu razpoloženju množic v Evropi.

Dunajčani so dobili informacijo o francoski revoluciji, o begu Louisa Philippea in o proklamaciji republike v Franciji iz časopisa Augsburger Zeitung.²⁹ Uradno glasilo Wiener Zeitung pa je objavilo kratko vest o tem šele 29. februarja.³⁰ 1. marca so obširneje poročali o dogodkih v Franciji, o odstopu Guizota ter imenovanju Molésa za mandatarja nove vlade. Naslednji so natisnili vest, da so v Parizu razglasili republiko in ustanovili provizorno vlado.³¹

Svetnik ruskega poslaništva na Dunaju Fonton je poslal ruskemu ministru za zunanje zadeve Nessel'rodeju dne 3. marca (20. februarja) 1848 tajno depešo, v kateri je izrazil domnevo, da bo Avstrija prva država, na katero bo usmerila svoj napad revolucionarna Francija. »Avstrija se pripravlja na to in pričakuje, da ji bodo zavezniki pomagali ohraniti stari red. Metternich namerava organizirati na Dunaju srečanje vojaških predstavnikov Prusije in Rusije, da bi se odločili o ukrepih za boj proti revoluciji.«

O tem, kako je februarska revolucija vplivala na avstrijsko vlado, je Fonton zapisal: »Ko sem dobil poročilo o odstopu Louisa Philippa, sem pohitel h knezu kanclerju. Našel sem ga v razgovoru z ministrom policije. Torej moj dragi — mi je dejala njegova prevzišenost — Vse je končano.« Fonton ga je potolažil z upanjem, da bo odstop Louisa Philippa ugodno vplivala na Anglijo, da bo spremenila svoje sovražno stališče do Avstrije. »Ne delim Vašega upanja, toda daj bog, da bi se uresničilo«, je odgovoril knez Metternich, ki je sugeriral Fontonu, naj posreduje ruski vladi njegovo željo, da objavi deklaracijo, v kateri bi se zavezala, da bo pomagala Avstriji. »To bi se zgodilo, če bi nam car odobril kredite, za katere smo prosili. Za sedaj predstavljajo dogodki v Parizu še uganko. Videli bomo, kako se bodo naprej razvijali. Nikakega dvoma ni, da obstaja povezava z razsežno zaroto radikalov, katerih priznana opora je Palmerston.« Knez je podal nato še kratek zgodovinski pregled dogodkov. Fonton je pripomnil, da je slabo obveščen o novih dogajanjih in zato ne more zavzeti nove pozicije.³²

Metternich je računal, da bo dobil za svojo politiko do Italije in Švice podporo Francije. Svoje račune je zasnoval na konkurenčnih interesih Anglije in Francije v Italiji, zlasti še na Sredozemskem morju. Francijo je vselej opozarjal na nevarnost, ki grozi Alžiru, če bi Anglija priznala neodvisnost Sicilije in tam utrdila svoj vpliv. Ruska vlada oziroma njegov predstavnik Fonton si je pri-

²⁹ Violand E., *Soziale Geschichte der Revolution in Österreich*. Leipzig 1850 (dalje navajam: Violand, *Die Soziale Geschichte*), stran 62.

³⁰ Hübner A., *Ein Jahr meines Lebens, 1848—1849*, Leipzig 1891 (dalje navajam: Hübner, *Ein Jahr meines Lebens*), stran 10—11.

³¹ *Österreichisch—Kaiserlich—privilegierte Wiener Zeitung* (dalje navajam: *Wiener Zeitung*), št. 60 z dne 29. februarja 1848, stran 270; št. 61 z dne 1. marca 1848, stran 274; št. 62 z dne 2. marca 1848, stran 280.

³² *Sekretnejša depeša poverennoga v delah v Vene Fontona ministru inostrannyh del Nessel'rode, (3. marta) 20. fevralja 1848 g., strani 165—168.*

zadevala, da izgledi protislovja v interesih med Avstrijo in Anglijo. Takole je Fonton zapisal v svoji tajni depeši Nessel'rodeju: »Ko sem se poslovil od kneza Metternicha, sem srečal lorda Ponsonbija.³³ O pariških dogodkih še ni vedel ničesar. Seznanil sem ga z njimi, on pa se je strinjal z menoj, da bodo ti dogodki vplivali na lorda Palmerstona in na angleško javno mnenje ter usmerili angleško politiko na pot konservativizma. Moja depeša daje Vaši prevzvišenosti odgovor na demaršo, ki jo je poslal kanclerju angleški poslanik.«³⁴

Fonton je nato opozoril na poročilo grofa Trautmansdorfa,³⁵ v katerem je rečeno, da pruska vlada zahteva, naj ji angleška vlada pojasni svoje stališče do dogajanja v Franciji. »Okoliščine, povezane s korenitim preobratom, do katerega je prišlo v Franciji, morajo odstraniti nepomembna nesoglasja, ki tako neugodno vplivajo na medsebojne odnose Avstrije in Anglije. Kancler je poslal kurirja v London. Včeraj mi je izjavil: če angleški kabinet ne želi uničenja družbenega reda, tedaj bo soglasno podprl monarhistične države.«

Glede situacije na Dunaju je bil Fonton dokaj optimističen: »Vlade niso preplašila poročila o dogodkih v Parizu. Vendar pa februarski dogodki niso tako ugodno vplivali na javno mnenje. Že nekaj časa vlada nemirno razpoloženje, ki ga ne smemo ignorirati. Nenavaden padec vrednostnih papirjev povzroča splošno vznemirjenje — padli so od 113 na 84 0/0. Za vse to poskušajo nekateri odgovornost zvaliti na vlado in tako podpreti idejo o nujnosti reform, drugi si žele spremembo sistema, tretji pa zamenjavo oseb.«³⁶

V resnici pa so novice iz Pariza elektrizirale Dunajčane. Violand je razpoloženje takole opisal: »Navdušenje je bilo nepopisno. Po kavarnah in gostilnah so, stoječ na mizah in stolih, na glas prebirali časopisne članke, kar dotlej ni bilo običajno. Izobraženi in premožnejši so ves dan politizirali, čeprav še zelo umirjeno. Želje, ki so že dolgo tlele v srcih posameznikov, so prišle na dan; bile so naravno še zelo nejasne — eden je hotel to, drugi drugo. Enotni so si bili v prepričanju, da mora priti do sprememb. Povsod so kritizirali vlado, zlasti Metternicha in nadvojvodo Ludvika.³⁷ Oba sta začela dobivati anonimna pisma, polna groženj.«³⁸

Kmalu po prvih novicah iz Pariza se je zgodaj zjutraj 29. februarja na stebri novih koroških vrat (Kärntnerthor) pojavil lapidaren napis:

»In einem Monate wird Fürst Metternich gestürzt sein!

Es lebe das konstitutionelle Österreich!«³⁹

Govorice so se hitro širile od ust do ust. Ljudje so hlastali po novicah, se zbirali v kavarnah in prebirali zadnja poročila. Razburjenje je postalo vse-splošno. Malo buržoazijo je zajel proces vrenja, pa tudi delavci so se zelo kma-

³³ Ponsonbi je bil angleški poslanik na Dunaju v letih od 1848 do 1852.

³⁴ V depeši z dne 3 marca/20. februarja je Fonton poročal, da je Ponsonbi prepričan, da bi imela lahko angleška politika pogubne posledice. Prosil je Metternicha, naj sporoči v London svoje mnenje o dogodkih v Parizu in o njihovih morebitnih posledicah.

³⁵ Trautmansdorf Weisberg J. je bil avstrijski poslanik v Berlinu v letih od 1831 do 1849.

³⁶ Sekretnaja depeša v Vene Fontona..., stran 167.

³⁷ Violand, Die sociale Geschichte, stran 62.

³⁸ Metternich-Winneburg R., Aus Metternich's nachgelassenen Papieren, vol. VII, stran 532.

³⁹ Reschauer H. in Smets M., Das Jahr 1848. Geschichte der Wiener Revolution, Wien 1872 (dalje navajam: Reschauer-Smets, Das 1848/I, stran 106.

lu razgibali. Tečaji vrednostnih papirjev na borzah so pričeli padati. Ljudje so množično navalili na banke — čimprej so hoteli zamenjati svoje menice za zlat ali srebrn denar oziroma dvigniti svoje prihranke. Revolucionarno razpoloženje v Nemčiji in na Madžarskem je razburjenje še stopnjevalo.

Carski diplomat je revolucionarno razpoloženje na Dunaju vsekakor podcenjeval, registriral pa je opozicijsko gibanje v provincah. Takole je zapisal: »Za pravilnejšo oceno položaja v monarhiji moramo ob teh simptomih upoštevati tudi položaj v provincah. Na Ogrskem je opozicija sklenila predložiti stanovom, naj podprejo boj za neodvisnost Lombardije in zahtevala odpoklic ogrske vojske. Samo za ceno nekaterih koncesij opoziciji je konservativni stranki s težavo uspelo odvrniti opozicijo od tega predloga. Lahko si predstavljamo, kakšen poguben vpliv bi to lahko imelo na sedanji položaj.

Na Češkem je prišla opozicijska stranka v deželnem zboru v konflikt z mestnim guvernerjem grofom Stadionom. Na splošno prevladuje prepričanje, da se krepí stranka, ki zahteva reforme.

Položaj v Galiciji je nejasen.⁴⁰

Fonton je rešitev monarhije iz tega položaja videl v vojni. Računal je, da bi lahko učvrstila državo, ki bi morala vajeti trdneje napeti. Predvideval je, da bo prišlo do vojne v Lombardiji, ki je bila po njegovem mnenju velikega pomena za ohranitev monarhije.

Fonton je poročal: »Šifrirani telegram, ki sem ga imel čast poslati Vaši visokosti pod št. 42, kopijo prilagam, podaja bilanco diskusije, do katere je prišlo v cesarski družini glede odpoklica podkralja.⁴¹ Diskusija je dvorno kamarilo razdvojila na privržence Reinerja in Radeckega.« Fonton je bil mnenja, da bi bilo najbolje, če bi vso oblast osredotočili v rokah vojaških poveljnikov. »Doslej se za tak ukrep še niso odločili. Maršala Radeckega so poklicali na Dunaj. Govori pa se, da se ne bo vrnil v Milan. Sedež pokrajine bo v Veroni. Armadam, ki jih sestavljata dva korpusa, naj bi poveljevala dva generala ...

Cesarsko ministrstvo je z zadovoljstvom izvedelo, da je bil za predsednika dvornega vojaškega sveta imenovan grof Ficquelmont.⁴²

Na večer pred izbruhom revolucije v Berlinu in na Dunaju je car podrobno določil svoje stališče do revolucionarnega gibanja v Evropi. Njegov minister Nessel'rode je ruskemu poslaniku Meiendorfu poslal v Berlin takole sporočilo: »Vaša prevzvišenost si lahko predstavlja, kako so pariški dogodki vplivali na carja. Njegovo veličanstvo je ob tako resni katastrofi čutilo potrebo, da se pogovori s svojim svakom. S tem namenom pošilja kralju priloženo pismo. V njem odkrito in podrobno pojasnjuje svoja stališča do zadnje revolucije v Franciji in nakazuje linijo, ki se je morajo držati tri velike kontinentalne sile, da bi preprečile nevarnosti, ki bi lahko ogrozile njihovo vladanje, če bi se razširile revolucionarne ideje. Po carjevem mnenju bi morala biti ta

⁴⁰ Sekretnaja depeša v Vene Fontona, stran 167.

⁴¹ V šifriranem telegramu z dne 29/17 februarja 1848 je Fonton sporočil Nessel'rodeju, da je prišlo v avstrijski cesarski družini do nesoglasij o vprašanju uprave lombardsko-beneške pokrajine, kjer se je tedaj začelo razvijati revolucionarno-osvobodilno gibanje. Nekateri člani cesarske družine so menili, da je podkralj Reiner (brat cesarja Ferdinanda) premalo odločen. Predlagali so, naj ga odpokličejo, vso oblast pa izročijo feldmaršalu Radeckemu.

⁴² Ficquelmont je bil Metternichov namestnik med njegovo boleznijo leta 1840. Od leta 1829 do 1836 je bil avstrijski poslanik v Peterburgu.

linija v načelu obrambna in bi se moralo omejiti na koncentracijo močnih vojaških sil na mejah Francije. Takšna vloga mora pripasti obem velikim nemškimi državam in nemški zvezi. Ruska vojska pa jim bo služila kot rezerva. Že smo izdali odredbe o pripravljenosti armad in o morebitnem nastopu, brž ko bi to zahteval položaj, to je čim bi prestopila Francija svoje meje in napadla zaveznika carja. Car meni, da se je treba odločiti za pozicijo sile in se skrbno izogibati vmešavanju v notranje zadeve Francije. Počakati je treba, kako se bodo razvijali dogodki, ki bodo določili naše bodoče ravnanje.«

Grofu Medemu⁴³ je car ukazal, naj se takoj odpravi na Dunaj. Naročil mu je, naj seznaní avstrijski kabinet z njegovimi stališči in nameni, ki jih je pravkar sporočil berlinskemu kabinetu. Razen tega mu je naročil, naj preda knezu Metternichu memorandum in mu priloži sestavka o najnovejših dogodkih v Parizu. Memorandum je po izjavi Nesel'rodeja upošteval položaj v Avstriji in je opozarjal na oblike pomoči, ki jih je bilo v nevarnih okoliščinah pripravljeno nuditi njegovo veličanstvo. Naročil mu je še, naj z memorandumom zaupno seznaní tudi barona Kanitza in ga prosi, naj memorandum posreduje kralju.⁴⁴

Svojemu svaku pruskemu kralju je car takole pisal.⁴⁵

Predragi Fritz!

Nastopil je pomembni trenutek, ki sem ga predvideval že pred 18 leti. Revolucija je vzplamtela iz pepela, Louis Philippe je izgubil svoje uzurpirano kraljestvo tako, če ne še strašneje, kot ga je dobil.

Pokazal se je božji prst. Pretresljivo, grozno svarilo, ki bo nevarnim odprlo oči. Po tem uvodu, ki ga ne morem izpustiti, prihajam k dejstvu, dragi prijatelj. V vsakem pogledu je trenutek resen. Ne predajam se iluzijam in priznavam, da našemu obstoju grozi splošna nevarnost. Propadli bomo, če bomo opuščali najmanjši korak, če bomo pokazali najmanjšo slabost. Naša prva naloga je, da tokrat enotno odklonimo priznanje ureditve, kakršno je pravkar proklamirala francoska vlada. Nujno je potrebno, da prekinjamo odnose z njo in takoj odpokličemo našo misijo.

Vendar samo to ni dovolj iz preprostega razloga, ker bo eno neizogibno sledilo drugemu: ali bo vspodbudila Francoze blaznost ali opijanjenost, da bodo prestopili svoje meje in si znova poželeti Porenje, da bodo krenili na pot agresije proti nedotakljivosti Vaših držav in proti Nemčiji, kar bi bilo po mojem največji uspeh za Vas; ako pa sedaj ne bodo ničesar začeli, se bodo oboroževali in čakali, da bo revolucija zajela Nemčijo, kar bi jim omogočilo, da se bodo pojavili tam kot zavezniki anarhije. Ponavljam, da dajem prednost prvega primeru, ker računam, da bo prebudil nacionalna čustva in združil Nemčijo za splošno obrambo, vsem Vam pa bo omogočil da obračunate s pogubnimi izdejami z juga in jih nemara zadušite. V drugem primeru je nevarnost ogromna. Nenehno dobivam poročila o tem, da je tam položaj neprijeten... Dragi prijatelj, pripravljene moramo biti na najhujše. Čas diskusij je minil. Sedaj moramo odločno nastopiti. Strahopetnost in neumnost vodita v pogubo.

⁴³ Medem je bil ruski poslanik na Dunaju od leta 1842 do leta 1851.

⁴⁴ Depeša ministra inostrannyh del Nessel'rode poslaniku v Berline Meiendorfu, (7 marta) 24 fevralja 1848 g., strani 163—164.

⁴⁵ Pis'mo Nikolaja I. pruskemu korolju Fridrihu-Vil'gel'mu, (7 marta) 24 fevralja 1848., strani 169—170.

Prav Vi ste dolžni, da storite smeje korake. Zberite vse sile, na katere lahko računate v Nemčiji... Če je deželni zbor mrtev, skušajte ukrepati brez njega in delujte po Vašem lastnem preudarku. Ugotovite, ali se Vam bosta pripravljena pridružiti württenberški in hannoverski kralj. Domnevam, da Vam saški kralj ne bo postavljajl ovir. Manjši knezi Vam bodo radi ali neradi sledili. Ostane še bavarski kralj. Premislite, kako se bo verjetno odločil; ni mu treba izkazovati preveč časti.⁴⁶ Podrediti se mora splošnim interesom. Imate na razpolago dovolj sil, da takoj osnujete dve večji armadi. Vi z Vašimi na severu, hannoverski, hessenski, württenberški kralji pa z drugimi četami na jugu ter bavarski kralj. Čez tri mesece Vas bom podprl s 300.000 možmi, ki jih pripravljam, da bodo nastopili na Vaš poziv... Na Avstrijo, kot vidite, ne računam. Njena naloga je, da brani Italijo in levo krilo; za njo je v sedanjem žalostnem položaju to dovolj.

Ne izgubite niti trenutka in mi napišite v odgovor nekaj besed. Bodite pogumni! Borite se, bog bo z Vami! Branimo sveto stvar! Z največjim nemiroom čakamo na odločitev Anglije. Daj bog, da ne bi pohitela s priznanjem republike. Če bo to storila, bo zato kaznovana v najbližji bodočnosti. Njeno odsotnost v naših vrstah, bi vsekakor obžalovali, čeprav to ne bi moglo v ničemer spremeniti naše odločitve. Ne računam s tem, da bi napadli Francijo. Nasprotno. Zelel bi pustiti Francoze, da se med seboj pobijejo kolikor hočejo. Omejiti moramo naše akcije na to, da jim bomo preprečili razširitev in da bomo zadušili vsak poskus revolucije v Nemčiji. To je sedaj vse, kar sem Vam hotel povedati.«

V spomenici z dne 7. marca (24. februarja), ki jo je kot zadnjo Nikolajeva vlada poslala stari Avstriji, se je Nikolaj smatral za zaščitnika stare Avstrije, katere interesi v Italiji so bili spodkopani. Minister za zunanje zadeve Nesselrode je v spomenici avstrijskemu dvoru takole posredoval carjevo stališče:⁴⁷

»Car nima nikakih iluzij glede možnih posledic žalostnih dogodkov, ki so pravkar pretresli Italijo. Računa z možnostjo, da se bodo ti pogubni dogodki razširili s polotoka in imeli negativen vpliv daleč naokoli. Postopoma bodo zajeli vse države, ki so bolj ali manj okužene s komunističnimi in revolucionarnimi idejami, proti katerim se morajo boriti vse vlade. Upoštevaajoč ta dejstva, si je car zastavil naloge, ki mu pripadajo kot voditelju ene izmed evropskih držav in izhajajo iz pogodbenih obveznosti. Navedene pogodbe jamčijo za teritorialne meje, kakršne so bile določene na Dunaju leta 1815. Poročilo, ki ga je pred kratkim poslal v London, sloni na tem načelu...⁴⁸ Zavezniki Rusije bodo v teh načelih vselej našli oporo in sodelovanje.

Glede posebnega položaja Avstrije in dogodkov, ki so se tam nagrmadili, je car že sporočil po grofu Nesselrodeju svoj odgovor knezu Metternichu na

⁴⁶ Na Bavarskem je leta 1848 vladal kralj Ludvik, poročen z igralko Lolo Montez, ki je imela velik vpliv na politiko kraljestva. 11. februarja so revolucionarji zahtevali ostavko Lolinega »ministrstva«.

⁴⁷ Memorandum 7 marca (24. februarja 1848 g.), strani 171—172.

⁴⁸ 24/12 februarja je Nesselrode poslal v London depešo Brunovu z navodilom, naj sporoči angleški vladi njegovo negodovanje glede angleške politike, hujskanja revolucionarne Francije proti Avstriji, katera poseblja zakonitost ustaljenega reda. Nesselrode je predlagal angleški vladi, naj pojasni svoje načrte glede nadaljnje politike v Italiji. Izjavil je, da Rusija ne bo pristala na nobeno spremembo, ki bi pomenila kršitev pogodb iz leta 1815, v primeru vojne pa bo zaščitila Avstrijo.

njegovo pismo.⁴⁹ . . . Car smatra za nujno, da še podrobneje pojasni svoje namere in jih uskladi z možnostmi, ki jih žal mora upoštevati. Ko Avstrija krepi svoj vojaški položaj v Severni Italiji samo izpolnjuje trenutno potrebne naloge. Prav tako menimo, da število armad tu ne bo zadoščalo, če upoštevamo situacijo, kakršno bo verjetno prisiljen zavzeti sardinski kralj v odnosih do Avstrije pod pritiskom dogodkov v Piemontu.⁵⁰ Razen tega bo Avstrija morala odtegniti še druge čete iz tistih svojih dežel, kjer položaj ni tako dvomljiv, da bo povečala svojo armado v Italiji.«

Glede na sve to, je car izrazil pripravljenost, da na mejah Galicije osredotoči armenski korpus, ki bo na prvo zahtevo avstrijskega kabineta vkorakal v Galicijo, da bi vzpostavil mir, v primeru, če bi se tam začelo revolucionarno gibanje. »Mislim, da bo prisotnost naših armad na mejah zadostovala za to, da bo prestrašila kršilce javnega miru in jih prisilila, da bodo opustili svoje hudodelske načrte. Če pa se zdi Avstriji potrebno, da že sedaj pošljemo vojsko, ki jo imamo na razpolago v Galiciji, v bližino ogroženim krajem, car ne bo okleval, da to provinco zasede in tam pomaga vzdrževati javni mir.

Avstrija, ki bi jo tako zavarovali s te strani, bi mogla povsem varno uporabiti večji del svojih čet za zaščito lombardsko-beneškega kraljestva. Avstrija bo tako sposobna kljubovati napadom te ali one italijanske države. Če bi prišlo do konflikta ali resnega zapleta s Francijo, bi bil car z vsemi silami pripravljen pomagati Avstriji. V tem smislu smo že izdali ukaz naši armadi, naj bo pripravljena, če bodo to zahtevali dogodki.«

Ruskemu poslaniku na Dunaju, ki se je takrat mudil v Rusiji, je Nessel'rode sporočil.⁵¹ »Zaradi resnega zapleta do katerega je pravkar prišlo v Franciji in ogroža monarhistično Evropo, car želi, da se takoj vrnete na Dunaj na svoje dolžnost. Pred Vašim odhodom Vas želi njegovo veličanstvo osebno temeljito seznaniti s svojimi nameni in Vam dati ustna navodila. Že pred Vašo vrnitvijo, ko so vzplameli zadnji pariški dogodki, sem sestavil po carjevem nalogu, v pričakovanju Vašega bližnjega povratka priloženi memorandum, ki se nanaša predvsem na Avstrijo in na stališče, ki ga namerava zavzeti car, da bi jo podprl v boju z revolucijo, ki je nedavno zajela italijanski polotok. Blagovolite grof, sprejeti memorandum kot dopolnitev k navodilom, ki jih bo Vaša prevzvišenost neposredno dobila iz ust carja in jih zaupno posredovala predsedniku avstrijskega kabineta. Zdi se mi nujno, da depeši priložim še kopijo navodil, ki sem jih pravkar poslal baronu Meiendorfu. V depeši je podan načrt akcije, ki jo morajo po carjevem mnenju trenutno izvesti tri velike konservativne države, da bi preprečile nevarnost, ki jo je povzročila francoska katastrofa. Takoj za Vami bo prišel na Dunaj general Djugamel', kateremu je njegovo

⁴⁹ V posebnem pismu Metternichu, je Nessel'rode v odgovor na njegovo prošnjo, naj mu Rusija svetuje in pomaga v zvezi z revolucionarnim gibanjem v Italiji izjavil, da Rusija nima možnosti, da bi tja poslala vojaško pomoč, ker mora zaščititi svojo posest pred revolucionarno epidemijo. Ako pa bo Francija pomagala Piemontu, bo to povzročilo splošno vojno, v kateri bo Rusija z vsemi silami podprla Avstrijo.

⁵⁰ 4. marca 1848 so v Piemontu razglasili ustavo. Do ustavnih sprememb je prišlo tudi v kraljestvu Neapelj in v Toskani. V Italiji se je vse bolj širilo revolucionarno-osvobodilno gibanje, usmerjeno proti Avstriji. Domnevali so, da se bo postavil na čelo tega gibanja piemontski kralj, ki je bil zaradi svojih liberalnih nazorov zelo popularen v Italiji.

⁵¹ Depeša ministra inostrannyh del Nessel'rode poslu v Vene Medemu, 9 marta/26 februarja 1848 g., stran 172.

veličanstvo naročilo, naj avstrijsko vlado podrobno seznanj z vojaškimi pripravami, ki smo jih izvedli v zvezi s političnim in socialnim položajem v Evropi.«

4. Ruska diplomatska korespondenca o marčni revoluciji na Dunaju leta 1848

Na Dunaju je politična kriza vse bolj dozorevala. 3. marca 1848 je imel Lajos Kossuth ognjevit govor v madžarskem parlamentu v Bratislavi, v katerem je razgalil politiko habsburškega režima in sistem Metternichove kabinete politike. Zahteval je, naj Madžarska izkoristi ugodni trenutek, ustanovi neodvisno ministrstvo in zahteva, da tudi druge dedne dežele dobijo ustavne institucije.⁵²

Ko so ljudstvo novice o revolucionarnih nemirih čedalje bolj razgibavale, so se razni zmerno liberalni elementi na Dunaju opogumili ter zahtevali od vlade reformo, mnogi posamezniki in skupine pa so pohiteli s pisanjem peticij, zbirali podpise zanje in jih pošiljali oblastem.

Naprednim ljudem pa je postajalo vse bolj jasno, da po miroljubni, zakoniti poti, s peticijami in poslanicami, s ponižnimi prošnjami in dobrohotnimi besedami političnega napredka v Avstriji ni moč doseči. Nadvojvoda Ludvik in knez Metternich bosta dala vse peticije in spomenice, kot vedno dotlej, ad acta, v načinu vladanja pa se ne bo nič spremenilo. Od stanov ni mogoče ničesar pričakovati, za nobeno ceno ne bodo zapustili zakonite poti. Številne vdane, ponižne poslanice in peticije na njihov naslov ne bodo spremenile položaja. Absolutizem je sila, ki jo je mogoče uničiti le z nasiljem.

4. marca je skupina doktorjev, pisateljev in poslovnih ljudi — večina njih je pripadala liberalnemu juridično-političnemu čitalniškemu društvu — izdelala razglas, v katerem so grajali habsburško vlado in precizirali program tako imenovane zmerno liberalne stranke napredka. Spomenica je bila sestavljena kot poziv, naj državo reformirajo na principih ustavne monarhije. Poudarili so, da mora ljudstvo »v tej najusodnejši uri zgodovine« v obrambo pred nezogibnim uničenjem takoj zahtevati preosnovo države. Zahtevali so ustanovitev ministrstev z določenimi resorji, temeljito reformo uprave, samoupravo občin in okrožij, svobodne volitve občinskih predstojnikov in okrožnih oblasti, pravično in enakomerno porazdelitev davkov na vse razrede državljanov, razširitev stanovskih ustav s pritegnitvijo meščanskega in kmečkega stanu, vsako leto sklicanje združenih stanov, javni in ustni sodni postopek, ukinitve cenzure in izdajo tiskovnega zakona. Zahtevali so tudi versko strpnost in ukinitve vseh odlokov, ki so zatirali posamezne religije, omejitev policijske samovolje, izboljšanje ljudske vzgoje in pouka, uvedbo ljudske oborožitve in splošno peticijsko pravico.⁵³ Program »stranke napredka« je na večer pred marčno revolucijo vseboval vsekakor zelo radikalne zahteve — maksimum zahtev, ki so jih takrat postavljali liberalci v Avstriji.

Povsem drugačno vsebino je imela poslanica, ki jo je napisal Karel von Kleyfel in jo je 3. marca podpisalo 33 zmerno-liberalnih članov spodnjeavstrijskih stanov. Spomenico so naslovili na stanovski kolegij. V njej so opozorili,

⁵² Pulszky F., *Mein Zeit, mein Leben II*, Pressburg 1880 (dalje navajam: Pulszky, *Mein Zeit, mein Leben*), strani 38—39, 42—47; Reschauer-Smets, *Das Jahr 1848 I*, strani 110—113.

⁵³ Reschauer-Smets, *Das Jahr 1848/I*, stran 126—127.

da je gospodarski, politični in nacionalni položaj v monarhiji zelo kritičen, da lahko vodi v katastrofo, če ga ne bodo pravočasno uredili. »Sveta dolžnost stanov je, da ne čakajo razdvojeni, da bo nastopila nezakonita sila, ampak da z vdanostjo in požrtvovalnostjo vplivajo na zakonito pot...« Opozorili so na nekatere nerešene probleme: urbarialne dajatve še niso odpravljene, patrimonialno sodstvo obstaja v stari obliki, občinam na podeželju in v mestih je omogočena le senca korporativnega življenja, provincialni stanovi so le privid, carinske meje delijo državo, davki bremenijo zlasti revnejše sloje, državni deficit pa silovito narašča. Izobrazba ljudstva stagnira in se omejuje na pouk čitanja in pisanja, višja izobrazba je utesnjena, tisk pa zatirajo kot že pol stoletja ne. Opozorili so tudi na množičen upor v Galiciji in na politično vrenje v Italiji. »V tej situaciji«, je rečeno v spomenici, »morajo stanovi stati monarhu ob strani kot svetovalci... Stanovi morajo kot zvesti podložniki svojega cesarja, kot dobri meščani svoje domovine pretehtati oblike pomoči in izreči svoj nasvet.« Podpisniki so prosili kolegij, naj spomenico kot nujno predloži po ustavni poti zasedanju spodnjeavstrijskih stanov v pretres in v sklepanje.

Zmerno liberalna opozicija spodnjeavstrijskih stanov je dala pobudo za drugo peticijo. Poslali so jo stanovom v upanju, da bodo uspeli pridobiti konservativnejše člane za reformno gibanje. Nastanek peticije in razgovori v zvezi z njo kažejo veliko omahljivost, opreznost in strahopetnost finančnikov, tovarnarjev in zmerno liberalnih aristokratskih krogov.⁵⁴ V peticiji so zahtevali takojšnjo objavo državnega proračuna in periodično sklicevanje združenega zasedanja stanov, ki naj bi predstavljali vse dežele monarhije in vse razrede. Imeli naj bi pravico odobravati davke, nadzorovati finančno upravo in sodelovati pri zakonodaji. Nadalje so zahtevali uvedbo represivnega zakona o tisku, vzpostavitev principa javnosti v sodstvu in upravi, podelitev časa primerne municipalne in občinske ustave ter zastopstvo predstavnikov kmetijstva, industrije, trgovine in inteligence, ki so bili dotlej v stanovski ustavi zastopani nepopolno ali sploh ne.⁵⁵

-To peticijo je podpisalo na tisoče državljanov. 11. marca so jo predložili vladnemu komiteju s prošnjo, naj jo posreduje stanovom.

Peticija je vsebovala tipične liberalne zahteve po svobodi tiska, govora in veroizpovedi; izpustili pa so zahtevo, po svobodi raziskovanja in javnega zborovanja. Zahteva po združenem stanovskem zboru je izšla iz krogov zmernih liberalnih aristokratov. Za ta krog je bil cesar nedotakljiv, sakrosankten. Bil je »dobrosrčni, priljubljeni oče avstrijskega ljudstva, katerega ukazom se je treba pokoravati«. Številne politične reforme, ki so jih zahtevali dunajski zmerni liberalci, so bile na liniji ustavne monarhije. Reforme so hoteli doseči brez preloma s tradicionalno monarhistično vladavino habsburške hiše.

Tako imenovana »meščanska peticija« stanovske opozicije in študentska poslanica sta za razumevanje marčnih dogodkov zelo važni. Študentska poslanica je dala spodbudo za marčno revolucijo, peticija stanovske opozicije pa je osvestila dunajske meščane in jih seznanila z zahtevami, ki jih je bilo treba najprej doseči.

Fonton, svetnik ruskega poslaništva, je registriral ta dogajanja na Dunaju in v depeši z dne 11. marca (28. februarja) 1848 takole poročal ministru za zu-

⁵⁴ Ibidem, stran 140—143.

⁵⁵ Ibidem.

nanje zadeve Nessel'rodeju: »Odločnost vlade, da ne privoli v koncesije javnemu mnenju in stanovskemu deželnemu zboru v njihovih zahtevah po reformah, je izzvala na Dunaju viharen nemir, ki se je izrazil tudi v padcu vrednostnih papirjev. Z zaskrbljenostjo pričakujejo otvoritev deželnega zbora, ki se bo sestel 13. marca. Iz rok v roke širijo osnutek peticije, ki jo namerava buržoazija predložiti deželnemu zboru. V njej zahtevajo razpravo o splošnem budžetu in sklic delegatov, ki so jih izvolili deželni stanovi vseh provinc... Minister policije mi je včeraj izjavil, da ni prepričan, da to ne bi moglo privedi do kakršnihkoli uličnih nemirov. Takšne demonstracije bodo takoj energično zatrli. Prav tako nisem prepričan, da ne bo v takih primerih prišlo do demonstracij proti Rusiji. Podobne demonstracije, do katerih je prišlo v Nemčiji in na Madžarskem, so hitro dale tudi svoje odmeve. Kredit, ki ga je Avstriji dal car in so ga deset dni prej s hvaležnostjo sprejeli, sedaj napadajo. Nesramneži širijo govornice, da je dala Rusija denar pod pogojem, da se vzdrži avstrijska vlada slehernih reform. Obtoževali so kneza Metternicha, da je orodje tega soglasja. Na plakatu, ki so ga včeraj pritrdili na vrata grofice Sane je pisalo: Dol z Rusi, dol z Metternichom! Avstrijska vlada, ki je očitno upoštevala takšno razpoloženje, v svojem razglasu ni omenila svojih zaveznikov. Carski kabinet naj odloči, če je pri sedanjem razpoloženju prikladno poslati na Dunaj vojaškega predstavnika. Po 13. marcu postaja položaj jasnejši.«⁵⁶

Na Dunaju je prišlo do marčne revolucije. Akademsko mladino je dajala svojevrsten pečat revolucionarnemu gibanju. Brez študentske peticije bi verjetno potekel 13. marec mirno, brez meščanske peticije pa meščani ne bi imeli potrebne odločnosti, s katero so 14. marca smelo uveljavljali svoje zahteve v sobanah nadvojvode Ludvika, zahteve, ki so odločile izid marčne revolucije.⁵⁷

Kolikor vemo iz historičnih raziskav, dunajska policija ni bila točno obveščena o širini opozicionalnega gibanja med študenti.⁵⁸ Vsekakor je policija svoje nadrejene obveščala o opozicionalnem gibanju in jih opozarjala na nevarnost. Ob teh poročilih pa je prišlo do razcepa v vrstah dvorne kamarile in vlade. Sednitzky je menil, da je javno nezadovoljstvo doseglo kritično točko. Nekateri dvorjani in ožji člani cesarske hiše so v strahu, da bi se revolucija lahko razširila po vsej Avstriji, skušali vplivati na cesarja, naj privoli v koncesije. Nadvojvoda Janez, prijatelj zmerno liberalnega aristokrata Kolowrata, je šel 4. marca celo tako daleč, da je monarhu svetoval, naj takoj odpusti Metternicha in uvede daljnosežne ustavne spremembe. Tudi nadvojvodinja Sofija, ki je prišla že prej pod vpliv Metternichovega rivala grofa Kolowrata, je začela rovariti proti kanclerju. Po pariški revoluciji in gorečem govoru Kossutha v Bratislavi je bila vse bolj prepričana, da je za kritični položaj v deželi odgovoren Metternich, in javno zahtevala njegov odstop.⁵⁹

⁵⁶ Depeša poverennoga v delah v Vene Fontona ministru inostrannyh del Nessel'rode, 11 marta/28 februarja 1848 g. strani 172—173.

⁵⁷ Fuster A., *Memoiren vom März 1848 bis Juli 1849* (I. Frankfurt a M. 1850) dalje navajam: Fuster, *Memoiren vom März 1848 bis Juli 1848*, stran 15.

⁵⁸ Molisch P., *Die Wiener akademische Legion und ihr Anteil an den Verfassungskämpfen des Jahres 1848*. Wien 1922 (dalje navajam: Molisch, *Die Wiener akademische Legion*), stran 45.

⁵⁹ Srbik H., *Metternich, der Staatsmann und der Mensch II*, München 1925 (dalje navajam: Srbik, *Metternich, der Staatsmann*), strani 261—265; Bach M., *Geschichte der Wiener Revolution im Jahre 1848*. Wien 1898 (dalje, navajam: Bach, *Geschichte der Wiener Revolution*), strani 188—189.

Metternich je menil, da mora Avstrija v zunanji politiki ohraniti status quo, reforme v državi pa bi bilo treba po njegovem mnenju izvesti postopoma in premišljeno. Zavzemal se je za sklicanje združenih deželnih stanov na Dunaju in za večje pravice provincialnih deželnih stanov. Istočasno je vztrajal, naj država energično zatre ljudsko vstajo.⁶⁰

Znatno bolj trdovraten in reakcionaren od Metternicha je bil po mnenju Srbika nadvojvoda Ludvik, predsednik državnega sveta. Odločno je nasprotoval vsakemu popuščanju. Vztrajal je, da je treba ostro nastopiti proti agitaciji za reforme. Zahteval je, naj na Dunaju razglasijo obsedno stanje in zaprejo voditelje reformne stranke.⁶¹ Večina dvorne kamarile je bila mnenja, da so reforme nevarne. Cesar pa je bil neodločen, omahljiv in povsem nesposoben, da sprejme kake odločitve. Vlada je živela v prepričanju, da lahko močna policija Sedlnitzkega zatre vsak upor, ki bi izbruhnil.⁶² Dvorna kamarila je sklenila, da bo odločno branila stari red, vlada pa je ukrenila vse potrebno, da bi lahko s silo zatre nemire. Šele popoldne 12. marca je državni svet, ki so ga zelo vznemirili dogodki na univerzi, privolil v koncesije, da bi pomiril zmerno liberalno stanovsko opozicijo. Sklenil je sklicati združene stanove iz vseh dežel z nalogo, da se sestanejo s posebnim komitejem na Dunaju in poročajo o položaju. Njihova vloga naj bi bila izrazito posvetovalna. Revolucionarnega gibanja ni bilo več mogoče zaustaviti. Vladi je končno postalo jasno, kaj se dogaja. Iz vseh mestnih četrti je dobivala poročila o nameravanih množičnih demonstracijah 13. marca, ko naj bi začeli zasedati spodnjeavstrijski stanovi.

Liberalni voditelji so, kolikor lahko sklepamo iz historične literature, nameravali najprej prisiliti vlado, da sprejme nekaj njihovih zahtev. Zmerno liberalna stanovska opozicija bi se brez dvoma zadovoljila s takšno nepomembno koncesijo, kot je bilo sklicanje združenih stanov v vlogi cesarjevega posvetovalnega organa v zakonodajnih in finančnih zadevah. Hoteli so se izogniti nasilju, čeprav je bilo po vladni izjavi 10. marca vsakomur jasno, da absolutizem prostovoljno ne bo izpustil oblasti.

Radikalni meščanski demokrati so se odločili, da bodo prestrašili vlado z množičnimi demonstracijami. 12. marca zvečer so se povezali s študenti, ki so navezali stike z industrijskimi delavci in kmeti.⁶³ Upor je bil v glavnih obrisih pripravljen.⁶⁴ 13. marca je prišlo do nemirov. Množice niso bile zadovoljne z umirjeno stanovsko peticijo. Izrazile so nezaupanje do legalnih reform, ki so jih predlagali stanovi. Po ulicah je odmevalo razjarjeno kričanje. Med klici je bilo mogoče slišati pozive: »Dol z Metternichom! Ven z jezuiti! Zahtevamo ustanovitev oborožene nacionalne garde! Ustava! Ustava!« Razburjenje je vse bolj raslo.

Na dvoru je vladala popolna zmeda. Dvorna kamarila je bila razcepljena. Dne 13. marca zvečer je dvor pristal na nove koncesije, da bi pomiril razjar-

⁶⁰ Srbik, Metternich, der Staatsmann II, stran 267.

⁶¹ Ibidem, stran 268.

⁶² Hartig F., Genesis der Revolution in Österreich im Jahre 1848. Leipzig 1850 (dalje navajam: Hartig, Genesis der Revolution in Österreich), strani 153—154.

⁶³ Reschauer-Smets, Das Jahr 1848/I, strani 154—165; glej tudi Fischer F., Österreich 1848. Probleme der demokratischen Revolution in Österreich, Wien 1946 (dalje navajam: Fischer, Österreich 1848), strani 55—56.

⁶⁴ Grillparzer F., Erinnerungen aus dem Jahre 1848. Grillparzers sämtliche Werke XX, Stuttgart 1872, strani 185—202.

jene množice. Zahteve po odstopu Metternicha so postajale vse glasnejše. Ob tem vprašanju so vodili na dvoru ostre in mučne diskusije. Spopad kamarile okoli vprašanja Metternichovega odstopa je trajal vse do 7. ure zvečer, ko so postale zahteve množic po Metternichovem odstopu tako glasne, da ni bilo več mogoče čakati. Celo do skrajnosti konservativni nadvojvoda Ludvik je bil prepričan, da bo prišlo do napada na dvor, če Metternich ne bo demisioniral.⁶⁵ Končno se je Metternich, generalni sekretar svete alianse, nekaj pred deveto uro vdal. Izjavil je, da ne želi prevzeti odgovornosti za prelivanje krvi. Njegov konservativni biograf je zapisal, da je bil prepričan, da je služil državi po svojih najboljših močeh.⁶⁶

Novica o Metternichovem odstopu se je hitro razširila po mestu. Klici »Metternich je šel!« so odmevali po Dunaju, množice pa je prevzelo veselje, da so se osvobodili tiranije osovraženege kanclerja.⁶⁷

Ob svojem odstopu je Metternich ruskemu carju Nikolaju I. takole pisal:

Vladar!

Nepremagljiva usoda je po sili okoliščin zaključila moje dolgo politično življenje. Vaše carsko veličanstvo mi je vselej naklonjeno izražalo čustva, dragocena v mojih očeh, čustva zaupanja do mojih načel... V sedanjem trenutku čutim svoj dolg, da se Vašemu veličanstvu z izrazi globoke hvaležnosti ponižno zahvalim, da me je priznavalo za vrednega v vsem času Vašega slavnega carjevanja.

Evropa je pahnjena v krizo, ki je preseгла meje političnega gibanja, in ogroža sam socialni organizem. Dogodke sem predvideval. Proti njim sem se uporno boril skoraj štirideset let svojega ministrovanja, toda človek ne more zaustaviti hudournika. Vse kar lahko stori je, da ga zajezi. Moja prizadevanja so se izkazala kot brezuspešna. Ne znam poiskati ravnotežje med dvema sovražnima strankama, kar tudi ni v mojem značaju. Umaknil sem se s prizorišča... Vselej sem v Vaši presvetli osebi spoštoval resničnega prijatelja in zaveznika imperija.

Blagovolite car ohraniti me v blagohotnem spominu.

Metternich⁶⁸

Car je svojemu zavezniku iz nekdanje svete alianse restavracijske Evrope takole odgovoril: »Sprejel sem pismo, ki ste mi ga napisali v zvezi z žalostnimi dogodki, ki so Vas prisilili, da ste zapustili politični oder. Odveč je govoriti o mučnem in bridkem vtisu, ki ga je to napravilo name. Že davno so Vam znani moji nazori, načela in moja navezanost na Avstrijo in njenega vladarja. Skratka, v mojih očeh je to za Avstrijo in zame dvojna izguba. Vaša država izgublja v Vaši osebi državnika, ki jo je večkrat rešil propada, jo več kot trideset let obdajal s političnim sijajem, ki ste ga umeli ustvariti. Po našem mnenju se poslavlja skupaj z Vami cel sistem odnosov, idej, interesov in enotnih akcij, ki se tičejo tudi nas osebno. Pot, po kateri bo odslej korakala avstrijska

⁶⁵ Srbik, Metternich, der Staatsmann II, strani 280—282.

⁶⁶ Ibidem, strani 282—285; primerjaj tudi Metternich—Winneburg. Aus Metternich's nachgelassenen Papieren VII, strani 603—604.

⁶⁷ Kudlich, Rückblicke und Erinnerungen I, stran 195; prim. tudi Britovšek M., Anton Fuster in revolucija 1848 v Avstriji, Maribor 1970, strani 19—38.

⁶⁸ Pis'mo avstrijskoga kanclera Metternicha Nikolaju I, 14/2 marta 1848 g., strani 173—174.

monarhija, bo zelo težavna, ne glede na dobro voljo njenih voditeljev... Naj Vam bo v uteho vsaj zavest, da, če Vam že ni uspelo razbiti to silo, ste se vseeno borili z njo tako dolgo, dokler je bilo to mogoče. Moje iskrene želje Vas bodo spremljale v Vaši samoti. Že davno ste si pridobili moje spoštovanje in simpatije.«

Na zaključku je Nikolaj pripomnil še, da mu bo Metternich ostal v neizbrisnem spominu.⁶⁹

Metternich je naslednjega dne po svoji demisiji tajno zapustil Dunaj in odpotoval prek Olomouca, Prage, Dresdena in Hannovera v Anglijo.

Z marčno revolucijo na Dunaju so nastopili za carsko Rusijo težki časi. Carja so stalno obveščali o nemirih na Dunaju, o napadih radikalnega tiska in »mačjih koncertih« pred ruskim poslaništvom. Na vse to dogajanje je Nikolaj v korespondenci ostro reagiral. Zgražal se je nad »šibkostjo« in »strahopetnostjo« avstrijskega cesarja, ki je dopustil, da je prišla zmerna buržoazija na oblast.

Carski namestnik na Poljskem Paskevič je takole poročal o marčnih dogodkih Nessel'rodeju:⁷⁰ »... Dva kurirja, ki sem ju med svojim potovanjem iz St. Peterburga v Varšavo sprejel in takoj napotil naprej, sta Vam že poročala o krvavi vstaji na Dunaju v dneh 13/1 in 14/2 marca. Poročilo, ki Vam ga je danes poslal Fonton, javlja, da je vlada sprejela vse zahteve, ki jih je postavilo uporno ljudstvo. Tudi Avstrija je tako postala ustavna država. In še kakšna ustava! Brez centralne enotne močne oblasti.

Baron Meiendorf Vas je seznanil z neredi v Berlinu 13/1 marca.⁷¹ Dotlej nisem imel na razpolago uradnih sporočil, toda pravkar so me obvestili s pruske meje o govoricah, ki se tam širijo. Zaradi odklonitve kralja, da bi takoj sprejel zahteve buržoazije, je prišlo v mestu do splošne vstaje, njegovo veličanstvo pa je bilo prisiljeno dati koncesije ljudstvu. Zelo se bojim, da vse, kar se je zgodilo v Nemčiji in prav tako v Avstriji, lahko postane predhodnik še bolj žalostnih dogodkov. Prelom med nami in našimi zavezniki bo lahko postal že v nekaj dneh nujnost. Formiranje revolucionarne države, oblast, ki se bo nahajala v rokah ministrov, ki se tresejo pred preprostim ljudstvom, nam ne more biti jamstvo za trdno zavezništvo. Komaj lahko smatramo, da nam niso sovražni. Naše meje so odprte... Stopamo v novo obdobje, ki zahteva novo politiko. Trenutno je vse tiho in mirno...«

Car je na original pisma zapisal naslednjo pripombo: »Upajmo, da te govorice niso upravičene; ne spominjam se, od kdaj so zadnja Meiendorfova poročila.«⁷²

Paskevič je nekaj dni zatem dopolnil svoje poročilo o marčnih dogodkih s pismom naslednje vsebine: »... Pri Varšavi sem srečal kurirja s strašnimi no-

⁶⁹ Kopija pis'ma Nikolaja I knjazu Metternihu, 6. aprilja/25. marta 1848 g., strani 181—182.

⁷⁰ Pis'mo namestnika v Carstvu pol'skom Paskeviča Nessel'rode, 18/6. marta 1848 g., stran 174.

⁷¹ V dneh od 13. do 15. marca je prišlo na ulicah Berlina do obroženih bojov med revolucionarnim ljudstvom in kraljevskimi četami, ki so se končali z obljubo kralja Friderika Viljema, da bo dal ustavo.

⁷² Pis'mo namestnika v Carstvu pol'skom Paskeviča Nessel'rode 18/6. marta 1848 g., stran 174.

vicami, ki so se pripetile na Dunaju. Sporočite vladarju, da bom sedaj v Varšavi, kjer je vse v redu in mirno.

Čakal bom na ukaze, ustrezne novim okoliščinam. Jutri in pojutrišnjem bom zbral vse podatke in jih posređoval carju.⁷³

Car je na Paskevičevo poročilo o dunajskih dogodkih pripomnil: »Podrobnosti, ki jih navaja, so odvratne. Vlado so razkrinkali pred vsem svetom; glede njihove šibkosti si že davno nismo delali iluzij, toda nisem verjel, da so taki bojzaljivci.«⁷⁴ Car je imel v mislih koncesije, ki jih je avstrijski cesar dal zmernim liberalcem.

Prvo »ustavno vladu« Avstrije je cesar imenoval 17. marca.⁷⁵ Novi ministri so uživali zaupanje cesarja, ne pa tudi množic. Dunajčanom sta bila trn v peti zlasti Taaffe in Ficquelmont. Prvi, aristokrat od pete do glave, je bil nekaj let na čelu Metternichove sodne uprave, drugi je bil Metternichov protežiranec. Imel je dobre zveze z ruskim carskim dvorom; njegova žena je bila vnukinja generala Kotuzova. Še najbolj popularen je bil zmerni liberalni aristokrat Pillersdorf, Metternichov oponent in privrženec zmernih liberalnih reform. Vlada v takšnem sestavu je le navidezno razpustila stare institucije in izvedla nekaj zelo zmerno liberalnih reform.⁷⁶ Višek vladnega reformnega programa je bil cesarski patent z dne 11. aprila. V njem je cesar obljubil, da bo do 1. januarja 1849 osvobodil kmete vseh dajatev in obveznosti vezanih na zemljo. Odlok je pomiril kmete in okreplil monarhistična čustva kmečkega prebivalstva.

Mnogi demokrati pa so pričakovali več. Upali so, da bodo odpravljeni vsi preostanki absolutističnega sistema in brez odlašanja poravnane vse krivice.

Ruski car je z velikim nezaupanjem spremljal formiranje »ustavne vlade« aristokratov, ki se mu je zdela vse preveč liberalna. Ficquelmont je poslal v Rusijo grofa Lea Thuna z nalogo, naj obvesti carja o zadnjih dogodkih na Dunaju in ga prepriča o pripravljenosti nove vlade, da z Rusijo ohrani stare prijateljske vezi. Ficquelmont je takole pisal Leu Thunu:⁷⁷ »... Posledic dogodkov, do katerih je prišlo na Dunaju, sploh nismo predvidevali. Dogodki sami po sebi so zelo zapleteni in še preveč sveži, da bi si bilo mogoče ustvariti podobo, ustrezno za pojasnjevanje in razumevanje. Dunajski dogodki so samo ena od epizod velike drame, ki se odigrava v Evropi. Ukvarjati se z njimi s takšnih vidikov, bi pomenilo, da nameravamo napisati zgodovino naših dni. Nimamo takšnega namena. To bi bilo ničevno delo, podobno kot če bi hoteli pojasniti bolezen, ki je ne poznamo, in bi iskali sredstva, da jo ozdravimo. Edino možnost vidimo v tem, da oslabimo ost dogajanja. To možnost dajejo načela, ki jih oblikujemo kot izhodišče naših akcij.

Položaj cesarske vlade se je spremenil, toda ni se spremenil položaj cesarja. Brž ko se bomo prebili iz ogorčenega boja, se bo obrnilo njegovo cesarsko veličanstvo na ruskega carja, svojega najbližjega in najbolj preizkušene-

⁷³ Pis'mo Paskeviča ministru inostrannyh del Nessel'rode 29/17 marta 1848 g., stran 177.

⁷⁴ Šerbatov, General-feldmaršal knjaz' Paskevič, stran 177.

⁷⁵ Wiener Zeitung št. 78, dne 18. marca 1848, stran 351.

⁷⁶ Unterreiter F., Die Revolution in Wien vom März und Mai 1848/II, strani 45—46.

⁷⁷ Pis'mo avstrijskoga ministra inostrannyh del Fikel'mona čezvyčajnomu poslu v Peterburge grafu Tunu, 21/9 marta 1848 g., strani 174—176.

nega zaveznika z željo, da ga seznanj s svojim sedanjim položajem, težavami in prikritimi nevarnostmi...

Vi ste bili očividec dogodkov, do katerih je prišlo. Poznate njihove notranje in zunanje vzroke. Veste tudi, kakšne so njihove posledice. Mi nikakor ne bi mogli sestaviti tako podrobnega poročila, kot to lahko stori tako izobražen človek, kot ste vi. Prav zato mi je naročilo njegovo veličanstvo, da Vam izročim njegov ukaz, da se odpravite v S. Peterburg. Ko boste prišli tja, se predstavite njegovi prevzvišenosti kanclerju carstva grofu Nesell'rodeju. Cesar Vam zaupa, da mu boste sporočili vse podrobnosti, ki bi jih želel izvedeti o dunajskih dogodkih. Pomagajte mu, da jih bo dojel v njihovi celoti in odgovorite mu na vsa vprašanja, ki Vam jih bo zastavil.

Pojasnite mu Vam dobro poznano dejstvo, da je imela Madžarska močan vpliv na dogodke, ki jih lahko označimo kot revolucijo, toda upajmo, da revolucije ne bo.⁷⁸ Obračunati bi morali s številnimi tujimi agenti, ki so resnični voditelji revolucije in ki so v začetku dogodkov prispeli na Dunaj, toda nastop z močnimi notranjimi silami, bi pomenil zlo, ki bi ga bilo težko popraviti.

Cesar se je strinjal, da pristane na spremembe v upravnih oblikah, tako da te ne bi prizadele njegovih suverenih pravic.⁷⁹

Ficquelmont je Thuna poučil, kako naj Nessel'rodeja seznanj o izidu cesarske proklamacije z dne 15. marca. Z novo ureditvijo Avstrije se bo, kot je izjavil Ficquelmont, center politične oblasti okrepil ne pa oslabil. Takšna nevarnost je sicer obstajala zaradi protislovnosti lokalnih interesov, ki niso vplivali združevalno. To vodilno idejo je treba še bolj razviti, ustrezno prostranemu teritoriju cesarstva in različnih plemen. Prav to je bila osnovna vodilna misel redakcije cesarskega manifesta z dne 15. marca. Ficquelmont je opozoril Thuna, naj obravnava manifest tako, da bo Nessel'rode dojel, da ni bil improviziran pod pritiskom nevarnosti, temveč predstavlja plod dolgotrajnega pripravljalnega dela in poprejšnjega zrelega prepričanja, da bo enotnost cesarstva, ki je sestavljeno iz tako heterogenih delov, lahko uresničena le s politično oblastjo, ne pa upravno. Svojo navodilo je Ficquelmont sklenil z besedami: »Blagovolite ta manifest dopolniti s pojasnilom, ki sem ga navedel. Kancler carstva bo tedaj dojel pravi smisel manifesta.«

Ficquelmont je bil mnenja, da bo Thuna sprejel car. Zato mu je naročil, naj ga ob tej priliki prepriča, da je cesar Ferdinand zvest zaveznik Rusije: »Nam je v sedanjih pogojih predvsem potreben mir. Politične kalkulacije, ki bi lahko postale vzrok za vojno in ki bodo prej ali slej privedle do nje, so za naše cesarstvo drugorazredno vprašanje. Prvorazredni predmet naših skrbi tudi ni oblika, kakršno naj bi dobila naša politična ureditev. V prvi plan stopajo vse globlja in vznemirljiva socialna vprašanja z vsemi njihovimi nevarnostmi in težavami. Rešiti jih moramo prej, preden si poiščejo tujo pomoč... Nujna je previdnost, da si ustvarimo socialni red, da bi postali ponovno močni.

Predajam Vam ključ naših pozicij. Poznate jih in jih lahko tolmačite...⁸⁰

⁷⁸ Ficquelmont je mislil na Kossuthov govor v ogrskem parlamentu dne 3. marca/20. februarja 1848, ko je zahteval uvedbo parlamentarnega načina vladanja v Avstriji.

⁷⁹ Pis'mo avstrijskega ministra inostrannyh del Fikel'mona čezvyčajnomu poslu v Peterburge grafu Tunu, 21/9 marta 1848 g., stran 175.

⁸⁰ ibidem.

Kako je potekala evidenca pri carju izvemo iz depeše ministra za zunanje zadeve ruskemu poslaniku na Dunaju Medemu.⁸¹ Po njegovem pisanju je car Thuna sprejel in ga kot očitveca marčnih dogodkov na Dunaju z zanimanjem poslušal. Nessel'rode je Medema opozoril, da je car seznanjen z demonstracijami v Nemčiji proti Rusiji in mu še sporočil: »Postalo je nujno, da izdelamo jasno stališče o značaju naših novih medsebojnih odnosov, ki temeljijo na tako nepričakovanem in zapletenem položaju.« Car je z zanimanjem prisluhnil poročilu, da se je novi kabinet na lastno pobudo lotil vprašanja odnosov Avstrije do Rusije.⁸²

Z zadovoljstvom je car sprejel Thunovo pojasnilo in jamstva, da spremembe v vladi nikakor ne spodkopavajo temeljev zveze med obema državama. Prijetno mu je bilo, kot je poudaril, videti v poštenih ljudeh, ki so poklicani, da vladajo, jamstvo za red v Avstriji in za njeno varnost.

Nessel'rode je še opozoril, naj avstrijska vlada nujno poskrbi, da bo tudi v Galiciji obnovljen red... « Car želi mir, ker je potreben tako Rusiji kot Avstriji. Glede na nemire, ki ogrožajo Evropo, bo car ostal strogo nevtralen. Ne želi se bojevati sam, niti v vojno siliti druge. Ne bo se vmešaval v notranje zadeve drugih držav, niti v zadeve Francije, niti Nemčije. Prepustil bo narodom, da si sami urejajo države, kot to želijo in uméjo. Zahteva samo, naj tudi drugi striktno upoštevajo neodvisnost in nedotakljivost njegove države, kot to dela car v odnosu do drugih, tako da spremembe v teritorialnem ravnotežju, če bo do njih prišlo, ne bodo njemu v škodo.« Car je zahteval, naj bodoča avstrijska vlada prepreči sleherno propagando, vsak oborožen poskus, ki bi bil usmerjen proti njegovemu vladanju. Nessel'rode se je zavzemal za prijateljske odnose z novim kabinetom, ki so sedaj ob pretresih, ki so zajeli večji del evropske družbe, nad vse nujni.⁸³

V resnici pa je car z nezaupanjem gledal na novo, aristokratsko-liberalno, umirjeno avstrijsko vlado. Zaradi revolucionarnega gibanja v Avstriji je preklkal kredite, ki jih je Rusija nameravala dati Avstriji. Nessel'rode je v posebnem pismu sekretarju avstrijskega poslaništva Lepcel'ternu v S. Peterburgu takole poročal: »Zaradi žalostnih dogodkov, do katerih je prišlo v prestolnici avstrijske monarhije, katerih pomena in posledic še ni mogoče predvideti, car iskreno obžaluje, da v sedanjih pogojih ni možnosti za nadaljevanje operacij v zvezi s krediti, o katerih smo se dogovarjali...«⁸⁴

Ruski poslanik Medem, ki naj bi se po carjevem naročilu takoj vrnil iz S. Peterburga na Dunaj, se je ustavil v Ratiboru⁸⁵ in premišljal, ali naj se v trenutni situaciji sploh vrne na Dunaj. Po nasvetu carja je Nessel'rode prek ruskega svetnika Fontona vprašal za nasvet Ficquelmonta.⁸⁶ Ta pa je Fontonu svetoval, naj nekaj dni počaka, da bodo to vprašanje dokončno rešili. »Nepri-

⁸¹ Depeša ministra inostrannyh del Nessel'rode poslaniku v Vene Medemu, 5. aprila/24. marta 1848 g., strani 180—181.

⁸² Ibidem.

⁸³ Ibidem.

⁸⁴ Pis'mo ministra inostrannyh del Nessel'rode sekretarju avstrijskega poslaništva v Peterburgu Lepcel'ternu 22/10. marta 1848 g., stran 177.

⁸⁵ Ko je Medem izvedel za marčne dogodke na Dunaju, se je ustavil v pruskem mestu Ratibor.

⁸⁶ Depeša ministra inostrannyh del Nessel'rode poverennomu v delah v Vene Fontonu, 29/17. marta 1848 g., strani 177—178.

jetno mi je bilo,« je zapisal Fonton, »zahtevati od predsednika avstrijskega kabineta podrobnejše pojasnilo o tako delikatnem vprašanju.« Po Fontonovem mnenju je bil vzrok, da je minister za zunanje zadeve zavlačeval svoj odgovor v antiruskem razpoloženju na Dunaju.

»Že poprej sem imel priliko opaziti, da so se različni elementi, ki sestavljajo antirusko stranko, združili v splošnem sovraštvu do Rusije. Strasti razvnmajo prek periodičnega tiska ali s pamfleti. Fonton je opozoril, da so radikali že priredili mačji koncert papeževemu poslaniku, nameravajo pa ga pripraviti tudi pred zgradbo ruskega poslaništva. Politično zanesljive osebe, ko so bile o tem načrtu obveščene, so si zelo prizadevale, da preprečijo demonstracijo proti poslaništvu, zavedajoč se resnih posledic, saj bi kompromitirali ustaljena načela v mednarodnem pravu o nedotakljivosti diplomatskih predstavništav.

Nacionalna garda in univerzitetni korpus, ki podpirata sedaj obstoječi red, ne sodelujeta s to nočno anarhijo in sta pohitela, da poostriata varnostne ukrepe.

Zvečer je močan odred nacionalne garde zasedel ulice, ki vodijo k poslaništvu. Drugi odred pa so razporedili pod mojim oknom in tam dežurali vso noč. Demonstracij ni bilo... Ob današnjem srečanju mi je grof Ficquelmont namignil na nočno anarhijo. Rekel mi je, da je predložil svojim kolegom naj sprejmejo v svarilo ustrezne ukrepe. Da bodo ti ukrepi učinkoviti, je treba zagotoviti avtoriteto vlade.«⁸⁷

Revolucionarno gibanje v Nemčiji in Avstriji je prisililo Nikolajevo vlado, da je ponovno preučila evropski položaj in iz njega povzela nove zaključke. Svoje zaveznike je začela iskati v Franciji. Nessel'rode je v tem duhu dal ruskemu veleposlaniku v Parizu Kiselevu⁸⁸ nova navodila. Takole mu je pisal:⁸⁹ »... Iz mojih dveh depeš z dne 27. in 29. marca veste, da je car odobrill sklep, da odložite svoj odhod iz Pariza. Demokratično načelo je, kot vidite, zajelo obe monarhiji, zveza, ki je bila po izjavah Nessel'rodeja doslej osnova kontinentalnega ravnotežja, je zaradi obeh revolucij ogrozila varnost našega carstva. Ugotovili ste, da bi lahko privedli podobni dogodki k spremembi ali k težnjam, da spremenimo prej označeno politično linijo. Glede tega ste pokazali prodornost in zdrav smisel.

Posledica dogodkov, do katerih je prišlo, oziroma se manifestirajo, v Nemčiji je, da se ne čutimo več dolžni, da podpiramo nove vlade držav, ki so bile doslej naše zaveznice. Namesto zveze in solidarnosti se porajajo povsem drugačna čustva — ves naš sistem moramo spremeniti. Ali lahko dopustimo, da bi Avstrija, razdeljena in oslABLJENA, nehala zavzemati v Evropi mesto, ki ga je zavzemala dotlej, in da bi nemško konfederacijo, ki je bila zasnovana na dogovorih, zamenjali z združeno, demokratično in častihlepno državo, ki bi utegnila imeti želje in možnosti, da nam povzroči resne težave?

Podobna sprememba vseh sedanjih pozicij bi prej ali slej porodila takšno kombinacijo, pri kateri bi nam lahko služil pritisk Francije kot nasprotna utež proti vražjim nakanam naših sosedov. Zadeva doslej še ni dosegla takšne

⁸⁷ Depeša poverennogo v delah v Vene Fontona ministru inostrannyh del Nessel'rode, 10. aprlja/29 marta 1848 g., strani 182—183.

⁸⁸ Kiselev N. D. je bil ruski poslanik v Parizu v letih od 1839 do 1854.

⁸⁹ Pis'mo ministra inostrannyh del Nessel'rode poslaniku v Parize Kiselevu, 18/6 aprlja 1848 g., strani 187—188.

stopnje, do tega je še daleč, toda v nobenem primeru nas to ne sme zavesti, da bi to nevarnost spregledali. Vplivati moramo na razpoloženje Nemcev tako, da bomo obrzdali njihovo zlobo v odnosih do nas. Dejansko pa nimamo namena, da sklenemo zvezo s francosko republiko.«

Za Nessel'rodeja je ostalo odprto vprašanje, kakšno stališče naj carska Rusija zavzame do Francije. Ni se ogreval za priznanje francoske republike, pa tudi ni želel, da Rusija zavzame do Francije sovražno stališče. Hotel je obdržati odprto pot za morebitne dogovore s Francijo. »Glede na spremembe, do katerih je prišlo v našem položaju, je za nas bistvenega pomena, da računamo prav na to možnost. Glede na sovražnosti s strani Nemčije in glede na možno bodočo poljsko vstajo, smo enakega mnenja kot vi, da v tem položaju ne bi kazalo vznemirjati še Francije. Republika ali monarhija, revolucionarna ali konservativna, ostaja država, s katero moramo računati in ki je nikakor ne izključujemo iz možnih kombinacij, katerih cilj je ustvaritev bodočega evropskega ravnotežja.

Želimo, da bi prav v tem videli vzrok za Vaše nadaljnje bivanje v Parizu. S tem, da Vas puščamo še nekaj časa tam, to še ne pomeni, da priznavamo novo ureditev, ne pravimo pa tudi, da je v bodoče ne bomo priznali. Bodimo odkriti.

Nikolajeva vlada se bo držala tega stališča le pod pogojem, da v javnosti ne bo preveč napadov na dostojanstvo dvora.«

Nessel'rode je stališče Rusije takole preciziral: »Ko se bo zbrala nacionalna skupščina in se bo dokončno formirala vlada Francije, bomo preučili, kakšna je njena trdnost, kakšno jamstvo lahko da za varnost in zaupanje, šele tedaj bomo sprejeli dokončen sklep. Sedaj pa čakajmo in opazujmo! Pošiljajte poročila, kako delate, sporočajte svoje vsakodnevne vtise — to je Vaša edina naloga. Delajte tako, da bodo vladi znana naša načela in nameni. Glede Francije te principe in namene deloma že poznate iz prvega pisma, ki sem Vam ga pisal.⁹⁰ Glede sprememb, do katerih je prišlo zaradi berlinskih dunajskih dogodkov, zadošča, da sledite uradnim komentarjem carskega manifesta,⁹¹ ki je bil nedavno objavljen v Journal de St. Pétersborg.⁹² Osnove carske politike so tam jasno nakazane. Nobene agresije, nikakega vmešavanja v zadeve drugih držav, še manj pa v njihove notranje organizacijske oblike, treba je upoštevati njihovo politično nedotakljivost in moralno neodvisnost — pod pogojem, da bodo prav tako upoštevali našo nedotakljivost in neodvisnost. Naša iskrena želja je skratka, da z vsemi živimo v miru, toda trdno smo odločeni, da se bomo borili proti vsaki propagandi in bomo odbili vsak napad na naše meje. V primeru pa, če bi bilo kjerkoli porušeno teritorialno ravnotežje v našo škodo, ga bomo vzpostavili drugod v našo korist.

Taka so edina navodila, ki Vam jih lahko sedaj dam ...«

⁹⁰ Navedenega pisma ni v arhivu oziroma v fondu dokumentov diplomatske korespondence.

⁹¹ Manifest Nikolaja I. so objavili 26/14. marca 1848. Vseboval je poročilo o revolucionarnih dogodkih na zahodu in pozival podložnike, naj zaščitijo domovino. V zamejstvu je izzval govorice, da se Rusija namerava vmešati v evropske zadeve.

⁹² Journal de St. Petersburg je bilo uradno glasilo ministrstva za zunanje zadeve, ki so ga izdajali v francoskem jeziku v Petersburgu.

5. Kriza habsburške monarhije v očeh carizma

Radikalni časopisi so v aprilu začeli napadati vlado zaradi počasnosti pri sestavljanju ustave.⁹³ Na splošno je med radikali prevladovalo mnenje, da pomenijo pridobitve, dosežene 14. in 15. marca zelo malo, če ne bodo pismeno zajamčene. Zahteva po uvedbi ustave je postala vsesplošna. Radikalni časopisi so obtoževali vlado, da za kulisami spletkari z dvorno kamarilo in plemstvom proti ljudstvu. Pozivali so avstrijsko ljudstvo, naj se poveže z nacionalno gardo in prepreči spletke, zaščiti izbojevano svobodo ter vztraja pri zahtevi, da skličejo nacionalno skupščino, ki bo potrdila 15. marca svečano obljubljeni ustavo. Priporočali so izvolitev takih poslancev, ki niso bili povezani s predstavniki starega režima, izvolitev priljubljenih zastopnikov ljudstva. Ministrom so priporočali, naj pohitijo s pisanjem ustave, naj jo sestavijo, preden bo prišlo do novih nemirov.

Z izdelavo ustave se vladi ni mudilo, čeprav je cesar v patentu 15. marca obljubil, da bo čimprej sklical predstavnike deželnih stanov, da mu bodo pomagali pri oblikovanju ustave. Sklicanje takšne institucije je postalo z razvojem revolucionarnega gibanja anahronistično. Da bi pomirila radikale, se je vlada slednjič odločila, da bo ustavo sestavila sama, parlament pa naj bi jo kasneje dopolnil. Za vzorec je vzela belgijsko in badensko ustavo. Po marčni revoluciji je moralo preteči kar šest tednov, preden je Avstrija 25. aprila dobila novo oktroirano ustavo, ki je veljala samo za Avstrijo in Češko, to je za avstrijske dedne dežele, ne pa za Madžarsko in Italijo.⁹⁴

Velika večina revolucionarnodemokratsko usmerjenega prebivalstva je oktroirano ustavo sprejela kot nedemokratičen poseg v svoje ustavne pravice. V časopisih so jo kritizirali ter izražali nevoljo in ogorčenje nad vlado, ki je mnogo obljubljala, pa malo storila. Vse bolj je postajalo jasno, da vlada ne želi izpolniti danih obljub. Iz vrst avantgarde revolucije, to je iz vrst študentov, plebejskih množic in delavcev, so po objavi ustavnega patenta prihajale vse bolj številne pritožbe proti ustavi.

Po ustavi je bila cesarjeva oseba sveta in nedotakljiva.⁹⁵ Cesarju je pripadala vsa izvršna oblast; za popolno veljavnost njegovih odredb je bil potreben sopodpis odgovornega ministra. Sodstvo so izvajali v cesarjevem imenu. Zakonodajno oblast je imel cesar skupaj s parlamentom. Pripadala mu je pravica, da nastavlja državne uradnike, tudi ministre; imel je pravico, da podeljuje vse časti, odlikovanja in plemiške naslove. Bil je najvišji poveljnik suhozemnih in pomorskih oboroženih sil. Imel je pravico, da napove vojno in sklepa mir ter pogodbe s tujimi vladami. Parlamentu je pripadala le pravica potrditve. Cesar je imel pravico podeljevati nagrade za najvišje zasluge, pravico pomilostitve in olajšanja kazni. Imel je pravico predlagati zakone v parlamentu, pa tudi njihova potrditev je bila v njegovi kompetenci.⁹⁶

Parlament je bil sestavljen iz dveh domov: senata in doma poslancev. Senat (zgornji dom) so sestavljali principi cesarske hiše, ki so izpolnili 24 let,

⁹³ Ficquelmont K. L., *Aufklärungen über die Zeit vom 20. März bis zum 4. Mai 1848*. Leipzig 1850 (dalje navajam: Ficquelmont, *Aufklärungen*), stran 73.

⁹⁴ Reschauer-Smets, *Das Jahr 1848/II*, strani 104—106.

⁹⁵ *Ibidem*, strani 104—105.

⁹⁶ *Ibidem*.

člani, ki jih je cesar imenoval dosmrtno, in 150 članov, izvoljenih iz vrst veleposestnikov. Dom poslancev (spodnji dom) je sestavljalo 383 članov. Volitve članov obeh domov naj bi izvedli na osnovi provizoričnega volilnega zakona. dokončni volilni zakon pa bi izdelal kasneje parlament.

Ustava je vsebovala običajne člene zelo zmerno liberalnih ustav. Jamčila je svobodo vesti, govora, tiska, združevanja, pisemsko tajnost in pravico do peticij.

Za zmerno liberalne visoke aristokratske kroge je bilo to reakcionarno ustavno skrupucalo cesarsko darilo, ki so ga s hvaležnostjo sprejeli. Svojemu razpoloženju so dali duška z uradnim proslavljanjem.⁹⁷

Demokrati so vladi predvsem zamerili, ker predstavniki ljudstva niso imeli možnosti, da bi ustavo sami sestavili. Izjavili so, da od cesarja poklonjena ustava krši osnovne principe svobodne družbe. Z vso ostrino so kritizirali člene o dvodomnem sistemu, cenzusu in absolutno pravico cesarjevega veta.

Po objavi vsiljene ustave so radikali zaostri boj proti vladi. Grajali so jo zaradi nemoči in zahrbtnih spletk. Obtoževali so jo, da nastavlja v uradih pripadnike starega režima zato, da bi izpodkopala svobodo ljudstva; kar je zločin, nič manjši od izdaje.⁹⁸ Taki napadi so stopnjevali ogorčenje množic proti reakciji. Mačjih podoknic je bilo v začetku maja vse več. Množica demonstrantov je prisilila Ficquelmonta, da je odstopil s položaja ministrskega predsednika.⁹⁹ Njegovo mesto je prevzel Pillersdorf, ki je tako postal minister za notranje zadeve in ministrski predsednik; za ministra zunanjih zadev je bil imenovan baron Johann von Wessenberg.

Vodilne niti radikalnodemokratskega gibanja je imel maja v rokah centralni komite meščanov, študentov in nacionalne garde. Komite je bil sprva ustanovljen z nalogo, da deluje kot vez med akademsko legijo in nacionalno gardo ter vzdržuje red in mir.¹⁰⁰ V maju 1848 pa je ta organizacija postala najpomembnejša sila ljudskega demokratičnega gibanja. Komite je bil zelo popularen med študenti, demokratično inteligenco in plebejskimi množicami, zato je vlada morala upoštevati njegovo voljo. Centralni komite je skupaj s študenti zahteval demokratizacijo ustave, čemur se je vlada upirala. Prišlo je do revolucionarne krize in do nastopa revolucionarnih množic.¹⁰¹

15. maja je na Dunaju zmagalo meščanstvo s pomočjo ljudskih množic. Nemajhno vlogo so odigrali akademska legija in delavci. Majski dogodki so zelo preplašili konservativne in zmerno liberalne aristokratske kroge. Zavedali so se nevarnosti, da bodo v primeru, če vlada ne bo kapitulirala, radikali zgradili po vsem Dunaju barikade, da bodo množice navalile na dvor. Mnogi aristokrati, bankirji, industrialci in veletrgovci so začeli po 15. maju zapuščati mesto in se seliti na podeželje.¹⁰²

⁹⁷ Zenker V., *Die Wiener Revolution in ihrem sozialen Voraussetzungen und Beziehungen*. Wien 1897 (dalje navajam: Zenker, *Die Wiener Revolution*), stran 133.

⁹⁸ *Constitution*, št. 30, z dne 6. maja 1948, stran 599.

⁹⁹ Reschauer-Smets, *Das Jahr 1848/II*, strani 146—150; Ficquelmont, *Aufklärungen*, strani 113—116.

¹⁰⁰ Kudlich, *Rückblicke und Erinnerungen I*, stran 263.

¹⁰¹ Britovšek M., Anton Füster in revolucija 1848 v Avstriji (dalje navajam: Britovšek, Anton Füster), strani 60—67.

¹⁰² Vitzthum von Eckstädt C. F., *Berlin und Wien in den Jahren 1845—1852*. Politische Privatbriefe. Stuttgart 1886 (dalje navajam: Vitzthum von Eckstädt, *Berlin und Wien in den Jahren 1845—1852*), strani 101—102.

Dvorna stranka s koncesijami, danimi 15. maja, ni bila zadovoljna. Zahtevala je, naj jih cesar prekliče. Cesarsko družino, ki sta jo zaradi majskih dogodkov zajela strah in ogorčenje, je zavestno opozarjala na usodo kralja Ludvika XVI. in Marije Antoinette. Načrt za cesarjev beg je pripravil grof Henrik Bombelles, ki so mu pomagale dvorne dame. 17. maja je cesarju uspelo pobegniti z Dunaja z izgovorom, da se pelje na sprehod v Schönbrunn. Iz Schönbrunn je cesar naročil svojemu služabniku, naj sporoči vojnemu ministru, da je sklenil iz zdravstvenih razlogov odpotovati na Tirolsko.¹⁰³ Brž ko je za to izvedel Latour, je takoj sklical sejo vlade. V posebnem proglasu je ta obvestila Dunajčane, da ji vzroki cesarjevega odhoda niso znani. Pozvala je državljane k miru in redu in obljubila, da jih bo o nadaljnjih dogodkih sproti obveščala.

Še preden se je novica o cesarjevem begu razširila med prebivalstvom, je uradno glasilo Wiener Zeitung namignilo na tako možnost. Anonimni avtor je cesarju odsvetoval, da zapusti Dunaj, kajti njegov odhod bi pomenil isto kot beg Ludovika XVI. Dan njegovega odhoda bi postal prvi dan republike.¹⁰⁴

Dvorna stranka je hotela s cesarjevim odhodom izzvati razcep med dunajskim prebivalstvom. Menila je, da bodo radikalni demokrati razglasili republiko ali provizorno vlado, zmernejši pa bodo temu nasprotovali. Proti sprtim strankam bo nato lahko nastopiti z vojaštvom in preklicati odlok o sklicanju ustavodajne skupščine.¹⁰⁵

Po cesarjevem odhodu je postal razvoj ustavnega življenja v Avstriji problematičen. Cesar je odpotoval brez vednosti odgovornih ministrov. Molk, s katerim je ministrstvo sprejelo novico o cesarjevem begu, je zbudil pri študentih zaskrbljenost in pomisleke. Začeli so sumiti, da obstaja dogovor med kamarilo in visokimi krogi meščanstva glede razpusta akademske legije.

Majski dogodki so močno odjeknili v Rusiji. Nikolaj je pozdravil odhod cesarja z Dunaja takole: »... Zelo zadovoljen sem bil, ko sem izvedel za odločitev Vašega veličanstva, da začasno zapustite prestolnico, ki jo je v zadnjem času zajela ljudska vstaja, da se umaknete v provinco med ljudstvo, ki je ostalo zvesto prestolu. S tem sklepom Vas je navdahnila visoka in modra politika. Zagotavlja Vam svobodo akcije, ki Vam je nujno potrebna, da boste obnovili avtoriteto monarhistične oblasti, katere naloga je, da se otrese posledic anarhije, v katero so državo pahnili nekateri uporniki in da ji pomaga, da se jih reši. To je že rodilo nekatere plodove. Vaše veličanstvo se lahko o tem prepriča na osnovi obžalovanja in kesanja, ki ga je izzval Vaš odhod z Dunaja, navdušenega sprejema, na katerega ste naleteli, in izrazov predanosti, ki ste jih dobili iz raznih dežel.

V takih okoliščinah mora naravno biti moj politični predstavnik pri Vašem veličanstvu. Dati sem mu nameraval nalog, naj se Vam pridruži, ko sem izvedel, da ga je Vaše veličanstvo samo povabilo, naj pride v Innsbruck k Vaši presvetli osebi. Moje želje so se tako izpolnile, meni pa preostaja le, da Vam izrazim iskreno željo, da bi imela Vaša odločitev, ki ste jo sprejeli, za

¹⁰³ Hartig, Genesis der Revolution, strani 297—299.

¹⁰⁴ Wiener Zeitung, št. 138, dne 18. maja 1848, stran 661.

¹⁰⁵ Violand, Die sociale Geschichte, stran 106.

posledico okrepitev monarhije, katero bom kot starejši prijatelj in zaveznik z vsemi silami podpiral.¹⁰⁶

Nessel'rode pa je pisal ruskemu poslaniku v Innsbruck takole: »Pravkar sem prejel depešo, v kateri mi sporočate, da je avstrijski cesar pozval diplomatski odbor, naj se mu pridruži v Innsbrucku. Prek Berlina smo izvedeli, da ste Vi in Vaši kolegi že potovali z Dunaja, da bi izpolnili te želje. To pismo Vas bo torej že dobilo v Innsbrucku. Car povsem odobrava sklep avstrijskega dvora, da zapusti prestolnico, da bi se tako izognil pritisku, ki se je pokazal med vstajo. Domnevam, da je prepustil Dunaj usodi notranje anarhije, okoli sebe pa združil zveste podanike provinc, da bo lažje izvedel rešilno reakcijo v korist svoje nepriznane avtoritete. Carjevo mnenje o tem vprašanju pojasnjuje pismo, katerega kopijo prilagam in je naslovljeno na presvetlega prijatelja in sorodnika, original pa boste predali na naslov. Ker dvor poziva v Innsbruck tuje predstavnike, se bo vlada očitno začasno tu naselila. Želja carja je, da ostanete tam tudi Vi, dokler bo tam dvor. Pustite na Dunaju svetnika poslaništva Fontona, da bo vodil tekoča opravila. Naročite mu, naj nas redno obvešča o dogodkih, do katerih bo prišlo v času vaše odsotnosti.«¹⁰⁷

V teh kritičnih trenutkih sta Nikolaj in njegov zunanji minister Nessel'rode resno razmišljala o možnosti razpada Avstrije. Povsem jasno sta dojela, v kako nevarnem položaju se je znašlo avstrijsko cesarstvo po zmagi majske vstaje. Njuna razmišljanja dajejo ključ za razumevanje carske politike v primeru razpada Avstrije in se dotikajo tudi usode naših dežel. Nikolajev zapis nam je poznan le posredno, prek Nessel'rodejevega odgovora carju. Nessel'rode je zapisal: »Zrelo sem premislil zapis Vašega Veličanstva in imam čast izraziti svoje mnenje o zamislih, ki jih vsebuje zapis.«¹⁰⁸ Nessel'rode je računal, da lahko pride v bližnji bodočnosti do razkosanja Avstrije. Car je iz tega napravil sklep, da se bodo na ruševinah Avstrije oblikovale nove države. Zrasla bo nova poljska država, ki bo lahko postala žarišče sovraštva in spletk na mejah. »Pred nami je nujnost in dolžnost, da oživimo pravico posesti, ki je nekoč priklepala kneževino Galicijo k Rusiji in jo spet vključimo v sestav carstva.« Nessel'rode je menil, da bi bilo treba Galicijo okupirati ali dokončno priključiti carstvu. »Razkosanje avstrijske monarhije je logična posledica tega, do česar je tam prišlo. Povsem jasno je izražena težnja, da Avstrijo razkosajo v njene sestavne dele. Toda od težnje do njenega takojšnjega uresničenja, celo do uresničenja v bližnji bodočnosti, je še daleč. Ob mnogih vzrokih, ki lahko vodijo do razkosanja Avstrije, opažamo hkrati tudi mnogo možnosti za njeno obnove.« Nessel'rode je menil, da Avstriji manjka državnik, ki bi znal izkoristiti »elemente reakcije in enotnosti«, medtem ko je sedanja vlada nesposobna in šibka, kar je žal že vse preveč očitno. »Celo sama dunajska demokracija, ki ni slepa za posledice, ki jih more imeti širjenje vstaje na Dunaju, lahko, ko bodo postale te posledice jasne, svoje sile združi s silami osrednje oblasti in ne dopusti razkosanja cesarstva že zato, ker to nasprotuje njenim interesom in njenemu nacionalnemu samoljubju.

¹⁰⁶ Kopija pis'ma Nikolaja I. avstrijskomu imperatoru Ferdinandu, 2. ijunja/21. maja 1848 g., stran 189.

¹⁰⁷ Depeša ministra inostrannyh del Nessel'rode poslu v Vene Medemu, v Innsbruck, 8. ijunja/27. maja 1848 g., stran 189.

¹⁰⁸ Zapisa Nikolaja I. v arhivu za zunanje zadeve ni.

Avstriji ne bi prvič uspelo, da se je rešila iz brezna. Za enotnost Avstrije obstaja več življenjskih osnov, kot domnevamo: krijejo se v navadah in zgodovinskih tradicijah, ki razne narodnosti, združene pod njenim žezlom, vežejo na cesarsko dinastijo, v antagonizmu njihovega samoljubja, vzajemnih odnosov, v antagonizmu, ki preprečuje separatistično delovanje, ne da bi prišlo do odkrite vojne med Nemci in Čehi, Madžari in Slovani, če bi razrahljali spono, ki jih politično združujejo. Prepričan sem, da bo v vsakem primeru treba mnogo časa, bojov, vmesnih stadijev preden bo do razdelitve prišlo.«

Nessel'rode je računal celo na možnost federativne ureditve Avstrije. »Ta zadeva ni kratkoročna... Z razdelitvijo avstrijske monarhije je prav tako, kot s propadom otomanskega imperija. Že pred mnogimi leti smo predvidevali in napovedovali njegov padec. Pogosto je bilo govora o nujnosti propada. Vzroki za razpad vsekakor obstajajo. Carstvo je sicer šibko, razmajano; vendar pa še drži skupaj, po zaslugi neskončne množine notranjih in zunanjih vzrokov, ki dušijo ali nevtralizirajo delovanje razdiralnega načela.

Vakuum, ki bi nastal v Evropi s propadom takšne stare monarhije kot je Avstrija, bi bil ogromen. Napolniti ga bo težko in praznina bo lahko dolgotrajna spričo pomanjkanja tistega, kar bi jo lahko napolnilo. Ne trdim, da bo šel razvoj v tej smeri in ne zanikam, da je razkosanje nujno. Menim pa, da je v danem trenutku prav toliko verjetnosti za kot proti. Zaradi tega sem mnenja, da je treba v tako nejasnem položaju zasnovati zares realno politiko. Prav od tega je odvisno vprašanje Galicije. Njegovo reševanje je odvisno od teh nejasnosti. Zgodi se lahko, da bomo postavljeni pred nujnost, da se polastimo te avstrijske province, če bo kot separatna država nezdružljiva z našo notranjo varnostjo. Zgodi pa se lahko tudi, da se bomo odločili le za začasno okupacijo v našem imenu ali v imenu Avstrije, če se bodo pokazali v zadnji konsekvenci kakršnikoli izgledi, da bodo tam lahko kasneje uveljavili svoje pravice. Končno lahko pride tudi do tega, da nam bodo politično smotrni razlogi narokovali, da bomo dali tej novi državi možnost, da se razvije pod našim okriljem, tako da bi imeli prevladujoč vpliv na njeno vlado in zato, da bi nevtralizirali spletke demokratične propagandè. Izkoristili bi sorodnost jezika in religije, ki nas povezuje z delom njenega prebivalstva. Vse to pa bo odvisno od tega, kakšen bo trenutni položaj v Evropi. Ali bo vojna ali mir? Kakšni bodo nameni Nemčije do nas in kako daleč bo napredovala njena enotnost? Ali bo uresničeno edinstvo med Nemci in Francozi s soglasjem in demokratičnimi simpatijami, ali pa bo njihova neenotnost postavljena s častihlepnostjo naravnost na Ren in Pad. Morda se bodo le malo zanimali za to, kaj se dogaja na severu Evrope? Vse to so takšna vprašanja, ki bodo vplivala na naše delovanje. Če bosta Francija in Nemčija ostali v takšnih medsebojnih odnosih, kot so sedaj, bi tvegali, da se vsi združijo proti nam, pred nas pa bi se postavljalo vprašanje, kaj bi bilo za nas boljše — prenašati nemirno sosedstvo — ognjišče poljskih spletk, ali pa izzvati vojno proti vsej Evropi. V nasprotnem primeru, to je, če bi se spremenili vsi pogoji, bi lahko izvedli priključitev tako, da ne bi izzvala nasprotovanja ali resnih bojov. Takšnih možnosti je mnogo. V nejasnem položaju se ni mogoče vnaprej odločati ter jasno in trdno opredeliti naše delovanje v odnosu do Galicije.

Vaše veličanstvo! Strinjam se s tem, kar ste povedali o namenu, da se moramo odpovedati priključitvi Češke, Moravske, Šlezije, Hrvaške, Ilirije, avstrij-

skih Srbov, če bi se te dežele ločile od centra (to je Avstrije op. p.), ki jih povezuje in nas prosile, da jih sprejmemo. Ta namen potrjuje visoko modrost in bisrovidnost Vašega veličanstva. S tem mislim na oster boj kot ceno, če bi priključili toliko novih dežel k ozemlju carstva.« Nessel'rode je menil, da bi prekomerna rast Rusijo le oslabila. Takole je nadaljeval: »Takšna priključitev bi omajalo veliko rusko enotnost. Sprejeti bi morala v svoje naročje množino tujerodnih elementov, kot na primer katolicizem in protestantizem, ki bi dobili večji pomen, kot ga imajo doslej. V večji meri bi prišla do izraza demokratična načela, s katerimi so prežeté te province, zlasti še Češka. Dvomim, da bi bila združitev z Rusijo iskrena in odkrita, razen pri južnih Slovanih, ki resnično gojijo simpatije do nas, medtem ko imajo Slovani severne Avstrije povsem drugačne poglede. Sanjajo le o osnovanju federacije avstrijskih Slovanov z lastnimi silami in pod svojim vodstvom. Prav tako so opozicijsko usmerjeni tako do Rusov kot tudi do Nemcev. Kakršnekoli bi že bile resnične želje teh narodnosti, če bi do tega zares prišlo, da bi namreč nekega lepega dne kot rezultat razpada avstrijske osrednje vlade, razglasili separatistične in neodvisne države, se bomo mi držali poti, ki jo je začrtalo Vaše veličanstvo. Vse navedene majhne slovanske države so preveč šibke in razdrobljene, da bi postale resen konkurent Rusiji, vendar bi bilo za nas manjše breme in bolj koristno, kot da jih priključimo ruskemu carstvu, da jim pustimo, da se grupirajo okoli Rusije, razširimo svoj politični protektorat nad njimi in jih podredimo svojemu vplivu. Tako bi se vrtele v orbiti Rusije, nudili bi jim boljše možnosti, da bi paralizirali slabe namene Nemčije in Madžarske. Poudarjam, da so vse to zelo nejasne, oddaljene možnosti. Obravnavati jih velja le kot hipotezo.

Na splošno se strinjam z nazori Vašega veličanstva. Prav tako menim, da je uresničevanje teh zamisli odvisno od tisoč okoliščin, ki jih v celoti ne more predvideti nobena bistrovidnost. Živimo v obdobju, ko se politika podreja slučajnosti in naglici. V Evropi je sedaj vse prehodno, naše ravnanje pa ne more biti drugačno. Poglavitno je, da ohranimo možnost za ukrepanje, ako se uresniči katera izmed naših domnev...

Naša armada je enotna in v polni pripravljenosti. Ako bomo varčni, so naše finance boljše kot v drugih državah, katere pretresajo nenavadne in skoraj brezizgledne industrijske in trgovske krize.

Imamo sicer mnogo sovražnikov, toda niso močni. Sovraštvo jih sicer združuje, toda protislovni interesi in na tisoče nezdružljivih teženj jih razdvajajo. Niso sposobni, da bi se dogovarjali in zadovoljili svoja hudobna poželenja. Izogniti se moramo vsakemu povodu za sovražne akcije. Ako bomo tako ravnali, bomo kos vsakemu napadu od zunaj in vsaki vstaji na znotraj. Ne smemo tvegati, da bi nas iznenadili. Nič drugega nam ne preostaja, kot da čakamo in opazujemo...¹⁰⁹

6. Ruski carizem in poljsko vprašanje

Za boljše razumevanje vloge carizma pri reševanju poljskega vprašanja v letu 1848 nam nudijo ključ Marxove in Engelsove teze, ki jih potrjuje ruska

¹⁰⁹—Zapiska ministra inostrannyih del Nessel'rode Nikolaju I. 27/15 ijunja 1848 g., strani 190—192.

diplomatska korespondenca. Skozi prizmo teh dveh polov nam bo zapletenost revolucionarnega leta 1848 postala jasnejša in razumljivejša, Marxove in Engelsove ugotovitve pa se nam bodo zdele še bolj prodorne.

Stališča Marxa in Engelsa do poljskega vprašanja je oblikoval njun odnos do carske avtokratske Rusije. Poljska si je z vstajami v letih 1794, 1830, 1846 in 1863 in s svojim veličastnim odporom proti carski Rusiji pridobila občudovanje evropskih liberalnih in demokratičnih krogov. Misel o svobodni Poljski, kot braniku Evrope pred carskim absolutizmom, je bila tedaj zelo razširjena med liberalnimi in demokratičnimi krogi. V boju revolucionarno-demokratičnega gibanja proti okostenelemu evropskemu državnemu sistemu svete alianse je zavzemalo poljsko vprašanje izredno pomembno mesto. Kazalo je, da je stvar Poljske v tedanjem političnem dogajanju neločljivo povezana z uresničenjem svobode v Evropi.

Poljsko bi bilo mogoče obnoviti le v boju proti trem velikim monarhijam, ki so nasprotovale nacionalnemu in ustavnemu gibanju liberalizma. Ko je proti koncu novembra leta 1830 izbruhnila v Varšavi vstaja proti carski Rusiji, je bilo med evropskimi demokrati zelo razširjeno geslo: »Za našo in vašo svobodo«. Poljska je postala ena najbolj občutljivih nevalgičnih točk v Evropi. Za Marxa in Engelsa je bila središče političnih upov v revolucionarni perspektivi, čeprav je njun optimizem v kasnejših letih razočaranja vse bolj upadal.

V tridesetih letih 19. stoletja so nastale v Angliji in Franciji številne organizacije poljskih emigrantov. Za Marxa in Engelsa so bile zveze s poljskimi demokrati velikega pomena. Od njih sta dobila prva poročila o položaju na Poljskem. Verjetno je Marx že tedaj poznal Lelewelovo knjigo o poljski zgodovini.¹¹⁰ Marxovi in Engelsovi govori o poljskem vprašanju novembra 1847 v Londonu in februarja 1848 v Bruslju ter kratek odlomek o Poljakih v Komunističnem manifestu vsekakor kažejo na Lelewelov vpliv. Poljsko vprašanje sta Marx in Engels obravnavala v sklopu demokratičnega gibanja na zahodu, Poljska kot konkreten politični problem je še ostajala v ozadju. Njena osvoboditev je bila podrejena »svetovnozgodovinskemu procesu splošne emancipacije«. Osnovna stična točka Marxa in Engelsa z Lelewelom je bila zamisel o kmečki demokraciji, ki sta jo prevzela od njega in jo v prevrednoteni obliki vgradila v svoj revolucionarni nauk.¹¹¹ Marx in Engels sta v letu 1848 menila, da predstavlja agrarna revolucija jedro poljskega vprašanja. Leta 1830 je bil agrarno-demokratični element v vstaji še šibak. Tudi krakovska vstaja leta 1846 je ostala izolirana od kmečkih množic. V letu 1848 pa sta Marx in Engels menila, da je agrarna revolucija jedro poljskega vprašanja, da je »boj za neodvisnost Poljske hkrati boj za agrarno demokracijo«, ki se v vzhodni

¹¹⁰ Lelewel J., *Histoire de Pologne*, Paris 1844. — Lelewel je bil profesor zgodovine na univerzi v Vilni in voditelj demokratične smeri neuspele vstaje leta 1831. Že sredi leta 1845 se je v emigraciji seznanil z Marxom in Engelsom. Tesneje pa se je z njima povezal pozimi 1847/48. V letu 1847 sta bila izvoljena Marx in Lelewel v predsedstvo na novo ustanovljenega mednarodnega demokratičnega društva v Bruslju. Lelewelovi nazori so se v mnogočem ujemali z radikalnimi idejami, ki so jih razvijali v karbonskih demokratičnih tajnih društvih, Marxa pa takšni nazori niso privlačevali.

¹¹¹ Marx in Engels sta razumela pojem »agrarna demokracija« in »plemiška demokracija« povsem drugače kot Lelewel. Za Marxa in Engelsa je bil pojem agrarna demokracija kategorija meščansko-demokratične revolucije in gonilna sila revolucije zlasti v agrarnih deželah.

Evropi edina lahko uveljavi proti patriarhalno-fevdalnemu absolutizmu. Če dodamo tej misli še odlomek iz Komunističnega manifesta, v katerem poudarjata, da komunisti podpirajo tisto poljsko stranko, ki meni, da je agrarna revolucija pogoj za nacionalno osvoboditev, stranko, ki je leta 1846 zanelila krakovsko vstajo, smo se približali bistvu Marxove koncepcije o Poljski. Marxova in Engelsova stališča do poljskega vprašanja moramo ocenjevati v tesni povezani s problematiko in perspektivo agrarne revolucije v srednji Evropi.

Po Marxovih in Engelsovih revolucionarnih prognozah na večer pred letom 1848 je bila samo Anglija industrijsko dovolj razvita in zrela za odločilni akt revolucije. Angleškemu proletariatu je Marx pripisoval vodilno vlogo.¹¹² Menil je, da je mogoče Poljsko osvoboditi, ne z bojem na Poljskem, ampak z revolucijo v Angliji. Pozival je čartiste: »Napadajte svoje sovražnike doma in ponosni boste lahko, da ste potolkli vso staro družbo.« Kljub temu sta Marx in Engels menila, da mora tudi Poljska sama voditi nasilni razredni boj kmetov proti posedujočemu plemstvu, ki ustreza fevdalno-agrarni strukturi poljske družbe. Njun cilj je bila proletarska revolucija v Evropi, zaveznike pa je bilo treba poiskati tako med meščanstvom kot med kmeti in nižjimi kmečkimi sloji. Angleški delavci naj bi v Veliki Britaniji prižgali in razplamtel revolucijarni ogenj, ki bi zajel in spremenil vso Evropo.

V svojih študijah in člankih o poznanjskem vprašanju v Novem renskem časopisu se je Engels skliceval na Lelévelovo zgodovino¹¹³ in delo Mieroslawskega o vstaji leta 1830.¹¹⁴ Mnogo je polemiziral z reakcionarnimi nemškimi zgodovinarji (Stenzel, Sybel) in s pruskimi konservativnimi in liberalnimi politikami, ki so kar nenadoma začeli globoko sočustvovati s poljskimi kmeti, delitve Poljske pa razglašali za pravično povračilo zaradi reakcionarnih stališč poljskega plemstva, Engels je njihove teze, ki so služile interesom pruskih junckerjev, napadal in smešil, pri tem pa ni zamolčal nazadnjaških pojavov v poljski zgodovini, ki so pospešili propad Poljske.¹¹⁵ Menil je, da so tri fevdalne monarhije po delitvi Poljske izpolnjevale posebno zgodovinsko poslanstvo z dušitvijo evropskega revolucionarnega prizadevanja.

Marx in Engels sta opozarjala na vlogo ruskega carizma pri delitvi in zatiranju Poljske, hkrati pa sta večkrat poudarila, da je bila Prusija pobudnica prve delitve in aktivna udeleženka pri vseh delitvah, ki so sledile.¹¹⁶ Opomnila sta Nemce, da je bila v 19. stoletju posest zahodnega dela Poljske velikega pomena za Prusijo, ki brez te posesti ne bi mogla ohraniti premoči nad drugimi deli Nemčije. Prusija, ta nekdanji vazal Poljske, se je s pomočjo Rusije in po zaslugi delitve Poljske uvrstila med evropske države prvega reda. Če bo Prusija jutri izgubila svoj poljski plen, jo bo Nemčija asimilirala, je ugotavljal Marx. To misel Marx večkrat omenja, ko razpravlja o posledicah pruske aneksije na notranji boj družbenih sil v Nemčiji.

¹¹² Karl Marx in Friedrich Engels Werke, Dietz Verlag Berlin 1959, (dalje navajam: Marx in Engels, Werke) IV, stran 417. Marxovi in Engelsovi govori o Poljski v Londonu dne 29. novembra 1847 so v skrajšani obliki izšli dne 9. decembra 1847 v časopisu Deutsche Brüsseler Zeitung.

¹¹³ Lelewel J., Histoire de Pologne I, Paris 1844.

¹¹⁴ Mieroslawski L., Debât entre la révolution et la contrerévolution en Pologne, Paris 1839.

¹¹⁵ Engels F., Die Auswärtige Politik des russischen Zarentums. Neue Zeit, 8. Jhr. 1890 (dalje navajam: Engels, Die Auswärtige Politik), stran 148.

¹¹⁶ Ibidem, stran 150.

Marx in Engels sta v revolucionarnem letu 1848 Poljski pripisovala poseben pomen. Poljake sta prištevala med zgodovinske narode, ki jim ni mogoče kratiti zgodovinskih pravic do nacionalne države. Pod vplivom Hegla sta menila, da so lahko samo veliki narodi vzvod napredka na poti k veliki socialni revoluciji.

Osvoboditev Poljakov sta Marx in Engels neločljivo povezovala z revolucijo in z bojem proti despotski Rusiji. Zahtevala sta obnovo poljskih mej pred prvo delitvijo leta 1772. Nemci in Poljaki naj bi mejne spore reševali širokopotezno. Njun glavni cilj je bilo predvsem veliko revolucionarno evropsko gibanje, premalo pa sta poznala težave, ki so lahko izvirale iz nacionalnega vprašanja.

Marx in Engels sta videla v obnovitvi demokratične Poljske prvi pogoj za demokratizacijo Nemčije. Po Engelsovem mnenju bi bilo mogoče nemško-poljske probleme, ki jih je frankfurtska skupščina enostransko obravnavala v korist Nemčije, kar je povzročilo poznanjske nemire, rešiti veliko prej kot številna druga politična vprašanja, ki jih je porajala revolucija v vzhodni Evropi.

Iz Marxove in Engelsove teorije o revolucionarnih in kontrarevolucionarnih narodih je izšel tudi program velike vojne proti Rusiji, v kateri sta videla Poljsko kot ščit Evrope pred ruskim carizmom. Zmaga nad protirevolucionarno velesilo na vzhodu bi po njunem mnenju pomenila hkrati obnove svobodne Poljske, ki je bila po Marxovem in Engelsovem mnenju pomemben člen nove Evrope, urejene v duhu demokratičnih konstelacij. Nemci in Poljaki naj bi se v boju za svoji bodoči nacionalni državi združili proti fevdalni Rusiji, Prusiji in Avstriji. Leta 1848 je Engels menil, da Poljska ne more biti uničena, ker »večni zgodovinski tok reproducira boj za emancipacijo Poljske«.

Cilj Engelsove politike, da bi v letih 1848/1849 z obnovitvijo svobodne Poljske izločili ruski vpliv iz Evrope, ni bil uresničen. Oglejmo si, kako je ruski carizem odvrnil nevarnosti, ki so mu grozile. Ne glede na uradna zagotovila o vzajemni lojalnosti med avstrijsko zmerno liberalno-aristokratsko in carsko vlado, je bilo iz diplomatske korespondence opaziti tleča nesoglasja. Nikolaj ni želel revolucionarnega gibanja v sosesčini svojega imperija, zlasti ne med poljskim prebivalstvom. Zelo ga je vznemirilo revolucionarno gibanje v Galiciji. Menil je, da dunajska vlada vodi pre malo odločen boj proti revolucionarjem v Galiciji, zlasti še, ker se je odrekla kartelni pogodbi o vzajemnem preganjanju poljskih revolucionarjev. Galicija je leta 1848 postala središče revolucionarnega požara. Veliko revolucionarno vlogo je imela strnjena skupina poljskih emigrantov, ki so prišli po februarški revoluciji v Franciji v Lvov, glavno mesto Galicije, da bi izkoristili ugoden trenutek za vstajo na Poljskem. Ruska diplomacija je posvetila zato največjo pozornost dejavnosti demokratov v Galiciji in v Krakovu. Ruski poslanik na Dunaju Medem je že v prvih dneh revolucije na Dunaju dobil navodila, naj vpliva na avstrijsko vlado tako, da si bo z vsemi silami prizadevala obdržati Galicijo v pokorščini in zadušiti nacionalno gibanje Poljakov.

Nessel'rode je v posebnem pismu avstrijskemu ministru Ficquelmontu takole pisal: »... Za boga, ne izgubite izpred oči Galicije.¹¹⁷ Kmalu jo bo zajel

¹¹⁷ Revolucionarno gibanje v Galiciji, ki ga je vodila poljska emigracija, se je razvijalo pod geslom ustanovitve neodvisne Poljske in vojne s carsko Rusijo. Gibanje je zajelo vse poljske dežele v Avstriji. Nikolaj je zato zahteval od avstrijske vlade, naj čimprej zaduši revolucionarno vstajo v Galiciji.

požar, če do njega že ni prišlo. Verjetno že veste za prihod Čartoryzskega¹¹⁸ v Berlin: s ciljem, da pripelje ves korpus iz Pariza v Poznanj in tam organizira poljske legije, ki se ne bodo obotavljale napasti carsko Poljsko. Prepričan sem, da bomo te napade odbili. Vse je pripravljeno.

Napadli nas bodo na našem desnem krilu. Storite vse, kar morete, da se to ne bi zgodilo na našem levem krilu. Položaj v stari Rusiji je nadvse dober... To velja celo za naše nemške province. Ponovno se kaže, da stara predanost plemstva ni oslabela. Prepričan sem, da je Rusija trdna, medtem ko se ruši vrsta monarhij. Naj bog ohrani Vašo monarhijo in Vam dá moči in zdravja, da boste izpolnili težke naloge, ki so pred vami.«¹¹⁹

Nessel'rode je istega dne pisal tudi ruskemu poslaniku na Dunaju Medemu: »Obstaja problem, za katerega car meni, da je naša dolžnost, da nanj opozorite predstavnike nove avstrijske vlade kot na nekaj, kar zahteva večjo pozornost obeh vlad, kot na nekaj, kar se nanaša na njune najbolj neposredne in bistvene interese: to je na položaj, ki bo nastal v Galiciji v zvezi s spremembami, do katerih bo prišlo z notranjo preosnovo avstrijske monarhije... Prosite, naj storijo vse, kar morejo, da se odnosi med obema vladama ne bodo zatrli in da ne bi prišlo do konflikta, ki bi bil v korist revolucionarnim stremljenjem poljskega prebivalstva obeh imperijev.«¹²⁰

Prizadevanja avstrijske vlade, da bi zadušila revolucionarno gibanje v Galiji, niso uspela. Poljski revolucionarji so v Galiciji in Krakovu osvojili oblast in osnovali svoje vlade in nacionalno gardo.

Nikolaj se je povsem zavedal nevarnosti, ki je z revolucionarnim gibanjem v Evropi grozila ruskemu imperiju. V pismu Paskeviču je namignil, da bo prisiljen z vojsko posredovati v Galiciji. Računal je z možnostjo, da bo Avstrija razpadla in da bo na njenih ruševinah lahko zrasla nova poljska država. Ko se bo to zgodilo, bom takoj posređoval v Galiciji in imperiju priključil svojo staro posest. V nasprotnem primeru se lahko zgodi, da propadeta avstrijski ali ruski imperij. Nikakor ne morem dopustiti, da bi se to zgodilo.¹²¹

Še podrobneje je car svoje misli obrazložil v spomenici Nessel'rodeju v obdobju, ko je Avstrija preživljala kritične trenutke svojega obstoja.¹²² Ruska diplomacija se je tedaj živo prizadevala, da bi odstranila nevarnost, ki jo je izzvalo revolucionarno gibanje. Bali so se, da ne bi prišlo do ustanovitve poljske ali kake druge slovanske države. Nikolaj in njegova vlada sta hkrati želela priključiti »staro posest Galicijo« ruskemu imperiju.

Tako Avstrija kot ruska vlada sta si prizadevali, da bi zadušili revolucionarno gibanje v Galiciji; razlika je bila le v metodah. Avstrijska vlada se je borila proti revolucionarnemu gibanju tako, da je podžigala razredne in nacio-

¹¹⁸ Čertoryzkij Adam (1770—1861) je bil predsednik senata poljske nacionalne vlade pred zadušitvijo vstaje leta 1830, nato je emigriral v Pariz, kjer je bil na čelu konservativne stranke poljske emigracije. Nanj so računali kot na kandidata za predsednika osvobodjene Poljske.

¹¹⁹ Častnoe pis'mo ministra inostrannyh del Nessel'rode avstrijskomu ministru inostrannyh del Fikel'monu, 5 aprilja/24 marta 1848 g., stran 179.

¹²⁰ Depeša ministra inostrannyh del Nessel'rode poslanniku v Vene Medemu, 5 aprilja/24 marta 1848 g. strani 180—181.

¹²¹ Šerbatov, gen. fel'dmaršal knjaz Paskevič, zv. VI, Pis'mo Nikolaja I ot 10 ijunja 1848 g.

¹²² Glej Zapiska ministra inostrannyh del Nessel'rode Nikolaju I, 27/15 ijunja 1848 g.

nalne spore in hujskala kmete proti poljskemu plemstvu; kmetom so dali koncesije in ukinjali tlako. Ruska vlada pa je zahtevala od avstrijske vrnitev poljskih emigrantov, ki so se zatekli po neuspeli vstaji leta 1830 v Avstrijo in Prusijo. Avstrijska vlada pod predsedstvom Schwarzenberga bi bila vsekakor pripravljena ugoditi zahtevam ruske vlade, toda naletela je na nasprotovanje radikalnega dela parlamenta, ki je zasedal na Dunaju. Vprašanje »dogovora o izročitvi emigrantov« je poslabšalo odnose med obema vladama.

Diplomatska korespondenca nam osvetljuje prizadevanja, da spodkopljejo in zadušijo revolucionarno gibanje na Poljskem oziroma v Galiciji. Nesselrode je ruskemu poslaniku Medemu 18./6. septembra 1848 v depeši pisal takole: »Vaša prevzvišenost lahko brez težav dojame, da je marčno dogajanje soočilo carsko vlado bolj kot kdajkoli doslej, da mora nujno upoštevatı javno mnenje v nekdanjih poljskih provincah. Za nas je posebno pomemben Krakov.¹²³ To nekoč svobodno mesto se je pravkar vzdramilo iz odrevenelosti, v katero je zapadlo po priključitvi k Avstriji. Možno je bilo predvidevati, da bodo spremembe, do katerih je prišlo skoraj sočasno na Dunaju in v Berlinu skupaj s padcem monarhije v Franciji vplivale na javno razpoloženje, ki je bilo že brez tega močno vznemirjeno. To kar se je v zadnjih šestih mesecih dogajalo v Krakovu, nas ni navduševalo... Toda obžalovanja vredno je ravnodušje in otopelost, ki ju kaže do dogodkov avstrijska vlada, ki so dovolj zgovorni, da bi jih morali skrbeti, pa niti ne želijo vedeti, da obstajajo v Krakovu republikanske in demokratične tendence. Periodični tisk jih spodbuja, revolucionarni klubi pa jih podpirajo. Iz zamejstva se tu zbirajo poslanci in emigranti škodljive vrsti, ki v Krakovu pripravljajo vstajo. Njihovi voditelji se ne omejujejo v svojih načrtih na meje nekdanjega krakovskega vojvodstva, temveč nameravajo vstajo razširiti na vso Galicijo. Avstrijski monarhiji grozijo novi in resni zapleti. Carski kabinet je vse to, kar se sedaj dogaja v Krakovu, predvidel, in zdi se mu nujno, da temu vprašanju posveti vso pozornost, ker se zaveda, da bo vplivalo revolucionarno gibanje v Krakovu na mir v njegovih lastnih provincah. Doslej teh vprašanj nismo obravnavali skupaj z dunajskim kabinetom... Car je sedaj mnenja, da ni več možno, da bi še zavlačevali z razčiščenjem tega vprašanja. Smatra, da je to prijateljska dolžnot do njegovega apostolskega kraljevskega veličanstva. Priloženi zapis¹²⁴ vsebuje kratek popis vseh dogodkov, ki smo ga dobili pred nedavnim in poroča o položaju v Krakovu. Vaše veličanstvo Vam predlaga, da z njim seznanite avstrijsko ministrstvo. Med navedbami je posebno važen podatek o sočasni navzočnosti Skrzeneckega,¹²⁵ Dvernickega¹²⁶ in Bema,¹²⁷ v Krakovu. Vsi trije so bili zapleteni v do-

¹²³ Po dunajski pogodbi leta 1815 je postal Krakov svobodno mesto (republika). Leta 1830 se je mesto priključilo poljski vstaji, nakar ga je zasedla ruska vojska. Leta 1846 so se Avstrija, Prusija in Rusija na Dunaju zedinile, da mesto vključijo v avstrijsko cesarstvo.

¹²⁴ Depeši priloženi zapis je napisal Paskevič pod naslovom: O političnem položaju Krakova. Sestavljen je bil na osnovi poročil, ki jih je Paskevič dobil od ruskega tajnega agenta Jarelskega tik pred vstajo.

¹²⁵ Skrzineckij je bil glavni poveljnik poljske armade med poljsko vstajo leta 1830.

¹²⁶ Dvernickega je poveljeval delu poljske armade med vstajo leta 1830.

¹²⁷ Bem J., poljski general. Sodeloval je v poljski vstaji l. 1830, poveljeval je revolucionarni armadi v obleganem Dunaju v oktobru leta 1848. V madžarski revoluciji je poveljeval revolucionarni armadi v Transilvaniji. Leta 1849 je emigriral v Turčijo in dobil turško državljanstvo.

godke v letih 1830 in 1831. Povezani so tudi s spletkami, ki jih plete poljska emigracija. Izgleda, da jim je določena v novi drami, ki se pripravlja, pomembna vloga. Aktivnost teh voditeljev v Krakovu in njihove zločinske mahinacije ne moremo gledati ravnodušno, prav tako ne smemo gojiti iluzij glede ciljev, ki jih zasledujejo.

Blagovolite prepričati barona Wessenberga, da se bo z vso resnostjo pozanimal zanje. Ne zdi se nam umestno, da bi opozarjali ministra na dogovore, ki sta jih sprejela oba dvora glede Krakova. Obe državi sta v soglasju s Prusijo sklenili vključiti Krakov in njegov teritorij v sestav posesti njegovega cesarskega apostolskega kraljevskega veličanstva, da bi zadušilo enkrat za vselej revolucionarne spletke, katerih ognjišče je bil Krakov in zagotovilo mir v sosednjih ruskih in avstrijskih provincah. Če tega cilja ne bomo dosegli, če avstrijska vlada položaju ni kos, da bi izpolnila obveznosti, ki jih je ob priključitvi Krakova pred dvema letoma sprejela, kakšno naj bi tedaj bilo stališče carske vlade? Ali lahko dopusti, da bo revolucija trajno ogrožala meje carstva in da se bo ogenj vstaje razplamtel vselej, kadar bodo okoliščine ugodne, v tej ali oni izmed naših provinc? Ali car ne bo prisiljen, da v nujnem primeru poseže po ukrepih, ki mu jih narekuje zakon zaščite samega sebe? Prosim, da opozorite ministra za zunanje zadeve na to nevarno možnost...¹²⁸

Medem je Nessel'rodeju na depešo takole odgovoril: »Grofu Wessenbergu sem dal prebrati depešo Vaše prevzvišenosti z dne 6. septembra v zvezi z republikanskimi in demokratičnimi stremljenji, ki se kažejo v Krakovu. Očitno postaja, da tam pripravljajo upor, ki se bo od tu nujno razširil po Galiciji in bo ogrozil avstrijsko monarhijo z novimi, resnimi zapleti. Zapis, priložen tej depeši, vsebuje povzetek informacij, ki smo jih dobili o teh dogodkih. Do dejstev, ki jih navaja, ne smemo biti ravnodušni. Globoko obžalujem otopelost, ki jo kaže avstrijska vlada do podobnih mahinacij. Vaša prevzvišenost mi naroča naj baronu Wessenbergu prepričljivo svetujem, naj o vsem tem resno razmisli...«

Medem je izpolnil navodila Nessel'rodeja in Wessenberga opozoril na stališče ruske vlade: »Opozoril sem ga, če avstrijska vlada ni sposobna izpolniti obveznosti, ki jih je prevzela ob priključitvi Krakova k svojemu imperiju, car ne bo dovolil, da se revolucija utrdi na mejah njegovega carstva in bo prisiljen sprejeti ukrepe, ki mu jih narekuje nujnost zakona samozaščite. Barona Wessenberga sem opozoril na to možnost in ga spomnil na njegovo zagotovilo, da visoko ceni dobre odnose s sosednimi državami. Vztrajal sem, da je treba položaj v Krakovu urediti čimprej in storiti ustrezne ukrepe.«

Wessenberg je obljubil ruskemu poslaniku, da bo to vprašanje obravnaval s svojimi kolegi, predvsem pa z ministrom za notranje zadeve, ki ga bo podrobno seznanil s položajem. Obljubil je, da bo poslanika takoj obvestil o sprejetih sklepih.¹²⁹

Carski namestnik na Poljskem se je zanimal pri Nessel'rodeju, v kakšnih okoliščinah in pod kakšnimi pogoji naj vojaško posreduje v avstrijski Galiciji.

¹²⁸ Depeša ministra inostrannyh del Nessel'rode poslaniku v Vene Medemu, 18/6 sentjabrja 1848 g., strani 198—200.

¹²⁹ Depeša poslanika v Vene Medema ministru inostrannyh del Nessel'rode, 27/15 sentjabrja 1848 g., stran 200.

Takole je pisal: »Iz depeše iz Olomouca,¹³⁰ ki Vam jo sedaj pošiljam, vidite, da je avstrijska vlada ponovno izrazila željo, da dobi predhodna zagotovila glede naše pripravljenosti, da ji nudimo materialno pomoč v primeru, če bi vstaji uspelo, da bi ogrozila njeno oblast v provincah, ki mejijo z nami.

Razporeditev naše vojske na mejah je zanje zelo koristna. Razširilo se je prepričanje, katerega prevodniki so neredko avstrijski in pruski časopisi, da smo pripravljeni za napad. Te okoliščine so, kar vem zagotovo, v mnogih primerih utišale načrte revolucionarjev. Naših sosedov ne želim ovirati, da stršijo z ruskim orožjem. Trenutno ne mislim, da se bodo kmalu obrnili s prošnjo za pomoč v Galiciji in Krakovu na našo vojsko. Ker je vprašanje pomoči postavilo avstrijsko ministrstvo, bi želel, da mi pošljete posebna navodila. Z dogovorom v Münchgrätzu¹³¹ je bila dosežena solidarnost med tremi državami, ki so sodelovale pri razdelitvi stare Poljske. Ali bo ta pogodba ohranila svojo veljavo po radikalnih spremembah, do katerih je prišlo v obeh deželah? Za Avstrijo in zlasti za Prusijo kaže slabo. Obračam se na Vas z vprašanjem, kako naj rešim to vprašanje... Ako bi se dejansko obrnili s prošnjo za pomoč na carsko armado, sem trdno odločen, da se ji ne bom odzval, dokler ne bom dobil ukaza od carja, ker ne morem soditi o tem, kakšne posledice bi lahko imela vojaška intervencija na splošen tok politike.

Toda niti najmanj ne dvomim, da bi imela v primeru, če bi avstrijska vojska sama ne mogla zadušiti vstaje, takojšnja pomoč povsem drugačen učinek, kot pomoč, ki bi prišla s petnajstdnevno zakasnitvijo.

Kako naj ravnam v podobnem primeru? Če bo pomoč treba nuditi, kdo od nadrejenih naj mi izda ukaz? Ali že zadošča želja avstrijskega kabineta? Ali je možno ukrepati na prošnjo višje deželne oblasti na osnovi poprejšnjih vladnih navodil? Ker izjave kneza Schwarzenberga zahtevajo določitev naše politike do Avstrije... povejte kategorično in brez dvoumnosti, kako naj ravnam...¹³²

V poročilu z dne 4. novembra/23. oktobra je Medem poročal Nessel'rodeju o načrtu avstrijske vlade, da zaduši revolucionarno gibanje na Madžarskem. V razgovoru z njim je Schwarzenberg izrazil upanje, da bo ruska vlada, ki koncentrira vojsko na mejah Galicije, nudila pomoč, če bo v njej spet prišlo do vstaje. V drugem poročilu z dne 6. novembra/21. oktobra je Medem poročal o zadušitvi revolucionarnega gibanja v L'vovu, kar so po izjavah Schwarzenberga delno dosegli s pomočjo grožnje, da bodo poklicali na pomoč rusko armado.

Ruski poslanik Medem je v depeši Nessel'rodeju 22./10. novembra 1848 opozoril, da je avstrijska vlada neuradno postavila zahtevo, naj Rusija zagotovi sodelovanje v primeru novega izbruha anarhije v Galiciji, ker avstrijske vojaške sile ne bodo zadoščale, da bi strle anarhijo.

¹³⁰ Po svojem drugem begu iz prestolnice se je cesar nastanil v Olomoucu, kamor so mu sledili vsi poslaniiki. V navedeni depeši je Medem navedel svoj razgovor z avstrijskim ministrom za zunanje zadeve Schwarzenbergom glede vstaje v Galiciji, ki je zelo vznemirila rusko vlado. Ko je govoril o ukrepih, ki jih name-rava Avstrija sprejeti za zadušitev vstaje, je Schwarzenberg izrazil upanje, da bo Rusija posredovala v nujnem primeru.

¹³¹ Po pogodbi v Münchgrätzu junija 1833 so se Avstrija, Prusija in Rusija dogovorile, da si bodo z združenimi silami prizadevale zadušiti revolucionarno gibanje na Poljskem.

¹³² Pis'mo namestnika v Carstvu pol'skom Paskeviča ministru inostrannyh del Nessel'rode, 9 (nojbrja) 28 oktjabrja 1848 g., strani 204—205.

Nessel'rode mu je posredoval naslednja navodila: »... Car je vprašanje temeljito preučil. Njegovo veličanstvo mi je naročilo, naj Vam sporočim naslednje: če bi Avstrija ohranila stari absolutistični red, bi bil car dolžan, da se odzove že na najrahljeji namig avstrijskega cesarja. Toda sedaj, ko so revolucijo v prestolnici komaj zadušili, ko se državljanska vojna nadaljuje na Madžarskem, ko se nadaljuje bolj ali manj močno vrenje v vseh provincah, ko je v ospredju vprašanje oblike vladavine, ko brezpravje in anarhija visita v zraku, je povsem naravno, da ima car pridržke in omahuje, ali naj se odzove pozivu. Lahko bi se zgodilo, če bi nudili Avstriji pomoč, za katero nas prosi, da bi v zadnji konsekvenci pomagali vzpostaviti v Galiciji tak režim, ki bi predstavljal za nas nenehno nevarnost. Bili bi prisiljeni, da tam odigramo vlogo, ki ni združljiva z našimi političnimi načeli, možno je celo, da bi tako nudili podporo ustavnemu redu.«

Po izjavah Nessel'rodeja je želel car globlje spoznati nazore in namene novih ljudi, ki vodijo monarhijo. Medemu je naročil, naj zbere in posreduje čimveč vesti, poročil o položaju: »Šele, ko bo car jasno poučen, na kakšnih osnovah bo zasnovana avstrijska monarhija, bo lahko napravil jasne sklepe in Vam dal točna navodila. Dotlej lahko date Schwarzenbergu v Vaših razgovorih z njim le splošna zagotovila, ki ne bodo posegla v globino vprašanja...«¹³³ Skratka, car je ukazal poslaniku, naj novo kontrarevolucionarno vlado še preveri glede njene zanesljivosti. Ko se je o tem končno prepričal, je prispeval levji delež pri zadužitvi vstaje tako v Galiciji kot na Madžarskem.

7. Vojaško posredovanje carske vojske v podonavskih kneževinah

V podonavskih kneževinah so se križali bistveni interesi Rusije in Avstrije. Prisvojitve podonavskih kneževin bi pomenila prisvojitve trgovskih poti in donavskih pristanišč, pomembnih za razširitev ruskega žitnega trga. Zasedba teh kneževin bi lahko spremenila položaj Rusije na Bližnjem Vzhodu, ter ji zagotovila privilegiran položaj in gospostvo nad Turčijo. Zavzetje Moldavije in Vlaške bi pomenilo nov poskus prodora carske Rusije k Carigradu. Rusija je takoj izkoristila revolucionarno gibanje v Moldaviji in tja poslala 4000 vojakov.

Prihod ruskih čet čez reko Prut je vznemiril radikale v Avstriji, zlasti še na Dunaju. Prestolnica se je razdelila na dva tabora. Demokratični Dunaj (akademski legija in Komite javne varnosti) se je zavzemal za podporo revolucionarnim organizacijam na Vlaškem in je nasprotoval ruski okupaciji kneževin. Vlada pa ni hotela učinkovito nastopiti proti ruski agresiji, ker je želela z rusko pomočjo zadušiti revolucionarno gibanje v kneževinah. Na zahtevo ruske vlade je tudi porta poslala na Donavo svoj korpus. Iz diplomatske korespondence lahko razberemo vlogo carske vlade pri zadužitvi revolucionarnega gibanja v podonavskih kneževinah.

Že 3. aprila (22. marca) 1848 je svetnik ruskega poslaništva Fonton pisal Nessel'rodeju: »Imam čast, da Vas opozorim na članek v večerni prilogi Wiener Zeitung.¹³⁴ Članek prežema besno sovraštvo do Rusije. Pisec v njem po-

¹³³ Depeša ministra inostrannyh del Nessel'rode poslu v Vene Medemu, 22/10 nojabrja 1848 g., stran 206—207.

¹³⁴ Depeša poverennoga v delah v Vene Fontona ministru inostrannyh del Nessel'rode, 3 aprila/22 marta 1848 g., stran 178.

ziva h križarskemu pohodu proti nam. Razen tega članek opozarja, da voditeljem sedanjega gibanja v Avstriji ni tuja težnja, da izzovejo težave na Donavi in v Turčiji. Čeprav Wiener Zeitung objavlja uradne zadeve, izid tega članka, kot je bilo jasno povedano, nima uradnega značaja... Ta čustva so tako ostro izražena, da bo grofu Ficquelmontu težko uspelo, da dalj časa obdrži na položaju ministra za zunanje zadeve...¹³⁵

Videti je, da se je Nikolajeva vlada resno pripravljala, da zasede Moldavijo in Vlaško. Nessel'rode je dal 31. marca (1. aprila) izrednemu poslaniku v podonavskih kneževinah Djugamelju naslednja navodila: »Visoko zaupanje carja Vam nalaga, da opravite posebno misijo v moldavski in vlaški kneževini, ki sta izpostavljeni nevarnostim krize, ki ogroža družbeni red v Evropi.

Po razglasitvi republike v Parizu, ki je zrasla na ruševinah julijske monarhije, zahodno Evropo nenehno pretresajo burni nemiri. Z bliskovito naglico je revolucionarno razpoloženje zajelo Nemčijo. Naglo širjenje in grozeče vstaje so prisilili vlade, vključno Prusijo in Avstrijo, da so poiskale svojo rešitev po poti koncesij. Zmagoslavje demagogije ogroža Evropo, ki lahko povsem propade.

Vi veste, kakšno je v teh kritičnih okoliščinah stališče Rusije. Odločila se je, da bo vodila obrambno politiko in ne bo dovolila, da bi prodrli v Rusijo revolucionarni val. Rusija bo upoštevala nedotakljivost in neodvisnost sosednjih držav. Vzdržala se bo vseh dejanj, ki bi jih lahko tolmačili kot poskus vmešavanja v njihove notranje zadeve. Toda Rusija ne bo dovolila, da bi krnili njene pravice, njeno neodvisnost in nedotakljivost imperija.

Da bi v nujnem primeru podprl to odločitev, je naš presvetli vladar osredotočil sile vzdolž naših meja. Miroljubno, vendar budno bomo čakali na nadaljnje dogodke, pripravljene, da odbijemo napade, če bi do njih prišlo od zunaj.

Če kot opazovalci spremljamo spremembe, do katerih je prišlo v zahodni Evropi, tu ne moremo ohraniti zgolj opazovalne pozicije v odnosu do držav, v katerih imamo, skladno z dogovori, pravico in dolžnost, da jih moramo braniti, imamo tudi obveznosti, ki jih moramo izpolniti. Prav v to kategorijo spada data Moldavija in Vlaška. Vaše bivanje v Bukarešti leta 1842¹³⁶ Vam je omogočilo, da ste se podrobneje seznanili s političnim položajem v podonavskih kneževinah. Ko so Vas tedaj pozvali, da preučite vlaške zadeve, ste se seznanili s principi, ki so osnova za naše medsebojne odnose z obema kneževinama.

Prav sedaj Vas moram opozoriti na spletke, ki jih širi v imenu osvobodilnih idej revolucionarna propaganda med raznimi narodi evropske Turčije. To ilegalno aktivnost, usmerjeno proti otomanskemu gospostvu, so stalno vodili tudi agenti poljske emigracije in številni pripadniki grške heterije.¹³⁷ Lahko je predvideti, da zmagoslavje demagogije v Evropi, ščuvanje periodičnega tiska, obljube o podpori, ki jih deli v obilni meri francoska republika

¹³⁵ Podonavski kneževini Moldavija in Vlaška sta bili v vazalni odvisnosti od Turčije. Z odrinsko pogodbo leta 1829 je Rusija tam okrepila svoj vpliv.

¹³⁶ Djugamel'a so poslali leta 1842 v podonavske kneževine v posebni misiji z kneževinah. Ko so Vas tedaj pozvali, da preučite vlaške zadeve, ste se seznanili s principi, ki so osnova za naše medsebojne odnose z obema kneževinama.

¹³⁷ Heterija je bila politična organizacija, kateri člani so se borili za nacionalno osvoboditev Grčije izpod turške nadoblasti.

vsem nacionalnostim, češ da se bodo lahko osamosvojile, daje nove pobude revolucionarnim zarotam, ki se razpredajo po vseh krščanskih provincah otomanskega imperija. Gorljivega gradiva je tam mnogo. Najmanjša iskra lahko zaneti ogromen požar, ki bo razvnel vzhodno vprašanje z njegovimi možnimi nevarnimi zapleti.

Pravica do pokroviteljstva, ki jo je Rusija dobila na osnovi dogovorov s porto, nas obvezuje, da kneževini obvarujemo pred anarhijo, ki jima grozi. Ker poznamo tradicionalno brezskrbnost Turkov, se ne moremo zanesti, da bodo skrbno bdeli nad temi deželami.

Porto smo že večkrat opozorili in priporočili knezom, naj sprejmejo varnostne ukrepe, carju pa se zdi potrebno, da še odločneje podčrta svojo skrb za red in mir v podonavskih kneževinah.

Ta misel je vodilo posebne misije, ki Vam jo nalaga njegovo veličanstvo. Dogodnja, ki so se naglo kopičili, so prevrgli vse človeške račune in predvidevanja. Ni mogoče, da bi točno predvideli, do česa lahko pride v teh kneževinah med Vašo prisotnostjo. Žal Vam ne morem navesti ukrepov, ki jih storite v tem ali onem primeru. Omejiti se moram na to, da Vam osvetlim namen, ki ga zasleduje naš presvetli car. Vaši bistroumnosti in osebni presoji je prepuščeno, da poiščete sredstva za uresničenje tega cilja. Da boste brez težav izpolnili svoje naloge, morate povsod skrbno slediti simptomom nezadovoljstva in obveščati carsko ministrstvo o vseh Vaših zapažanjih in podatkih, do katerih se boste dokopali. Te informacije bodo omogočile carju, da Vam bo stalno pošiljal potrebna navodila...

Iz poročila g. Kocebuja¹³⁸ vam je znano, da so izzvale novice o razglasitvi republike v Franciji, v Bukarešti močan nemir, kar smo tudi pričakovali. Na Vlaškem je februaraska revolucija izzvala simpatije za demagoške doktrine, razglašene v Franciji. Posebno med mladino vlada skrajna napetost, ki se izraža v obliki javnih demonstracij. Na zborovanjih so nastopali z ognjevitimi govori. Udeleževali so se jih poslanec Rozitti,¹³⁹ uradniki in oficirji milice.

Knez Bibesko¹⁴⁰ upa, da se bo ognjevita agitacija kmalu umirila. Mi se ne bomo slepo prodajali taki gotovosti, kot jo goji Bibesko. Zdi se nam nujno, da mu prek g. Kocebuja prikažemo, kako nevaren bi bil pretiran optimizem in pomanjkanje budnosti in varnostnih ukrepov. Izvedeli smo, da so dogodki na Dunaju dali nove pobude za razburjenje, ki je izzvalo nemire med prebivalstvom Bukarešte. Knez Bibesko je v naglici izvedel nekaj varnostnih ukrepov. Milici so prepovedali, da zapusti kasarne, patrolje pa so okrepili. Knez je dal na skrivaj buržoaziji na znanje, da računa z njeno akcijo. Po poročilih iz Moldavije, so novice iz Pariza izvale tam takšno senzacijo, kot na Vlaškem. Obžalovanja vredna nagnjenost mladine k liberalizmu lahko ustvari največjo nevarnost. Vemo, da mladina vzdržuje sistematične zveze z zamejsko revolucionarno propagando. V takšnih okoliščinah smo svetovali vladarjem, naj mladim ljudem preprečijo obiskovanje zamejskih univerz, kjer se nalezejo radikalnih doktrin, ki jih kasneje širijo v svoji lastni deželi. Ta moralna okužba

¹³⁸ Kocebu je bil leta 1848 ruski konzul na Vlaškem.

¹³⁹ Rozitti Janko je bil leta 1848 voditelj opozicijske antiruske stranke na vlaškem.

¹⁴⁰ Bibesko je bil kot vladar na Vlaškem varovanec ruske vlade. Leta 1848 se je odrekel oblasti in zbežal v Avstrijo.

je zajela tudi nižje družbene sloje. Kar se sedaj dogaja v Evropi jasno kaže, kako žalostne rezultate moramo pričakovati od vdora tega nalezljivega vpliva.

Prav tako smo svetovali knezom, naj izdajajo potne liste le v izrednih primerih, kot na primer, če je prošnja motivirana z nujnim poslom ali trgovskimi operacijami.

Iz navedenega si lahko ustvarite predstavo o sedanjem položaju. Podrobnejše in neposredne novice, ki Vam jih bodo posredovali naši konzulati v Jassyju in Bukarešti ter Vaše osebne poizvedbe, Vam bodo omogočile, da boste lahko presojali s polnim poznavanjem stvari.

Najprej prikažite knezom Vaše poslanstvo kot dokaz resne skrbi carja, ki se zanima za usodo in srečo kneževin, ki so pod njegovim pokroviteljstvom in zaščito.

V imenu njegovega veličanstva jih pozovite, naj podvojijo budnost in prizadevanje za zaščito zakonitega reda in javnega miru v državah, ki so jim zaupane v upravo. Če bo nujno, ukrepajte tako, da bodo prisiljeni upoštevati avtoriteto naše vlade. Pomagajte jim s svojimi nasveti in izkušnjami pri odločanju za ukrepe, ki jih je treba sprejeti, da bi bila njihova vojaška sila sposobna hitro in uspešno nastopiti. Prepričajte jih, da lahko računajo na moralno podporo Rusije v težavah, ki jih je treba premagati in da bo Rusija podprla njihovo zaupanje in energijo. Zaupno lahko nakažete — če se Vam bo to zdelo nujno — da bi lahko imela naša pomoč tudi veliko bolj oprijemljiv značaj v primeru, če bi v kneževinah prišlo do nemirov in zapletov. Car je že sporočil vladarjem, da bo nudil materialno pomoč in da bo po potrebi kneževine tudi zasedel.

Da ne bi dali povod za lažno klévetanje, ki bi ga lahko izzvali ti ukrepi pri naših nasprotnikih, bomo skušali doseči soglasje porte, ki jo bomo povabili naj sodeluje z nami v tej vojni demonstraciji, če bo potrebna.

Vaši razgovori z bojarji in vplivnimi ljudmi morajo biti usmerjeni k cilju, da jih prepričate o nujnosti združitve s knezi, da preprečijo poskuse uvedbe anarhije.

Vaš prihod v kneževine bo močno razburil duhove. Da bi ustvarili čimbolj ugoden vtis, povejte odkrito, da car ne želi nikakih sprememb političnih organizacij, ki so s pogodbo določene za obe kneževini. Ostati morata neodtujljiv del otomanskega carstva. Toda posebna privilegirana uprava, ki jo določa organizacijski statut in jim je bila podeljena, jamči za pokroviteljstvo Rusije.¹⁴¹

Prepričajte prebivalstvo, da bi bilo zaradi praznih iluzij nesmiselno izpostaviti riziku sedanjost in bodočnost Moldavije in Vlaške. Revolucionarni valovi bodo prinesli nesrečo državljanske vojne. Razen tega pa bodo imeli za posledico nastop otomanske vojske, ki bo strogo kaznovala in ukrotila upornike. Tesne zveze med Rusijo in porto narekujejo carski vladi, da ji pomaga zadošiti upor in obnoviti spodkopano sultanovo avtoriteto.

Moldavski Vlahi se ne morejo nadejati, da bi lahko uspeli v boju proti takšnim strah zbujujočim silam. Vstajo bi naglo zadošili. Dala ne bi drugega rezultata kot prelivanje krvi, domovina pa bi bila z vojno opustošena in uničena. Takšne bi bile pogubne posledice, ki bi jih morali objokovati, če bi se

¹⁴¹ Organizacijski statut za Moldavijo in Vlaško so izdelali leta 1831 pod neposrednim vodstvom Rusije. V veljavi je bil do leta 1848, ko je bila z revolucijo razglašena nova ustava. Po zadošitvi revolucije, so organizacijski statut obnovili.

dali zapeljati lokavim obljubam revolucionarnih agentov, ki ščuvajo k uporabi in želijo uresničiti gnusne načrte o rušenju in anarhiji.

Glede emisarjev, ki umetno netijo strasti v kneževinah, bi bil najboljši ukrep, če bi jih pregnali čez mejo, tudi če bi se skušali zateči pod zaščito tujih konzulov.«

Nessel'rode je nadaljeval: »Svetujte tudi knezu Sturdzu¹⁴² in knezu Bibesu, naj brez omahovanja izženeta revolucionarne emisarje. Za pomiritev lahko knezom obljubite našo dejansko podporo v sporih, ki bi lahko nastali s tujimi konzuli.

Takšni so osnovni obrisi nalog, ki jih morate izpolniti. Car Vam pušča popolno svobodo delovanja, kakršno zahtevajo okoliščine v času nemirov in preobratov. Ker poznamo Vašo vnemo, takt in izkušnje, je njegovo veličanstvo prepričano, da boste umeli opraviti novo poslanstvo s takim uspehom, kakršni so Vas spremljali doslej...«

V juniju 1848 je prišlo na Vlaškem do revolucionarnega gibanja. Ruski oblastniki in knez Bibesko so se rešili z begom. Uporniki so osnovali začasno vlado. Organizacijski statut so zamenjali z novo ustavo. Nikolaj I. se je tedaj odločil, da uresniči svoje davne želje in zasede podonavski kneževini. Julija je car z vojsko prekoračil Prut. Novica o vkorakanju carske vojske v obe kneževini je izzvala veliko razburjenje med demokratičnimi krogi v Avstriji in na Madžarskem. Ruski poslanik Medem je v tej zvezi takole poročal Nessel'rodeju:

»Knez Pavel Esterhazy je danes prišel v Budim na otvoritev madžarskega parlamenta. Uradno so ga obvestili o nastopu naših vojsk v podonavskih kneževinah in o soglasju med Turčijo in Rusijo po katerem baje Turčija odstopa Rusiji suverenost nad temi provincami za denarno kompenzacijo v višini davkov, ki jih Turčija letno dobiva v teh provincah.

Knez Esterhazy se je pozanimal pri meni, če so te novice osnovane in prosil, naj ga o tem informira, da bo lahko po vrnitvi v Pešto pojasnil to vprašanje.

Obotavlja se sem mu izjavil, da o izvoru teh govoric ne vem ničesar. Ocenil sem jih kot povsem izmišljeno govoričenje, kakršno se iz dneva v dan ponavlja. Politika carja, sem dodal, ostaja takšna, kakršna je vselej bila — to je politika strogega izpolnjevanja dogovorov. Imeli smo pravico, da se pogovarjamo s porto glede navedenih provinc, nad katerimi ima po dogovoru suverenost sultan, Rusija pa je samo pokroviteljica. V kompetenco te pravice spada naloga, da skrbimo, da tam vladata mir in zakoniti red. Zavedamo se, da se je treba bati škodljivih nazorov, ki jih iz zamejstva, zlasti iz Pariza, prinašajo bojarji, ki jih prežemajo pogubne ideje. Vzdržujejo stike s Poljaki, Francozi, Madžari in so pod njihovim slabim vplivom. Skrajno nujno bi bilo, da jih nadziramo, ker se hvalijo, da uživajo ne samo simpatije francoskega naroda, ki že ima ustavno ureditev, ampak imajo zagotovljeno tudi pomoč. Na mejah Transilvanije¹⁴³ so se očitno začeli organizirati celo oddelki prostovoljcev s sumljivimi nameni. Upajmo, da bosta vlada v Moldaviji in na Vla-

¹⁴² Instrukcija ministra inostrannyh del Nessel'rode črezvyčajnomu poslu v Dunejskie knjažestva generalu Djugamelju, 13/1 aprlja 1848 g., strani 183—187.

¹⁴³ Transilvanija in Sedmograška sta bili v sestavi avstrijskega cesarstva od leta 1818. V letu 1848 so se nacionalne stranke prizadevale, da bi Transilvanijo priključili Madžarski.

škem sposobni, da zadušita vstajo, če bi do nje prišlo. Ako bi jim to ne uspelo, ne bomo omahovali, da jim nujno predlagamo svojo pomoč. Računati smejo, da bomo vložili vso energijo, da upornikom — niti nacionalistom niti komu drugemu — ne bomo dali nobene potuhe. Imamo polno pravico in na srečo tudi možnost, da v teh predelih zaščitimo svoje interese, ki so identični s splošnim zakonitim redom, dejal bi z javnim redom. Car je povsem dojel to resnico, kot tudi to, kaj je pravilno, praktično in pravično...

Dobri odnosi do naših prijateljev in sosedov se niso v ničemer spremenili... Podonavske kneževine nas silijo, da se neposredno vmešamo. Brez omahovanja Vam dajem to izjavo.

Mojemu sobesedniku moram priznati, da je priznal neoporečno poštenost našega ravnanja v odnosu do sosednje monarhije, del katere je Madžarska... Na moj nasvet, naj madžarsko vlado opozori na vse, kar bi lahko kompromitiralo dobre obmejne odnose s kneževinami, je knez Esterhazy resno obljubil, da se bo po prihodu v Pešto pogovoril o tem s svojimi kolegi v kabinetu.¹⁴⁴

Načelnik oddelka avstrijskega ministrstva za zunanje zadeve Lebcel'tern pa je pisal sekretarju avstrijskega poslaništva v S. Peterburgu takole: »Dobili smo obvestilo o vkorakanju ruske vojske v kneževino Moldavijo in Vlaško zaradi tamkajšnje anarhije. Pravico protektorata nad temi deželami je Rusija priznala na osnovi odrinske pogodbe, kar opravičuje ta ukrep. Pred Vami ne skrivam, da je ta pravica napravila globok vtis na našo javnost, zlasti na Madžarskem. Sledile bodo zelo neprijetne interpelacije ministru za zunanje zadeve... Prijateljski in iskreni odnosi carja Nikolaja do Avstrije in ponovna zagotovila, ki jih je nedavno dal car, dajejo polno jamstvo, da surovi ukrepi na Vlaškem v ničemer ne prizadevajo varnosti posesti Avstrije in pravic avstrijskih državljanov, ki jih po pogodbi uživajo v teh kneževinah; za njihovo ohranitev jamčita dva pokroviteljska dvora na osnovi odrinskega dogovora. Nam bi bilo sedaj zelo potrebno, da nam da peterburški kabinet ponovna zagotovila, da bi lahko pomirili našo javnost...« Lebcel'tern je pričakoval, da bo rusko poslaništvo na Dunaju uradno pojasnilo namen vkorakanja ruskih čet v Moldavijo in Vlaško.¹⁴⁵ Opozoriti Vas želim na boj, ki se je začel v južnih predelih Madžarske med slovanskimi nacionalnostmi, ki živijo v teh predelih in madžarsko stranko, ter na nezadovoljstvo, ki vlada v Transilvaniji glede priključitve teh področij k Madžarski. Približevanje ruskih čet k našim mejam negativno vpliva na te različne stranke. Madžarsko ministrstvo nam je prav tako izrazilo svojo vznemirjenost...¹⁴⁶

Nessel'rode je odgovoril Medemu s posebno depešo, v kateri je pojasnil stališče vlade o vojaški intervenciji v obeh kneževinah. Takole mu je pisal: »Car je z velikim zanimanjem prebral Vašo depešo št. 30 z dne 22. junija

¹⁴⁴ Depeša poslannika v Vene Medema ministru inostrannyh del Nessel'rode 4. ijulja / 22. ijunja 1848 g., strani 193—194. Car je z roko pripisal naslednje: »Sedaj, ko je prišlo do nastopa naše vojske, je treba uradno objaviti v Journal de St. Petersburg sporočilo, v katerem je treba povedati in pojasniti vzroke in cilje intervencije. Sklicevati se moramo na združitev naše in turške armade. Te okoliščine imajo po mojem prvenstven pomen. Blagovolite to urediti...«

¹⁴⁵ Pis'mo načal'nika departamenta avstrijskega ministerstva inostrannyh del Lebcel'terna sekretarju avstrijskega posol'stva v Peterburge Lepcel'ternu, 19/7. ijulja 1848 g., strani 194—195.

¹⁴⁶ Ibidem.

(14. julija), v kateri poročate o razgovoru s knezom Pavlom Esterhazyjem v zvezi z Vlaško in Moldavsko kneževino.

Car se je povsem strinjal z jasnim in kategoričnim tonom, s katerim ste pojasnili Vašemu sobesedniku neomajna načela, po katerih se ravna politika carja do otomanske porte glede podonavskih kneževin...

Zaradi odmevov, ki jih bo imelo v Avstriji in vsej Evropi vkorakanje naših čet v Moldavijo in Vlaško, je potrebno, da Vam dam nekaj pojasnil, ki Vam bodo omogočila, da s polnim poznavanjem stvari korigirate netočne interpretacije teh ukrepov, ki smo se jih lotili zaradi strank, ki so nam sovražne.« Nesselrode je Medema opomnil na depešo z dne 30. aprila, v kateri ga je opozoril na pravico Rusije do pokroviteljstva nad kneževinama in na poslanstvo generala Djugamelja v podonavskih kneževinah.¹⁴⁷ Notranji položaj v teh deželah je v zadnjem času postal zelo nevaren. Revolucija sicer še ni dvignila svoje zastave v Moldaviji, toda mir v tej deželi visi na nitki. Na Vlaškem je prišlo do splošne vstaje, knez Bibesko pa se je moral odreči oblasti in zbežati.

Uporniki so dvignili k vstaji bojarje in množice z gesli, ki pomenijo zanižanje doslej priznanih pravic, privilegijev in položaja, z zahtevami po ljudski vladi, po republiki s predsednikom voljenim vsakih pet let, po neodvisnosti in popolnem prelomu suverenosti, ki povezuje ti dve kneževini z otomansko porto. Te doktrine energično širijo emisarji poljske propagande in avanturisti iz raznih dežel, v upanju, da bodo izzvali na vzhodu splošen požar in zasejali nove elemente vznemirjenja med tiste, ki že povzročajo zmedo v zahodni Evropi. Položaj postaja zares resen in to tako, da si ne moremo dovoliti, da se tako razvname, da ga ne bo več mogoče obvladati. Stojimo pred obžalovanja vredno nujnostjo, da skupaj s porto poiščemo ukrepe, s katerimi bi lahko zaustavili razvoj dogodkov... Poudarite lahko tudi, da car globoko obžaluje oziroma, da se je le nerad odločil za to, da poseže po vojaških ukrepih v trenutku, ko interesi lastne varnosti zahtevajo od njega, da osredotoči svojo pozornost drugam, ko je treba osredotočiti odpor na tista mesta, ki neposredno ogrožajo z revolucionarnim leglom okužbe — center Evrope. V zadnjih štirih mesecih se je car striktno držal pozicije nevmešavanja kljub številnim pravokacijam in brezvestnosti drugih držav, ki so hujskale k vojni. Dovolj odkrito je dokazal, kako iskrena je njegova želja, da zaradi neosnovanega vmešavanja v notrajne zadeve ne prekorači svojih mej. Ko je bil v danem primeru prisiljen nastopiti, si predvsem želi, da bi ostale njegove akcije čimbolj omejene.

Že ob začetku vrenja v podonavskih kneževinah, smo opozorili porto na posledice in ji predlagali svoje sodelovanje ter jo vztrajno prepričevali, naj se loti ukrepov za preprečenje vstaje. Sedaj je na vrsti Moldavija, ki je pod vplivom teh dogodkov, nam pa grozi nevarnost, da revolucionarni nemiri prestopijo naše meje.

Da bi to dvojno nevarnost preprečili, smo se odločili, da pošljemo v Moldavijo odred; njemu se mora kmalu priključiti korpus turške vojske, katero namerava poslati iz Galaca turški komisar Tallat effendi. Operacija naše vojske nima drugega namena kot izkazovanje pomoči prijateljski in zavezniški državi v interesu zaščite njenih suverenih pravic in ohranitve nedotakljivosti

¹⁴⁷ Depeša Nesselrodeja Medemu z dne 12. maja/30. aprila v arhivu ministrstva za zunanje zadeve ni ohranjena.

njene posesti, ki smo jo priznali in je pomembna za ohranitev teritorialnega in političnega ravnovesja v Evropi. Okupacijo teh dežel bomo končali takoj, ko se bomo prepričali, da sta zagotovljena red in mir na teh področjih. Brž ko bomo s skupnimi akcijami pokroviteljskega dvora in suverene države ta cilj dosegli, se bodo naše čete umaknile in zavzele na meji opazovalno pozicijo.

Ponavljam, da smo se odločili za ukrep kot za obžalovanja vredno nujnost, ki bi se ji z veseljem odrekli... Niti najmanj ne zanikamo, da daje naše vmešavanje ob sedanjem javnem mnenju bolj kot kdajkoli povod za razne popačene govorce...«

Nessel'rode je skušal zasedbo takole opravičiti: »V sedanjih okoliščinah, ki nas silijo, da delno ali povsem okupiramo podonavske kneževine, to ne pomeni povečanja našega teritorija z zavojevanjem. Naš cilj je, kot je bilo to vselej, zagotoviti v teh provincah red in mir pod suverenostjo otomanske porte.

V tem smislu posreduje pojasnilo ljudem, ki so sedaj postavljeni na čelo Avstrije. Vem, da ne bo težko dokazati, da breme, ki smo si ga naložili... koristi tudi interesom avstrijske monarhije. Ako objektivno ocenjujejo vprašanje, brez vnaprej ustvarjenega stališča, bodo morali priznati, da Rusija, ko zatira stremeljenja politične emancipacije, ki jih izziva revolucionarna propaganda na teh področjih, dela realno uslugo ne le Turčiji, ampak tudi avstrijskemu imperiju. Rojstvo romunskega naroda, ki se poraja iz zanesenosti in navdušenja prebivalcev, ki živijo v Transilvaniji in ki se skušajo z revolucijo osvoboditi izpod gospodstva Avstrije, da bi se združili s svojimi brati v Turčiji ter osnovali enotno in neodvisno Romunijo, ki bi lahko zavzela svoje mesto med evropskimi državami, bi bilo v škodo tako celovitosti Turčije kot avstrijskemu imperiju.«¹⁴⁸

Tako je tedaj ruski carizem gledal na osvobodilne težnje balkanskih narodov. Bil je pripravljen povezati se s porto, da bi zatrl revolucionarno gibanje v teh deželah. V tem duhu je Nessel'rode pisal Titovu, ruskemu poslaniku v Carigradu: »Car pošilja sultanu ob rojstvu njegovega sina Šahzade Mehmed-Fuada pismo, v katerem skuša tudi pojasniti vzroke za vkorakanje naših čet v Vlaško, kjer se morajo združiti s turškimi četami, da bi skupaj pomirili te province.

Izprostiti morate evidenco pri sultanu, da mu boste izročili navedeno pismo. Njegova vsebina bo verjetno dala sultanu pobudo, da bo govoril z Vami o moldavsko-vlaških zadevah. Izkoristiti morate avdienco za to, da boste prepričali sultata o poštenosti in nesebičnosti namena, ki je vodil carski kabinet k odločitvi glede obeh kneževin, ki spadajo pod njegov protektorat. Vaša prodornost in takt Vas bosta našla najbolj prepričljive razloge, da boste sultanu predočili nujnost skupnega nastopa z nami, kar bi omogočilo hitro obnovitev zakonitega reda na Vlaškem. Ko boste sultanu pojasnjevali, da je pot, ki mu jo nakazujete edina, ki se sklada z njegovim dostojanstvom in resničnim interesom otomanskega carstva, ga ne smete pozabiti opozoriti zlasti na nevarnost izdajalskih zlonamernih insinuacij, katerih cilj je zasejati seme nezaupanja med Rusijo in porto. Cilj teh insinuacij je, da izzovejo zaplete, ki bi

¹⁴⁸ Depeša ministra inostrannyh del Nessel'rode poslu v Vene Medemu, 20/8. julija 1848 g., strani 195—197.

jih propagandisti revolucije in vročekrvni politiki lahko izkoristili za svoje rušilne načrte in blazne utopije na vzhodu.¹⁴⁹

Zasedba Vlaške in Moldavije je izzvala pritaženo nasprotovanje Anglije in Francije. Nessel'rode je v tej zvezi pisal ruskemu poslaniku Brunnovu v Londonu takole: »Iz povsem verodostojnih virov mi je znano, da med Parizom in Londonom tečejo razgovori, v katerih skušajo doseči soglasje, uperjeno proti našim interesom v kneževinah.¹⁵⁰ Če se Vam zdi primerno, dajte vedeti lordu Palmerstonu, da smo o tem obveščeni. Povejte mu, da zahrbtni nasveti, ki jih nenehno dajejo porti predstavniki Anglije in Francije, prav tako tudi sovražno ravnanje njihovih konzulov v Jassyju in Bukarešti, ne bodo pospešili odhoda naše vojske iz teh provinc,¹⁵¹ temveč nas bodo nasprotno prisilili, da bomo podaljšali svoje bivanje tam, kjer njihove spletke samo krepijo revolucionarni duh in povzročajo, da turška oblast izgredov ne kaznuje...«¹⁵²

Z zasedbo obeh podonavskih kneževin je carska vojska ustvarila strateško prednost za končni obračun z revolucijo na Madžarskem.

8. Zaton revolucije leta 1848 v Avstriji

Porazi, ki so jih doživeli radikali v avgustu in septembru 1848, so opogumili dvorno kamarilo in jo navdali z optimizmom. Po zmagoslavnem vkorakanju maršala Radetzkega v Milano 6. avgusta in zmagovitem koncu italijanske vojne je Radetzky prosil dvor, naj mu dovoli, da vkoraka na Dunaj in zaduši revolucijo. Na Hrvaškem pa je Jelačić zbral številno armado, s katero je krenil proti Madžarom.¹⁵³

1. septembra je bilo vse pripravljeno za uspešen napad protirevolucije. Po nasvetu Windischgrätza in drugih se je dvor odločil, da bo udaril najprej proti Madžarom. Podprli ga niso le Hrvati, Srbi, Slovenci in Slovaki, ampak tudi Čehi in konservativno usmerjeni Nemci.

Habsburški dvor, resno vznemirjen zaradi razvoja dogodkov na Madžarskem, je sprva hlinil nevtralnost v sporu med Madžari in Hrvati. Cesarskim četam na Madžarskem je ukazal, naj se pokoravajo vladi Batthyánija, ni pa dovolil tej vladi, da bi organizirala nacionalno armado. S krepitvijo kontra-revolucije se je politika navidezne nevtralnosti spremenila. 31. avgusta so

¹⁴⁹ Pis'mo ministra inostrannyh del Nessel'rode poslanniku v Konstantinopole, Titovu 16/4 sentjabrja 1848 g., strani 197—198.

¹⁵⁰ Šifrovannaja depeša ministra inostrannyh del Nessel'rode poslanniku v Londone Brunnovu, 8 nojabrja/27 oktjabrja 1848 g., strani 203—204.

Anglija se je strinjala z okupacijo podonavskih kneževin pod pogojem, da se bo ruska vojska od tam umaknila, čim bo zadušila revolucionarno gibanje. Okupacija pa se je nadaljevala in ruska vojska je dobila še nove ukrepitve. Turčija ni bila sposobna, da se protivi Rusiji. Na pomoč sta ji priskočili Anglija in Francija in energično nasprotovali okupaciji.

¹⁵¹ V poročilu z dne 13./1. oktobra je pisal ruski konzul v Bukarešti Kocebu, da angleški konzul in turški komisar podpirata revolucionarno gibanje in obljubljata pomoč tujih držav.

¹⁵² Šifrovannaja depeša ministra inostrannyh del Nessel'rode poslanniku v Londone Brunnovu, 8 nojabrja/27 oktjabrja 1848 g., strani 203—204.

¹⁵³ Friedjung H., Österreich von 1848 bis 1860. Stuttgart 1908 (dalje navajam: Friedjung, Österreich von 1848 bis 1860), strani 68—69; Pulszky, Mein Zeit, mein Leben II, stran 141.

nadvojvodi Štefanu, palatinu Madžarske sporočili, naj takoj vzpostavi na Madžarskem takšne odnose s krono, ki bodo temeljili na pragmatični sankciji. Madžarsko vlado so pozvali, naj pride na Dunaj na posvet z avstrijsko vlado in Jelačićem. Medtem pa so obrambo Vojne krajine postavili pod nadzorstvo ministra za vojsko.

Razjarjeni zaradi te nenadne spremembe stališča dvora, so Madžari 4. septembra poslali k cesarju parlamentarno delegacijo, ki je štela 120 članov, da bi opozorili na nevarnost nameravane akcije. Prosili so Ferdinanda, naj madžarske čete pošlje domov, da bodo branile svojo lastno deželo, četam na Madžarskem pa naj ukaže nastopiti proti vsem upornikom in osvoboditi Hrvaško vojaškega despotizma. Zavzeli so se za to, da je treba kaznovati vse reakcionarne zarotnike, cesar pa naj končno zasede svoj prestol na Madžarskem. Cesar je izjavil, da je sicer trdno odločen ohraniti cesarstvo, pod nobenim pogojem pa ni pripravljen priti na Madžarsko. 11. septembra je Jelačić s svojimi četami prekorščil Dravo in napadel Madžare. Naslednjega dne je madžarska vlada odstopila. Po odstopu Battyányjeve vlade je postal najpomembnejši glasnik revolucionarnega gibanja neukrotljivi Lajoš Kossuth. Madžarska delegacija je prišla na Dunaj 19. septembra. Na dvoru zanjo niso imeli razumevanja. Poslanci desnice in centra so glasovali v parlamentu proti temu, da bi sprejeli madžarske predstavnike, levica pa je ostro napadla center in desnico.¹⁵⁴

Medtem je Jelačić 11. septembra prekorščil Dravo. Njegove čete so v petnajstih dneh prodrle do Sékesfehértára, ne da bi naletele na odpor. Njegovo napredovanje pa se je postopoma zaustavljalo. Zaradi banovega neučinkovitega vojskovanje je dvor poslal v Pešto feldmaršala Franca Lamberga in ga postavil za glavnega poveljnika vseh madžarskih in hrvaških čet. Takoj po prihodu so ga 28. septembra ubili na mostu med Budimom in Pešto.

Po novicah o Lambergovi smrti so soglasno sklenili, da bodo z vsemi silami zadušili madžarsko revolucijo. V posebnem cesarskem manifestu so 3. oktobra napovedali Madžarom vojno. Madžarski parlament so razpustili in v deželi razglasili obsedno stanje. Jelačića so postavili za glavnega poveljnika vseh čet na Madžarskem. Imenovali so ga za cesarskega komisarja za Madžarsko z nalogo, da obnovi red ter prime in kaznuje morilce grofa Lamberga.¹⁵⁵

Vojna napoved Madžarom je dunajske radikale zelo raztogotila.¹⁵⁶ Menili so, da je stvar Madžarov prepletena z njihovimi lastnimi interesi in so na njihovo gibanje za neodvisnost gledali kot na boj za skupne cilje in proti istemu sovražniku.¹⁵⁷ Madžari na Dunaju so se prizadevali pridobiti Dunajčane za svoje ideje. Do kraja razjarjeni so bili dunajski radikali, ko so 29. septembra izvedeli iz peštanskih časopisov, da vlada denarno podpira hrvaškega bana, kateremu obljublja pomoč v vojaki in orožju. Naslednjega dne so novico ponatisnili dunajski radikalni časopisi. Ko so 1. oktobra v parlamentu inter-

¹⁵⁴ Offizielle stenographische Berichte über die Verhandlungen des österreichischen Reichstages am 29. Juli 1848. 44. Sitzung des constituirenden Reichstages am 19. september 1848.

¹⁵⁵ Königliches Rescript, Wien am 3. Oktober 1848.

¹⁵⁶ Schütte, Die Wiener Revolution. Aus dem Tagebuch des dr. Schütte. Prag 1848, stran 1.

¹⁵⁷ Zenker V., Die Wiener Revolution in ihren socialen Voraussetzungen und Beziehungen. Wien 1873 (dalje navajam: Zenker, Die Wiener Revolution), stran 108.

pelirali Latourja glede verodostojnosti te novice, je brezbrizno pojasnil, da ga je Jelačić prosil za pomoč, ki so mu jo odobrili. Večina parlamenta je podprla Latourjevo akcijo. Kossuth pa je medtem izdal goreč patriotski poziv Madžarom, naj se borijo za svojo domovino.¹⁵⁸

Radikalni tisk je začel ostro napadati Jelačića in ministra za vojsko. Radikalno razpoloženje so poleg tiska širila radikalna društva. Napetost med radikali in vlado je vse bolj naraščala. Napeto vzdušje je poglobil Latourjev odlok, naj odide nekaj oddelkov, nastanjenih na Dunaju, na pomoč Jelačićevim četam na Madžarskem. To je izzvalo revolucionarno krizo in upor, ki je imel za posledice, da so množice ubile ministra Latourja.

7. oktobra zjutraj je cesar z družino in močnim vojaškim spremstvom zapustil svojo letno rezidenco Schönbrunn in se mimo Kremsa odpeljal v »lojalno« moravsko mesto Olomouc. V posebni proklamaciji je ostro napadel radikale in napovedal vojaški pohod proti revolucionarnemu Dunaju: »Anarhija je dosegla višek. Na Dunaju pustošita ogenj in smrt. Moj vojni minister, ki bi ga morala ščititi že njegova osivela starost, je končal v rokah zahrbtnih morilskih tolpa. Zaupam v boga in v svojo pravico ter zapuščam glavno mesto, da bom poiskal sredstva za pomoč zatiranemu ljudstvu.«¹⁵⁹ To je bil bojni poziv kontrarevolucije. Cesar je s tem manifestom poteptal vsa ustavna načela.

Ko je cesarska družina 14. oktobra prispela v Olomouc, so takoj pripravili načrt za zavzetje upornega Dunaja. Edino vprašanje, ki je ostalo odprto, je bilo ali naj parlament takoj razpustijo in v vsej monarhiji razglasijo obsedno stanje ali pa naj pod krinko ustavnosti premestijo parlament v kako slovansko mesto in mu dovolijo nadaljnje zasedanje.

Takoj ko je Windischgrätz izvedel za Latourjevo smrt, je svojim četam ukazal, naj se pripravijo na odhod. Ko se je z vojaškimi poveljniki dogovoril o zadužitvi upora na Dunaju, je zapustil Prago in 15. oktobra prišel v Olomouc. Tu so nato pregovorili cesarja, da je podpisal razglas, ki so ga objavili 16. oktobra. V njem je cesar ostro obsodil dunajske radikale in označil njihovo vladanje kot strahovlado, ki nima primere v zgodovini. Zveze radikalov s sosednimi deželami je označil za veleizdajniške. Napovedal je, da bo poslal proti Dunaju vojsko. Vso vojsko, razen čet, ki so bile pod poveljstvom Radetzkega, je postavil pod poveljstvo kneza Windischgrätza s pooblastilom, da obnovi mir po lastni presoji. Windischgrätz je armadi z diktatorskimi pooblastili 17. oktobra ukazal, naj koraka proti Dunaju. 21. oktobra so začeli njegovi vojaki obkoljevati Dunaj, 23. pa so mesto že docela obkolili.

Tej krizi avstrijskega cesarstva je budno sledil ruski poslanik na Dunaju Medem in podrobno obveščal svojega ministra za zunanje zadeve Nesselrodeja. 8. oktobra/26. septembra mu je v pismu takole poročal: »Izgubljam vsako nado v boljšo prihodnost avstrijske monarhije. Naglo se približuje razpadu. V zadnjem času se razvijajo stvari vse slabše. Zgodi se lahko celo, da bomo dočkali oklic republike. Dvor je ponovno zbežal, vendar ga je tokrat vsaj spremljal vojaški kordon. Zapustil sem Dunaj, podobno kot v maju s carjevim do-

¹⁵⁸ Fener von Fenneberg D., Geschichte der Wiener Oktobertage. Geschildert und mit allen Aktenstücken I, Leipzig 1849 (dalje navajam: Fenneberg, Geschichte der Wiener Oktobertage), strani 77—81.

¹⁵⁹ Manifest, Schönbrunn am 6. Oktober, Fenneberg, Geschichte der Wiener Oktobertage I, strani 170—171.

voljenjem. O tem sem Vam poročal v enem zadnjih obvestil. Navedel sem, da se nameravam najprej napotiti v Ischel. Blagovolite še naprej pošiljati svoje ukaze na Dunaj, dokler Vas ne bom obvestil, kje se trenutno nahajam.« Poslanik se je pritoževal nad klateškim življenjem, ki ga ne privlači. »Vse kar vidiš, bereš in slišiš je nadvse ogabno,« je poročal ruski aristokrat svojemu nadrejenemu. »Na javnih zborovanjih nastopajo z ognjevitimi govori. Hiše na glavnih ulicah, javne zgradbe in celo cerkve so polne nalepljenih plakatov, v katerih pozivajo k anarhiji. Tiskovni zakoni se proti kršiteljem ne izvajajo. Veliko cesarstvo je v razkroju.

Te vrstice Vam pošiljam po kurirju, ki ga z vlakom spremljam do meje. Če se mi bo zdelo, da mi grozi nevarnost, če bo prišlo do demonstracij proti meni ali če mi bodo skušali preprečiti, da sledim cesarskemu dvoru, bom svoj odhod pospešil.«¹⁶⁰

Dober teden zatem je Nessel'rode pisal Medemu: »Vaša presvetlost si lahko misli, kakšne občutke groze in ogorčenja je pri carju izzvalo Vaše poročilo z dne 25. septembra/7. oktobra.¹⁶¹ Maršal knez Varšavski nam ga je dostavil po posebnem kurirju. Vojaškega slá, prek katerega ste poslali novice in se bo vrnil, sem pridržal, da Vam bo posredoval carjeve odločitve. Car želi, kot ste pravilno domnevali, da se takoj priključite, kolikor tega že niste storili, avstrijskemu cesarju, in cesarici na kraju njenega bivanja in ju povsod spremljate, kamor bi se odpravila. Car povsem odobrava Vašo odločitev, da takoj zapustite Dunaj in se odpravite v Ischel ter tam poizveste, kam se je napotil cesar.

Sporočite nam, kaj bo v danih okoliščinah storil angleški poslanik Ponsoiby, s čimer bomo zadovoljni. Vaša prisotnost pri njegovem veličanstvu bo potrdilo globokega zanimanja, ki ga goji car nasproti svojemu prijatelju in sorodniku... Upajmo, da bo Vaša prisotnost razvedrila njegovo veličanstvo in osebe, ki ga obkrožajo. Opomnite jih, da avstrijska monarhija ne bo propadla..., ker lahko računa na predanost takšnih ljudi kot so Radetzky, Windischgrätz in Jelačić.

Res je, da je položaj težak. Toda trdno verujemo v pravičnost stvari, ki jo imamo za sveto in ki jo ne more zapustiti božja previdnost...«¹⁶²

Medem je 29./17. oktobra 1848 Nessel'rodeja o svojem odhodu z Dunaja takole obvestil: »Upam, da ste odobrili mojo odločitev, da odpotujem z Dunaja, kjer je izginila zakonita oblast. Dvor je odpotoval. V cesarskem manifestu so objavili, da je v prestolnici prišlo do upora. Omahovati še naprej ne smem. 9. oktobra sem sklenil odpotovati na jug po železnici, ki je edina varna pot...« Poslanik nato opisuje svojo pot v Ichl, kjer je ostal samo nekaj dni. Od tam se je odpravil v Salzburg. Njegova prognoza o usodi avstrijske monarhije je bila še vedno pesimistična: »Položaj v monarhiji je skrajno nestabilen, prihodnost brezizgledna in tako brezupna, da lahko pride do politične in socialne dezorganizacije, če Jelačiću ne bo uspelo takoj vzpostaviti zakonitega reda v prestolnici in ohraniti miru in reda v provincah. Emisarji nastopajo

¹⁶⁰ Pis'mo posla v Vene Medema ministru inostrannyh del Nessel'rode, 8 oktobra/26 sentjabrja 1848 g., stran 201.

¹⁶¹ Navedenega poročila ni med dokumenti.

¹⁶² Pis'mo ministra inostrannyh del Nessel'rode poslanniku v Vene Medemu, 14/2 oktjabrja 1848 g., stran 201—202.

zelo aktivno in širijo nemir po provincah...« Poslanik je v Salzburgu čakal na nadaljnje ukaze carja, svoje pismo pa je poslal prek ruske komisije v Münchnu.¹⁶³

Carski namestnik na Poljskem je z zadovoljstvom pisal 1. novembra/20. oktobra 1848 Nessel'rodeju: »...Pravkar mi je kurir prinesel Fontonovo poročilo, v katerem opisuje dogodke na Dunaju. Čeprav mesto še ni v rokah cesarskih čet, Windischgrätz je krenil proti madžarski armadi, mi pripoveduje, da je treba imeti vprašanje zavzetja Dunaja za končano.« Car pa je na pismo pripisal: »Kurir Vam je sporočil, da se Dunajčani dogovora niso držali. Sledilo je močno topovsko obstreljevanje. Windischgrätz pa je ta čas izkoristil, da je razbil Madžare. Obstreljevanje Dunaja je prenehalo. To je vse, kar nam je lahko povedal.«¹⁶⁴

Devet ur so trajali poulični boji po mestu. Cesarske čete so morale v krvavih bojih osvajati barikado za barikado. Habsburžanom zvesti Dunajčani so pozdravljali cesarske čete kot osvoboditelje, radikali pa so se skrili v svojih domovih.

Zmaga nad revolucionarnim Dunajem je razvnela strasti reakcionarjev. Nessel'rode je Fontonu na Dunaj 10. novembra/29. oktobra takole pisal: »...Po carjevem sklepu pošiljamo general-adjutanta barona Livena z nalogo, da preda cesarju... čestitke zaradi srečnega konca dogodkov na Dunaju. Feldmaršalu Windischgrätzu in banu Jelačiću pa bo izrekel osebno zadovoljstvo, ki ga čuti car ob njenem lepem in plemenitem ravnanju v času strašnih pretresov, ki so pravkar okrepli avstrijsko monarhijo.« Nessel'rode se je zahvalil Fontonu za podrobna poročila o zasedbi Dunaja in o boju revolucionarjev s cesarskimi armadami. Opozoril je, da je eno teh poročil zlasti zanimalo carja. »To je bilo tisto mesto, v katerem navajate razgovor, ki ste ga imeli s knezom Windischgrätzom v Hetzendorfu, v Windischgrätzovem glavnem stanu, neposredno pred zavzetjem Dunaja.« Windischgrätz je takrat izjavil Fontonu, da je trdno prepričan, da bo do kraja zadušil revolucionarno gibanje. »Anarhijo je treba premagati ne le fizično, temveč tudi moralno.« Zato je osredotočil ogromne vojaške sile okoli Dunaja. Ako pa bi se izkazalo, da ne zadoščajo, je izrazil upanje, da bo pomagala Rusija. Nikolaj je na rob pisma pripisal: »Ne motijo se!« Fonton je takole opisal svojega sobesednika: »Izrazi, s katerimi je knez izrekel svoje prepričanje in razburjenje, ki ga je prežemalo, prikazuje v polnem sijaju tega velikega človeka...Njegova zmaga nad anarhijo ni le zmaga Avstrije in Evrope, temveč vsega javnega reda. Upajmo, da bo tej zmagi sledil preporod Avstrije, kar ji želimo iz vsega srca. Knez Windischgrätz se ni motil, ko je računal na podporo Rusije v slučaju potrebe... Njegovo zaupanje v carja je bilo povsem upravičeno...«¹⁶⁵

S porazom oktobrske vstaje se je končalo dunajsko obdobje prvega ustavnega avstrijskega dunajskega parlamenta. 22. novembra 1848 se je začelo zasedanje državnega zbora v senci zmagovite kontrarevolucije. Uvertura v delo

¹⁶³ Pis'mo poslannika v Vene Medema ministru inostrannyh del Nessel'rode, 29/17 oktjabrja 1848 g., strani 202—203.

¹⁶⁴ Pis'mo namestnika v Carstve pol'skom Paskeviča ministru inostrannyh del Nessel'rode, 1 nojabrja/20 oktjabrja 1848 g., stran 203.

¹⁶⁵ Pis'mo ministra inostrannyh del Nessel'rode poverennomu v delah v Vene Fotonu, 10 nojabrja/29 oktjabrja 1848 g., strani 205—206.

parlamenta je bila svečana maša, ki so jo brali po cesarjevem ukazu. Parlament je bil povsem nemočen v odnosu do krone in Windischgrätzovega vladarja. Moral je odobriti 80 milijonov goldinarjev za nadaljevanje vojne na Madžarskem in v Italiji. Ko pa je poslanska zbornica odobrila denar za zadušitev revolucije na Madžarskem, je vlada samo še čakala na ugoden trenutek, da parlament razpusti in oktroira novo ustavo. Zadnji revolucionarni vstaji — badenska in madžarska — sta se medtem bližali koncu. Sledilo je vkorakanje Prusov na Badensko in Rusov na Madžarsko.

Ob Pirovi zmagi kontrarevolucije v Evropi se je polastil vladajočih krogov nemir. Ruski minister za zunanje zadeve Nessel'rode je v enem svojih pisem ruskemu svetniku na veleposlaništvu na Dunaju Fontonu takole pisal: »Bog vedi, kaj bo še sledilo temu, kar se je začelo. V letu 1848 je prišlo do nemirov, v letu 1849 do nihanja. Bojim se, da to ne bi trajalo predolgo. V nasprotnem primeru v življenju ne bomo imeli več miru na političnem obzorju. Idejno vrenje je bolj nalezljivo kot kolera. Kdo bi si lahko mislil, da bodo Nemci še bolj blazni kot Francozi? Samo bog ve, kaj bo izšlo iz kaosa, ki ga je v teh državah povzročila februarška revolucija.«¹⁶⁶

Po zadušitvi revolucije v srednji Evropi so evropski demokrati ruski carizem označevali za »mednarodnega žandarja«, Marx in Engels pa sta Rusijo imela za »zavetišče reakcije«. Okosteneli družbeni red bi bilo treba po njunem mnenju najprej razbiti od zunaj. Ruske družbene razmere, gospodarstvo in kultura sta ocenjevala z vidikov ruske zunanje politike. Ruski carizem v mračni podobi Nikolaja I. je krepil pri demokratičnih krogih rastoče protirusko razpoloženje, ki je imelo korenine v mednarodni politični vlogi ruskega carizma. Tudi panslavizem v demokratični obliki, ki jo je panslavizmu skušal dati Bakunin, je bil za Marxa in Engelsa prednja straža despotizma.

Iz diplomatske korespondence razberemo, kako reakcionarno vlogo je ruski carizem odigral v prelomnih revolucionarnih letih 1848/1849. Za Marxa je bil, kot je kasneje zapisal, »barbarska sila, ki ima glavo v Petrogradu, roke pa pri evropskih vladah«.

Marx in Engels sta napisala na račun Slovanov marsikako priostreno tezo, ki je zgodovina ni potrdila, toda iz navedene korespondence nam postaja njuno revolucionarno ogorčenje do ruskega carizma in vloge Slovanov v revoluciji razumljivejše. Njune ocene ruske zgodovine nosijo ponekod močan pečat pragmatizma in so pisane z vidikov trenutne politične strategije, vendar predstavljajo logično strnjeno celoto, povezano z njuno politiko, upanji, uspehi in porazi. Kautsky in Mehring sta kasneje kritizirala Marxova in Engelsova stališča do Slovanov. Mehring se je najbolj približal zgodovinski resnici, ko je zapisal, da sta Marx in Engels dojela dejanske vzroke uporov južnoslovanskih nacionalnosti, ne pa tudi v enaki meri njihovih možnih učinkov na svetovno zgodovino, česar ne moremo pojasniti brez pridržkov niti s kontrarevolucionarno vlogo južnih Slovanov v letih 1848/49 niti z nevarnostjo panslavizma, ki je spremljal njihove težnje po emancipaciji. Vsekakor pa je bila velika tragedija slovanskih narodov prav v tem, da so svojo usodo v boju za emancipacijo povezovali z ruskim carizmom, ki je bil vselej daleč od naklonjenosti do takšnih prizadevanj, kot nam verodostojno kaže diplomatska korespondenca iz ruskih arhivov v prelomnem obdobju »pomladi narodov«.

¹⁶⁶ Šerbatov, General-feldmaršal knjaz Paskevič, stran 177.

RUSIAN CZARISM AND THE REVOLUTION IN 1848

Summary

In the introductory part of treatise the author discusses the political situation in Europe in the period of the Holy Alliance, the collision of the feudal, absolutistic Europe with the bourgeois, democratic movements in Portugal, Spain and Italy, as well as the development of the Greek National War for the liberation from the Ottoman Empire.

In the restoration Europe the czarist Russia represented the force which continually threatened the bourgeois democratic movements and was one of the strongest pillars of the Holy Alliance; in the revolution of 1848 it played a distinctively counter-revolutionary rôle. The author therefore analyses in detail the rôle of the Russian czarism in the revolution of 1848. On the basis of sources, the diplomatic correspondence between the czar, the Austrian and Prussian court and their embassies, he elucidates the actual rôle of the czarist Russia under Nikolay I in the suppression of the revolution in Central Europe. In this connection he analyses also the standpoints of Marx and Engels towards Russian czarism, establishing that their theses regarding a general assessment of the situation were intuitively sagacious.

Marx and Engels expected that the war of the revolutionary nations against Russia would animate the revolutionary movement, just as it had happened in the national wars in France after the year 1789. For Germany they proposed the same programme of revolutionary propaganda as the one drawn up by the Convention for the protection of the French republic. They were firmly convinced that if the German revolution won, attack from the czarist Russia would have to be reckoned with. They entertained the hope that the war of the revolutionary Germany would do away with the Habsburgs and the Hohenzollerns and that the revolution would gain complete victory.

The diplomatic correspondence reveals that czar Nikolay I and his government saw in the events of 1848 an immediate threat to the absolutistic system. The czar was fully aware that any revolutionary movement in any part of Poland threatened that the revolution would spread also to the Russian part of Poland, stirring a revolt in "one's own house". The fear of revolutionary movement dictated the czarist government repressive measures by means of which, according to czar Nikolay, they intended to suppress any revolutionary attempt. Nikolay's government devoted attention not only to the events at home but, in equal measure, also to the revolutionary events in the West.

As regards the question of intervention if Germany became a revolutionary arena, Petrograd came to a decision already in January 1848. The author analyses in detail Nikolay's secret note on the political situation in Europe, written in czar's own hand in French in January 1848. It is this memorandum that proves best how far-sighted Marx and Engels were in their predictions.

The diplomatic correspondence between the members of the Holy Alliance reveals what a blow the February revolution of 1848 in France was for the feudal governments in Europe. Russian diplomats began with the preparations to unite the armed forces of Germany and Russia for a joint action against the provisional government in France. Nikolay I wrote in this regard to the Prussian king Frederic William that it was imperative to mobilize and unite the counter-revolutionary forces. He promised to supply 300.000 soldiers in order to suppress revolutionary insurrections. The revolutionary wave that spread over France soon reached Austria, Prussia and Italy. The official Russia, impersonated in the dismal Nikolay I, kept watch over the revolutionary mood of the masses in Europe. Correspondence reveals that already on the eve of the outbreak of the revolution in Berlin and Vienna the czar defined his views on the revolutionary movement in Europe. On the basis of documents the author elucidates these views, unfolding in detail the activities of the Russian czarism during the March revolution in Vienna and Berlin in 1848. In his analysis he traces the course of the revolutionary movement in Austria and Germany, recording the reactions to the events on the basis of the czar's notes and the correspondence of his diplomatic representatives. Special attention is de-

voted to the crisis of the Habsburg monarchy during the May days and the czar's attitude towards Austria, were it to dissolve, elucidated.

Poland and its sublime resistance to the czarist Russia are analysed exhaustively as well. Drawing on the diplomatic correspondence, the author elucidates the efforts of the czarist government to undermine and suppress the revolutionary movement.

The military intervention of the czarist army in the Danubian principalities is analysed in a separate chapter. It was there that the interests of Russia, Austria and Turkey clashed. The treatise concludes with the chapter on the decline of the revolution in Austria in 1848.

Russian czarism strengthened the anti-Russian feeling in the democratic forces; its roots were in the international political role of the Russian czarism which, after the suppression of the revolution in 1848, the European democrats characterized as "the international gendarme" or "the refuge of the reaction".

OD LJUBLJANSKE »VZAJEMNOSTI« DO RAZPUSTA »VZAJEMNOSTI« ZA
KRAJNSKO

Janko Liška*

UDK 374.73:331(497.12) »1909/1914«

Janko Liška, Senior Research Worker, 61000 Ljubljana, Yu: FROM THE LJUBLJANA ASSOCIATION "VZAJEMNOST" ("SOLIDARITY") TO THE DISSOLUTION OF "VZAJEMNOST" FOR UPPER CARNIOLA

The third general assembly of the Ljubljana workers' educational association "Vzajemnost" on March 24, 1912, was, at the same time, the foundation assembly of "Vzajemnost" for Upper Carniola which, already in that autumn, numbered over 1300 members in 16 branches. In the spring of the following year the association was dissolved due to a lecture given by Ivan Cankar in which the writer advocated a federative Yugoslav republic. The "Vzajemnost" associations were very active and contributed to the awakening of class consciousness and to the cultural level of the workers.

Na prvem rednem občnem zboru ljubljanske »Vzajemnosti« 20. marca 1910 je tajnik Štefan Dražil poročal, da so se dotlej ustanovili trije četrtini odseki: viško-gliniški, trnovsko-krakovski in šentjakobski, število članov pa je naraslo od 59 na 282. To je ocenil za uspeh zaradi nezaupanja v društvo v vrstah lastne stranke in glede na kratko dobo delovanja, toda za skromen dosežek spričo števila organiziranih delavcev v Ljubljani in v okolici. Zato je občni zbor sklenil ustanavljati društvene odseke in pridobivati člane vse dotlej, dokler društvo ne doseže »tiste moči, da bo lahko brez gmotne skrbi izpolnjevalo svoje izobraževalne naloge v korist delavstva ter postalo »središče« vseh ljubljanskih in okoliških delavcev in somišljenikov.¹

Kmalu po občnem zboru se je ustanovil odsek za občino Spodnja Šiška, ki je štel takoj 60 članov in pokazal že spočetka živahno dejavnost.²

Za občino Moste se je ustanovil odsek na občnem zboru 9. aprila 1910 ob navzočnosti predsednika društva Kocmurja³ in končno za kolodvorski okraj vzhodno od Dunajske, zdaj Titove ceste, ter zahodno od nje. Za predsednika

* Janko Liška, višji strokovni sodelavec v pokoju, Ljubljana, Pod topoli 29

¹ Rdeči prapor 26. marca 1910, str. 3.

² Rdeči prapor 31. marca, str. 3, ter 4. junija 1910, str. 2 (Vestnik »Vzajemnosti«).

³ Rdeči prapor 9. aprila 1910, str. 2.

vzhodnega odseka so izvolili veterana socialističnega gibanja na Slovenskem Josipa Petriča, za predsednika zahodnega odseka pa Ivana Tokana, ki je bil spočetka med nasprotniki »Vzajemnosti.«⁴

Z omenjenimi odseki oziroma z njihovimi »upravnimi odbori« si je socialistično gibanje v Ljubljani in v njenih takratnih predmestjih postavilo organizacijsko mrežo. Prvič se je preizkusila s prodajo majskih znakov s slovenskim besedilom⁵ in »majskega spisa« 1910.⁶

Skromne knjižice, ki so izhajale za 1. maj, so bile namreč poleg delavskih koledarčkov ter listov Rdeči prapor in Naprej takrat skoro edino čtivo, ki ga je socialno demokratična stranka lahko nudila svojim pristašem in delavcem sploh. V njih so sodelovali poleg urednikov skoro vsi takratni napredni slovensko pisoi izobraženci, ki jim je bilo mar delavstva. Tako Etbin Kristan, Ivan Cankar, Cvetko Golar, Zofka Kveder, Albin Prepeluh, Vekoslav Špindler, Alojzija Štebi, dr. Henrik Tuma, Oton Župančič in še drugi. S prevodi so bili zastopani predvsem Maksim Gorki, Petöfi, L. N. Tolstoj, češki pesnik J. S. Machar in belgijski, francosko pisoi pesnik Emil Verhaeren. Od Cankarjevih del so v majskih spisih objavljena npr. »O domovina, ti si kakor zdravje!« (1908), »Predmestje« (1908), »Lepa naša domovina« (1909), od Župančičevih pesmi »Prebujenje« (1908) in »Kovaška« (1910).

Pobudniki »Vzajemnosti« so dali pobudo tudi za gradnjo delavskega doma v Ljubljani. 11. decembra 1910 je konferenca socialističnih zaupnikov izvolila pripravljalni odbor za ustanovitev zadruga Delavski dom. Čeprav so bili v odbor izvoljeni Kocmur, Bartl in drugi, ki so se v nemali za zgraditev organizacijskega, izobraževalnega in kulturnega ognjišča ljubljanskega delavstva, v treh letih do izbruha svetovne vojne v takratnih tesnih razmerah niso uspeli.⁷

Proti koncu januarja 1911 je na dobro obiskanih sestankih »Vzajemnosti« v ljubljanski okolici pristopilo precej novih članov. Na teh sestankih je poročal Anton Kristan. Tako je dal svoj blagoslov organizaciji, katere glavni nasprotnik je bil še lep čas po ustanovitvi. Zdaj je govoril, da je bojazen, da bo »Vzajemnost« škodila drugim socialističnim organizacijam, neutemeljena.⁸ Gibčen, kakor je bil, je očitno ocenil, da bo zanj bolje zajadrati s tokom.

⁴ Rdeči prapor 31. maja 1910. str. 3 (Vestnik »Vzajemnosti«).

⁵ Rdeči prapor 9. aprila 1910, str. 3.

⁶ »Majski spisi« so izhajali v slovenščini od 1893 dalje. Prinašali so poučne članke o preteklosti in sodobnosti delavskega gibanja ter spodbudne leposlovne prispevke. Prvi »majski spis« *Slovenski delavci in delavke!* je izšel na Dunaju v prevodu Roka Drogenika; na Dunaju je bil natisnjen tudi »majski spis« za 1895. leto *Zakaj praznujemo delavci 1. maj?* (v založbi Delavca, v prevodu M. T.); *Majski spis za leto 1898* je izdala tržaška krajevna organizacija JSDS, tudi snopiči *Prvi majnik 1899, 1900, 1901, 1902, 1903, 1904* so izšli v Trstu v založbi Rdečega prapora oz. tržaškega odbora JSDS, oziroma jih je »izdal« Josip Kopač, prva dva je uredil Etbin Kristan, naslednje štiri Kopač; snopič *Prvi majnik 1905* je založila revija Naši zapiski, »majski spis« 1908 Rdeči prapor, 1909 Delavska tiskovna družba, a vse tri je uredil Etbin Kristan; snopič *Prvi majnik 1910* je založil spet Rdeči prapor, uredil novinar Franc Bartl; knjižico *Slava prvemu maju!*, to je »majski spis« za l. 1914, je založila »Založba Zarje«; med vojno je izšel le snopič za 1. maj 1917 v založbi JSDS (urednika za zadnji dve brošuri se nista podpisala).

⁷ Konferenca ljubljanskih zaupnikov. Rdeči prapor 17. decembra 1910, str. 2.

⁸ »Vzajemnost«. Rdeči prapor 28. januarja 1911.

Na II. rednem občnem zboru ljubljanske »Vzajemnosti« — bil je z zamudo šele 23. julija 1911 — je Kocmur ocenil, da društvo od prejšnjega občnega zborra, »v burnih časih raznih volitev«, ki so zaposlile vse delavne sodruge, »do svojega dela niti prišlo ni, ker za izključno kulturno delo ni preostajalo pravnobnega časa«. Kljub temu pa je priredilo »mnogo sestankov, veselic in nekaj izletov« ter ustanovilo pevski, gledališki, tamburaški in knjigovodski odsek, ki so opravili svoje naloge, »kolikor je bilo v danih razmerah mogoče«.⁹

Na predlog in po utemeljitvi Janeza Kocmurja je občni zbor sprejel svoj najpomembnejši sklep: *da se ljubljanska »Vzajemnost« razširi na vso Kranjsko*, stari in novi odbor (»začasni odbor«) z dr. Tomšičem na čelu¹⁰ pa izpeljeta že začete akcije.

Pravila »Vzajemnosti« za Kranjsko je deželna vlada potrdila par dni pred 21. avgustom 1911,¹¹ nakar so — skladno z njimi — sledili jeseni ustanovni občni zbori podružnic povsod, kjer so odseki ljubljanske »Vzajemnosti« že delovali, pa tudi ponekod, kjer jih še ni bilo. Šentjakobska podružnica si je 7. oktobra izvolila za predsednika Janeza Kocmurja.¹²

III. rednega, hkrati ustanovnega občnega zborra »Vzajemnosti« za Kranjsko 24. marca 1912 v Ljubljani »v vrtnem salonu gostilne International na Resljevi cesti št. 22«, se je udeležilo razen »začasnega odbora« in okrog 50 gostov 31 delegatov, ki so zastopali vseh 16 ustanovljenih podružnic: kolo-dvorsko, trnovsko-krakovsko, šentjakobsko, poljansko, žensko, mladinsko, glasbeno in nemško v Ljubljani, moščansko, šišensko in viško-glinško v takratni ljubljanski okolici ter škofjeloško, novomeško, postojnsko, tržiško in zagorsko zunaj ljubljanskega okoliša. Članov so vse podružnice štejele okrog 900. Med njimi moščanska nad sto, blizu sto, pa tudi škofjeloška in novomeška.¹³

Ustanovitev »Vzajemnosti« za Štajersko in Koroško — po vzoru »Vzajemnosti« za Kranjsko — na občnem zboru v Trbovljah 25. februarja 1912¹⁴ in primorske »Vzajemnosti« s sedežem v Nabrežini¹⁵ pa je po oceni Josipa Petriča v tajniškem poročilu zbudila pričakovanje, da »bo za bodočnost ta organizacija (»Vzajemnost« v vseh kronovinah, kjer bivajo Slovenci op. J. L.) eminentno važnega pomena za duševni (beri duhovni, op. J. L.) napredek skupnega slovenskega proletariata«.¹⁶ Zato je občni zbor v Ljubljani sklenil, da stopi »Vzajemnost« za Kranjsko »v skupnost« z našima zvezama »za Štajersko in Koroško« ter za Primorsko.¹⁷

⁹ Občni zbor »Vzajemnosti« v Ljubljani. Zarja 31. julija 1911, str. 2. — Rdeči prapor je nehal izhajati 31. maja 1911, Naprej 18. junija. Namesto teh dveh listov je od 3. junija dalje izhajal prvi slovenski socialistični dnevnik Zarja. Kakor Rdeči prapor je tudi Zarja poročala redno, kot dnevnik še obsežneje, o delu »Vzajemnosti«. In sploh o kulturnem življenju (Rdeči prapor je izhajal le dvakrat tedensko).

¹⁰ Kocmur je odklonil izvolitev v glavni odbor, ker so ga k temu »prisilile« razmere; toda pri delu društva je obljubil sodelovati dalje in je tudi sodeloval.

¹¹ »Vzajemnost«. Zarja 21. avgusta 1911, str. 2.

¹² Anton Kristan, ki se je zdaj vključil v delo, je bil poročevalec za šišensko podružnico, kjer ga bomo srečevali še kasneje.

¹³ Zapisnik III. rednega oziroma ustanovnega občnega zborra Splošne delavske zveze »Vzajemnost« dne 24. marca 1912. Hrani ga ACK, Kocmurjeva zbirka.

¹⁴ Vzajemnost za Štajersko in Koroško. Zarja 5. marca 1912, str. 2—3.

¹⁵ IV. deželna konferenca na Goriškem. Zarja 13. in 14. februarja 1912.

¹⁶ Zapisnik III. rednega oziroma ustanovnega občnega zborra splošne delavske zveze »Vzajemnost« dne 24. marca 1912. Hrani ga ACK, Kocmurjeva zbirka.

¹⁷ Vir, ki ga navaja op. 13 oz. 16.

Občni zbor je sprejel več sklepov o delu in načinu delovanja zveze ter izvolil 14-člansko načelstvo in 5-člansko nadzorstvo.¹⁸ Skupna seja starega in novega odbora zveze, načelstva in nadzorstva 4. aprila 1912 pa je izvolila za predsednika Kocmurja, za tajnika Ivana Slanovca, za blagajnika Štefana Leh-pamerja, za načelnika nadzorstva Franca Krašovica.¹⁹

Že omenjena seja odbora 4. aprila je pooblastila predsednika Kocmurja, da se dogovori z »idrijskimi sodrugi« zaradi ustanovitve podružnice oziroma »fuzioniranja« ondotnih organizacij z »Vzajemnostjo«, vendar se je morala ustanovitev podružnic v Idriji, Kamniku, Sv. Petru na Krasu (zdaj Pivka) in še v par drugih krajih na Kranjskem »odložiti na ugodnejši čas«.²⁰ V Idriji so ostali pri svojih društvih, ki so živahno delovala že od konca stoletja dalje; ostala so pod vplivom Antona Kristana, ki je deloval tam v letih 1903—1908, tudi po njegovem odhodu.

Centralni odbor je bil zaradi službene zadržanosti in nerednosti nekaterih članov že nekaj časa nesklepčen; zato se je predčasno sestal (8. decembra 1912) izredni občni zbor ljubljanskega okrajnega zastopstva. Z dopolnilnimi volitvami je izvolil v osrednji odbor Alojzijo Štebi, Viktorja Zoreta, Franca Hafnerja, Josipa Petriča in Franca Demšarja. Tako je zveza dobila delovoljno in delazmožno vodstvo.²²

Od 24. marca do 8. decembra so se ustanovile podružnice na Jesenicah s vplačilnico na Koroški Beli,²³ v Kranju, pri centrali pa dramski, nogometni in veselični odsek. Število članov celotne »Vzajemnosti« za Kranjsko je v tem času naraslo za 423 na 1323. Največ jih je pristopilo k podružnicam na Jesenicah (80), v Spodnji Šiški (56), na Viču-Glincah-Rožni dolini (46), v Kranju (41), v Mostah (31), ter k mladinski podružnici (57).

Nekatere podružnice so malo in slabo delale (kolodvorska in nemška v Ljubljani, postojnska in novomeška, celo prispevka od članarine niso obračunale). Spričo večine delavnih pa je predsednik Kocmur v poročilu na občnem zboru 8. decembra z zadovoljstvom ugotovil, da je društvo vzgojilo precej »mlajših moči« in posejalo »seme socializma v krajih, ki bodo prej ali slej nudili trden temelj našim političnim, strokovnim in gospodarskim organizacijam«. Vseh podružnic in odsekov je bilo 8. decembra torej 22.²⁴

¹⁸ Na predlog šentjakobske podružnice je občni zbor sklenil, da ostane od članskega prispevka (po 30 vin. mesečno) podružnici tretjina, tretjina pripade zvezi, po 5 vinarjev pa okrajnemu zastopu in eksekutivi vseh treh. — Vir, ki ga navaja opomba 13 oz. 16.

¹⁹ Zapisnik skupne seje starega in novega odbora zveze, načelstva in nadzorstva 4. aprila 1912. Hrani ga ACK, Kocmurjeva zbirka.

²⁰ Izredni občni zbor okrajnega zastopstva »Vzajemnosti« v Ljubljani. Zarja 9. decembra 1912.

²¹ Cvetko A. Kristan: Paberki o kulturno-prosvetnem delovanju idrijskih socialističnih rudarjev pred 50 leti. Idrijski razgledi 1959, str. 53.

²² Od 24. marca so ostali v odboru razen predsednika Kocmurja, tajnika Ivana Slanovca, blagajnika Štefana Leh-pamerja še Ivan Mlinar, Cecilija Michler, Ivan in Valentin Sajovic, Ivan Hlebš in Andrej Ravnihar.

²³ Ustanovni občni zbor jeseniške podružnice je 31. marca 1912 izvolil šestčlanski odbor, sestavljen iz samih tovarniških delavcev s Štefanom Weissom kot predsednikom. Gl. dopis Splošne delavske zveze »Vzajemnost« v Ljubljani št. 1/12 z dne 6. aprila 1912 okrajnemu glavarstvu v Radovljici. Hrani ga ACK, Kocmurjeva zbirka.

²⁴ Izredni občni zbor okrajnega zastopstva »Vzajemnosti« v Ljubljani. Zarja 9. in 10. decembra 1912.

V govoru o organizaciji, taktiki in tisku je predsednik Kocmur dejal, da je pridobiti člane laže kakor jih obdržati ter vzgojiti v prepričane in dejavne socialiste, zveste organizaciji tudi takrat, kadar jim »ne more nuditi koristi«.

Za veliki proletarski boj je odločilnega pomena razredna zavest. Le »moč duha spravlja surovo fizično silo v organičen sistem, v skupno, smotrno in uspešno delo«. Doseženi uspehi socialno demokratičnih organizacij »so le trenutni«, zakaj »buržoazija ne bo dala svoje moči kar tako iz rok«. In v odločilnem trenutku ne bodo šтели vpisani člani, marveč »socialisti«. Le vojaki »v bojnih vrstah vesoljnega proletariata« bodo izbojevali pravice »teptanim in zaničevanim«.

Delo pionirjev delavskega gibanja, »preprostih delavcev«, je izhodišče za nadaljnji neogibni boj. Boriti se bo treba »s predsodki, z indiferentizmom in najprimitivnejšim egoizmom, ki so delavstvu vsi enako nevarni sovražniki«. Toda »ledina je tu, plug je pripravljen — le prijeti je treba«. Gonilna sila bo »zavest, da opravljamo dobro in pošteno delo«. Z vero v uspehe, ki »bodo naše plačilo«, je Kocmur sklenil to svoje »poročilo«, ki v letih prodora revizionističnih nazorov in prakse avstrijske socialne demokracije ne pozablja na revolucionarno sporočilo in revolucionarne obete delavskega gibanja — na njegov končni cilj.

V duhu Kocmurjevega poročila je izredni občni zbor okrajnega zastopstva »Vzajemnosti« v Ljubljani 8. decembra 1912 sprejel resolucijo, ki poudarja namen in pomen izobraževalnega dela kot pglavitne naloge »Vzajemnosti«; poziva vse delavske organizacije, da se vzajemno »moralno in gmotno« podpirajo in nastopajo složno; delavce in delavke, ki »priznavajo program Socialno demokratične delavske²⁵ stranke za svoj program«, pa opominja, da »niso dolžni postati le člani 'Vzajemnosti', ampak tudi agitatorji za idejo, ki jo zastopa«. Resolucija, ki ni bila razposlana le ljubljanskim, ampak tudi zunanjim podružnicam »Vzajemnosti« za Kranjsko, naglašá tudi pomen organiziranja delavskih žena in deklet, potrebo pridobivanja naročnikov in denarnih prispevkov za socialistični dnevnik »Zarja« (za njen »milijski sklad«) in delo v združnih organizacijah.²⁶

Zapisniki sej glavnega odbora »Vzajemnosti« za Kranjsko od izrednega občnega zbora ljubljanskega zastopstva 8. decembra 1912 do razpusta zveze 19. aprila 1913 kažejo na podobno živahno dejavnost, kakor je značilna za ves čas

²⁵ Spopolnjeno ime stranke »Jugoslovanska socialno demokratična delavska stranka« je sprejel VII. zbor JSDS (od 26. do 29. maja v Ljubljani) na predlog in po utemeljitvi poročevalca o organizaciji stranke Janeza Kocmurja, ki je med drugim dejal: »Organizacija je v splošnem precej dobro izvedena, samo na Štajerskem in Koroškem bi bilo želeti v marsikaterem oziru drugače. Organizacija 'Vzajemnosti' se je na Kranjskem obnesla v vsakem oziru. Da nismo osnovali političnih društev, je merodajen reakcionarni društveni zakon. Organizacija je neobhódno potrebna, zakaj samo tedaj se izvršujejo važni sklepi, če se zavzame zanje organizacija. Na zadnjem strankinem zboru se je naglašala potreba delitve dela. Inteligenti naj torej izobražujejo, organizirajo pa naj delavci. Socialno demokratična stranka mora ostati delavska stranka, zato sem predlagal zadevno spremembo v naslovu stranke. Zgodovinski arhiv Komunistične partije Jugoslavije, tom V, str. 246.

²⁶ Kocmurjevo poročilo gl. v Zarji 10. decembra 1912 pod naslovom Izredni občni zbor okrajnega zastopstva »Vzajemnosti« v Ljubljani. Resolucija, sprejeta na tem občnem zboru, je objavljena v Zarji 11. decembra 1912 pod naslovom K občnemu zboru »Vzajemnosti«.

od ustavnega občnega zbora zveze dalje (od 24. marca 1912). Le s to razliko, da se je zveza posvečala manj ustanavljanju novih podružnic, bolj delovanju in utrjevanju obstoječih.

Na seji 18. decembra 1912 se je glavni odbor pomladil z novimi člani, ki so bili izvoljeni deset dni poprej. Za namestnika tajnika je izvolil Lojzko Štebijevo, prvoborko za žensko enakopravnost na Slovenskem, ki je pomenila pomembno okrepitev odbora, saj je bila delavna in idejno razgledana.

Na seji 13. januarja 1913 je predsednik ugotovil, da redni dohodki zveze kljub razveseljivemu povečanju števila članov ne zadoščajo za tekoče potrebe.

Na seji 25. januarja je predsednik Kocmur v poročilu o poslanih dopisih (pisal jih je sam) seznanil odbor s pritožbo okrajnemu glavarstvu v Kranju zoper škofjeloškega župana, ki tamošnji podružnici »Vzajemnosti« ni dovolil veselice s plesom.²⁷

Iz zapisnika 5. februarja se vidi, da se vplačilnica na Koroški Beli razide, njene člane pa prevzame jeseniška podružnica.²⁸

Vtem so potekali občni zbori podružnic ob udeležbi članov glavnega odbora. Tako je izredni občni zbor podružnice Vič-Glince-Rožna dolina naštel za preteklo poslovno obdobje 6 rednih in 7 izrednih sej podružničnega odbora, 3 veselice, dramsko predstavo, ustanovitev tamburaškega zbora in za dane razmere zadovoljivo delovanje knjižnice, ki je izposojala knjige ob nedeljah od 10. do 12. ure.²⁹

Med prizadevnejše podružnice »Vzajemnosti« se je uvrstila podružnica v Spodnji Šiški pod vodstvom Štefana Dražila. Občni zbor 15. februarja 1913 se je začel ob lepi udeležbi s komemoracijo za ustreljenim socialno demokratičnim poslancem Schuhmeierjem. Preteklo poslovno leto je 68-članska podružnica priredila »vinsko trgatve«, »Martinov večer« in »Silvestrov večer«, da si spravi nekaj sredstev za delo. Društveni odbor je imel 18 sej in težave zlasti s pevskim zborom, ker zaradi pomanjkanja denarja ni dobil prostora za vaje. Dohodkov je imela podružnica 520,64, stroškov 244,70 in za 35,50 kron inventarja (povprečna delavska mezda na dan je po omembi v Zarji 9. aprila 1913 takrat znašala 3 krone). Občni zbor se je odločil v naslednjem obdobju kmalu ustanoviti knjižnico, skrbeti s predavanji za izobraževanje članstva in drugih ter širiti krog svojega članstva.³⁰

Na podobne težave so zadevale tudi druge podružnice, pa tudi dejavnost so razvijale podobno. Ta več, ona manj, odvisno pač od delavnosti in zavzetosti njihovih vodstev. Le par podružnic skoro ni delalo.³¹

S sklepi konference odborov in nadzorstev ljubljanskih podružnic »Vzajemnosti« 1. marca 1913 (od 68 povabljenih je bilo navzočih 25) je predsednik Kocmur, ki je ocenil nazadovanje organizacije na Kranjskem »zadnji čas« delno kot posledico gospodarske krize, delno brezbriznosti sodrugov, dal pred-

²⁷ Kocmur je okrajno glavarstvo 23. januarja »vljudno« prosil »poučiti« županstvo, da »se pri svojem uradovanju nima dati voditi od političnih strasti, temveč se ravnati edinole po veljavnih zakonskih določbah«. Regentova zbirka, hrani ACK.

²⁸ Omenjene zapisnike sej glavnega odbora »Vzajemnosti« za Kranjsko z dne 18. decembra 1912 ter 13. in 25. januarja in 5. februarja 1913 hrani ACK, Kocmurjeva zbirka.

²⁹ Zarja 2. decembra 1912.

³⁰ Zarja 18. februarja 1913.

³¹ Prim. odstavek v zvezi z opombo 24.

vsem dve pobudi: pobudo za tesnejšo povezanost strokovnih organizacij z »Vzajemnostjo« in pobudo za ustanovitev agitacijskega sklada s posebnim blagajnikom, sklada, kamor bi se stekal denar od prodaje posebnih znamk, od nabiralnih pol in od rednih prostovoljnih prispevkov »bolje stoječih« sodrugov. Strokovne organizacije pa naj bi poslej postavljale izobraževalno delo v večji meri na dnevne rede svojih shodov, agitirale za pristop k »Vzajemnosti« in imenovalе v vsakem obratu po enega ali več njenih zaupnikov.³²

Do ustanovitve podružnice v Kamniku, za katéro je glavni odbor 5. februarja 1913 ugotovil, da se bo konstituirala, ko bo dovolj članov, menda ni prišlo. — Ustanovljena ni bila podružnica v Št. Petru na Krasu (zdaj Pivka), čeprav se je glavni odbor 2. aprila odločil vložiti pravila, predsednika Kocmurja pa zadolžil, da tamošnjim sodrugom ob obisku za 1. maj razloži pomen zveze. Naslednja seja glavnega odbora (9. aprila) »Vzajemnosti« je sklenila sklicati v smislu pravil deželno konferenco na binškošno nedeljo dopoldne — toda zaradi predavanja Ivana Cankarja »Slovenci in Jugoslovani« v Ljubljani 12. aprila 1913 je bila »Vzajemnost« za Kranjsko teden kasneje razpuščena. Zato se tudi ni ustanovila po Kocmurju predlagana podružnica za dvorski okraj v Ljubljani, brezpredmeten je postal sklep o pristopu »Vzajemnosti« za Kranjsko k »Socialni matici« z dvojno pristopnino po 3 krone — le delavna in zvesta sodruga Mlinar in Lehpaer sta lahko še prispevala svojemu društvu po 50 vinarjev globe, ker sta zamudila del seje 9. aprila, na kateri so se zadnjič zbrali požrtvovalni odborniki zveze, ki je obetala zlasti v čedalje pomembnejše žarišče razredne zavesti in kulturne dejavnosti.³³

FROM THE LJUBLJANA ASSOCIATION "VZAJEMNOST" ("SOLIDARITY") TO THE DISSOLUTION OF "VZAJEMNOST" FOR UPPER CARNIOLA

Summary

The initiative for the foundation of a workers' educational association in Ljubljana was given to Janez Kocmur in the spring of 1907 by Ivan Cankar (see "Prispevki za zgodovino delavskega gibanja" — Contributions to the History of Labour Movement, 1974, p. 51—59). However, the General Workers' Association "Vzajemnost" of Ljubljana was not founded until September 5, 1909. Some of the leaders of the Yugoslav social-democratic party with Anton Kristan at the head opposed its foundation for some time afterwards.

At the foundation assembly the Ljubljana "Vzajemnost" numbered 59 members only. On the initiative of Janez Kocmur its third general assembly on March 24, 1912, was, at the same time, the foundation assembly of "Vzajemnost" for Upper Carniola which, at its foundation, had about 900 members in 16 branches in Ljubljana, its suburbs (Moste, Šiška, Vič-Glince), and at Škofja Loka, Novo mesto, Postojna, Tržič and Zagorje ob Savi. However, "Vzajemnost" for Upper Carniola failed to draw in the workers' educational societies at Idrija, Kamnik and Sv. Peter na Krasu.

By December 8, 1912, the number of members of "Vzajemnost" for Upper Carniola increased to 1323. The rather lively educational (libraries, lectures) and ama-

³² Zapisnik o konferenci odborov in nadzorstev ljubljanskih podružnic »Vzajemnosti« in drugih sodrugov 1. marca 1913. Hrani ga ACK, Kocmurjeva zbirka.

³³ Zapisnika sej glavnega odbora »Vzajemnosti« za Kranjsko 2. in 9. aprila 1913. Hrani ju ACK, Kocmurjeva zbirka.

teur activities (singing, tambourine playing, reciting, dramatic performances), sport (football), excursions and social activities (dances, festivities with cultural programmes) were cut short in April 1913 by the dissolution of "Vzajemnost" for Upper Carniola due to Ivan Cankar's lecture "Slovenes and Yugoslavs", held under its wing in Ljubljana on March 12, as the speaker expressed himself against Austria and for a federative Yugoslav republic. The work of "Vzajemnost" for Upper Carniola was continued by "Svoboda" ("Freedom"), founded in the autumn of 1913.

The two associations united in its branches workers of both sexes, young ones in particular, and some intellectuals whose sympathies were with the workers.

In February 1912 "Vzajemnost" for Styria and Carinthia and "Vzajemnost" for the Littoral were founded (in regions where there was no "Ljudski oder", an amateur cultural society), with seats at Trbovlje and Nabrežina respectively.

The "Vzajemnost" associations spread labour publications: the journals »"Rdeči prapor" (The Red Banner) and "Zarja" (Dawn), workers' almanacs, and "Mač Essays", appearing from 1893 onwards in Slovene and bringing educational articles on labour movement at the time and in the past as well as stimulating poems and stories. In spite of the modest and narrow circumstances in which these associations worked, the dedicated efforts of the pioneers of the educational and cultural activities of workers contributed greatly to the awakening of their class consciousness and to their cultural level.

O. STALIŠČIH SLOVENSКИH SOCIALISTOV V ZDA DO VOJNE IN
JUGOSLOVANSKEGA VRAŠANJA MED PRVO SVETOVNO VOJNO

Marjan Drnovšek*

UDK 329.14(73=863)»1914/1918«

Marjan DRNOVŠEK, Archivist, Historical Archives of Ljubljana, 61000 Ljubljana, Yu: ON THE STANDPOINTS OF THE SLOVENE SOCIALISTS IN THE U. S. A. TOWARDS THE WAR AND THE YUGOSLAV QUESTION DURING THE FIRST WORLD WAR

The treatise, based mainly on newspaper material accessible in Ljubljana, deals with the attitude of the Slovene socialists in the U. S. A. towards the war and the Yugoslav question. The Slovene emigrants, who had joined the socialist movement and had their own section within the Yugoslav Socialist Alliance, a federal unit of the American Socialist Party, defended anti-war views until the entry of the U. S. A. into the war. After that they supported the war aims of the U. S. A. and the forces of the Triple Entente, advocating, with regard to the plans for a reorganization of Austria—Hungary, a federative Yugoslav republic.

Prva svetovna vojna je razgibala javno življenje jugoslovanskih izseljencev v ZDA in jih postavila pred vrsto vprašanj in nalog, ki so vplivale na njihovo narodno in politično opredeljevanje. Ameriški Jugoslovani, po večini še vedno avstroogrski državljani, so bili do 1917. leta pod močnim propagandnim pritiskom avstroogrskih konzularnih predstavništev, ki so pozivali k zvestobi do »stare domovine« in svarili pred sovražnim delovanjem proti njej. Na drugi strani sta Jugoslovanski odbor iz Londona in srbska vlada širila svoje ideje in skušala pridobiti naše izseljence za moralno in gmotno podporo jugoslovanskega gibanja. Neenotnost gledanj na jugoslovansko problematiko, tako pri Jugoslovanskemu odboru, kot pri srbski vladi, je imelo negativne posledice tudi pri oblikovanju stališč do te problematike pri jugoslovanskih izseljencih v ZDA. Opozicionalno stališče proti Jugoslovanskemu odboru in srbski vladi so zavzeli tudi jugoslovanski socialisti v ZDA, ki so v določenem času postali nosilec samostojne akcije, tj. kampanje za ustanovitev jugoslovanske federativne republike.¹

* Marjan Drnovšek, arhivist, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Mestni trg 27.

¹ Temeljno delo je knjiga dr. Ivana Čizmiča, Jugoslavenski iseljenički pokret u SAD i stvaranje jugoslovanske države 1918; Zagreb 1974; Sveučilište u Zagrebu — Institut za hrvatsku povijest.

Jugoslovanski socialisti so bili politično organizirani v Jugoslovanski socialistični svezi (JSZ), ki je bila sestavni del Ameriške socialistične stranke.² Njen sedež je bil v Chicagu. Od vseh jugoslovanskih izseljencev so bili le socialisti politično organizirani in vključeni v neko ameriško politično stranko. Med začetniki in nosilci socialistične misli so bili najaktivnejši ravno ameriški Slovenci, ki so tudi številčno prekašali hrvaške in srbske socialiste.³ Njihovo glasilo *Proletarec*,⁴ katerega urednik med prvo svetovno vojno je bil Etbin Kristan, je združevalo po ameriških naselbinah raztresene socialistične skupine, ki so v lokalnih razmerah delovale preko klubov, prirejale shode in podobno. Hrvaški socialisti, in med vojno tudi srbski, so bili zbrani okoli glasila *Radnička Straža*.⁵ Jugoslovanska socialistična zveza je doživljala med vojno hude pretrese v zvezi z različnimi gledanji na vojno, na pot v socializem in na tako aktualno jugoslovansko vprašanje.

Stališče Jugoslovanske socialistične zveze do svetovne vojne

Ameriška socialistična stranka se je na začetku vojnega spopada v Evropi postavila na protivojno stališče. Zanja ni bila vojna nič drugega kot »divje, barbarsko in nečloveško sredstvo za reševanje opravičenih in neopravičenih sporov.«⁶

V tem duhu je tudi Glavni odbor JSZ, izdal poziv jugoslovanskim delavcem v Ameriki, s katerim protestira proti vojni in prelivanju krvi.⁷ Za glavne vojne krivce so označili kapitalizem, monarhizem in militarizem. Trdno so bili prepričani, da vojna ni v interesu narodov, čeprav so vojskujoče se države hotele opravičiti svojo udeležbo v spopadu s trditvami o ogroženosti domovine in narodov. Socialistom ni bilo tuje dejstvo, da bodočega zemljevida Evrope ne bodo krojili narodi, temveč tisti, ki samo govorijo v narodovem imenu.⁸

Vprašali so se tudi glede vzrokov vojnega spopada. Krivdo so zvrčali deloma na narode, ker naj bi bili premalo protivojno aktivni v predvojnem obdobju, deloma pa na nedemokratske institucije v posameznih državah, ki so dovoljevale posameznikom vodenje zunanje politike in oblikovanje meddržavnih odnosov, tujih ljudskim interesom.

JZS je podpirala Ameriško socialistično stranko, ki je pozivala ameriško vlado in vlade nevtralnih dežel, da bi posredovale za mir, za prekinitev vojaških spopadov, zaradi katerih je izgubilo življenje tudi že mnogo delavcev. V socialističnem tisku so se vrstili apeli za sklicanje mednarodne socialistične konference, ki bi se izrekla za mir.

² Na ustanovnem kongresu Jugoslovanske socialistične zveze 1910. leta v Chicagu so sprejeli sklep o priključitvi k Ameriški socialistični stranki pod nazivom: South Slavic Socialist Federation of the Socialist Party of America (*Proletarec*, št. 647, 5. febr. 1920, JZS.).

³ 1. maj 1918 (*Majski glasnik*).

⁴ *Proletarec-slovensko glasilo Jugoslovanske socialistične zveze*. Izhajal je od 1/1906. do 47/1952. leta.

⁵ *Radnička straža* je izhajala od 1907. leta.

pretrese v zvezi z različnimi gledanji na vojno, na pot v socializem in na tako aktualno jugoslovansko vprašanje.

⁶ P št. 361, 11. avg. 1914, Ameriška socialistična stranka proti klanju v Evropi.

⁷ P št. 360, 4. avg. 1914, Proti krvavi vojni.

⁸ P št. 366, 15. sept. 1914, Nacionalna vojna.

Konkretna reakcija slovenskih socialistov na vojni spopad med Avstro-ogrsko in Srbijo je bila v ostri obsodbi Avstroogrske v duhu: »Velika Avstrija je napovedala vojno mali Srbiji in hoče, da jo požre.«⁹ Zavedali so se teženj avstrijske politike usmerjene k razširitvi vpliva na Balkan in preko njega dalje na vzhod. Opozorili so tudi na podobne apetite carske Rusije, ki je želela priti preko Balkana do Carigrada. Obenem so obsodili politiko srbskih agitatorjev, ki so prepričevali jugoslovanske izseljence v ZDA o potrebi po obrambi domovine, kar ni bilo, po njihovem mnenju, nič drugega kot veter na mlin imperialističnim vojnim željam.

Zaradi pretrganih vezi z domovino niso bili seznanjeni z reakcijo JSDS. 25. julija 1914 so dobili zadnjo številko Zarje.¹⁰ Znano pa jim je bilo stališče srbskih socialistov do vojne, ki so ga z veseljem pozdravljali.

Ko so začele prihajati v ZDA vesti o podpori posameznih socialnodemokratskih strank vojni politiki svojih vlad, so bili komentariji v Proletarcu polni dvomov o njihovi verodostojnosti. Imeli so jih za izmišljene, za delo nasprotnikov socializma. Kasneje so spoznali resničnost teh novic, kot so: podpora nemških socialistov v parlamentu pri glasovanju za vojne kredite, o vstopu tajnika mednarodnega socialističnega biroja Emila Vanderveleja v belgijsko vlado, o glasovanju francoskih socialistov za vojne kredite, in podobno.

Kljub vsem tem dogodkom niso izgubili vere v internacionalo in za sovražnike socializma so označevali vse tiste, ki so govorili o njenem razpadu; »Toda strup, s katerim je svetovna vojna hotela umoriti Internacionalo, je bil preslab za njen organizem. Povzročil je nekoliko bolezní; treba bo nekoliko zdravil, morda nekoliko operacij, ampak mrtva ni Internacionala.«¹¹ Kot dokaz so navajali socialistična gibanja v nevtralnih deželah, posebno v Ameriki, ki lahko svobodno diha in ki bi morala prevzeti glavno breme Internationale: »Ameriška socialistična stranka je že sama zase kos Internationale in njena beseda bo tehtala, kjer se bo sklepalo o bodoči usodi svetovne delavske Internationale.«¹²

Spremljali so akcije socialistov v Evropi. Tako so ponatisnili tudi Zimmerwaldski manifest, ki je med drugim vseboval točki o miru brez vojnih odškodnin in aneksij ter zahtevo po pravici narodov do samoodločbe. Kljub obljubi pa uredništvo Proletarca ni komentiralo tega manifesta.¹³

Zaradi svojega protivojnega stališča so naleteli na vrsto problemov. Eden med njimi je bil poskus enačenja njihovega protivojnega stališča z meščanskim pacifizmom. Oporekali so temu gledanju, ter označevali meščanski pacifizem za smer, ki nasprotuje vojni samo z moralnega aspekta in si želi svet brez oboroženih konfliktov. Vzroke vojne je treba odpraviti ne pa vojne kot take, so

⁹ P št. 360, 4. avg. 1914, Proti krvavi vojni.

¹⁰ P št. 362, 18. avg. 1914.

¹¹ P št. 394, 30. marec 1915, Žalostinka nad grobom mrtve Internationale.

¹² ibidem.

¹³ P št. 423, 19. okt. 1915, Delavstvu vsega sveta! Zimmerwaldska konferenca je bila od 5.—8. septembra 1915. leta v Švici. Na njej so se zbrali predstavniki socialističnih strank nevtralnih držav in tisti, ki niso podprli vojne politike svojih vlad. Namen konference:

a) Obnoviti delo na podlagi razredne in mednarodne solidarnosti.

b) Začeti gibanje za mir brez aneksij in kontribucij na osnovi samoodločbe narodov.

menili socialisti; vzroki so jim bili jasni: kapitalizem, monarhizem in imperia-
lizem. Zato mora biti boj proti vojni v prvi vrsti boj proti kapitalizmu oziroma
boj za socializem, v katerem bodo šele ustvarjeni pogoji za mir na svetu.

Svarili so pred krepitvijo militarizma v ZDA, ki je postajal vedno bolj
očiten z opozorili ameriških vladnih krogov o ogroženosti države in o njeni
pomankljivi vojaški pripravljenosti. V tem duhu je izzvenel govor ameriškega
predsednika Woodrowa Wilsona pred Kongresom 7. decembra 1915. leta, v ka-
terem je ta sicer govoril o miru, nasprotoval osvajalni politiki, vendar je tudi
opozoril na premajhno vojno pripravljenost ZDA in na potrebo po okrepitvi
armade in mornarice.¹⁴

V 1916. letu so se pomnožile diskusije o vojni na splošno, o oboroževanju,
problemu obrambne vojne in podobno. Slovenski socialisti so se odločili, da
konkretizirajo svoje stališče do teh vprašanj. Z aktivnostjo na tem področju
je začel socialistični klub št. 1 iz Chicaga, ki je v zimskih mesecih 1915/1916
organiziral debatne krožke na to temo. Mnogo odmeva so imele te diskusije
tudi v Proletarcu, iz katerega je razvidna močna angažiranost urednika Etbina
Kristana in glavnega tajnika JSZ Franka Petriča.

Socialistični klub št. 1 je januarja 1916. leta sprejel izjavo, ki je postala
temelj celotne debate.¹⁵ V njej je izraženo nasprotovanje željam ameriške vla-
de po oboroženi pripravljenosti in krepitvi stalne armade. Avtor izjave se je
želel izogniti morebitnemu napačnemu mnenju bralcev, zato poudarja potrebo
po vsestranski razredni pripravljenosti delavstva, ki se mora boriti za mir
oziroma za zmanjšanje vojne nevarnosti v okviru kapitalističnega sistema s
povečanjem mednarodne propagande, z bojem proti militarizmu, pa tudi z
zavzemanjem za splošno ljudsko obrambo. Prišlo je do diskusij v časopisih, ka-
terih bistvo je delitev mnenj za in proti ljudskemu oboroževanju in narodni
obrambi in, ali je to proti načelom II. Internacionale ali ne? Na podlagi teh
vprašanj je prišlo do razhajanja med slovenskimi in hrvaškimi socialisti v
JSZ; prvi so bili za ljudsko oboroževanje in narodno obrambo, drugi pa od-
ločno proti. Slovenski socialisti so se sklicevali na pariški kongres II. Inter-
nacionale 1889. leta, ki je zagovarjal protivojno in protimilitaristično gledanje,
obenem pa je zahteval splošno ljudsko oboroževanje in ljudsko obrambo. Na
to dejstvo je opozarjal Etbin Kristan v svojih člankih; utemeljeval je anti-
militaristični značaj ljudske obrambe in opozarjal na pomen ljudskega oboro-
ževanja. Teoretiziral je o tem, da orožje samo po sebi ni militaristično, temveč
je samo sredstvo. Pomembno pač je, kdo ga ima v rokah; orožje bo važno
tudi za delavce, ko bo nAPOčil čas obrambe socialističnih pridobitev pred zu-
nanjimi in notranjimi sovražniki.¹⁶

Kristanove ideje je podprl tudi del srbskih socialistov (B. Savić s svojimi
članki v Radnički Straži), medtem ko je drugi del podprl hrvaške socialiste.
v imenu katerih je vodil polemiko C. Kutuzović. Etbinu Kristanu je očital
kompromisarstvo in nagnjenost k zagovarjanju militarizma. Odločno je na-
stopil proti oboroženi borbi za doseg osvoboditve delavskega razreda in za-
govarjal le pot evolucije in parlamentarnega boja.¹⁷

¹⁴ P št. 431, 14. decem. 1915, Predsednikova poslanica.

¹⁵ P št. 437, 25. januar 1916, Izjava socialističnega kluba št. 1, Chicago Illinois.

¹⁶ P št. 440, 15. febr. 1916, Etbin Kristan, Narodna obramba.

¹⁷ Ivan Čizmić, Jugoslavenski iseljenički pokret..., str. 155 in sl.

Julija 1916 je bila III. konvencija JSZ, na kateri so sprejeli resolucijo, ki pomeni poraz Kristanovih idej in zmago hrvaških socialistov oziroma njihovih idej t. j., nobenih kompromisov z buržoazijo in borba proti vsakemu militarizmu!

V začetku 1917. leta je prišlo do ohladitve odnosov med ZDA in Nemčijo; v začetku februarja so bili prekinjeni diplomatski odnosi med obema državama. Vedno bolj je bilo jasno, da bodo ZDA stopile v vojno, kar je okrepilo upanje na zmago antantnih držav. Posledica februarske revolucije v Rusiji in vstop ZDA v vojno je bil razkol v Ameriški socialistični stranki. Do njega je prišlo na izrednem strankinem zasedanju v St. Louisu, ki je bilo 7. aprila, dan po vstopu ZDA v vojno. Večina je bila za vztrajanje na protivojni politiki stranke, manjšina pa za podporo vojni politiki ZDA. Za manjšinsko mnenje so se izrekli tudi slovenski socialisti. Ob dejstvu, da so hrvaški socialisti podprli mnenje večine, je razumljiva ponovna zaostritev odnosov med obema v okviru JSZ. Uredništvo Proletarca je izdalo posebno izjavo o tem vprašanju.¹⁸ V njej so pojasnili interes proletariata za zmago zaveznikov in ohranitve demokratične Rusije, ki je bila, po njihovem mnenju, na najboljši poti v socializem. Primerjali so reakcionarnost zaveznikov in centralnih sil in prišli do prepričanja, da je teža reakcionarnosti centralnih sil mnogo večja: »Neoporečno je izza padca ruske avtokracije nemški in avstrijski monarhizem najmočnejša trdnjava reakcije. In v interesu proletariata je, da ti dve trdnjavi padeta.«¹⁹

Zavračali so obtožbe nasprotnikov, ki so enačili njihovo stališče z interesi zaveznikov: »Če je absolutno očitno, da ne more proletariat vojne ne preprečiti ne ustaviti, tedaj je prava naloga socializma, upreti vse sile, da zagotovi delavstvu čim večji vpliv pri sklepanju miru.«²⁰ Zaključili pa so jo z naslednjimi mislimi: »Iz tega ne sledi, da zapusti socialistična stranka svoje opozicionalno stališče sploh. V vojni kakor v mirni dobi mora stati na proletarskem, razrednem stališču in strogo varovati interese proletariata zoper kapitalistično izkoriščanje in zatiranje na gospodarskem in na političnem polju. Tudi protimilitaristična mora ostati kljub vojni in kljub svojemu stališču o svetovni politiki. Militarizem in orožje nista identična pojma. Vsa socialistična literatura je priča, da je bila socialna demokracija vedno antimilitaristična, a da je vedno zahtevala orožje v rokah naroda in brambovsko vzgojo ljudstva. Vsa zgodovina revolucij in posebno zopet ruska revolucija pobija na tla teorije mehkušnosti in dokazuje, da je orožje eden najvažnejših faktorjev demokracije in svobode.«²¹

Slovenski socialistični tisk je opozarjal na velik pomen vstopa ZDA v vojno, češ da so s tem okrepile tabor, ki se je boril za zmago demokracije in za osvoboditev podjarmljenih narodov. Dolžnost ameriškega proletariata pa je ta boj podpirati. Tudi februarska revolucija je povzročila spore med slovenskimi in hrvaškimi socialisti. V Radnički Straži so se pojavili članki, ki so obsojali nadaljevanje vojne med Rusijo in centranimi silami in so zagovarjali sklenitev miru za vsako ceno, ker so reforme v korist delavskega razreda možne le v miru. Kristan je v oporekanju tem stališčem v Proletarcu pona-

¹⁸ Proletarec, št. 500, 10. april 1917, Socialistična stranka v svetovni politiki.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem.

²¹ Ibidem.

tisnil Leninov članek iz Jugend Internationale, ki je izhajal v Zürichu, in v katerem je teza o potrebnosti revolucionarnih vojn in vojn za osvoboditev podjarmljenih narodov.²²

O odnosu slovenskih socialistov v ZDA do jugoslovanskega vprašanja

V predvojnem obdobju so slovenski socialisti v ZDA spremljali aktivnost JSDS v domovini in so poznali njen odnos do narodnega vprašanja in do t. i. jugoslovanske problematike. V tisku so ji izražali vso podporo, sami pa niso pokazali nobene iniciative na tem področju.

Prva svetovna vojna je pomenila preobrat tudi pri slovenskih socialistih; prihod Etbina Kristana ter njegovo delovanje v zvezi z akcijami Jugoslovanskega odbora med ameriškimi rojaki, posebno pa ruska februarjska revolucija in vstop ZDA v vojno, so vzdramili slovenske socialiste k samostojnejšim akcijam, katerih vrh je bila ustanovitev Slovenskega republičanskega združenja, delujočega po idejah chicaške izjave z dne 29. junija 1917.²³

Slovenska liga in I. jugoslovanski zbor v Chicagu

V 1915. letu so slovenski socialisti nastopili proti akcijam Slovenske lige in delovanju Jugoslovanskega odbora iz Londona; iz kritik obeh gibanj se seznanimo z njihovimi pogledi na jugoslovansko vprašanje.

V prvi polovici 1915. leta se je med ameriškimi Slovenci razvilo gibanje, poznano pod imenom Slovenska liga, katerega nosilci so bili liberalni izseljenški časopisi in posamezniki; posebno zavzeta za to akcijo sta bila vplivna javna delavca Rudolf Trošt in Frank Sakser.²⁴ Zainteresirati slovenski živelj za njihove narodnostne probleme in jih povezati v enotno organizacijo, je bil cilj nosilcev tega gibanja. Že od januarja so slovenski listi objavljali pozive Slovincem, v katerih so bile izražene želje in cilji tega gibanja. Enega od njih je pod naslovom »Slovincem v Ameriki« objavil tudi Proletarec; v njem zasledimo zahtevo po zedinjenju slovenskega življa v Ameriki, zahtevo po neodvisnosti Slovincem v stari domovini, in da dobijo vsaj versko in narodno svobodo v okviru prijateljske slovanske države, ter zahtevo, da se prepreči vsaka najmanjša izguba Slovincem.²⁵ Z mnogo navdušenja so se začele ustanavljati po številnih krajih podružnice Lige.

Takoj na začetku so se pojavile tudi kritike tega gibanja. Na eni strani so ligaše ostro napadali zagovorniki »zvestobe domovini«, tj. Avstriji, kot sta bila lista Amerikanski Slovenec in Zottijevo glasilo Slovenski narod, kar je popolnoma razumljivo zaradi protiavstrijske osti gibanja.²⁶

²² Ivan Čizmič, Jugoslavenski..., str. 158.

²³ Tekst chicaške izjave je v brošuri: Etbina Kristan, Krfska deklaracija in demokracija, izdalo: Slovensko republičansko združenje, Chicago, Ill., 1917. leta.

²⁴ Ivan Čizmič, Jugoslavenski iseljenički pokret..., str. 54.

²⁵ Proletarec, št. 388, 16. febr. 1915, Slovincem v Ameriki.

²⁶ Amerikanski Slovenec — glasilo katoliških delavcev v Ameriki. Slovenski narod — med prvo svet. vojno izrazito proavstrijsko usmerjen. Nepopolne letnike hrani NUK.

Na drugi strani pa so jih kritizirali tudi slovenski socialisti z Etbinom Kristanom na čelu. Primer kritike je izjava Glavnega odbora JSZ, ki jo je napisal Etbin Kristan.²⁷ V njej socialisti navajajo glavne vzroke odklanjanja Slovenske lige. Gibanje so zavračali zaradi nejasnosti programa, otročje navivnosti ligašev glede možnosti Slovencev, da bodo soodločali o svoji usodi na bodoči mirovni konferenci, čeprav vojna situacija ni dajala nobenega odgovora na vprašanje, kdo bo zmagal. Odklanjali so gibanje zaradi teatralnosti, igračkanja z narodnim imenom in zaradi nezrelosti celotne akcije.

Iz Kristanovega govora na zborovanju v Chicagu, 28. februarja 1915. leta, na katerem naj bi ustanovili chičaško podružnico Lige, izvemo bolj konkretno o motivih socialistov oziroma Kristana osebno, zakaj so se postavili proti gibanju.²⁸ Gibanje je bilo v svojem bistvu protiavstrijsko in je zahtevalo zedinjenje Slovencev z ostalimi Jugoslovani. Kristan se je postavil proti njemu, ker se mu je akcija zdela prenaglana. Obsojal je antantofilsko navdušenje ligašev, ki lahko bolj škodi kakor koristi prebivalcem v stari domovini. Opozarjal je, da še ni mogoče predvideti zmage niti antantnih niti centralnih sil. Nasprotoval je govorjenju v narodovem imenu: »Pravico imam sicer, da narod poučujem, da ga pripravim do boljšega prepričanja, toda narod mora sam odločevati o svoji usodi. Poučevati narod, to je naša dolžnost, toda govoriti o nečem, kar ne obstoja, je pa nepošteno, ravno tako tudi ako kedo govori, da je pooblaščen nastopati v narodnem imenu.«²⁹ Neizdelanost programa je bil glavni očitek Slovenski ligi. Stališče slovenskih socialistov je razumljivo, če poznamo njihov tedeanski odnos do vojne, ki pač ne more prinesiti svobode nobenemu narodu. Vztrajali so, da v tedanji situaciji lahko vsaka konkretna akcija škodi Slovincem v domovini. Skrbno zasledovanje dogodkov v Evropi in čakanje na primeren trenutek, naj bi bila glavna naloga Slovencev v Ameriki.

Proti ligi je nastopila tudi Slovenska narodna podporna jednota — SNPJ, ena najmočnejših slovenskih podpornih organizacij v Ameriki, ki je preko svojega glasila Glasilo SNPJ izrazila svoje nasprotovanje ligi.³⁰

9. marca 1915. leta je prišlo do ustanovnega zbora Slovenske lige v Chicagu, na katerem so sprejeli Izjavo in Resolucijo.³¹ Oba dokumenta izražata ideje, ki so jih propagirali v tisku, tj. željo po močni slovenski organizaciji, ki bi delovala za kulturno, politično in gospodarsko osamosvojitve slovenskega naroda, ki mora odločno protestirati proti italijanskim aspiracijam glede slovenskega ozemlja in zahtevati združitev vseh Slovencev v stari domovini na načelih svobode, enakosti in bratstva. Zaradi majhnosti slovenskega naroda so bili za zedinjenje z ostalimi Jugoslovani na federativni osnovi. Te ideje bi bile zanimive, če ne bi ostale samo na papirju, ker je izvršni odbor Lige že

²⁷ Proletarec, št. 389, 23. febr. 1915, Izjava glavnega odbora JSZ.

²⁸ Bajec Jože, Ameriška Slovenija med prvo svetovno vojno, Slovenski izseljenski koledar 1971, str. 231.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Slovenska narodna podporna jednota — prostovoljna organizacija za zavarovanje v primeru bolezni, nezgode in smrti; v letu 1914 je imela ok. 14.000 odraslih članov in ok. 2900 otrok.

³¹ Bajec Jože, Ameriška Slovenija med prvo svetovno vojno, Slovenski izseljenski koledar 1971, str. 236.

dan po sprejetju obeh dokumentov podprl program I. jugoslovanskega zbora, ki se v bistvenih točkah ne ujema z gornjimi ligaškimi idejami.

Vzporedno z ligaško aktivnostjo je namreč akcija pod vodstvom dr. Frana Potočnjaka, člana Jugoslovanskega odbora iz Londona, ki je konec januarja 1915. leta prišel v ZDA, da bi pridobil ameriške Jugoslovane za dejavnost jugoslovanske emigracije v Evropi, ki se je zavzemala za ustanovitev jugoslovanske države, za osvoboditev habsburških Jugoslovancev izpod avstroogrškega jarma in za borbo proti italijanskim ozemeljskim aspiracijam.³² Poleg Jugoslovanskega odbora je finančno podprla Potočnjakovo pot v ZDA tudi srbska vlada.³³ Ameriški Jugoslovani naj bi predstavljali maso, na katero bi se politiki Jugoslovanskega odbora sklicevali pri svojih akcijah in od katere bi dobivali finančno pomoč ter prostovoljce za oboroženi boj. Fran Potočnjak je izdajal proglose in se zavzemal za sklicanje jugoslovanskega kongresa v ZDA, ki naj bi svetovni javnosti pokazal zainteresiranost jugoslovanskega življa v Ameriki za rešitev jugoslovanskega vprašanja.

10. in 11. marca 1915. leta je bil I. jugoslovanski zbor v Chicagu, na katerem je sodelovalo 563 ljudi; polovico prisotnih so sestavljali hrvaški izseljenci, ostalo pa slovenski in srbski. Na zboru so sprejeli znano lassalsko resolucijo.³⁴ V njej je izražena želja po osvoboditvi in združitvi vseh jugoslovanskih pokrajin Avstroogrške in kraljevine Srbije v novo državno celoto. Kot temelj takemu zedinjenju navaja naročno enotnost Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki so poznani pod različnimi imeni, vendar govorijo skupen jezik. Predstavljajo torej enoten narod — jugoslovanski narod!

Že na zboru samem so bila izražena različna mnenja o državnih ureditvi nove države; npr. slovenski predstavnik Rudolf Trošt se je zavzemal za konfederacijo Slovencev, Hrvatov in Srbov.³⁵ Ravno vprašanje državne ureditve nove državne tvorbe je razbijalo že tako neenotne jugoslovanske izseljence med zagovornike velikosrbske in tudi velikohrvaške ideje na eni strani, ter na zagovornike misli o povojnem reševanju tega problema. Lassalsko resolucijo so napadali tudi zagovorniki avstrijske legitimne oblasti, a tudi slovenski socialisti z Etbinom Kristanom na čelu. Potočnjak si je želel Kristanovo podporo, vendar ni uspel; zato je socialistične liste iz ZDA kar oblatil: »... ona, što više austromadžarska špijunska posla po Americi...«³⁶ Ker so vrhovi ligaškega gibanja podprli lassalsko resolucijo, jim je Kristan očital podreditev velikosrbskemu jugoslovanstvu. I. jugoslovanskemu zboru so nasprotovali tudi hrvaški socialisti; pozitivno so ocenili protiavstrijsko usmerjenost in tudi idejo o enonarodnosti Jugoslovancev, obsodili pa so velikosrbsko tendenco, ki jo je izražala lassalska resolucija.³⁷ Aprila in maja 1915. leta so potekale hude polemike med Kristanovim Proletarcem in Sakserjevim Glasom naroda ter Kondovim Glasom svobode o ligaškem in jugoslovanskem gibanju; mnogokrat

³² Franko Potočnjak — odvetnik po poklicu, bivši član hrvaškega sabora ter delegat v ogrskem parlamentu.

³³ Ivan Čizmič, Jugoslavenski izseljenički pokret..., str. 50.

³⁴ Bajec Jože, Ameriška Slovenija..., str. 237.

³⁵ Ivan Čizmič, Jugoslavenski iseljenički pokret..., str. 58 in sl.

³⁶ Franko Potočnjak, Jugoslovani za svojo slobodu, Chicago 1915, str. 6.

³⁷ Ivan Čizmič, Jugoslavenski iseljenički pokret..., str. 65.

so se sprevrgle v osebna obračunavanja in s tem prekoračile meje politične polemike.³⁸

Proti poletju 1915. leta je ligaška vnema začela usihati. Glavni vzrok je bil vstop Italije v vojno na strani antantinih sil in mnogim ni bilo tuje dejstvo, da so jo te sile pridobile tudi na račun slovenskega ozemlja. Socialisti so pravilno ugotovili zadrego ligašev zaradi vstopa Italije med zavezniške vrste: »Od zaveznikov pričakujejo Jugoslovani svojo združitev in osvoboditev. Od zaveznikov pričakuje Italija Trentin, Trst, Istro in Dalmacijo.«³⁹

Socialisti so slutili, da za vsem tem stoji nek dogovor, ki obljublja Italiji Trst, Istro, Reko in Dalmacijo. In kakšna bi bila usoda Jugoslovanov pod Italijo? Pri tem so pokazali na usodo Beneških Slovencev, ki so bili po njihovem mnenju izgubljeni za slovenski narod.

Proletarec je v letu 1915 objavil vrsto člankov, iz katerih si lahko ustvarimo sliko o takratnih teoretičnih pogledih slovenskih socialistov na jugoslovansko vprašanje. Večina je zagovarjala misel o nujnosti razpada Avstroogrške z utemeljitvijo, da ni bila sposobna rešiti narodne probleme. Pozdravljali so idejo o osvoboditvi in združitvi Jugoslovanov, kako doseči osvoboditev Jugoslovanov — tega vprašanja si v tem času še niso postavili.

Glede zedinjenja imamo v tem času še vedno zagovornike samo kulturno-jezikovnega zlitja: »Ako se morejo ta plemena razumno zediniti, da rabijo vsaj za znanstvene potrebe skupen jezik, postane jugoslovanstvo lahko kulturni faktor. Za tako množino je mogoče pisati, tiskati in zalagati knjige, izdajati časopise, ustanavljati visoke šole in druge kulturne zavode, o katerih ni v tesnih mejah malih plemen niti sanjati.«⁴⁰ Sklicujejo se na tivolsko resolucijo, ki ne izraža samo ideje združitve, temveč tudi idejo narodnega unitarizma. V nekem članku je avtor odkrito izjavil: »In zdi se nam, da niso Slovenci, Hrvatje in Srbi še dopolnjeni narodi, temveč elementi, iz katerih se sestavlja narod, ki bo sestavljen iz treh delov.«⁴¹

O jugoslovanskem unitarizmu je spregovoril Etbin Kristan v svoji kritiki lassalske resolucije: »Ali nihče nima pravice oficielno trditi, da smo že enoten narod in da imamo skupen jezik, dokler so to le neuresničene želje, o katerih tudi še nihče ne more reči, na kakšen način se uresničijo. Kajti, če se uresničijo, se bo to moralo zgoditi po naravnem razvoju, ne pa na komando. Razvoju se lahko izgleda pota, bodočnost se lahko sistematično pripravlja.«⁴² Kristan se ni odpovedal ideji o enotnem jugoslovanskem narodu; vendar je uresničenje tega postavljaval v prihodnost, od katere je pričakoval tudi uresničenje ideje o skupnem jugoslovanskem jeziku.

Slovenski socialisti so opozarjali na nepoznanje volje naroda v stari domovini, ki bi se lahko v primeru svobodnega odločanja o svoji usodi morda izjasnil za Avstrijo. Tak dvom je izrazil Kristan v govoru proti ustanovitvi chicaške podružnice Slovenske lige 1915. leta.⁴³

³⁸ Proletarec, št. 397, 20. april 1915.

³⁹ Proletarec, št. 386, 2. febr. 1915 in št. 401, 18. maj 1915, Italija vleče meč; ali ga potegne?

⁴⁰ Proletarec, št. 393, 23. marec 1915, Jugoslovanstvo in socializem.

⁴¹ Proletarec, št. 390, 2. marec 1915, Don Gršković uči socializem.

⁴² Proletarec, št. 392, 16. marec 1915, Veliki dnevi.

⁴³ Bajec Jože, Ameriška Slovenija med prvo svetovno vojno, Slovenski izseljenški koledar 1971.

Jeseni 1915. leta je bila v Švici zimmerwaldska konferenca, katere manifest je objavil tudi Proletarec. Z debelo označenimi črkami je ponatisnil točko o pravici vsakega naroda do samoodločbe, vendar komentiral ni ne te ne katekole druge točke iz manifesta.⁴⁴

Ideja o jugoslovanski federativni republiki pri Ivanu Moleku

Zelo zanimiv pisec o jugoslovanski problematiki tedanje dobe je Ivan Molek.⁴⁵ Že decembra 1914. leta je Proletarec objavil članek z naslovom Lepa naša-!; namesto podpisa so kratice I. M.-k (Ivan Molek?) Avtor je napisal: »Zakaj bi morali biti vedno hlapci? Zakaj menjati monarhe? Če niso pod Avstrijo, zakaj bi potem morali biti pod Srbijo? Zakaj pod Rusijo? Zakaj ne bi bili združeni s (ne pod) Srbi, Hrvati, Črnogorci, Bošnjaki in Bolgari v samostojni — jugoslovanski republiki? Proletarski slovenski narod bo imel svojo domovini le tedaj, kadar bo politično in gospodarsko svoboden med svobodnimi Jugoslavlani, ki bodo združeni v federativni republiki. Druge poti do svobode ni!«⁴⁶

V članku napisanem marca 1915. leta je Molek zagovarjal znano stališče socialistov glede akcij Slovenske lige in Jugoslovanskega odbora; ni bil gotov, kdo bo zmagal v vojni, čeprav si je bolj želel zmago antantnih sil. Primerjavač ideje ligašev s socialističnimi pogledi je ugotovil, da oboje odlikuje protivavstrijska usmerjenost, čeprav je stališče socialistov argumentiral s splošnimi načeli, češ, da so socialisti proti vsaki monarhiji in tako tudi proti habsburški: »Habsburška dinastija je napol crknjena mrhovina, ki smrdi do oblakov in čimprej se ta mrhovina pokoplje, tem bolje.«⁴⁷ Poudarjal je potrebo po politični in gospodarski osvoboditvi vseh narodov in v okviru tega tudi slovenskega naroda.

Molek se odlikuje po jasno postavljeni zahtevi po neodvisnosti in potrebi zedinjenja Jugoslovanov ob upoštevanju federativnega in republikanskega načela, in po treznem političnem pogledu na jugoslovansko vprašanje — jugoslovansko federativno republiko ne bo moč priboriti čez noč! Kritičen je bil do prizadevanj po Zedinjeni Sloveniji z lastno državnostjo; boljši so se mu zdeli načrti o združitvi Slovencev in Hrvatov v skupno republiko. Najbolj realni pa so mu bili načrti o združitvi Slovencev in Hrvatov s Kraljevino Srbijo; to je sicer smatral za aneksijo slovenskega in hrvaškega ozemlja, ki bi imela za cilj ustanovitev države, po svojem značaju monarhije, v kateri pa bi morali Slovenci in Hrvati uživati neko avtonomijo in dobiti neko samoupravo. To bi bila Velika Srbija. Delavstvo pa bi moralo napeti vse sile in vzpostaviti republiko. Za uresničitev tega načrta pa bi bila potrebna zmaga antante: »V interesu Jugoslovanov je torej, da zmagajo zavezniki in če Srbija anektira Slovence in Hrvate... Ker pa sedanja vojna ne more prinesiti republike, se lahko zadovoljimo zaenkrat s tem, da pridejo Slovenci in Hrvatje pod pogojem avto-

⁴⁴ Proletarec št. 423, 19. oktober 1915.

⁴⁵ Ivan Molek (1882—1962), pisatelj in publicist, urednik in sodelavec pri mnogih listih (Prosveti, Glasu svobode, Proletarcu in mnogo drugih), ki je živel v ZDA od 1900 dalje.

⁴⁶ Proletarec, št. 380, 22. december 1914, I. M. -k, Lepa naša-?.

⁴⁷ Proletarec, št. 392 in 393, 16. in 23. marec 1915, Ivan Molek, Jugoslovanska republika.

nomije v okvir Srbije; če so že enkrat politično združeni, bodo imeli ugodnejšo priliko, da asimilirajo svoje notranje neenakosti — jezikovne difference itd. — in tako pripravljajo pot republiki Jugoslaviji... V tem času se bodo tudi Bolgari spametovali, da poženejo svojega kralja v Črno morje in položijo krono v muzej»⁴⁸

Kako si je avtor predstavljal ureditev bodoče jugoslovanske države? V jugoslovanski federativni republiki bi bile združene štiri narodne skupine: Slovenci, Hrvati, Srbi in Bolgari. Vsaka bi imela avtonomni položaj garantiran zaradi federativne strukture. Na čelu vsake narodne enote bi bila zakonodajna zbornica in narodni predsednik kot izvršno telo. V zveznem merilu bi obstojal centralni kongres in vladajoči odbor sestavljen iz predsednikov posameznih federativnih enot, ki bi opravljal funkcije zvezne vlade. S tako strukturo naj bi bile zavarovane pravice posameznih narodov in obenem interesi cele skupnosti.

Dve spomenici o položaju Jugoslovanov v Evropi iz 1916. leta

V 1916. letu je JSZ izdala dve spomenici o položaju Jugoslovanov v Evropi, ki sta skoraj istovetni po vsebini in delo istega avtorja, tj. Etbina Kristana.

Prva je bila naslovljena na Odbor za zunanje zadeve pri ameriškem kongresu.⁴⁹ Izdana je bila v imenu Glavnega odbora JSZ, ki jo je odobril na izredni seji 19. februarja 1916. leta.

Drugo spomenico je odnesel ameriški socialist Algernou Lee na konferenco nevtralnih socialistov v Haagu, ki je bila konec julija oziroma v začetku avgusta istega leta.⁵⁰

Povod za prvo spomenico je bila resolucija ameriškega socialista Meyerja Londona, z dne 6. decembra 1915. leta, ki jo je predložil ameriškemu kongresu in v kateri je med drugim postavil zahtevo o nujnosti osvoboditve podjarmljenih narodov.⁵¹ Zaradi te zahteve je JSZ izrazila svoje mnenje o položaju Jugoslovanov v Evropi in ga namenila kot predlog za ravnanje predsednika ZDA na bodoči konferenci nevtralnih dežel v posredovanju za mir med vojskujočimi državami. V spomenici je Kristan orisal tedanji položaj na Balkanu in nakazal možnost rešitve jugoslovanskega vprašanja.

Večji del spomenice posveča ugotavljanju narodnega, političnega, kulturnega in gospodarskega stanja na Balkanu, predvsem v deželah avstroogrške monarhije.

Vzrok narodne razcepljenosti išče v neenotnem razvoju tega prostora kot posledici zgodovinske usode, ki je posamezne dele razdelila pod različna tuja gospostva: »Tako so se diferencirali pod tujimi vplivi, in namesto enega, se je razvila cela vrsta malih narodov...«⁵²

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ Proletarec, št. 411, 22. februar 1916, Jugoslovanska socialistična zveza ameriškemu kongresu o položaju Jugoslovanov v Evropi.

⁵⁰ Proletarec, št. 461, 11. julij 1916, Kongresu socialistov nevtralnih dežel v Haagu.

⁵¹ Proletarec, št. 430, 7. decembra 1915, Meyer Londonov predlog; 6. decembra 1915. leta je zasedal ameriški kongres, na katerem je Mayer London kot edini socialistični član tega telesa predložil resolucijo o miru.

⁵² Proletarec, št. 411, 22. februar 1916, Jugoslovanska socialistična zveza ameriškemu kongresu o položaju Jugoslovanov v Evropi.

V 19. stoletju se je ideja narodnega edinstva uveljavila tudi pri Jugoslovanih: »Med najboljšimi je ni podžigalo le čustvo krvnega sorodstva, ampak še bolj praktično spoznanje, da nimajo osamljeni narodni drobci moči za svoj kulturni razvoj in so vsled tega celo na poti splošnemu razvoju človeštva...«⁵³

Sege in jezikovne razlike med štirimi narodnostnimi skupinami tj. Srbi, Hrvati, Bolgari in Slovenci, so le neznatne: »Ako bi odločeval sam jezik, bi bilo smatrati Jugoslovane že danes za en narod z različnimi dialekti, brez obzira na to, da ima vsak teh dialektov svojo literaturo.«⁵⁴

Najvažnejša je politična razcepljenost Jugoslovanov, katere sliko Kristan takole podaja:

»Bolgarska je samostojna država, z monarhično obliko pod vladno Ferdinanda koburškega. Del Bolgarov živi v Macedoniji, kar je dalo bolgarski vladi pretvezo, da se je udeležila sedanje vojne proti Srbiji, kateri je pripadel del Macedonije po zadnji balkanski vojni.

Srbi žive v kraljevini Srbiji, v kraljevini Črni gori, ki sta bili obe do vojne samostojni. Nadalje prebivajo v Bosni in Hercegovini, kjer tvorijo večino prebivalstva, potem v Dalmaciji, na Hrvatskem, v Slavoniji, kjer so v manjšini napram Hrvatom, ter v nekaterih južnih krajih Ogrske, zlasti v Bački in Banatu, kjer so več ali manj pomešani z Madjari in drugimi plemeni.

Hrvatje tvorijo pretežno večino prebivalstva na Hrvaškem, v Slavoniji in Dalmaciji; enako je prebivalstvo pretežno hrvaško v Medjimurju, ki je nekoč pripadalo Hrvaški, sedaj pa Ogrski; večino imajo tudi v Istri, medtem ko so v Bosni in Hercegovini v manjšini.

Slovenci stanujejo na Kranjskem, južnem Štajerskem, na južnem Koroškem na Goriškem, v severni Istri, v tržaškem teritoriju in deloma v mestu Trstu.«⁵⁵

Najhujši položaj Jugoslovanov ugotavlja pod avstroogrskim jarmom, ki pozna narodno zatiranje, lažni parlamentarizem, ter gospodarsko izkoriščanje, za katero je dokaz velika emigracija Jugoslovanov v ZDA.

Bistven problem monarhije vidi v nerešenem nacionalnem vprašanju, na katerega je opozarjala socialna demokracija na zborih Internacionale in na kongresih avstrijske socialne demokracije. Kristan poseže celo v 1899. leto in citira brnski narodnostni program kot dokaz teh prizadevanj.

Vsi ti nerešeni problemi, ugotavlja avtor, bi ogrozili novi mir v Evropi.

V zaključku spomenice podaja načrt za rešitev jugoslovskega vprašanja: »Najboljšo obliko bi dobila združitev v demokratični jugoslovanski republiki, v kateri bi doslej ločena plemena imela avtonomijo in bi bilo njih razvojnemu delu prepuščeno, da najdejo forme še tesnejše spojitve.«⁵⁶ Korak dalje bi bil: »... združitev te republike z ostalimi balkanskimi narodi, vstevši avtonomno Macedonijo, v republičansko demokratično federacijo. Dalje preko tega pa naj bi ta federacija postala član Zedinjenih držav evropskih.«⁵⁷

Dobri dve leti kasneje se je v Proletarcu, v članku: JSZ — Jugoslovansko vprašanje pojavi trditev, da je JSZ vedno zahtevala osvoboditev avstroogrskih

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Ibidem.

Jugoslovanov in ustanovitve lastne republike, v kateri naj bi z volitvami odločali o bodočem narodnem in državnem življenju in o zedinjenju z ostalimi jugoslovanskimi deli.⁵⁸

Zakaj taka pot? Resolucija II. zbora Slovenskega republičanskega združenja nam da odgovor na to vprašanje; upoštevali so namreč načelo nevmešavanja v notranje zadeve drugih jugoslovanskih držav, dokler so le-te obstajale po volji svojega ljudstva.⁵⁹

Julija istega leta je Proletarec objavil spomenico, ki so jo poslali v Haag. V njenem zaključku pojasnjuje Kristan zahteve po taki ureditvi bodoče jugoslovanske države, kot jo je nakazal v zaključku spomenice amerišskemu kongresu: »Dokler še niso razmere toliko dozorele, da bi izginile meje med deželami, moramo zahtevati ureditev, ki poda vsakemu narodu, naj bo velik ali majhen, star ali mlad, neodvisnost in samoupravo; zveza višjega reda pa naj obsega narode vse Evrope in preko tega samostojne narode vsega sveta...«⁶⁰

Kot v opravičilo je zapisal: »Samostojnost narodov ne želimo, da bi bili bolj ločeni drug od drugega, ampak da bi se lažje zblížali... Neodvisnost narodov na eni in njih zveza na drugi strani podata najboljšo organizacijo, ki je v kapitalistični družbi mogoča.«⁶¹

Chicaška izjava

Februarska revolucija in vstop ZDA v vojno sta tudi pri slovenskih socialistih vzbudila upanje na hitrejšo rušenje starega in preživelega in na vzpostavitev novih, demokratičnejših odnosov med narodi in državami na svetu. Toplo so pozdravili abdikacijo carja v Rusiji, saj je s tem padel eden najbolj reakcionarnih režimov v Evropi. Ruska pomlad 1917 jim je okrepila vero v možnost spremembe političnega zemljevida Evrope, misleč predvsem na preživelavo avstroogrsko monarhijo. Kdo bo spremenil politično karto Evrope in »osvobodil« evropske narode, ki trpijo pod zatiralskimi režimi? Vse upe so polagali na ZDA in na predsednika Wilsona, ki je med drugimi zagovarjal tudi idejo o pravici vsakega naroda do svobodne izbire vlade, pod katero želi živeti. Nastopil je tisti ugodni trenutek, na katerega je opozarjal Etbin Kristan v svojem protiliglaškem boju 1915. leta, ko se morajo vsi narodi pripraviti na bližajoči se mir in izraziti svoje želje v zvezi s svojim bodočim narodnim življenjem. Rezultat je bila 29. junija 1917. leta podpisana chicaška izjava, mišljena kot poziv vsem Slovencem in tudi ostalim jugoslovanskim izseljencem v ZDA za osnovanje skupne organizacije, ki bi si prizadevala za uresničitev ideje o jugoslovanski federativni republiki.⁶²

Odnos Slovencev, organiziranih v Jugoslovanski socialistični zvezi je nedvomen, čeprav dostikrat meglen zaradi različnih teoretičnih razglabljanj do jugoslovanskega vprašanja, ki se gibljejo od ideje kulturnega in jezikovnega

⁵⁸ Proletarec, št. 580, 22. oktober 1918, JSZ in Jugoslovansko vprašanje.

⁵⁹ Proletarec, št. 575, 17. september 1918, Drugi zbor SRZ.

⁶⁰ Proletarec, št. 461, 462, 463, 11., 18. in 25. julij 1916, Kongresu socialistov nevtralnih dežel v Haagu.

⁶¹ Ibidem.

⁶² Proletarec, št. 513, 10. julij 1917, Slovencem v Ameriki.

zlitja do priznavanja večnarodnosti na Balkanu, od realnega upoštevanja habsburškega političnega okvira do zahtev po samostojni jugoslovanski republiki. Bolj nejasen je ta odnos pri delu slovenskih izseljencev, organiziranih v Slovenski narodni zvezi, ki je propagiral ideje Jugoslovanskega odbora iz Londona. Odraz neizčiščenosti pogledov je tudi njihovo sodelovanje pri oblikovanju chicaške izjave, ki v svojem bistvu podaja drugačno rešitev jugoslovanskega vprašanja, kakor si ga je zamišljal Jugoslovanski odbor. Poleg mase indiferentnih do vseh teh akcij ne smemo pozabiti na nemajhen procent proavstrijsko usmerjenih, katerih maksimalna želja je bila Jugoslavija v okviru Avstrije.

V juliju in naslednjih mesecih 1917. leta so skoraj vsi vodilni slovenski časopisi v ZDA objavili poziv tam živečim Slovincem, datiran z dnem 29. junija 1917, ki je znan v historiografiji kot chicaška izjava, ker je bil sprejet v Chicagu, središču takratnega političnega in kulturnega življenja slovenskega življa.⁶³

Zanimiva je predzgodovina nastanka te izjave. Na iniciativo chicaške podružnice Slovenske narodne zveze je prišlo do »nekega sestanka« v Chicagu, na katerem je sodeloval tudi Frank Kerže, glavni urednik svobodomiselne revije Čas, ki nam je zapustil poročilo o tem sestanku: »Posvetovali smo se, kaj bi bilo storiti, da dobi gibanje (za jugoslovansko republiko!) v prid našemu narodu v stari domovini novo kri in popolno zaupanje od strani rojakov v Ameriki. Na tem sestanku se ni govorilo o republiki.«⁶⁴ Pomen tega sestanka je bil v tem, da so sklenili razširitev akcije in so povabili k sodelovanju vse slovenske liste, društva in organizacije v Chicagu. Rezultat teh prizadevanj je bil še en sestanek, na katerem so se vsi izjasnili za federativno republiko Jugoslavijo in izvolili pripravljalni odbor, tj., Odbor za Jugoslovansko republiko, ki je potem po več sejah izdelal znano izjavo. Na tem sestanku so sodelovali tudi socialisti, saj je postal tajnik pripravljalnega odbora F. Truger, član upravnega odbora Proletarca.

Nedvomno so bili podpisniki izjave isti kot člani tega pripravljalnega odbora. Sestava je zanimiva zaradi močnih pozicij socialistov, ki so bili zastopani z Etbinom Kristanom, L. F. Trugerjem, F. Petričem, F. Godino in F. Savsom; socialistom so bili blizu vsi trije podpisniki iz vrst SNPJ: John Verderbar, Ivan Molek in Jože Zavertnik. Svobodomisleci (liberalno usmerjeni) so bili zastopani s tremi člani: Frank Kerže, M. V. Konda in A. H. Skubic. Med podpisniki sta bila le dva iz vrst Slovenske narodne zveze: R. Skala in J. Pokelšek. Za podpisnika J. Blischa nisem dobil podatkov o politični usmerjenosti.

Ni točnih in zanesljivih podatkov o avtorju izjave. Nedvomno je rezultat dela pripravljalnega odbora, kar ji daje kompromisni značaj, vendar ji je končno obliko verjetno dal Etbin Kristan.

⁶³ V ZDA izhajajoči mesečnik Čas, št. 8, 15. avgust 1917, Ob triletnici svetovne vojne je prinesel seznam slovenskih listov, ki so objavili izjavo; to so bili: Proletarec, Prosveta, Glas svobode, Čas, Clevelandaska Amerika, Glasilo KSKJ, Slovenski svet, Slovenija in Glas naroda.

Na ustanovnem zboru Slovenskega republičanskega združenja je dal predstavnik hrvaškega lista Novi Hrvat izjavo, da je njegov list edini neslovenski časopis, ki je objavil chicaško izjavo v ZDA. Avtor Ivan Čizmić, Jugoslavenski iseljenički pokret..., str. 162 pravi: »Čikaško izjavo objavilo je nekoliko hrvatskih novina...« a ne pove, kateri so to bili.

⁶⁴ Proletarec, št. 525, 2. oktober 1917, Chicaški shod.

Sodelovanje slovenskih socialistov pri sprejemanju izjave je imelo negativen odmev pri hrvaških članih JSZ.⁶⁵ Znana so nasprotja med njimi zaradi različnega odnosa do vojne; angažiranost slovenskega dela stranke pri tej akciji je prepad še poglobila.

Hrvaški socialisti so očitali slovenskim sodelovanje z jugoslovansko buržoazijo, da so zapustili razredne pozicije boja in da imajo premalo čuta odgovornosti do stranke kot celote, ki je za sodelovanje slovenskega dela izvedela šele iz časopisov.

Zanimiva je obramba pred temi očitki. Frank Petrič, glavni tajnik JSZ, se je branil s trditvijo, da izjava ni protisocialistična in da jo je podpisal kot posameznik in ne kot strankin funkcionar, in kot taka ni strankino delo, ker je prišla od zunaj in ni obvezujoča za ostale člane JSZ. S podobnimi argumenti so se branili ostali podpisniki, pri čemer je Etbin Kristan opozoril še na spomenico ameriškemu Kongresu 1916. leta, ki je bila odobrena od Glavnega odbora JSZ in v kateri so zahtevali isto tj. ustanovitev jugoslovanske republike.

Rezultat teh sporov je bil nejasen sklep Glavnega odbora o odgovornosti podpisnikov izjave strankinemu vodstvu.

Dejansko je sodelovanje slovenskih socialistov pri gibanju za jugoslovansko republiko oslabilo stranko. Nekaj let kasneje so izrazili obžalovanje zaradi sodelovanja pri separadni organizaciji, tj. Slovenskem republikanskem združenju, namesto da bi organizirali gibanje v okviru stranke. Vendar je to gledanje izraz razočaranja po svetovni vojni zaradi neuresničenja idej gibanja, po ustanovitvi kraljevine SHS.⁶⁶

V uvodnem delu chicaške izjave so podani splošno znani dogodki, ki jih je prinesla evropska viharna pomlad 1917. leta; ruska revolucija ter njene zahteve po miru brez aneksij, vojnih odškodnin in po pravici vsakega naroda do samoodločbe, je imela odmev tudi v ZDA. Vojna angažiranost ZDA je še okrepila upanje v pravičnejšo ureditev sveta po končani vojni. Samoodločba in enakopravnost narodov, svobodna ljudska volja, demokratični razvoj itd. so pojmi, ki so bili mnogokrat izgovorjeni in zapisani v tem in naslednjih letih.

Po mnenju izjave je zaradi take politične klime nastopil trenutek, da vsak narod: »... pride sam s sabo na jasno o ciljih in se pripravi, da predloži svoje zahteve tam, kjer se bo o njih odločevalo.«⁶⁷ Ravno ameriški Slovenci so imeli možnost svobodnega izražanja svojih želja v zvezi z rešitvijo jugoslovanskega vprašanja. V izjavi niso konkretizirali pojma samoodločbe naroda. Šele pomladi 1918. leta je v Proletarcu objavljen članek, ki se dotakne praktične strani izvedbe tega načela v jugoslovanskem primeru. Predstavljali so si jo v plebiscitarni obliki, ki bi morala izključevati kakršnokoli prisilo pri narodnem in političnem opredeljevanju. Potekati bi morala pod kontrolo mednarodnih komisij, ne pa v senci avstrijskih bajonetov ali srbskega vpliva.⁶⁸

Bistvo izjave je prikaz rešitve jugoslovanskega vprašanja kot temelja bodočega miru. Predpogoj njegove rešitve je rešitev slovenskega narodnega problema: »Slovenski narod, živeč na Kranjskem, Primorskem, Spodnjem Štajer-

⁶⁵ Proletarec, št. 535, 11. december 1917, Zapisnik seje eksekutive JSZ, ki je bila 14. julija istega leta.

⁶⁶ Proletarec, št. 707, 31. marec 1921, Po konvenciji JRZ.

⁶⁷ Chicaška izjava (glej opombo 62).

⁶⁸ Proletarec, št. 548, 12. marec 1918, Samoodločevanje narodov.

skem in Koroškem, v manjših odlomkih na Ogrskem in Benečanskem, je etnološki del Jugoslovancev, katerim je prišteti še Hrvate, Srbe in Bolgare.«⁶⁹

Že v spomenici 1916. leta je govora o štirih narodnih delih: Slovencih, Hrvatih, Srbih in Bolgarih, ki tvorijo jugoslovansko celoto. Izjava pomeni korak dalje ravno pri opredelitvi slovenskega naroda; k slovenski narodni celoti so prišteti še Beneški Slovenci, živeči v Italiji, in Ogrski Slovenci, katerih Kristan v spomenici 1916. leta ne omenja.

Tudi Bolgari se omenjajo v spomenici 1916. leta kot etnološki del Jugoslovancev. Vztrajanje na bolgarski prisotnosti v jugoslovanski enoti se ni spremenilo niti po vstopu Bolgarije v vojno na strani centralnih sil. Ker narodi niso krivi za svetovno klanje, ni kriv niti bolgarski narod, ki ne sme biti kaznovan z izključitvijo iz programa rešitve jugoslovanskega vprašanja, so poudarjali slovenski socialisti v Ameriki.⁷⁰

Čeprav v izjavi niso omenjeni Makedonci, je treba omeniti odnos socialistov do njih, izražen ob drugih prilikah. Za Makedonce so bili prepričani, da so še neizoblikovan narod, zaradi mešanice različnih narodnosti; v bodoči jugoslovanski državi bi imeli avtonomni položaj, ki bi preprečeval tako Srbom kakor Bolgarom njihovo narodno priključitev v eni ali drugi enoti.⁷¹

Odprto je tudi vprašanje ene ali večnarodnosti Jugoslovancev: »Vprašanje, če so Jugoslovani en narod ali štirje narodi, je znanstveno in se ne more politično rešiti.«⁷²

V spomenici 1916 ni govoril Kristan niti o enem niti o štirih narodih, temveč o procesu, ki vodi k oblikovanju enega jugoslovanskega naroda; svojo tezo je utemeljeval z naštevanjem krvnih, jezikovnih in drugih podobnosti. V izjavi pa poudarja ravno različnost plemenske zavesti vsakega dela, literatur ter šeg in tradicij. »Medtem ko ni med Jugoslovani večje jezikovne razlike, kakor med nemškimi, italijanskimi in mnogimi drugimi dialekti, ima vendar vsak del svojo literaturo, svoje posebne kulturne barve, šege in tradicije.«⁷³ Vendar se Kristan ni odpovedal jugoslovanskemu narodnemu zlitju. »Moje mnenje je, da so Jugoslovani na poti, da postanejo en narod«,⁷⁴ je izjavil na enem od shodov SRZ. V konkretnih besednih spopadih z zagovorniki Krfske deklaracije pa je ostro napadal tezo o enonacionalnosti. Zakaj? Ker je enačil enonacionalnost v Krfski deklaraciji s hegemonijo srbskega naroda nad ostalimi deli.

Tudi v državnopravnem smislu je predvideval odpravo federativnega principa in uvedbo centralizacije, do česar naj bi pripeljal naravni razvoj.

Kot cilj je jasno deklarirana zahteva po politični združitvi vseh jugoslovanskih delov — na temelju svobodne odločitve — v jugoslovansko federativno republiko. Važno je spoznanje o nemožnosti uresničitve tega cilja v katerikoli od obstoječih državnih tvorb na Balkanu; to predpostavlja razpad Avstroogrške monarhije, prenehanje kraljevine Srbije, kraljevine Črne gore in kraljevine Bolgarije.

⁶⁹ Chicaška izjava (glej opombo 62).

⁷⁰ Proletarec, št. 518, 14. avgust 1917, Slovensko republičansko združenje.

⁷¹ Ibidem.

⁷² Chicaška izjava (glej opombo 62).

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ Proletarec, št. 555, 30. april 1918, Za SRZ.

Zahteva po demokratični republiki je v soglasju s socialističnim nasprotovanjem monarhizmu kot preživelemu pojavu tedanje dobe.

Vsak federalni del naj bi užival avtonomijo v vseh tistih zadevah, ki so specifične za vsako enoto. Odpadel naj bi strah pred centralizmom oziroma hegemonizmom enega dela nad drugimi. Kot garancijo za ustavno demokratično življenje so zahtevali:

1. Splošno, enako, tajno in proporcionalno volilno pravico brez obzira na spol za vse politične in administrativne zastope;
2. Narodni referendum in iniciativo;
3. Odgovornost vseh javnih funkcionarjev;
4. Javno izvrševanje zunanje politike;
5. Popolno enakopravnost vseh državljanov;
6. Popolno svobodo besede in tiska;
7. Popolno svobodo pouka in vesti;
8. Nevtralnost vseh oblasti v razrednih bojih.⁷⁵

Ravno te točke nam pokažejo značaj zamišljene jugoslovanske države. Tukaj ne gre za uresničenje socialističnega ideala države, temveč smemo reči, da gre za meščanski tip ustavno demokratične državne tvorbe. Mnoge našete garancije so znane iz programov buržoazno-demokratičnih revolucij prejšnjega stoletja.

Preseneča pa zahteva po nevtralnosti oblasti v razrednih bojih, kar je čista iluzija. Utopična je želja po neki nadrazredni oblasti, ki bi se ne vtikala v razredne konflikte in bi delavskemu razredu omogočila svobodno obračunavanje s kapitalisti.

Slovensko republičansko združenje (SRZ)

11. in 12. avgusta 1917. leta je bila v Chicagu seja Odbora za Jugoslovansko republiko, na kateri so sodelovali zastopniki večine slovenskih organizacij in časopisov.⁷⁶ Glavni govornik je bil Etbin Kristan. Ko je branil chicaško izjavo, je napadel delovanje londonskega Jugoslovanskega odbora, kateremu je očital nepovezanost z narodom in, s podpisom krfske deklaracije, podreditev srbskemu gledanju na vprašanja jugoslovanskega zedinjenja. Proti Kristanu je nastopil Ivan Možina, predstavnik Slovenske narodne zveze, ki je zagovarjal misel o primarnosti ustanovitve države in o sekundarnosti vprašanja njene državne ureditve.⁷⁷ To je bil kamen spotike med zagovorniki republikanskega principa vladavine in pristaši monarhije, konkretno srbske dinastije, ki je bila priznana v krfski deklaraciji. Možina je tudi opozoril na velik ugled Srbije v mednarodnem življenju in na njena prizadevanja za zaščito slovenskih in hrvatskih interesov pred italijanskimi ozemeljskimi apetiti. V tem ga je podprl tudi drugi predstavnik Slovenske narodne zveze dr. Kern, ki se je zavzel za monarhično ureditev bodoče jugoslovanske države kot politično uresničljivejšo od republikanske.⁷⁸ Pozval je prisotne na seji, naj se priključijo Slovenski narodni zvezi in s tem podprejo delo Jugoslovanskega odbora. Vendar je zmagala Kristanova struja. Na seji sprejeta chicaška izjava je postala temelj

⁷⁵ Chicaška izjava (glej opombo 62).

⁷⁶ Proletarec, št. 518 in 519, 14. in 21. avgust 1917, SRZ.

⁷⁷ Ivan Čizmić, Jugoslavenski iseljenički pokret..., str. 161.

⁷⁸ Ibidem, str. 161 in naslednje.

Slovenskemu republičanskemu združenju, ki ni bilo politična stranka, temveč organizacija tistih, ki so se zavzemali za jugoslovansko republiko, ne glede na njihovo politično pripadnost in svetovnonazorsko opredelitev. Na čelu združenja sta bila Centralni in Izvršilni odbor, ki sta se naslanjala na lokalne odbore na terenu. Prirejali so javna zborovanja po ameriških mestih, na katerih so se jugoslovanski izseljenci izrekli za ideje chicaške izjave in zbirali prostovoljne prispevke ter širili propagando preko gibanju naklonjenih listov, brošur itd. Konkretni nalogi Izvršnega odbora SRZ sta bili: a) seznanjanje ameriške javnosti s cilji gibanja, in b) pridobitev Hrvatov, Srbov in Bolgarov za republikansko idejo.⁷⁹

Jeseni 1917 in na pomlad 1918 so bili vodilni člani SRZ zelo prizadevni v propagiranju idej izjave in boju proti krfski deklaraciji.

Javna zborovanja so bila mesta, kjer so se izrekli za eno ali drugo strujo. Februarja 1918. leta je bil shod v Milwaukeeju, ki sta ga organizirala Bogumil Vošnjak in Trošt za propagando krfske deklaracije.⁸⁰ Socialistični tisk je priznaval množičnost obiska na njem, vendar je opozarjal na razočaranost poslušalcev, ne da bi jo pojasnil. Protiakcija je bil shod Etbina Kristana, ki ga je v mestu pripravil takoj za Vošnjakovim; po poročevalčevih besedah je izzvenel v navdušenju za program SRZ. Vošnjak sam priznava neuspeh svojega delovanja za ideje krfske deklaracije med slovenskimi emigranti v ZDA, zaradi močne republikanske propagande.⁸¹

Aktivnost SRZ ni bila omejena samo na delo na terenu, temveč se je kazala prizadevnost tudi pri izdajanju propagandnih brošur in listov. Izhajati je začel bilten *The Slovenian Review* v angleškem jeziku, namenjen informiranju ameriške javnosti. Etbin Kristan pa je izdal brošuro *Krfska deklaracija in demokracija*, v kateri je nakazal znana nasprotja med chicaško izjavo in krfsko deklaracijo.⁸²

Še na začetku angažirana Slovenska narodna zveza se je po krfski deklaraciji odmaknila od gibanja SRZ in prešla na pozicije njegovih nasprotnikov. Problematika ni enostavna, ker SNZ ne moremo enostavno šteti za podpornico Vošnjakovih prizadevanj in zagovornico krfske deklaracije; 16. aprila 1918. leta je namreč izdala t. i. Izjavo ameriških Slovencev, ki je bilo neko vmesno gledanje med chicaškim in krfskim dokumentom.⁸³

Manj uspeha je imela akcija za popularizacijo idej SRZ med ameriškimimi Hrvati in Srbi, da o Bolgarih sploh ne govorimo. V *Proletarcu* je omenjena ustanovitev hrvaškega in srbskega republičanskega združenja in želja po oblikovanju Jugoslovanskega republičanskega združenja, vendar se je o tem zelo redkokdaj pisalo pred jesenjo 1918. leta.

2. konvencija SRZ je bila od 13. do 14. septembra 1918. leta v Chicagu.⁸⁴ Na njej so najprej izrazili podporo ZDA v vojnih prizadevanjih, ki se je konkretno kazala v pridnem nakupovanju zadolžnic svobode; samo ameriški Slovenci so jih nakupili za 2000 dolarjev.⁸⁵ Konvencija je ponovno potrdila chi-

⁷⁹ Ibidem.

⁸⁰ *Proletarec*, št. 547, 5. marec 1918, SRZ.

⁸¹ Bogumil Vošnjak, *U borbi za ujedinjenu narodnu državu*, Beograd 1928.

⁸² *Proletarec*, št. 551, 2. april 1918, SRZ.

⁸³ *Proletarec*, št. 554, 23. april 1918, Clevelanska izjava.

⁸⁴ *Proletarec*, št. 575, Drugi zbor SRZ.

⁸⁵ Ibidem.

caško izjavo kot temelj svojemu delovanju. O splošnem političnem položaju, o organizaciji SRZ in njenih bodočih nalogah je govoril Etbin Kristan. Poglavitne točke njegovega govora so bile zahteve po stalnem propagandnem uradu (biroju), pomnožitvi izdaj *The Slovenian Review* in po nujnosti seznanitve ameriške vlade o delu SZR Dejansko so izvolili deputacijo treh članov (Etbin Kristan, Frank Kerže in Ermenc) z nalogo, da informira ameriško vlado o značaju in ciljih gibanja za jugoslovansko republiko. Ena od temeljnih ugotovitev je bilo tudi spoznanje o neuspešnosti republikanskega gibanja med Hrvati in Srbi. Zakaj? Hrvaški izseljenci so bili pod močnim vplivom Jugoslovanskega narodnega sveta, čeprav so republikanske ideje imele svoje zagovornike tudi pri njih; najslabši položaj je bil med srbskimi izseljenci, ki so bili promonarhično usmerjeni in privrženi idejam srbske vlade. O odmevnosti republikanskega gibanja pri Bolgarih ni podatkov.⁸⁶

Zaradi angažiranosti vodilnih slovenskih socialistov pri SRZ so se odnosi v JSZ še poslabšali. Že pred 1917. letom so bili spori zaradi načelnih problemov, kot je npr. odnos do vojne, glede centralizma ali večje samostojnosti sekcij, glede financ in podobno. Kulminacijo je spor dosegel z izstopom hrvaške sekcije iz JSZ 1. septembra 1918. leta. Aktivnost slovenskih socialistov pri SRZ je bil samo eden od vzrokov izstopa Hrvatov, ne pa edini, kot je prikazoval slovenski socialistični tisk. 20. septembra je še slovenska sekcija JSZ izstopila iz Ameriške socialistične stranke, ker ta še vedno ni hotela spremeniti svojega odnosa do vojne. Ob tej priliki so ponovno izrazili svojo podporo ZDA v njenih vojnih prizadevanjih.

Kapitulacijo Avstro-ogrske monarhije in sploh konec svetovne vojne so navdušeno pozdravili tudi pristaši SRZ. Uresničilo se je eno od načel čičaške izjave — avstroogrska država je bila na kolenih.⁸⁷

Proti koncu vojne so oživele tudi debate o italijanskih teritorialnih apetitih. Med 1915 do 1918 so bila taka razmišljanja v ozadju zaradi italijanske udeležbe v taboru antantnih sil. V primeru odkritega nasprotovanja italijanskim zahtevam v časopisju ali na javnem zborovanju bi lahko imele neugodne posledice. Časopis ali organizacija bi morala prenehati z delovanjem zaradi »sovražne dejavnosti«.

Vse upe so polagali na Wilsonove točke in posebno na njegovo zahtevo po samoodločbi narodov. Mirovna konferenca naj bi prinesla afirmacijo te zahteve. Tudi SRZ je poslala Wilsonu peticijo, v kateri so ga prosili za pomoč pri upravičenih zahtevah malih narodov po samoodločbi.⁸⁸

V tem trenutku so se zavedli potrebe enotnosti Jugoslovancev v Ameriki; pojavili so se apeli za sporazum med SRZ in SNZ (oz. Jugoslovanskim narodnim svetom). Resnično je prišlo do sestanka v Washingtonu, 6. decembra 1918. leta, katerega se je udeležil tudi Etbin Kristan. Na njem so sklenili, da bodo pripravili slovensko brošuro o primorskem vprašanju in sklicali splošni jugoslovanski kongres.⁸⁹

⁸⁶ Ivan Čizmič, *Jugoslovanski iseljenički pokret...*, str. 161 in naslednja.

⁸⁷ *Proletarec*, št. 580, 22. oktober 1918, Izza konvencije SRZ.

⁸⁸ *Proletarec*, št. 584, 20. november 1918, *Poziv Slovincem v Ameriki*.

⁸⁹ *Proletarec*, št. 588, 18. december 1918, *Zapisnik seje izvršnega odbora*.

8. januarja 1919. leta je skupna deputacija (Etbín Kristan, Frank Kerže, Ermenc in G. Grgurović kot član JNS) izročila peticijo z ok. 25.000 podpisi državnemu uradu v Washingtonu. Peticija se je zavzemala za pravičnejšo rešitev jadranskega vprašanja. Poročilo v Proletarcu je skopo glede uspeha te deputacije.⁹⁰

Zaradi poudarjanja vsejugoslovanskega značaja republikanskega gibanja se je SRZ preimenovala v Jugoslovansko republičansko združenje pomladi istega leta.

Kljub umiranju monarhistične propagande v Ameriki je bil razvoj v domovini nasproten ciljem republikanskega gibanja. 1. decembra 1918 je bila ustanovljena Kraljevina SHS, V novi državi so republikanci videli uresničenje narodne enotnosti (!?), ne pa svobode.⁹¹ Verjeli so, da je to stanje le začasno, ker naj bi šele mirovna konferenca v Parizu odločala o novi politični sliki na Balkanu. Sledilo je veliko razočaranje nad rezultati te konference in Wilsonovim neuspehom.

Vendar upanja niso izgubili. Ostala je še domovina, ki se je morala izreči za obliko vladavine in novo ureditev. Zato so z zadovoljstvom sprejeli E. Kristanovo izvolitev v začasno narodno predstavništvo kraljevine SHS.⁹²

Tudi klic domovine po materialni pomoči ni naletel na gluha ušesa pri ameriških Slovencih; JRZ je pokazalo veliko prizadevanje pri zbiranju denarja.⁹³

Že manj bučna je bila 3. konvencija JRZ konec septembra 1919. leta. Gibanje so zapustili mnogi, ki so v državi SHS videli uresničenje svojih želja glede jugoslovanske države, čeprav ne republike.⁹⁴

Med slovenskimi socialisti v ZDA je bil vedno pogostejši klic po okrepitvi JSZ, ki je imela septembra 1919. leta le še 700 članov.⁹⁵ Krivdo za tako stanje so iskali v preveliki angažiranosti slovenskih socialistov pri SRZ oz. JRZ. Velika praznina v vrstah socialističnega gibanja je nastala z odhodom Etbina Kristana v domovino julija 1920. leta. V tem letu so se okrepile debate o slabosti JSZ in zahteve po njeni vrnitvi v okrilje Ameriške socialistične stranke. Do tega je prišlo avgusta istega leta.

Zadnja konvencija JRZ je bila 11. in 12. marca 1921. leta v Chicagu.⁹⁶ Potekala je v duhu sprememb v JSZ. Zahtevala je:

- a) da zbor potrdi konec delovanja JRZ v Ameriki,
- b) da odbor slovenske sekcije JSZ dobi nalogo, naj nadzoruje vse delo, ki se bo še opravljalo v smislu chicaške izjave,
- c) nadzorni odbor JSZ naj nadzoruje še delo in premoženje JRZ v Ameriki in domovini.

Komentarji ob konvenciji so bili polni razočaranja nad stanjem v domovini: »Jugoslavija je danes taka, kakršno jo je hotela srbska vlada, taka za kakršno se je pogodil londonski odbor in kakršno so hoteli gospodje diplomatje na mirovni konferenci v Versaillesu, ni pa taka, kakršno hoče zavedni

⁹⁰ Proletarec, št. 593, 22. januar 1919, Zapisnik izredne seje eksekutive SRZ, 16. januarja 1919.

⁹¹ Proletarec, št. 606, 24. aprila 1919, Jugoslovanske skrbi.

⁹² Proletarec, št. 615, 26. junij 1919.

⁹³ Proletarec, št. 619, 24. julij 1919, Klic iz domovine.

⁹⁴ Proletarec, št. 628, 25. september 1919, III. konvencija JRZ.

⁹⁵ Proletarec, št. 625, 4. september 1919, Sodrugi, na agitacijo.

⁹⁶ Proletarec, št. 704, 10. marec 1921, Jugoslovanska socialistična zveza in JRZ.

del jugoslovanskega ljudstva... To ljudstvo moramo pridobiti za socializem, vzgojiti ga moramo, da bo sposobno osvoboditi samo sebe. To delo vrše v Jugoslaviji socialistične stranke, vrše ga komunisti, ki pa skušajo delati za ta cilj hitreje, kot se delati more, in v Združenih državah ga vrši med jugoslovanskim delavstvom Jugoslovanska socialistična zveza.«⁹⁷ Težko je bilo spoznanje: »Samostojno gibanje za program JRZ je bilo v Jugoslaviji nemogoče.«⁹⁸

In usoda JRZ? Poročevalec v Proletarcu pravi: »JRZ ni bila razpuščena na zadnji konvenciji. Toda aktivna v sedanjih razmerah ne bo.«⁹⁹

ON THE STANDPOINTS OF THE SLOVENE SOCIALISTS IN THE U. S. A.
TOWARDS THE WAR AND THE YUGOSLAV QUESTION DURING THE
FIRST WORLD WAR

S u m m a r y

The treatise is limited to a delineation of the views held by the Slovene socialists in the U. S. A. during the First World War towards the problem of the war as such and towards the Yugoslav question, so pressing at the time. It is based mainly on the newspaper material kept at the National and University Library in Ljubljana.

Until the U. S. A. entered the war in April 1917, the Slovene socialists, organized in the Yugoslav Socialist Alliance, which was a federal part of the American Socialist Party, held strictly anti-war views. After the entry into the war and after the February revolution, they backed the military aims of the U. S. A. and the forces of the Triple Entente, thus finding themselves in opposition with the Croatian and Serbian element in the party that persisted in anti-war policy.

The main part of the treatise deals with the attitude of the Slovene socialists towards the Yugoslav question. The author discusses their opposition to the Slovene League of 1915 as the organization through which to attain the unity of the Slovene element in the U. S. A. in the struggle for cultural, political and economic independence of the Slovene nation, their point of view being that the action was premature; a prominent role was played in this by the editor of »Proletarec« (the official organ of the Slovene socialists), Etbin Kristan. They opposed also the activities of the Yugoslav Committee from London among the Yugoslav emigrants in the U. S. A.; they criticized the 1st Yugoslav Congress in Chicago in 1915, presided over by dr. Fran Potočnjak (the emissary of the Yugoslav Committee), whom Kristan reproached for supporting the ideas of a Great Serbia. Already in 1914 there came on the scene among the Slovene socialists a man whose articles in »Proletarec« openly advocated the ideas of a federative Yugoslav republic. His name was Ivan Molek. The official standpoint of the Yugoslav Socialist Party towards the Yugoslav question is expressed in two memoranda from 1916, the first of which was addressed to the American Congress as information on the situation of the Yugoslavs in Europe (it was read before the Congress by the American socialist Meyer London), and the second to the Conference of the Neutral Socialists in the Hague. The idea of a federative Yugoslav republic is not yet clearly perceived from the two memoranda.

The February revolution in Russia and the entry of the U. S. A. into the war stimulated also the Slovene socialists to greater activity in expressing their wishes concerning the national and political fate of the Slovene, and Yugoslav nations in general, after the end of the war. The culmination was the Chicago Declaration, signed on June 29, 1917, which, by demanding a federative Yugoslav republic, be-

⁹⁷ Proletarec, št. 707, 31. marec 1921, Po konvenciji JRZ.

⁹⁸ Ibidem.

⁹⁹ Ibidem.

came the basis for the Slovene Republican Association as the organization which propagated these ideas among the Slovene and other Yugoslav nationalities in the U. S. A. While its great influence among the Slovenes cannot be disputed, the response of the other Yugoslav nations was insignificant. The political development on the Balkans after the end of the war, too, took a different course than had been envisaged by the authors of the Chicago Declaration. The movement for a Yugoslav republic died away in 1921, the idea of a federative Yugoslav republic being realized only a good quarter of a century later.

NACISTIČNA »EVTANAZIJA« V SLOVENIJI LETA 1941

Tone Ferenc*

UDK 940.540.56:616.89(497.12—17)»1941«

Tone FERENC, scientific adviser, Institute for the History of Labour Movement, 61000 Ljubljana, Yu: THE NAZI »EUTHANASIA« IN SLOVENIA IN 1941.

The author first gives an account of the Nazi »euthanasia«, i. e. the killing of the mentally ill and the physically debilitated, in the German Reich and then in Slovenia. In the occupied Slovene provinces the Germans committed this crime upon more than 583 persons put to death at Hartheim castle near Linz in the spring of 1941.

Med hujše zločine nemškega fašizma med drugo svetovno vojno sodijo tudi usmrtitve duševno bolnih in onemoglih ljudi. Zakaj so nacisti ta zločin storili v Nemčiji in kako so ga storili, je v svetu že precej znano, malo pa je znano, da so ga zagrešili tudi v Sloveniji po zasedbi leta 1941. Po vojni je ta zločin obravnavala le komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo, podružnica za severovzhodno Slovenijo v Mariboru, ki je o tem zbrala tudi takrat dostopno gradivo. Ta razprava večinoma temelji na tem gradivu,¹ okvir zanj pa na objavljenih virih² in na dostopni literaturi.³

* Dr. Tone Ferenc, znanstveni svetnik, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, Trg osvoboditve 1.

¹ Arhiv Slovenije (navajam: AS), fond Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo (navajam: KUZOP), fasc. 1, 3 in 16.

² Trials of War Criminals before the Nuernberg Military tribunals, volume I — »The Medical Case«, Nuernberg october 1946—april 1949 (navajam: TWC, I).

³ O nacistični »evtanaziji« v nemškem rajhu so izšla tale dela: Alice Platen-Hallermund, Die Tötung Geisteskranker, Verl. der Frankfurter Hefte, Frankfurt a. M. 1948; Alexander Mitscherlich und Fred Mielke, Medizin ohne Menschlichkeit, Dokumente des Nürnberger Ärzteprozesses, Fischer-Bücherei, Frankfurt a. M. 1960, v slov. prevodu: Mitscherlich-Mielke, Medicina brez človečnosti, Cankarjeva založba, Ljubljana 1962, (navajam: Mitscherlich-Mielke); Werner Leibbrand (izd.), Um die Menschenrechte der Geisteskranken, Verl. Die Egge, Nürnberg 1946; Viktor v. Weizsäcker, »Euthanasie« und Menschenversuche, Lambert Schneider, Heidelberg 1947; Gerhard Schmidt, Selektion in der Heilanstalt 1939—1945, Ev. Verlagswerk Stuttgart 1965; Helmut Erhardt, Euthanasie und Vernichtung »lebensunwerten« Lebens, Enke, Stuttgart 1965; Werner Catel, Grenzsituationen des Lebens, Beitrag zum Problem der begrenzten Euthanasie, Nürnberg 1962; Heinz Buchheim, Das Euthanasie-Programm, Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte, München 1958; Klaus Dörner, Nationalsozialismus und Lebensvernichtung, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, XV/1967, št. 2, str. 121—152 (navajam: Dörner); Lothar Gruchmann, Euthanasie und Justiz im Dritten Reich, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 20/1972, št. 3, str. 235—279 (navajam: Gruchmann); Prof. dr. F. K. Kaul: Nazimordaktion T4. Ein Bericht über die erste industriemässig durchgeführte Mordaktion des Naziregimes. VEB Verlag Volk und Gesundheit Berlin 1973 (dalje: Kaul).

1. Nacistična »evtanazija« v Nemčiji

Nimam namena, da bi na splošno razpravljaj o evtanaziji kot usmrtilivi neozdravljivo bolnih ljudi po njihovi želji in z zdravnikovo roko in zdravniškim orodjem, saj za to nisem niti poklican niti usposobljen. Naj le opozorim, da so bila o evtanaziji različna stališča, da pa ona nasprotuje hipokratičnim načelom. Kot popačeno nacistično medicino jo je obsodil tudi nürnberški proces proti nemškimi vojnimi zločincem ter jo tudi današnje kazensko pravo uvršča med umore.⁴ Za to vrsto zločinov, kakršno so zagrešili nacisti v Nemčiji in tudi v nekaterih zasedenih deželah Evrope, so takrat in tudi po vojni uporabljali ime evtanazija, vendar to ime ni ustrezno. Evtanazijo pojmujejo kot skrajšanje muk že umirajočega človeka z zdravnikovo roko in zdravniškim orodjem na prošnjo bolnika samega ali njegovih najbližjih svojcev. Nacisti pa niso ubijali le umirajočih ljudi, temveč tiste, ki so jih imeli za neozdravljivo bolne ali telesno onemogle, čeprav bi ti ljudje v normalnih razmerah lahko živeli še leta ali celo desetletja. Te ljudi so nacisti pobili, brez njihove prošnje ali soglasja in tudi brez soglasja njihovih najbližjih svojcev; le-te so samo obvestili o smrti in še to z lažnimi sporočili. Ljudi niso umorili z zdravnikovo roko in zdravniškim orodjem, ubijale so jih roke poklicnih morilcev na razne načine, tudi z zadušitvijo v plinskih celicah. In kot bomo videli, tudi razlog za ubijanje ni bilo usmiljenje do umirajočih ali bolnikov, temveč nekaj popolnoma nasprotnega. Zategadelj so za ta nacistični zločin nekateri začeli upravičeno uporabljati ime »uničenje življenja« (Lebensvernichtung), da bi ga razločevali od evtanazije ali od imena, ki so ga uporabljali zagovorniki evtanazije še pred nacisti in seveda tudi nacisti, tj. »uničenje življenja nevrednega življenja« (Vernichtung lebensunwerten Lebens).⁵ Ker pa je pojem »uničevanje življenja« vendarle precej širši, saj vsebuje npr. tudi množično uničevanje Židov itd., bom v tej razpravi uporabljal ime nacistična »evtanazija«.

Tako kot rasno razlikovanje so tudi evtanazijo postavljali na nove temelje z novimi »utemeljitvami« konec prejšnjega stoletja, posebno A. Jost s svojim delom »Das Recht auf den Tod«,⁶ pri katerem je izhajal iz Schopenhauerjevega kulturnega pesimizma, tako kot je npr. H. S. Chamberlain pri svojem delu »Die Grundlagen des 19. Jahrhunderts« izhajal iz Gobineaujevega kulturnega pesimizma. Nato so novi teoretiki⁷ razširili krog ljudi, ki jih naj zajema evtanazija, od »neozdravljivo bolnih« na duševno bolne, slaboumne, bebaste otroke itd. Teh radikalnih zamisli do prihoda nacistov na oblast v Nemčiji leta 1933 ni presegal nihče in v kazenskem pravu je ostala evtanazija ves čas kot zločin, zaradi katerega je treba storilca kaznovati.⁸

Tako kot Chamberlainove rasistične zamisli so nacisti v začetku dvajsetih let sprejeli tudi zamisli o evtanaziji. To zamisel je npr. sprejel Hitler v »Mein Kampf« leta 1924, vendar se ni zavzemal zanjo iz nekih človekoljubnih namenov, temveč iz rasnopolitičnih in eugeničnih razlogov. Na kongresu NSDAP v

⁴ Dr. J. Milčinski: Uvodna beseda k slovenski izdaji knjige Mitscherlich-Mielke: »Medicina brez človečnosti«. Ljubljana 1962, str. 8.

⁵ Dörner, n. d., str. 121—123.

⁶ Ad. Jost, Das Recht auf den Tod, Göttingen 1895; Dörner, n. d., str. 123—124.

⁷ Karl Binding und Alfred Hoche, Die Freigabe der Vernichtung lebensunwerten Lebens, 2. izd., Leipzig 1922; Dörner, n. d., str. 127—128.

⁸ Dörner, n. d., str. 127—131.

Nürnbergu leta 1929 je Hitler izjavil, da bo Nemčija lahko stopnjevala svojo moč, če bo letno dobila milijon otrok in če bo odstranila 700.000 do 800.000 najšibkejših.⁹ Potem ko so leta 1933 prišli nacisti na oblast, so se še bolj pojavljale zamisli o uničevanju »bebcev, kretenov, slaboumnih, zločincev, degenerancev in okuženih« in vedno bolj sta pojma »rasa« in »dednost« postajala ohlapna formula, s katero so razumeli vse poljubno v zaželenem obsegu in zapisali uničenju. Vendar se je šele v času uničevalnih akcij jasneje pokazalo, kako sta zelo subjektivno razumevana pojma »rasa« in »nevredno življenje« postala neotipljiv in zelo abstrakten skupen pojem za vse, kar je bilo nacistični politiki tuje, izobčeno, neljubo ali gospodarsko neuporabno, torej za vse, kar bi bilo treba izkoreniniti.¹⁰ Že leta 1933 so v Nemčiji sprejeli zakon o sterilizaciji dedno bolnih, ki so ga čez dve leti razširili še z določbami o prekinitvi nosečnosti, da bi onemogočili potomstvo dedno bolnih staršev. Takrat so sprejeli tudi nürnberške rasistične zakone proti Židom, kar vse je vsaj s pravne plati pomenilo prvi korak na poti k »uničevanju življenja nevrednega življenja«. Vendar je kljub veliki propagandi za evtanazijo in izkoreninjenje »dedno bolnih« in »manjvrednih« ljudi, ki so jo nacisti opravljali na razne načine (film, predavanja, tečaji, literatura, razstave itd.), ostala evtanazija kot tudi druge oblike uničevanja ljudi v kazenskem pravu prepovedana, drugače pa je bilo v praksi.¹¹

Nacisti so takoj po prevzemu oblasti začeli zavodom, v katerih so bili »dedno bolni«, dodeljevati vedno manj denarja in Hitler je leta 1935 izjavil državnemu vodji zdravnikov dr. Gerhardu Wagnerju, da bo v primeru vojne postavil na dnevni red vprašanje evtanazije, ker je menil, da bi to vprašanje v vojnih razmerah reševali bolj gladko in laže, ker odpor cerkve ne bi mogel biti tako močan kot v mirnem času.¹² Glede na to izjavo torej ni slučajno, da sta se dve nacistični akciji, in sicer »spontana« politična akcija proti rasno manjvrednim, tj. Židom (novembra 1938) in administrativna proti »dedno bolnim« (poletje 1939) začeli v obdobju neposrednih priprav za vojno.¹³

Pravijo, da je bila za povod za začetek nacistične »evtanazije« prošnja nekoga človeka iz Leipziga, konec leta 1938 ali začetek 1939, ki jo je naslovil na Hitlerja kot državnega poglavarja, naj izjemoma dovoli usmrtiti njegovega iznakaženega in bebastega otroka. Hitler je prošnji ustregel in ustno pooblastil vodjo svoje pisarne reichsleiterja Phillipa Bouhlerja in svojega osebnega zdravnika dr. Karla Brandta, naj v podobnih primerih ukrepata podobno. Da pa Hitlerjeva pisarna na zunaj ne bi bila opazna, so v sporazumu z državnim vodjem zdravnikov dr. Leonardom Contijem ustanovili »državni odbor za znanstveno zajetje dedno in zasnovno pogojenih hudih bolezni«. Ta je zavezal vse babice in porodniške zdravnike, da prijavijo pristojnim zdravstvenim zavodom vse bebaste in iznakažene novorojenčke. Na temelju teh prijav je sosvet treh zdravnikov, ki jih je imenoval navedeni odbor, odločil o smrti ali življenju otroka. Bouhler ali njegov štabni vodja Viktor Brack je nato podpisal poobla-

⁹ Dörner, n. d., str. 131.

¹⁰ Dörner, n. d., str. 131.

¹¹ Dörner, n. d., str. 137—138. Samo v nekem kraju so v 21 letih nacisti priredili 195 tečajev o rasni higieni in »uničevanju življenja nevrednega življenja«.

¹² Gerhard Reitlinger, Die Endlösung. Hitlers Versuch der Ausrottung der Juden Europas 1939—1945. Dritte Auflage. Berlin 1960, str. 140 (navajam: Reitlinger).

¹³ Dörner, n. d., str. 139.

stilno listino, ki je dovoljevala »posebno obravnavo« za smrt določenega otroka v enem od 21 »otroških strokovnih oddelkov« na raznih otroških zavodih. Takšno ubijanje otrok je trajalo neprekinjeno skoraj do konca vojne; po dveh letih so to »evtanazijo« razširili celo na starejše otroke do 16 let. Sodijo, da so pobili skupno okrog 5.000 otrok.¹⁴

Novo stopnjo v širjenju nacistične uničevalne akcije pomeni množično ubijanje odraslih duševnih bolnikov, ki so ga nacisti začeli po izbruhu druge svetovne vojne v Evropi jeseni 1939. Že poleti 1939 so se o načinu tega zločina posla pogovarjali Hitler, vodja državne pisarne Heinrich Lammers in državni vodja zdravnikov dr. Conti in ponovno je sledilo Hitlerjevo ustno pooblastilo najprej dr. Contiju in nato še Bouhlerju ter Bracku za izvajanje te akcije.¹⁵ Pripravljati so jo začeli v firerjevi pisarni NSDAP (Kanzlei des Führers der NSDAP) v Berlinu (Charlottenburg) na Tiergartenstrasse 4 meseca julija in avgusta 1939. Verjetno je bilo več razlogov, da je Hitler to zelo odgovorno nalogo naložil svoji pisarni, ki je tedaj v glavnem sprejemala in reševala prošnje in vloge državljanov in ustanov, ki so jih ti naslovili na Hitlerja kot vodjo NSDAP in nemškega rajha. Poleg te pisarne so bila namreč še tri po nalogah in obsegu dela pomembnejše pisarne, tj. državna pisarna (Reichskanzlei), ki jo je imel Hitler kot kancler nemškega rajha, bila je tudi prezidialna pisarna (Präsidialkanzlei), ki jo je Hitler uporabljal po Hindenburgovi smrti kot državni poglavar; t. i. strankina pisarna (Parteikanzlei) v Münchnu pa je nastala pozneje iz pisarne Hitlerjevega namestnika v NSDAP Rudolfa Hessa in jo je vodil Martin Bormann, ki je bil tudi Hitlerjev osebni tajnik. Menijo, da je Hitler zaupal izvajanje nacistične »evtanazije« svoji pisarni predvsem zategadelj, ker je ta že nekaj časa vodila ubijanje »življenja nevrednih otrok« in ker je hotel imeti »popolnoma nebirokratsko rešitev« tega vprašanja. Zato, da ne bi pristojni ministri nič vedeli o akciji, je Hitler oktobra 1939 izdal tajni firerjev odlok, ki pa ga je datiral s 1. septembrom 1939, tj. z dnem začetka vojne.¹⁶ Ta odlok, ki je ostal v taki tajnosti, da je npr. pravosodni minister lahko videl njegovo fotokopijo šele čez tričetr leta, se je glasil:

»Reichsleiter Bouhler in dr. med. Brandt sta pooblaščenata in odgovorna, da pristojnosti zdravnikov, ki jih bosta določila imenovana, razširita tako, da bi po človeški presoji neozdravljivo bolnim ob zelo kritični obravnavi njihovih zdravstvenih razmer lahko zagotovili smrt iz usmiljenja.«¹⁷

Vojni zločinec dr. Karl Brandt, državni komisar za saniteto in zdravstvo, Hitlerjev osebni zdravnik in esesovski generalni poročnik, je pred ameriškim vojaškim sodiščem v Nürnbergu izjavil, da ga je Hitler poklical na Obersalzberg, mu pokazal tale tajni odlok in povedal, da namerava dokončno rešiti vprašanje evtanazije. Dal mu je tudi splošna navodila in mu naročil, naj se poveže z Bouhlerjem, kar se je zgodilo še tisti dan.¹⁸ Bouhlerja očividci niso označevali kot ravno ustreznega za Hitlerjevo »sivo eminenco«, saj je bil leta 1939 star komaj 40 let in je imel »mehak in mladeniški obraz«, s svojimi široko

¹⁴ Dörner, n. d., str. 140—141.

¹⁵ Izjava dr. K. Brandta pred ameriškim vojaškim sodiščem na obravnavi zoper dr. K. Brandta in soobtožene (medicinski proces ali proces št. 1). TWC, I, str. 892.

¹⁶ TWC, I, str. 64; Dörner, n. d., str. 142; Mitscherlich-Mielke, n. d., str. 219.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ Izjava dr. K. Brandta, TWC, I, str. 892—893.

obrobljenimi naočniki je bolj zbujal videz ameriškega študenta kakor pa esesovskega generala. Neki vojni zločinec je v Nürnbergu izpovedal, da naj bi ravno glas o Bouhlerju kot »mladem« človeku povzročil to, da so Göring, Himmler in notranji minister dr. Wilhelm Frick predlagali ravno njega za vodjo nacistične »evtanazije«, čeprav bi bilo za pričakovati, da bi za to določili državnega vodjo zdravnikov in državnega sekretarja za zdravstvo v notranjem ministrstvu dr. Contija, ki je nato tudi sodeloval pri nacistični »evtanaziji«. Raziskovalci nacistične »evtanazije« pa menijo, da so bili za to pomembnejši drugi razlogi, ki smo jih že navedli. Oba, Bouhler in dr. Conti, sta si ob zlomu nemškega rajha sodila sama.¹⁹

V firerjevi pisarni na Tiergartenstrasse 4 v Berlinu se je z organizacijo nacistične »evtanazije« ukvarjal II. urad, ki je imel prej za nalogo »obravnavanje dopisov, ki se tičejo NSDAP, njenih organizacij in priključenih društev ter uradov rajha in dežel.«²⁰ Ta urad je vodil nekdanji Himmlerjev šofer, SS — Oberführer Viktor Brack in je imel štiri ali celo več sodelavcev. Kaže, da se je v uradu poleg Bracka še največ ukvarjal z organizacijo nacistične »evtanazije« Werner Blankenburg, ki je po Brackovem odhodu na Poljsko leta 1942 postal tudi vodja urada. Nacistična »evtanazija« je po ulici, v kateri je bila Bouhlerjeva pisarna, dobila šifro »T 4«, v nekaterih primerih pa so jo imenovali »akcija Blankenburg«.²¹

Brackov urad v firerjevi pisarni je skrbel le za organizacijo nacistične »evtanazije«, medtem ko je bil za »strokovno«, tj. zdravniško plat zadolžen vodja pododdelka C (dedno in rasno varstvo) v IV. oddelku (zdravstvo in telesna nega) notranjega ministrstva v Berlinu, dr. Herbert Linden, ki je bil obenem v notranjem ministrstvu referent za socialnoskrbstvene zavode. To pa je bil tudi edini državni organ, ki je sodeloval pri nacistični »evtanaziji« in je bilo mogoče njegovo sodelovanje pri nacistični »evtanaziji« pred drugimi organi notranjega ministrstva prikriti, ker je bil Contijev IV. oddelek zelo samostojen zaradi posebnega področja, ki bi lahko bilo ministrstvo zase, in zelo samostojnega položaja njegovega vodja dr. Contija, ki je bil državni vodja zdravnikov, državni vodja zdravstvene službe rajha in vodja glavnega urada za zdravstvo v državnem vodstvu NSDAP. Lindnovo sodelovanje pri nacistični »evtanaziji« je bilo tudi zelo potrebno, saj je vsaj v nekaterih zadevah moral nastopati neki državni organ.²²

Za izvajanje nacistične »evtanazije« je Brackov urad ustanovil nekaj oddelkov, ki so v javnosti nastopali z lažnimi imeni. Sosvet treh ali štirih zdravnikov, ki jih je vodil vodja katedre za psihiatrijo würzburške univerze prof. W. Heyde, in ki je poizvedoval za žrtvami in določal njihovo usodo, je nastopal kot »državna delovna skupnost za zdravstvene in varstvene zavode« (Reichsarbeitsgemeinschaft Heil- und Pflegeanstalten). Oddelek, ki je skrbel za financiranje »evtanazije« in ga je vodil dr. Gerhard Bohne (v tem oddelku je delal tudi dr. Dietrich Allers, poznejši inšpektor za »akcijo Reinhard« v Trstu), je nastopal

¹⁹ Contijev življenjepis je v Marburger Zeitung 19. V. 1941, Bouhlerjev pa v istem časopisu 12. VI. 1941.

²⁰ Dr. Ludwig Münz, Führer durch Behörden und Organisationen. Vierte Aufl. Berlin 1939, str. 6—7.

²¹ Reitlinger, n. d., str. 142—143.

²² Gruchmann, n. d., str. 242—243.

kot »občekoristen sklad za vzdrževanje zavodov« (Gemeinnützige Stiftung für Anstaltspflege). Denar je dobival od glavnega blagajnika NSDAP, da bi onemogočili vsak nadzor nad poslovanjem s strani državnih organov. Nastopal je tudi kot »delodajalec« za vse zaposlene pri nacistični »evtanaziji«. Oddelek, ki je skrbel za prevoz žrtev od umobolnic in hiralnic na morišča in ga je vodil Roth, je nastopal kot »občekoristna družba za prevoz bolnikov z omejeno za-vezo« (Gemeinnützige Krankentransportgesellschaft m. b. H.) in je imel na voljo lastna prevozna sredstva pri posameznih moriščih.²³

Povedano na kratko, je nacistična »evtanazija« odraslih duševnih bolnikov in telesno onemoglih ljudi tekla takole:

a) Najprej je dr. Linden kot vodja edinega sodelujočega državnega organa jeseni 1939 poslal vsem umobolnicam in hiralnicam Contijeva navodila in obrazce, ki so jih te bile dolžne izpolniti za tiste ljudi, ki imajo »shizofrenijo«, »epilepsijo«, »paralizo«, »slaboumnost vsakršnega izvora«, »encaphalitis«, »huntington« in jih ni mogoče zaposliti ali pa jim je mogoče dati le mehanično delo (lupljenje krompirja, čiščenje zelenjave, izdelava enostavne kartonaže itd.), dalje vse tiste, »ki so v zavodih že več kot pet let«, »umobolne, kriminalce«, »inozemce« in »ljudi, ki niso nemške ali tej sorodne krvi«. Na ta način so zajeli veliko večino »neozdravljivih« bolnikov.²⁴

b) Izpolnjene obrazce so umobolnice in hiralnice do 1. januarja 1940 poslale Lindnovemu uradu, ta pa jih je v fotokopijah posredoval »državni delovni skupnosti za zdravstvene in varstvene zavode«. Tam je zdravniški sosvet pod vodstvom Wernerja Heydeja s križcem (+) zaznamoval tiste, ki jih je treba uničiti, in s črtico (—) tiste, ki naj še ostanejo pri življenju. V nekaterih primerih so poslali v umobolnice in hiralnice posebne zdravniške komisije, da so še natančneje preverile bolnike in onemogle. Menijo, da je nalogo opravljalo okrog 12—15 zdravnikov.²⁵

c) Na temelju sklepa Heydejevega sodniškega sosveta so nato sestavili transportne sezname, katerih prepise je Lindnov urad preko deželnih uradov posredoval umobolnicam in hiralnicam, da bi pripravile žrtve za prevoz. Vendar jim še niso sporočili niti namena niti cilja, pač pa so potrebo po prevozu utemeljevali kot »za vojno pomemben ukrep« po pooblastilu pristojnega državnega obrambnega komisarja, tj. pokrajinskega vodje NSDAP.²⁶

č) Po določenem razporedu je nato transportni oddelek s svojimi sivimi in zastrtimi avtobusi in tudi z vlaki pripeljal žrtve iz umobolnic in hiralnic z njihovimi zdravstvenimi dokumenti in vsem imetjem vred v t. i. državne ali deželne zavode (Reichsanstalt, Landesanstalt), tj. morišča. Tam so jih čez nekaj časa, ko so pač prišle na vrsto, umorili na tak ali drugačen način, največ z

²³ Gruchman, n. d., str. 242—244; Dörner, n. d., str. 141—145; Mitscherlich-Mielke, n. d., str. 219—220.

²⁴ Angleški prevod navodila dr. Contija 16. 11. 1939 in vzorec za popis bolnikov je v TWC, I, str. 841—845, slovenski pa v Mitscherlich-Mielke, n. d., str. 223—224.

²⁵ Na sodni obravnavi pred ameriškim vojaškim sodiščem v Nürnbergu so iz redkih ohranjenih dokumentov o nacistični »evtanaziji« ugotovili, da je »izvedenec« za obdelavo 300 »primerov« potreboval največ tri dni, da je npr. dr. Herman Pfannmüller v času od 14. novembra do 1. decembra 1940 dal svoje izvedensko mnenje za 2109 bolnikov itd. (Mitscherlich-Mielke, n. d., str. 226—227).

²⁶ Mitscherlich-Mielke, n. d., str. 228; Gruchmann, n. d., str. 242—243; Dörner, n. d., str. 142—143.

injekcijami in zadušitvijo z ogljikovim monoksidom. Ko so žrtve usmrtili in upepelili, je vodstvo tamkajšnjega zavoda obvestilo svojce o smrti, vendar je navedlo lažni vzrok in jim posredovalo tudi mrtvaški list, če pa so svojci to zahtevali, tudi še žaro s pepelom.²⁷

Do sedaj znani državni ali deželni zavodi, v katerih so nacisti množično ubijali odrasle umobolne in telesno onemogle ljudi, so zanesljivo tile: Brandenburg pri Berlinu, Hadamar na Hessenskem, Bernburg ob reki Saale pri Dessau, Sonnenstein pri Pirni na Saškem, Grafeneck na Würtemberškem in Hartheim pri Linzu ob Donavi. Poleg teh so bili verjetno še tile: Kempten, Jena, Buch, Arnberg, Eichberg, Eglfing-Haar, od katerih so bili nekateri verjetno namenjeni samo za opazovanje bolnikov ali samo za usmrnitev otrok.²⁸ V literaturi trdijo, da teh zavodov skupaj ni bilo več kot za ducat.²⁹ Ti zavodi so bili prej dobrodelne ustanove za varstvo duševno bolnih in telesno onemoglih ljudi, pa so jih nacisti poddržavili in usposobili za množično ubijanje tistih, ki so jih ti zavodi varovali. Tudi v tem se kaže pošastnost nacistične morale: ljudi so ubijali v ustanovah, ki bi jih morale varovati.

Bolnike in onemogle, ki so jih določili za usmrnitev, so ubijali v navedenih zavodih na razne načine, največ z injekcijami in v plinskih celicah z zadušitvijo z ogljikovim monoksidom. Plinske celice so zakrinkali kot kopalnice s prhami. Po izpovedi vojnega zločinca V. Bracka naj bi od jeseni 1939 do poletja 1941 samo v navedenih zavodih ubili okrog 50.000 do 60.000 bolnikov in onemoglih.³⁰ Drugi zločinec dr. K. Brandt je ravno tako cenil število ubitih okrog 60.000, Heyde je navajal število 70.000, medtem ko samo za Grafeneck in Hadamar previdno cenijo število ubitih 80.654.³¹ Ne vem, kako so pozneje raziskovalci (poljska komisija za ugotavljanje nacističnih zločinov) prišli do natančnejšega števila ubitih oseb: 70.273, in sicer 35.224 v letu 1940 in 35.049 v letu 1941.³² Na sodni obravnavi proti nacističnim zdravnikom pred ameriškim vojaškim sodiščem v Nürnbergu so se zločinci zagovarjali tako, da so »evtanazijo« pojmovali kot usmiljenje do neozdravljivo bolnih ljudi, niso pa mogli zadovoljivo odgovoriti na vprašanja, zakaj so iz te »milosti« izvzeli neozdravljivo bolne udeležence prve svetovne vojne, saj bi do teh morali imeti še večje »usmiljenje«, in zakaj so vključili v »evtanazijo« neozdravljivo bolne kriminalce, saj ti po nacističnem pojmovanju ne bi bili vredni takšne »milosti«.³³

Za usmrnitev bolnikov in onemoglih so poskrbeli posebej za to nalogo izbrani policisti, predvsem pripadniki kriminalne policije, ki so se oblekli v bele zdravniške halje, so pa zaposlili tudi nekaj bolniških sester, deloma tudi zaradi zunanjšega videza.³⁴ Na že omenjeni sodni obravnavi v Nürnbergu je neka bolniška sestra izjavila, da so jih 22 ali 23 v začetku januarja 1940 poklicali v poslopje notranjega ministrstva v Berlinu, kjer jim je Blankenburg

²⁷ Prav tam.

²⁸ Izjava V. Bracka 14. 10. 1946, TWC, I, str. 841—845; Reitlinger, n. d., str. 143; Gruchmann, n. d., str. 269.

²⁹ Prav tam.

³⁰ Izjava V. Bracka 14. 10. 1946, TWC, I, str. 844.

³¹ Gruchmann, n. d., str. 244, op. 33.

³² Léon Poliakov, *Il nazismo e lo sterminio degli ebrei*. Torino 1955, str. 253.

³³ TWC, I, str. 810.

³⁴ Reitlinger, n. d., str. 146; Gruchmann, n. d., str. 243—244.

govoril o potrebi in pomenu »evtanazije« in jih nato zaprisegel na poslušnost in molčečnost.³⁵

Prvi zavod za izvajanje množične »evtanazije« so nacisti uredili v Brandenburg, nekaj deset kilometrov severovzhodno od Berlina; tam so tudi zgradili prvo plinsko celico za množično ubijanje ljudi. Jeseni 1939 so poslali tja za vodjo usmrtitvenega ali morilskega oddelka policijskega in esesovskega poročnika, kriminalnega inspektorja iz Stuttgarta Christiana Wirtha. Imena tega zloglasnega ubijalca sicer ni najti na nobenem ohranjenem ali dostopnem dokumentu o nacistični »evtanaziji«; iz tistega časa tudi ni dokumentov v ostanku njegove personalne mape, ki sem jo pregledal v Berlin Document Centru, razen enega, tj. Brackovega predloga za Wirthovo napredovanje za stotnika.³⁶ Vendar so to ime pogosto izrekli na prvem procesu pred ameriškim vojaškim sodiščem v Nürnbergu, ki je sodilo zdravnikom, sodelujočim pri nacistični »evtanaziji«, medicinskih poskusih na živih ljudeh itd., govorili pa so o njem tudi na sodnem procesu proti glavnim vojnim zločincem pred mednarodnim vojaškim sodiščem v Nürnbergu.

Esesovski major dr. Georg Conrad Morgen, ki je na sodni obravnavi pred mednarodnim vojaškim sodiščem v Nürnbergu prvi nekoliko več povedal o prvih plinskih celicah pri množičnem ubijanju ljudi in tudi prvi opozoril na tovrstno zvezo med nacistično »evtanazijo« v rajhu in množičnim uničevanjem Židov v uničevalnih taboriščih na Poljskem, je izjavil, da se mu je Wirth hvalil, češ da je ravno on z lastnimi preizkusi izpopolnil način množičnega ubijanja ljudi z izpušnimi plini motorjev z notranjim izgorevanjem. Vendar imajo to le za hvalisanje, ker je Brack pred ameriškim vojaškim sodiščem v Nürnbergu izjavil, da je za to zaposlil posebnega kemika Kallmeyerja.³⁷ Po podatkih iz pisma kölnskega višjega državnega tožilca pravosodnemu ministru 20. 10. 1941 naj bi Wirth najprej ubijal žrtve s strelom iz pištole v tilnik. Po nekih podatkih naj bi pri prvem Wirthovem ubijanju ljudi v plinski celici v Brandenburg bili navzoči tudi Brack, Bouhler in dr. Conti.³⁸ Nekemu uslužbencu evtanazijskega zavoda Hadamar pa naj bi Wirth dejal: »Pri nas ni bolnikov, temveč samo mrtveci.«³⁹ Znano je tudi, da so se Wirthovi policisti po opravljenem morilskem poslu navadno upijanili do nezavesti v kantinah »evtanazijskih« zavodov.⁴⁰ Verjetno je bil Wirth vodja vsega policijskega moštva za ubijanje neozdravljivo duševno bolnih in telesno onemoglih ljudi v vseh »evtanazijskih« zavodih in ne samo v brandenburškem zavodu.

Jeseni 1941 so po Hitlerjevem ukazu centralno vodeno »evtanazijsko« akcijo končali in plinske celice podrli ter jih odpeljali v vzhodno Evropo. Vendar več podatkov priča o tem (ohranjeni so celo dokumenti posameznih »evtanazijskih« zavodov), da so tudi po prenehanju načrtne akcije ubijanja »iz usmiljenja« ubijali neozdravljivo bolne ljudi po posameznih zavodih, vendar kaže, da neodvisno od notranjega ministrstva; v vseh znanih primerih so dajali smrt-

³⁵ Mitscherlich-Mielke, n. d., str. 222—223.

³⁶ Wirthove in druge dokumente sta mi ljubeznivo dovolila pregledati ravnateljica tega arhiva gospa Matild E. Holomany in njen pomočnik Richard Bauer, za kar se jima ponovno toplo zahvalujem.

³⁷ Reitlinger, n. d., str. 144.

³⁸ Prav tam.

³⁹ Reitlinger, n. d., str. 146.

⁴⁰ Reitlinger, n. d., str. 146.

ne odmerke morfija in barbituratov. Predvsem pa so do konca vojne še ubijali telesno iznakažene in duševno prizadete otroke, in sicer v zavodih v Eichbergu, Idsteinu, Kantenhofu in Gördenu.⁴¹

Vzrok, da je Hitler ukazal ustaviti množično ubijanje neozdravljivo bolnih in telesno onemoglih ljudi, je bil pritisk javnega mnenja. Svojci umorjenih bolnikov so namreč kmalu izvedeli, da so bolnike odpeljali neznanokam, in kmalu so dobili iz »evtanazijskih« zavodov sporočila o njihovi smrti. Na sporočilih je bila navadno za vzrok smrti navedena pljučnica ali oslabeledost srca. V časopisih so se vedno pogosteje pojavljale osmrtnice, ki so se začele, da je po sporočilu tega in tega zdravstvenega zavoda umrl naš dragi, ali: kakor že pričakovano, smo dobili sporočilo, ali: po dolgi negotovosti smo slednjič zvedeli itd. Bili so celo primeri, da je kakšna družina dobila dve žari s pepelom, da je bilo navedeno za vzrok smrti vnetje slepiča, čeprav so ga žrtvi že pred desetimi leti operativno izrezali itd.⁴² Za usodo deset tisoč bolnikov so izvedeli kmalu tudi prebivalci tistih krajev, v katerih so bili »evtanazijski« zavodi. V Hadamarju na primer so otroci vedeli in govorili, da avtobusi vozijo bolnike v smrt.⁴³ Pojavili so se protesti, posebno cerkvenih oblasti, in pritisk javnega mnenja, ki ni odobraval nacistične »evtanazije«. ⁴⁴ Menijo, da je vzrok za to, da ni bilo več protestov iz vrst zdravnikov v tem, da je le nekaj zdravnikov natančneje vedelo več o nacistični »evtanaziji« in jih je prav tako vezala molčečnost kakor tistih nekaj zdravnikov, ki so bili neposredno soudeleženi pri »evtanaziji« in pooblašeni zanjo.⁴⁵

Nacistična »evtanazija« in uničevanje Židov sta imela enako idejno podlago in sta dve temeljni prvini v nacistični uničevalni politiki, ki je bila vedno bolj agresivnejša in je zajemala vedno več skupin ljudi. Vendar pa je bil neugoden odmev na »evtanazijo« pri nemških ljudeh in ustanovah (predvsem pri cerkvi) precej večji, kot pa na uničevanje Židov. Vzrok za to je verjetno v tem, da so nemški ljudje imeli duševno bolne in telesno onemogle ljudi vendarle za del svoje skupnosti, Žide pa za tuj element.⁴⁶

Nezadovoljstvo in proteste proti ubijanju duševno bolnih in onemoglih ljudi so ugotavljali tudi nemški pravosodni organi, glavna tožilstva in višja deželna sodišča in o tem poročali državnemu ministru za pravosodje dr. Fran-

⁴¹ Mitscherlich-Mielke, n. d., str. 245—247.

⁴² Gruchmann, n. d., str. 244.

⁴³ »Kakor so mi rekli, kričijo že otroci, če prihajajo taki transportni vozovi: »Spet jih bodo nekaj zaplinili«. Skozi Limburg se vsak dan vozijo na poti od Weil-münstra v Hadamar 1 do 3 omnibusi z zastrtimi okni, in ti oddajajo potnike likvidacijski ustanovi v Hadamarju. Tam slečejo, kakor pripovedujejo, prišlece takoj do golega, oblečejo jih v papirnate srajce in jih kmalu spravijo v plinsko celico, da jih likvidirajo s prusko kislino in še z nekim dodatnim omamljajočim plinom. Mrliče spravljajo na tekočem traku v prostor za sežiganje, po šest za vsako peč, pepel pa razdelijo na šest žar in ga pošljejo sorodnikom. Vsak dan se vidi gosti dim iz sežigališča nad Hadamarjem...« Tako je decembra 1939 poročalo višje deželno sodišče v Frankfurtu na Maini državnemu ministru za pravosodje. (Mitscherlich-Mielke, n. d., str. 231.)

⁴⁴ Odlomke iz protestnih pisem navajata Mitscherlich in Mielke v n. d., str. 232—234.

⁴⁵ Mitscherlich-Mielke, n. d., str. 238—239.

⁴⁶ Dörner, n. d., str. 121.

zu Gürtnerju. Za nacistično pravosodje je to imelo več neugodnih učinkov, jemalo je ugled pravosodju in slabilo občutek pravne varnosti, v delovanju sodišč pa je onemogočalo obravnavo skrbniških in zapuščinskih zadev ter onemogočalo pošiljanje obtožencev v psihiatrično obravnavo, ker bi jih tam pobrala »evtanazija«, sodišča niso mogla reševati tožb proti izvrševalcem »evtanazije« niti nastopati proti tistim, ki so širili vesti o »evtanaziji« in se s tem pregrešili proti določbam o varovanju tajnosti in širjenju vesti, ki škodijo državi in stranki. Zategadelj si je državno ministrstvo za pravosodje, in z njim tudi nekateri drugi organi prizadevali, da bi Hitler dovolil izdati zakon ali odredbo o »uničenju življenja nevrednega življenja« in so osnutek tudi že pripravili. Vendar Hitler ni dovolil izdati zakona ali odredbe pred koncem vojne, ker bi to lahko izrabila nasprotnikova propaganda. Morala pa sta Brack in dr. Heyde vsaj višjim pravosodnim organom pojasniti, zakaj izvajajo »evtanazijo« in zakaj o tem ne izdajo nobenih pravnih predpisov.⁴⁷

Hitler si v tako napetih vojnih razmerah, kakršne so nastale po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo, ni mogel privoščiti širšega nezadovoljstva. Zato je 24. avgusta 1941 v svojem glavnem stanu v Vzhodni Prusiji naročil dr. Karlu Brandtu, naj ustavi množično ubijanje duševno bolnih in telesno onemoglih ljudi.⁴⁸ Do tedaj pa so nacisti že tako pomorili večino tistih bolnikov iz umobolnic in onemoglih iz hiralnic, ki so jih nameravali ubiti. Še naprej so ubijali bebaste in telesno iznakažene otroke in se pripravljali na »dokončno rešitev« židovskega vprašanja, tj. na množično uničevanje Židov.

Poleti 1941 je Himmler prosil Bouhlerja, naj mu iz akcije »T4« da na voljo nekaj izkušenih psihiatrov, da jih bodo uporabili pri akciji »Geheime Reichssache 14 f 13«. To je bila šifra, ki jo je dal inšpektor za koncentracijska taborišča pri državnem vodju SS H. Himmlerju za pobijanje nekaterih vrst jetnikov v koncentracijskih taboriščih. Psihiatri naj bi sodelovali pri ugotavljanju delovne sposobnosti jetnikov, so pa v resnici sodelovali pri izbiri politično in rasno nezaželenih in gospodarsko neuporabnih jetnikov za smrt; na obrazcih so v rubriko diagnoza vpisovali tudi politične ocene. Sodijo, da so v tej akciji nacisti pobili okrog 20.000 ljudi.⁴⁹

Morilce iz »evtanazijskih« zavodov so nato v dveh ali več skupinah poslali na Poljsko. Tam so v taboriščih Chelumno, Treblinka, Belzec in Sobibor množično ubijali Žide v takoimenovani »akciji Reinhard«, ki jo je vodil vodja SS in policije v lublinskem distriktu v vzhodni Poljski, SS-Brigadeführer in generalmajor policije Odilo Globocnik. Iz firerjeve pisarne na Tiergartenstrasse 4 v Berlinu je bilo samo v lublinskem distriktu 92 množičnih morilcev, ki jih je vodil »inspektor« Christian Wirth. Ko je Himmler po končani »akciji Reinhard« imenoval Globocnika za višjega vodja SS in policije v operacijski coni »Jadransko Primorje« in je ta septembra 1943 prišel v Trst, je z njim ali za njim prišla tudi skupina morilcev z Wirthom na čelu. Svoje morišče si je uredila v tržaški Rižarni in v njenem krematoriju je zgorelo mnogo trupel protifašistov raznih narodnosti.⁵⁰

⁴⁷ Gruchmann, n. d., str. 244—279.

⁴⁸ Dörner, n. d., str. 144.

⁴⁹ Dörner, n. d., str. 145—146; Mitscherlich-Mielke, n. d., str. 247—259.

Usodo nacističnih morilcev iz lažne evtanazije; posebno še zdravnikov, lepo prikazuje dr. Kaul v svoji knjigi. Čim bolj se je odmikal vojni čas, tem bolj jim je prizanašalo pravosodje Zvezne republike Nemčije.

2. Nacistični »evtanazijski« zavod Hartheim pri Linzu

Nacistično ubijanje duševnih bolnikov in telesno onemoglih ljudi je v letu 1940 zajelo tudi vse zasedene avstrijske pokrajine, ki jih je Hitler imel za sestavni del nemškega rajha. Med »evtanazijskimi« zavodi smo v prejšnjem poglavju navedli tudi Hartheim pri Linzu na Donavi in ta »deželni zavod« je bil morišče za duševne bolnike in telesno onemogle ljudi iz avstrijskih in v letu 1941 tudi iz zasedenih slovenskih pokrajin ter verjetno tudi iz Češke. V gradu, ki ga ohranjene listine prvič omenjajo leta 878, je t. i. »zgoranjeavstrijsko deželno dobrodelno društvo« uredilo zavod za hudo poškodovane otroke, ki so jih negovale sestre sv. Vincenca Pavelskega. Februarja 1939 so nacisti razpustili društvo in zaplenili njegovo imetje, s katerim se je okoristila nacistična stranka. Spomladi 1940 je grad prevzela zgoranjeavstrijska deželna uprava v Linzu, in sicer za »skrbstvene namen«. Ko so otroke (bilo jih je okrog 200) preselili drugam, so začeli grad preurejati v morišče, tj. graditi morilske naprave in krematorije za sežiganje trupel. Grad ima obliko kvadrata in njegovi prostori obdajajo notranje dvorišče. Lepo, štirioglato arkadno dvorišče so do 1. nadstropja obdali z deskami, za katerimi so bili pritlični prostori, določeni za množično ubijanje ljudi in sežiganje njihovih trupel. V prostorih desno od glavnih vhodnih vrat na severni strani gradu je bila soba za stražo, za njo pa prostor z manjšim krematorijem, za njim mrtvašnica in za njo prostor s plinsko celico, ki je imela tla in stene obdane z rdečimi ploščicami. Za plinsko celico je bila v oglu gradu sprejemnica. Vsi ti prostori so zavzemali približno eno tretjino pritličja, medtem ko so bila v prostorih levo od vhodnih vrat kuhinja, skladišča, delavnice, slačilnica itd. Podatki o številu krematorijev se ne ujemajo, nekateri viri navajajo dve in drugi celo štiri peči. Če sta bili dve peči, potem je manjša bila v notranjosti in večja na dvorišču. Žrtev pa niso pripeljali v notranjost gradu skozi glavna vrata, temveč skozi stranska iz na novo postavljene lesene lope za avtobuse. Od tam so jih peljali skozi prehod na notranje dvorišče, pod arkadami, in nato v sprejemnico, kjer se je začel poslednji del trnove poti žrtev nacistične »evtanazije«.⁵¹

Vodja »deželnega zavoda« Hartheim (Landesanstalt Hartheim bei Alkoven) je bil zdravnik dr. Rudolf Lonauer, rojen 9. 1. 1907 v Linzu in dotlej ravnatelj nekaterih zdravstvenih zavodov in seveda tudi esesovski kapetan. Baje je 5. maja 1945 storil samomor. Njegov namestnik je bil zdravnik dr.

⁵⁰ O Wirthovem zločinskem delu na Poljskem in v Trstu ter o njegovi smrti v partizanskem napadu 26. 5. 1944 glej mojo razpravo: Satan, njegovo delo in smrt, objavljeno v reviji Borec, XXVI/1974, št. 3, str. 139—148, št. 4, str. 205—219, št. 5, str. 275—286, št. 6/7, str. 375—382.

⁵¹ Florian Zehethofer, Die Vernichtung »lebensunwerten« Lebens im Schloss Hartheim 1938—1945, dipl. naloga, strojepis (navajam: Zehethofer). Zahvaljujem se sekretarju Dokumentacijskega arhiva avstrijskega odporniškega gibanja na Dunaju prof. dr. Herbertu Steinerju in njegovemu sodelavcu Herbertu Exenbergerju, da sta mi ljubeznivo posredovala to diplomsko delo in nekaj drugega gradiva za to poglavje moje razprave.

Georg Renno. Ta je še leta 1970 živel kot zdravnik v Zvezni republiki Nemčiji in so v Frankfurtu na Maini ustavili sodno obravnavo proti njemu zaradi zločinov v Hartheimu. Vodja uprave pa je bil v letih 1940 in 1941 nekdanji avstrijski in nato nemški kriminalni uradnik dr. Franz Stangl, pozneje vodja zloglasnega uničevalnega taborišča Treblinka na Poljskem in po letu 1943 vodja ene od skupin: »akcija Reinhard« v Vidmu (Udine). Leta 1948 je pobegnil iz avstrijskih zaporov čez Sirijo v Brazilijo. 27. 2. 1967 so ga ujeli v San Paolu in izročili sodnim organom Zvezne republike Nemčije, ki so ga leta 1970 obsodili na dosmrtno ječo.⁵² Leta 1971 je umrl v ječi.

Ko so avtobusi — po nekaterih podatkih je imel zavod tri avtobuse — pripeljali žrtve do gradu, so morali počakati pred zunanji vrati na vzhodni strani gradu, kjer je z velikimi črkami pisalo »Erholungsheim«, tj. okrevališče. Včasih so morali počakati nekaj minut, da so odprli vrata. Nato je zapeljal avtobus okrog južne strani gradu in izginil v leseni lopi, ki so jo postavili ob vratih na zahodni strani gradu. Žrtve so morale izstopiti, in iti skozi prehod na arkadni hodnik na notranjem dvorišču. Ta hodnik je bil obit z deskami, ki so onemogočale pogled na dvorišče, tj. na velik kup koksa in na večji krematorij. Vse žrtve so se morale sleči kot da bi šle v kopalnico in oditi v sprejemnico, kjer je bila v kotu postavljena fotografska celica. (Tu je sedaj spominska soba.) Od tam so žrtve odšle na desno v »kopalnico«, tj. plinsko celico, kjer so jih usmrtili in nato njihova trupla sežgali v dveh krematorijih. Domačini pripovedujejo, da so včasih avtobusi trikrat ali štirikrat na dan pripeljali žrtve. Včasih so jih pripeljali iz vlaka, ki pa so ga ustavili zunaj železniške postaje in žrtve pripeljali v grad v glavnem ponoči. Ostanke kosti so spravljali na kup na vzhodni strani gradu in jih z vozičkom odvažali v bližnjo Donavo, pozneje pa tudi v reko Traun.

Natančno število v Hartheimu, ubitih duševnih bolnikov in telesno onemoglih ljudi ni znano. Nekateri sodijo, da so jih ubili okrog 12.000 in nato še okrog 8.000 jetnikov iz bližnjega koncentracijskega taborišča Mauthausen, in sicer od avgusta 1941 do poletja 1942 in od aprila do decembra 1944 v okviru t. i. »akcije 14 f 13«. Pisali so celo o 400.000 ali milijonu žrtev, kar pa je daleč, daleč pretirano. Večina pa sodi, da so v Hartheimu ubili skupno okoli 30.000 ljudi.⁵³ Med žrtvami so bili tudi Slovenci, in sicer tako v okviru akcije »T 4« kot tudi »14 f 13«.

Podobno kot v nemških pokrajinah je imela nacistična »evtanazija« tudi v avstrijskih deželah neugoden odmev in je vznemirila ljudi. To se je tudi tam izražalo v poročilih deželnih pravosodnih organov. V Welsu pri Linzu je tamkajšnji javni tožilec pri deželnem sodišču začel poizvedbeni postopek za ugotovitev verodostojnosti navedbe vzroka smrti pri nekem ubitem duševnem bolniku, vendar so iz Berlina ta postopek ustavili.⁵⁴ Generalni javni tožilec v

⁵² Hans Marsalek, Die Geschichte des Konzentrationslager Mauthausen. Dokumentation. Wien 1974, str. 162—163. (navajam: Marsalek). O F. Stanglu glej tudi T. Ferenc, Satan, njegovo delo in smrt. Borec XVI/1974, št. 6/7, str. 376—377. Časnik »Volkstimme« je 21. 2. 1964 pisal, da je bil prvi komandant morilskih naprav v Hartheimu policijski kapetan Christian Wirth in da sta se v Hartheimu »izsolala« namestnik komandanta taborišča Sobibor G. Wagner in namestnik komandanta taborišča Treblinka F. Stangl. (Zehethofer, n. d., str. 30—31.)

⁵³ Zehethofer, n. d., str. 44—45; Marsalek, n. d.

⁵⁴ Gruchmann, n. d., str. 262.

Gradcu dr. Meissner je jeseni 1940 v svojih poročilih pravosodnemu ministrstvu večkrat omenil veliko vznemirjenje ljudi na Štajerskem in Koroškem zaradi množičnega ubijanja duševnih bolnikov in telesno onemoglih ljudi. Dne 29. septembra 1940 je pisal: »Tajna ubijanja, ki ne ostanejo tajna, in ne morejo ostati tajna, omajajo zaupanje v pravno varnost; vsak si mora postaviti vprašanje, kje so meje takšnih ubijanj, vprašanje: Ali tudi jaz ne pridem na vrsto? In kaj se danes dogaja iz najčistejšega idealizma,⁵⁵ se lahko jutri zlorabi v nečistih rokah.«⁵⁶ Kljub temu, da je državni namestnik za Štajersko dr. Sigfried Uiberreither dr. Meissnerju pojasnil »evtanazijske« ukrepe, je ta še naprej opozarjal ministrstvo za pravosodje na neugoden odmev teh ukrepov in jih z gestapovskimi usmrtitvami ljudi brez sodb povezoval v celoto. Dne 24. novembra 1940 je npr. pisal: »Danes ljudstvo vidi, da gre za usmrtitve, ki jih ne utemeljuje noben zakon, in da kljub temu sodne oblasti ne store ničesar. Zaradi tega trpita ugled in čast sodnikov in tožilcev, osumljeni so samovolje, pravosodje pa je zloglasna obrt z več dozdevnega prava kot pa ga je nekoč imel krvnik. Vsa zagotovila za pravičnost sodniških odločitev se zdijo kot prevara...«⁵⁷

O neugodnem odmevu ubijanja duševnih bolnikov in telesno onemoglih ljudi na Štajerskem in Koroškem je poročal tudi predsednik višjega deželnega sodišča v Gradcu dr. Meldt. Dne 1. septembra 1941 je pisal: »Letos pozimi so tako na Koroškem kot na Štajerskem krožile različne govorice o odstranitvi duševnih bolnikov. Te so se krepile zaradi nepotrebnih opomb zdravnikov v zavodih, naj svojci vzamejo obolele osebe iz zavodov, zaradi napak pri izvajanju teh akcij, npr. pošiljke dveh žar ali sporočila o smrti pred usmrtitvijo in zaradi propagande, ki prav gotovo izhaja iz klerikalnega vpliva. Te govorice pa so se v zadnjih mesecih polegile in so do danes pač tudi zaradi najnovejših vojnih dogodkov zelo utihnile.«⁵⁸ Naj dodam, da so govorice prenehale tudi zato, ker so takrat nacisti že končali svojo »evtanazijo« odraslih duševnih bolnikov in telesno onemoglih ljudi.

3. Nacistična »evtanazija« v Sloveniji

Šest tednov po nemški zasedbi slovenske Štajerske je Marburger Zeitung objavil novico, katere začetek se je glasil takole: »Včeraj je v spremstvu gaulleiterja in državnega namestnika dr. Uiberreitherja prispel iz Gradca v Maribor državni zdravstveni vodja dr. Conti«. Pisal je še, da je po ogledu mesta obiskal mariborski zdravstveni urad in bolnišnico, zdravilišče v Rogaški Slatini, zdravstveni urad in bolnišnico v Celju, Rimske Toplice in Laško ter se prek Maribora vrnil v Gradec. In na koncu novice je pisalo takole: »Obisk državnega zdravstvenega vodja dr. Contija v Spodnji Štajerski lahko označimo za pomemben dogodek na področju zdravstva. Prelomni dosežki nemške zdravstvene službe so znani preko meja velikega nemškega rajha in bodo sedaj tudi v Spodnji Štajerski učinkovali v korist vsega prebivalstva.«⁵⁹

⁵⁵ Kakšna utvara ali sprenevedanje! — op T. F.

⁵⁶ Gruchmann, n. d., str. 256.

⁵⁷ Gruchmann, n. d., str. 255—256.

⁵⁸ Bundesarchiv Koblenz, fond državnega ministrstva za pravosodje, R 22/3365, poročila predsednika višjega deželnega sodišča in generalnega tožilca v Gradcu.

⁵⁹ Marburger Zeitung, 20. V. 1941.

Dan prej je dr. Conti prispel iz Berlina v Gradec in je imel razgovor s političnimi in oblastnimi funkcionarji Štajerske.⁶⁰ Ne vemo, kaj so razpravljali v Gradcu in Mariboru, morda tudi o »evtanaziji«, saj se ta obisk časovno začudo ujema z njenim začetkom v slovenski Štajerski.

Nacistična »evtanazija« v Sloveniji je prizadela umsko bolne in telesno onemogle ljudi iz petih zavodov: umobolnice Novo Celje, hiralnice Vojnik pri Celju, hiralnice Medlog pri Celju, hiralnice Slovenske Konjice, hiralnice Ptuj in hiralnice Muretinci pri Ptujju. Drugih zavodov v zasedenih slovenskih predelih iz sedaj še ne povsem znanih razlogov ni zajela.

Pred nemško zasedbo slovenske Štajerske je bilo v umobolnici Novo Celje, ki jo je od leta 1939 dalje vodil upravnik dr. Alfred Fischer, zdravnik iz Žalca, okoli 450 bolnikov.⁶¹ Poleg dr. Fischerja sta bila v zavodu zaposlena kot zdravnika tudi dr. Danilo Tomazič in dr. Peter Držaj. Dr. Fischer, ki so mu okupacijske oblasti zaupale nadaljnje vodenje zavoda, je kmalu po nemški zasedbi odpustil iz bolnišnice v domačo oskrbo okrog 50 bolnikov, tako da jih je nato ostalo v bolnišnici okrog 400. Za odpust je bilo določenih še več bolnikov, predvsem lažjih, pa so se jih svojci branili vzeti domov. V prvi polovici maja 1941 so verjetno iz Berlina zahtevali od uprave bolnišnice Novo Celje sezname bolnikov, na katerih so morali v nemščini opisati tudi bolnikovo bolezensko stanje. Ni znano, ali so nato ti sezname ostali v upravi bolnišnice ali pa jih je ta morala poslati v Berlin; verjetno bo držalo slednje, saj je takšna bila splošna praksa pri nacistični »evtanaziji«.

Okrog 25. maja 1941 je prišla v umobolnico Novo Celje zdravniška komisija, ki so jo poslali iz Berlina. Vodil jo je dr. Renno; s komisijo je prišlo tudi več zdravniških moči. Ko je prišla v zavod, je začela pregledovati bolnike. Čez nekaj dni (po nekaterih podatkih naj bi to bilo šele okrog 9. junija 1941, kar pa ne drži) je dobila v pomoč še nekaj ljudi, med katerimi sta bila zdravnika dr. Begusch in dr. Sorger (v uniformi) ter zaščitna sestra Helena Linhardt, vsi trije iz umobolnice Feldhof pri Gradcu. Ta komisija je pregledala umobolne v umobolnici Novo Celje ter onemogle v hiralnicah Medlog in Vojnik. V obeh hiralnicah je pregledala predvsem tiste, ki so bili duševno zaostali ali ki so boleli za lažjimi duševnimi boleznimi. Po nekaterih podatkih naj bi komisija ostala v Novem Celju kar 14—20 dni, kar pa ni zanesljivo.⁶²

Očividci tega pregleda so po vojni izjavili, da je npr. 25. maja 1941 v lekarniških prostorih umobolnice bolnike pregledoval dr. Sorger skupaj z nekim drugim zdravnikom, prisoten pa je bil tudi upravnik bolnišnice dr. Fischer. O tem, kam bodo poslali kakšnega bolnika, sta odločala zdravnika in pri tem včasih vprašala upravnika o bolnikovem zdravstvenem stanju. Člani komisije so si v seznamu pregledanih bolnikov delali neke znake, in sicer za tiste, ki so jih določili, da jih odpeljejo v evtanazijski zavod, križec, za tiste, pri katerih si niso bili na jasnem glede stopnje bolezni, pa vprašanje ali po-

⁶⁰ Marburger Zeitung, 19. V. 1941.

⁶¹ Dr. Alfred Fischer je bil rojen 1907 v Žalcu in je bil pred vojno zagrizen nacist. Od poletja 1941 do konca vojne je delal v zdravstvenem domu v Žalcu in se po nemških porazih v vojni politično »ohlajeval«. Po vojni je pobegnil in živi baje v Argentini (Podatki I. Jurčeca iz Celja, ki se mu za prijazno uslugo lepo zahvaljujem: Izjava J. Adamiča iz Žalca 14. 7. 1975).

⁶² AS, fond KUZOP, fasc. 16, poročilo komisije 22. XII. 1945; poročilo komisije podružnice Celje 20. XII. 1945.

mišljaje; po drugih podatkih pa naj bi imena večine bolnikov zaznamovali s križcem v krogu, nekatera pa le s krogom.⁶³ Kaže torej, da je komisija delila bolnike v tri skupine, in sicer je v prvo skupino določila večino bolnikov, ki jih naj odpeljejo v evtanazijski zavod Hartheim pri Linzu in pomorijo, v drugo tiste, ki jih naj odpeljejo v umobolnico Feldhof pri Gradcu, in v tretjo tiste, ki jih je treba še preveriti in se nato odločiti za vključitev v prvo ali drugo skupino. Po vojni je Franc Vajs, nekdanji bolniški strežnik v bolnišnici Novo Celje, kot priča izpovedal tole:

»Kot strežnik sem moral stati na hodniku in sem videl, kako so posamezne bolnike spuščali v lekarniške prostore. Pregled je kot prvi izvršil dr. Sorger, ki je nato podal svoje mnenje. Nato se je dr. Sorger pri gotovih bolnikih obrnil za mnenje na dr. Fischerja; točno se spominjam nekega 15 letnega fanta, doma iz okolice Velenja, ki je болоval za epilepsijo. Glede tega fanta je dr. Fischer izjavil, da je priden za delo in da nima hudih napadov in da ni pri napadih nasilen. Tega fanta je potem določila komisija za Feldhof in je bil tudi tja prepeljan. Ta fant je potem v Feldhofu naravne smrti umrl. Kolikor sem mogel iz celega poslovanja komisije ugotoviti, so bili določeni za Feldhof bolniki, ki so bili sposobni za delo, oz. taki, ki so bili šele nekaj časa v umobolnici, in pa vojni invalidi.«⁶⁴

Iz izjav nekaterih prič bi mogli sklepati, da si je dr. Fischer, ki so ga priče označile za kulturbundovca in petokolonaša, prizadeval rešiti kakšnega bolnika.

Večina bolnikov, tudi tistih, ki jim je komisija imena v seznamu zaznamovala s križcem in jih zapisala bližnji smrti, je bila telesno zdrava in od teh večina ni bila neozdravljivo bolna. Nekdanji vodja delovne in zdravstvene terapije v bolnišnici Novo Celje je po vojni izjavil: »Imel sem približno 70 bolnikov, ki so prav lično izdelovali razne torbice, cekre, servise iz rafije itd., ki so prišli potem tudi na trg.«⁶⁵

Po tem pregledu, v katerem so za smrt določili okrog 300 bolnikov, okrog 56 (16 moških in 40 žensk) pa za nadaljnje zdravljenje v bolnišnici Feldhof pri Gradcu, niso iz bolnišnice Novo Celje izpustili več nobenega bolnika. Vsi so čakali v bolnišnici in niso vedeli, kaj jih čaka.

Konec maja in verjetno že v začetku junija 1941 je taista komisija pregledala telesno onemogle ljudi v hiralnicah. Kako je bilo v mestnem zavetišču za onemogle v Medlogu pri Celju, kjer je bilo 20 oskrbovancev, je po vojni izpovedala nekdanja bolniška sestra Terezija Toplak kot priča tole:

»Koncem maja leta 1941. je prišel v mestno zavetišče za onemogle v Medlogu pri Celju nek nemški vojaški zdravnik, čigar imena pa ne vem. Zahteval je, da mu pripeljemo vse bolnike. Izjavil je tudi, da ne potrebuje nikogar, ki bi mu pomagal, ker da jih bo sam pregledoval. Ko je končal s svojim delom,

⁶³ AS, fond KUZOP, fasc. 16, zapisnik zaslišanja priče dr. Danila Tomažiča 13. 10. 1945; zapisnik zaslišanja priče sestre Dominate Kranjc, nekdanje usmiljene sestre v bolnišnici Novo Celje, 12. 10. 1945; zapisnik zaslišanja prič Franca Vajsa, Martina Beca, Maksa Stromana, Franca Dolžana in Jožeta Kavčiča, nekdanjih bolniških strežnikov in obrtnikov v bolnišnici Novo Celje; zapisnik zaslišanja Antona Ropasa, nekdanjega vodje delovne in zdravstvene terapije v bolnišnici Novo Celje, Petrovče 25. 10. 1945.

⁶⁴ AS, fond KUZOP, fasc. 16, zapisnik zaslišanja priče Franca Vajsa in drugih 10. 10. 1945.

⁶⁵ AS, fond KUZOP, fasc. 16, zaslihanje Antona Ropasa 25. 10. 1945.

sem zopet šla po bolnike, da bi jih odpeljala. Pri tem sem videla, da je dotični nemški vojaški zdravnik dodal k imenom posameznih bolnikov opombe, in sicer je pri vsakem bolniku, ki je bil določen za transport, napravil tri križce. Izjavil je, da bodo ti bolniki odpeljani na zdravljenje v nek kraj v Nemčijo. Takrat je določil 20 bolnikov za transport... Kmalu po njegovem odhodu so se pričele širiti govorice, da bodo te bolnike odpeljali ne na zdravljenje, pač pa zato, da bi jih pomorili. Vsled tega je zavladal med bolniki velik nemir. Dva izmed bolnikov, določenih za transport, sta vsled tega tudi pobegnila iz doma, ter se nista več vrnila... Prve dni junija je prišla nato posebna zdravniška komisija, v kateri je bil tudi dotični vojaški zdravnik, ki je prišel prvič. Ta komisija je nato pregledala samo one bolnike, ki so bili prvič določeni za transport. Komisija je ugotovila, da so vsi ti bolniki primerni za prevoz. Ker sta dva bolnika, kot omenjajo, pobegnila, enega pa je nemški zdravnik sam črtal iz seznama, jih je ostalo za prevoz še 17.«⁶⁶

V hiralnici v Vojniku pri Celju je bilo ob nemški zasedbi slovenske Štajerske 92 oskrbovancev. O njihovem pregledu je po vojni nekdanja usmiljena sestra Heladija Smolič kot priča izjavila tole:

»Ob zasedbi Spodnje Štajerske po okupatorski oblasti sem bila že v domu onemoglih v Vojniku. Kmalu potem so pričele v naš zavod prihajati različne komisije švabskih zdravnikov, ki so onemogle pregledovali in si delali nekake beležke. Predvsem so se zanimali za one, ki so bili duševno zaostali, in to ne glede na starost. Spominjam se, da sem bila ob nekem takem komisijskem pregledu navzoča in sem videla, kako so si člani te komisije zaznamovali bolnike, ki so bili pozneje odpeljani, in sicer je vsak izmed teh bolnikov v spisku dobil znak s križcem. Pri onih, pri katerih pa si niso bili na jasnem glede štadija bolezni, pa so pristavili vprašaje ali pomišljaje. Kdo in od kod so bili ti zdravniki, ne vem, glavno besedo je imel neki mlad človek, in kakor mi je pravila sestra Dominata [Kranjc — op. p.], je bil eden izmed zdravnikov, ki je pri nas pregledoval bolnike, tudi v Novem Celju.«⁶⁷

V hiralnicah v Ptujju in Muretincih je bilo po nemški zasedbi, ko je vodstvo teh zavodov prevzel Karl Matl iz Gradca, okrog 140 oskrbovancev. Že 9. aprila je v hiralnico v Muretincih prispel s svojim štabom neki nemški general, in ko so mu povedali, kakšen je to zavod, je nekdo iz njegovega spremstva pripomnil, da se bo to nehalo, ker novih oskrbovancev ne bo, ti pa bodo kmalu pomrli. Nemška civilna uprava si je res prizadevala, da bi čimprej ukinila oba zavoda.

V začetku junija 1941 je prispel v ptujsko hiralnico upravnik umobolnice v Feldhofu pri Gradcu dr. Begusch in sklical komisijo, v kateri so bili poleg njega tudi Karl Matl ter ptujska zdravnika dr. Wilhelm Blanke in dr. Willi Wessely. Ta komisija je vse oskrbovance ptujske hiralnice razdelila v tri skupine: v prvo je uvrstila tiste, ki so jih nato poslali v Muretince, v drugo tiste, ki so jih nato odpeljali v Vojnik, in v tretjo 58 oseb za »prevoz v Feldhof«, kar je pomenilo v smrt. V hiralnici v Muretincih pa je dr. Begusch kar

⁶⁶ AS, fond KUZOP, fasc. 16, zapisnik zaslišanja priče Terezije Toplak, Medlog 2. 11. 1945.

⁶⁷ AS, fond, KUZOP, fasc. 16, zapisnik zaslišanja priče Heladije Smolič, Vojnik 12. 10. 1945.

sam, brez komisije, določil 28 oseb za prevoz v Feldhof, in sicer tako, da je šel skozi sobe in s prstom pokazal na žrtve. Tudi od tistih, ki so jih prepeljali v Vojnik, so jih tam nekaj določili za smrt.⁶⁸

Od pregleda bolnikov in onemoglih v navedenih zavodih do odvoza posebej zaznamovanih za smrt ni minilo mnogo časa. Brž ko je komisija v seznamih zaznamovala bolnike in onemogle za smrt, je moralo strežno osebje žrtve posebej zaznamovati z nekimi številkami, in sicer deloma na levi roki in deloma na hrbtu. Zanimiva je o tem izpoved Dominate Kranjc iz umobolnice Novo Celje:

»Nekaj dni nato so prišli neki švabski strežniki, ki so čakali na prevoz bolnikov. Takrat je bilo določeno, da dobijo bolniki, ki ne pridejo v Feldhof, številke, in sicer so jim mislili prvotno številke z obližem pritrčiti na roke, in sicer tako, da so kar številko napisali na obliž. Ker pa bi bila dana možnost, da bi si bolniki te številke odstranili, so določili, da jim pritrđijo številke na hrbet v medplečje. To so delali omenjeni švabski strežniki. Ko sem enega strežnika vprašala, zakaj devajo bolnikom številke in pri tem pripomnila, da so nekateri še toliko pri razumu, da lahko izpovedo glede svoje osebe personalne podatke, mi je dotični strežnik odgovoril: »S temi ne bomo imeli nobenega posla več.«⁷⁰

V noči na 9. junij 1941 se je v slovensko Štajersko pripeljalo večje število praznih avtobusov, ki jih je upravljala t. i. »splošnokoristna družba z o. j. za prevoz bolnikov.« V umobolnico Novo Celje se jih je pripeljalo 13, v hiralnico v Vojniku 5, v hiralnico v Medlogu 1 in v hiralnico v Muretincih pri Ptuj 5 avtobusov. Strežno osebje, ki se je pripeljalo z avtobusi, je bilo v civilnih oblekah, na njihovih prstih pa so nekateri opazili srebrne prstane z mrtvaško glavo, kar pomeni, da so bili esesovci. Skoraj gotovo so bili iz morilskega oddelka, ki ga je za vse evtanazijske zavode vodil poročnik Christian Wirth. V umobolnici Novo Celje so na 12 avtobusov naložili okrog 390 bolnikov, določenih za usmrnitev v Hartheimu pri Linzu, v trinajsti avtobus pa so strpali 56 bolnikov, določenih za prevoz v umobolnico Feldhof pri Gradcu za nadaljnje zdravljenje. Umobolnico v Novem Celju so nacisti namreč ukinili še tisti mesec in v njej uredili bolnišnico za esesovce. Bolniki niso smeli s seboj vzeti ničesar. Malenkosti, ki so jih imeli v bolnišnici, tj. obleko in perilo, so jim odpeljali posebej. Vrednostne stvari, kakor ure, prstane, uhane, denar in drugo pa so strežniki, ki so se čez nekaj dni vrnili, odpeljali za žrtvami, verjetno v Hartheim pri Linzu. Neka priča je slišala, kako so bolniki, ki so jih nalagali na avtobuse, delali opazke, češ kaj bodo z njimi, saj so presuhi, da bi iz njihovih trupel izdelovali milo in podobno.⁷¹ Strežno osebje, ki se je pripeljalo iz Hartheima, je bilo z bolniki in onemoglimi zelo surovo. Ko so v Vojniku hotele usmiljene sestre bolnikom in onemoglim popraviti in urediti sedeže

⁶⁸ AS, fond KUZOP, fasc. 3, prijava komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev.

⁶⁹ AS, fond, KUZOP, fasc. 16, poročilo okrajnega narodnoosvobodilnega odbora Slovenske Konjice 23. 10. 1945. Ta podatek je temu dala nekdanja oskrbnica-prednica sirotišnice Lamprechtinum v Slov. Konjicah Sidonija Peterca.

⁷⁰ AS, fond KUZOP, fasc. 16, zapisnik zaslišanja priče D. Kranjc, Vojnik 12. 10. 1945.

⁷¹ AS, fond KUZOP, fasc. 16, zapisnik zaslišanja priče D. Kranjc, Vojnik 12. 10. 1945.

oziroma ležišča v avtobusih, so jih nemški strežniki kratkomalo odpravili s kretnjami, ki so dale razumeti, da se za te ljudi itak ne bodo več brigali in da jih bodo odpeljali v neko negotovost ne pa zato, da bi jim izboljšali postrežbo. »Švabski strežniki so dali s svojimi izjavami razumeti, da bodo onemogle kratkomalo uničili.«⁷² V hiralnici Medlog pri Celju so bili bolniki »večinoma vsi zelo nervozni in niso hoteli iti v pripravljeni avtobus, tako, da so morali strežniki nekatere s silo odpeljati v avtobus.«⁷³

Nekateri svojci so še tisti dan izvedeli, da bodo bolnike odpeljali iz bolnišnice in hiralnic. Neka mati iz Braslovč je takoj pohitela v Novo Celje, da bi hitro odpeljala svojega sedemnajstletnega sina domov, vendar ni uspela. Videla je le, kako so ga odpeljali z avtobusom.⁷⁴ Neki oče pa je v Slovenskih Konjicah, kjer so ustavili avtobus, da so vanj orožniki pripeljali tri bolnike iz tamkajšnje hiralnice Lamprechtinum, v avtobusu videl tudi svojega tridesetletnega sina, ki so ga peljali iz Novega Celja v Hartheim.⁷⁵

Tistega dne, 9. junija 1941, je 23 avtobusov odpeljalo na železniško postajo Špilje (Spielfeld) okrog 583 žrtev nacistične »evtanazije«, 1 avtobus pa je tudi tisti dan ali pa čez dan ali dva odpeljal bolnike v Feldhof pri Gradcu. Tja so morali kmalu tudi zdravniki in nekateri drugi do tedaj zaposleni v Novem Celju.⁷⁶ V Špilju je žrtve čakal poseben vlak, sestavljen iz osebnih vagonov, ki jih je odpeljal proti železniški postaji Schwarzwald pri Linzu. Tistih nekaj slovenskih strežnikov, ki so bolne in onemogle smeli spremljati do Špilja, se je od tam vrnilo v Novo Celje. Z železniške postaje Schwarzwald so žrtve prepeljali v t. i. deželni zavod Hartheim. Nekdanji bolniški strežnik Franc Vajs je kot priča po vojni izpovedal, da je imel priliko v Feldhofu govoriti z osebjem v Feldhofu, ki je govorilo z bolniki, ki so prišli iz Schwarzwalda. Ti so pripovedovali, da so iz Schwarzwalda prevažali v zaprtih avtomobilih bolnike v Hartheim. Ko so prišli v Hartheim, so jih spravili v neko dvorano, kjer so se morali bolniki sleči, češ, da bodo kopani. Tisti bolnik, ki je to izpričal, pa je bil medtem ko bi se morali sleči, poklican pred neko komisijo, ki ga je zopet napotila iz Hartheima nazaj in se je pripeljal z istim avtomobilom nazaj v Schwarzwald, od koder je bil izpuščen na svoj dom v bližini Gradca.«⁷⁷

Približno tako kot je Francu Vajsu o uničenju bolnikov pripovedoval neki očividec, ki bi tudi sam kmalu postal žrtev nacistične »evtanazije«, so v Hartheimu nacisti storili z duševnimi bolniki in telesno onemoglimi ljudmi iz slo-

⁷² AS, fond KUZOP, fasc. 16, zapisnik zaslišanja priče H. Smolič, Vojnik 12. 10. 1945.

⁷³ AS, fond KUZOP, fasc. 16, zapisnik zaslišanja priče T. Toplak, Medlog 2. 11. 1945.

⁷⁴ AS, fond KUZOP, fasc. 16, zapisnik zaslišanja priče J. J., Braslovče 28. 10. 1945.

⁷⁵ AS, fond KUZOP, fasc. 16, zapisnik zaslišanja priče A. E., Konjice 21. 10. 1945. »Šele potem, ko so nekega dneva peljali z avtomobili umobolne skozi Konjice, sem videl mojega sina, ko je bil tudi med umobolnimi. Kam so jih peljali, jaz ne vem.«

⁷⁶ AS, fond KUZOP, fasc. 16, zapisnik zaslišanja priče dr. D. Tomažiča, Ljubljana 13. 10. in 6. 12. 1945; zapisnik zaslišanja Franca Vajsa in drugih, Novo Celje 10. 10. 1945.

⁷⁷ AS, fond KUZOP, fasc. 16, zapisnik zaslišanja priče F. Vajsa, Novo Celje, 10. 10. 1945.

venske Štajerske. Svojci žrtev nekaj časa niso vedeli, kaj se je zgodilo z njimi, mislili so pač, da so jih le prepeljali v bolnišnico za duševne bolezni Feldhof pri Gradcu. Spraševali so upravo te bolnišnice, vendar jim je ta odgovarjala »da bolnik ni bil prepeljan v umobolnico Feldhof, ampak v umobolnico Hartheim (Niederhardt) v Avstriji.«⁷⁸ Nekateri so nato poizvedovali za svojci v Hartheimu, od koder so dobili sporočilo, da so bili svojci prepeljani tja na temelju navodil državnega komisarja za državno obrambo in da jih ni dovoljeno obiskovati in da uprava zavoda ne bo odgovarjala niti na pismena niti na telefonska vprašanja.

Ta odgovor je bil za vse enak, razen naslova prejemnika in imena ter sorodstvenega stanja žrtve. Glasil se je takole:

»Sporočamo Vam, da je bila Vaša hči

Theresia Skoberne

na temelju ministrske odredbe po navodilih gospoda komisarja za državno obrambo prepeljana v naš zavod.

Iz razlogov, ki so v zvezi z državno obrambo, niso dovoljeni obiski in iz enakega razloga ni telefonskih informacij.

Če bi prišlo do morebitnih sprememb glede stanja pacienta(ke) ali glede odrejene zapore obiskov, bomo to čimprej sporočili. Več dela, ki nam ga je povzročil in naložil ta ukrep, nas sili, da Vas vljudno prosimo, da več ne sprašujete.«⁸⁰

V drugi polovici junija 1941 pa so svojci žrtev že dobili pismena uradna obvestila o smrti, ki jih je podpisal neki Sefer. Obvestilom so bile priložene kopije mrliških listov s podpisom Stauda. Čeprav so bila ta sporočila enaka razen prvega odstavka, je bilo napisano vsako posebej s pisalnim strojem. Sporočila se glasijo:

»Obžalujemo, da Vam moramo sporočiti, da je bolnik Mihael Teras danes umrl zaradi vnetja srednjega ušesa in sinusne tromboze. Premestitev v naš zavod pomeni vojni ukrep in je bila iz vzrokov, ki so v zvezi z državno obrambo.

Ker je naš zavod samo prehodni zavod za tiste bolnike, ki so določeni za drugi zavod v naši okolici, ter so tukaj izrecno samo za ugotovitev nosilcev bacilov, ki so kot je znano, vedno pri takšnih bolnikih, je pristojna krajevna policijska uprava Hartheim zato, da bi onemogočila izbruh in prenašanje nalezljivih bolezni, sporazumno s pristojnimi uradi, odredila daljnosežne zaščitne ukrepe in je po 22. členu odredbe o zatiranju nalezljivih bolezni odredila upelpitev trupla in razkuženje zapuščine. V tem primeru ni potrebna izjava, o soglasju sorodnikov itd.

⁷⁸ AS, fond KUZOP, fasc. 16, zapisnik zaslišanja priče dr. D. Tomažiča, Ljubljana 13. 10. 1945.

⁷⁹ AS, fond KUZOP, fasc. 16, poročilo komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo, podružnica za severovzhodno Slovenijo v Mariboru, ekspozitura Celje 20. 12. 1945.

⁸⁰ AS, fond KUZOP, fasc. 16, gradivo o žrtvi Tereziji Skoberne iz Mišidola pri Jurkloštru.

Zapuščina, ki je bila v neposredni lasti umrlega, ostane po razkuženju tukaj, ker v prvi vrsti služi za nadomestilo za tistega, ki plača stroške bivanja v zavodu.

Ob tej priliki se Vas dovoljujemo opozoriti na to, da se poškodbe zapuščine, ki nastanejo pri razkuženju, zaradi močnih sredstev, čestokrat ne dajo preprečiti in pogostokrat tako pošiljanje kakor tudi posredovanje odločbe o izročitvi zapuščine vzamejo več časa in povzročajo več stroškov, kakor pa je to vredno. Zato Vam predlagamo, da se odrečete zapuščini, tako da bi jo mi v primeru poškodbe dali na voljo nacionalno-socialistični dobrodelni organizaciji, v drugem primeru pa brez sodnega sklepa plačniku stroškov.

Če želite žaro pokopati na nekem določenem pokopališču — izročitev je brezplačna, Vas prosimo, da nam to sporočite in pošljete izjavo o soglasju pristojne pokopališke uprave. Če pa nam le-te v teku 14 dni ne pošljete, bomo dali žaro pokopati drugje; mi bomo tudi menili, da se odrekate zapuščini, če v enakem času o tem ne bomo dobili od Vas nobenega sporočila.

Prilagamo dva mrliška lista, za morebitno predložitev pristojnim oblastem.⁸¹

Besedila sporočil so v Hartheimu večidel napisali po enem vzorcu, seveda razen začetka. Tu in tam so dodali kak stavek, v nekem pismu npr. to, da so morali obleko uničiti zaradi ponesnažitve. Pri nekaterih sporočilih so izpustili odstavke o zapuščini.

V sporočilih o smrti bolnikov v t. i. deželnem zavodu Hartheim pri Linzu so kot datum smrti navedeni dnevi od 20. junija do 2. julija 1941, in sicer v zgodnjih jutranjih urah, kot vzrok smrti pa možganska kap, epilepsija, gripa in sepsa, akutno vnetje ledvic, pljučnica, griža, furnukuloza, absces na licu, zlom in emoolija, vnetje srednjega ušesa in sinusna tromboza.⁸² Svojci nekaterih usmrčenih bolnikov so po prejemu sporočila o smrti res zahtevali žaro z njihovim pepelom in so jo tudi dobili.⁸³ V nekem primeru je uprava t. i. deželnega zavoda Hartheim razmeroma pozno, šele 24. septembra 1941, sporočila svojcem o smrti, češ da ji ni bil znan naslov. Povedala je, da so žaro izročili novemu žarnemu pokopališču v Steyru in jo pokopali v skupni niši št. 1.⁸⁴ Po vojni so svojci nekaterih žrtev nacistične »evtanazije« izjavljali, da iz Hartheima niso dobili nobenega sporočila o smrti svojega sorodnika.

Svojci žrtev dolgo časa niso vedeli nič zanesljivega o tem, kako so umrli njihovi sorodniki. Na območjih, kjer je bilo več žrtev nacistične »evtanazije«, so svojci ugotavljali skupno usodo, tj. hitro smrt bolnikov in onemoglih, in enakost sporočil o smrti. Začeli so dvomiti, da so umrli naravne smrti in misliti, da so jih nacisti pokončali s silo. Širila se je bojazen, da se utegne tako zgoditi z vsemi umobolnimi in onemoglimi, zlasti pa s tistimi, ki so bili v

⁸¹ AS, fond KUZOP, fasc. 16, sporočila deželnega zavoda Hartheim o smrti posameznih bolnikov iz slovenske Štajerske.

⁸² Prav tam.

⁸³ AS, fond KUZOP, fasc. 16, izjava J. Jug iz Braslovč 28. 10. 1945, izjava M. Žmavc iz Šoštanja 22. 11. 1945; izjava A. Skornšek iz Gaberk pri Šoštanju 16. 11. 1945; izjava E. Kušnik iz Šoštanja 3. 11. 1945; izjava kraj. pov. NM Braslovče za S. Vaceja iz Orle vasi 30. 10. 1945.

⁸⁴ AS, fond KUZOP, fasc. 16, sporočilo o smrti F. Benetek, 24. 9. 1941; sporočilo o smrti Marije Koštomaj 7. 7. 1941.

umobolnici v Feldhofu pri Gradcu. Vendar je bilo nacistične evtanazije na Slovenskem kmalu konec.

Verjetno je Hitlerjev ukaz, naj prenehajo z evtanazijo, ko je Nemčija že začela vojno proti Sovjetski zvezi, imel za posledico to, da nacisti niso izvedli »evtanazije« na Gorenjskem. Nekaj dni potem, ko so v Hartheim odpeljali žrtve iz slovenske Štajerske, je v Maribor (12. junija) in Bled (14. junija) prispel vodja firerjeve pisarne Philip Bouhler in v njegovem spremstvu so bili tudi Viktor Brack, Hederich in Blankenburg, torej tisti, ki so bili zadolženi za organizacijo in izvajanje nacistične »evtanazije«. Časopisi so sicer pisali, da njihov obisk velja obravnavi vprašanj šolske in izobrazbene literature. Verjetno pa smemo domnevati, da so prišli tja predvsem zaradi »evtanazije« ali tudi zaradi nje.⁸⁵ Je pa nemški okupator tisti čas poslal v smrt »starejše in bolne obsojenke z daljšimi zapornimi kaznimi ter duševno več ali manj defektne« iz ženske kaznilnice v Begunjah na Gorenjskem.⁸⁶ Ker nacisti niso mogli izvesti »evtanazije« na Gorenjskem, so nekaj duševnih bolnikov priključili k transportu slovenskih izgnancev, ki jih je odpeljal v Srbijo.⁸⁷

Svojci žrtev nacistične evtanazije v Sloveniji so šele nekaj mesecev po osvoboditvi zanesljivo zvedeli, da so njihovi sorodniki umrli nasilne smrti. Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo, podružnica za severovzhodno Slovenijo v Mariboru in njena izpostava v Celju sta šele oktobra 1945 začeli zbirati gradivo o nacistični »evtanaziji« v Sloveniji.⁸⁸ Spraševali sta svojce žrtev, osebje nekdanje umobolnice Novo Celje in hiralnic v Vojniku, Medlogu, Ptujju in Muretincih ter zbrali nekaj sporočil t. i. deželnega zavoda Hartheim pri Linzu in mrliških listov o smrti bolnih in onemoglih v tem zavodu.⁸⁹ Po tako zbranih podatkih so nastali grobi obrisi temne slike množičnega zločina nemškega okupatorja v Sloveniji nad okrog 583 duševnimi bolniki in telesno onemoglimi in Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo je 22. decembra 1945 o tem izdala posebno objavo.⁹⁰ Oktobra in novembra 1945 zbrano gradivo o nacistični »evtanaziji« v Sloveniji je še vedno edino in najpomembnejše gradivo o tem zločinu nemškega okupatorja na Slovenskem. Celovitejšo podobo o vsej nacistični evtanaziji pa si lahko ustvarimo na temelju gradiva I.

⁸⁵ Marburger Zeitung 12. 6. 1941, Kärntner Grenzruf 17. 6. 1941. Medtem ko je Marburger Zeitung govoril samo o Bouhlerjevem obisku, je Kärntner Grenzruf navedel imena štirih obiskovalcev z Bleda, vendar je namesto Blankenburg verjetno po pomoti zapisal kot Flankenburg.

⁸⁶ Dr. J. Grčar, Mučeniške Begunje, Ljubljana 1961, str. 9.

⁸⁷ Cvetko Kristan: Niso jim prizanesli. Tovariš 1951, str. 222.

⁸⁸ Šele 3. oktobra 1945 je vodja celjske izpostave Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo, podružnica za severovzhodno Slovenijo v Mariboru Mirko Lovrec poslal v Maribor prve podatke o nacistični »evtanaziji« bolnikov iz umobolnice v Novem Celju in predlagal: »Strežno osebje se sklicuje oz. se spominja nekaterih imen prepeljanih bolnikov in bi bilo treba sedaj svojce teh bolnikov zaslišati, da bi se ugotovilo, kolikor je govorca, ki se širi med narodom, da so bili umobolni iz Novega Celja po prevozu v Nemčijo usmrčeni, točna.« (AS, fond KUZOP, fasc. 16.)

⁸⁹ Največ zaslišanj in izjav ter dokumentov je bilo zbranih oktobra in novembra 1945.

⁹⁰ AS, fond KUZOP, fasc. 16. Glej o tem tudi kratek »zestavek nepodpisanega avtorja »Množični umor umobolnikov in hiralcev in zavodov na Štajerskem«, (5 str.), AS, fond KUZOP, fasc. 3.

procesa pred ameriškim vojaškim sodiščem v Nürnbergu in nekaterih procesov pred zahodnonemškimi porotnimi sodišči (Düsseldorf, Freiburg, Koblenz itd.) ter po literaturi, ki je uporabljala to gradivo.⁹¹

Sklep

Po začetku druge svetovne vojne je Hitler ukazal, naj v Nemčiji in zasedenih deželah začno izvajati »evtanazijo«, tj. ubijanje neozdravljivo bolnih in telesno onemoglih ljudi. Za ta sklep so bili odločilni vojnogospodarstveni razlogi in nikakor želja skrajšati neozdravljivo bolnim ljudem njihovo trpljenje. Po nekaterih podatkih naj bi v nacistični evtanaziji usmrtili več kot 70.000 bolnikov in onemoglih, po drugih pa celo več kot 100.000. Opravljali so jo v šestih glavnih in več posebnih »evtanazijskih« zavodih, od katerih je bil Sloveniji najbližji v Hartheimu pri Linzu na Avstrijskem. Organizacijsko so jo vodili iz firerjeve pisarne, strokovno pa iz IV. oddelka notranjega ministrstva v Berlinu, medtem ko so posamezne posle opravljali posebni, za to ustanovljeni oddelki, ki so jih skrili za lažna imena. Neposredni morilci, esesovski policisti, so pozneje svoj morilski posel opravljali na Poljskem in v tržaški rižarni.

Po nemški zasedbi Slovenije aprila 1941 so nacisti maja in junija 1941 izvedli »evtanazijo« nad duševnimi bolniki in telesno onemoglimi tudi v slovenski Štajerski. Dve »strokovni« komisiji, sestavljeni iz nemških in avstrijskih zdravnikov, sta v omobolnici Novo Celje in hiralnicah Medlog, Vojnik, Slovenske Konjice, Ptuj in Muretinci pregledali nekaj stotin oseb in jih več kot petsto določili za uničenje. 9. junija 1941 so jih okrog 583 odpeljali v evtanazijski zavod Hartheim pri Linzu na Avstrijskem in jih med 20. junijem in 2. julijem 1941 tam pomorili.

Poleg drugih zločincev so pri tem zločinu sodelovali tudi nekateri nemški in avstrijski zdravniki. Zavestno ali slepo, ne glede na načela zdravniške znanosti in etike ter odgovornosti zdravniškega poklica, katerega pglavitna dolžnost naj bi bila reševati in ohranjati človeška življenja, so se ti zdravniki vključili v zločinsko delovanje nemškega fašizma.

Ni še znano, zakaj nacistična evtanazija spomladi 1941 ni v celoti zajela Gorenjske. Verjetno so jo pripravljali, pa jih je prehitel Hitlerjev sklep o njenem prenehanju v začetku poletja 1941.

THE NAZI »EUTHANASIA« IN SLOVENIA IN 1941

Summary

The author first gives a brief account, based on literature and published sources, of the Nazi »euthanasia«, i. e. the putting to death of the mentally ill and the physically debilitated in the German Reich. On the basis of the material collected after the war by the Commission for the investigation of the crimes of the occupiers and their collaborationists, he then proceeds to describe this crime committed by the Fascist occupiers in Slovenia in the spring of 1941.

⁹¹ Glej op. 3.!

After the occupation of Northern Slovenia, which the German invaders intended to annex legally to the German Reich, the German Fascists decided to put to death the mentally ill and the physically debilitated there, too. In May 1941, two special »professional« commissions of doctors (dr. Begusch, dr. Sorger, dr. Renno, and others perhaps) examined the patients in the mental hospital at Novo Celje, and the debilitated in the asylums for the aged at Medlog near Celje, Vojnik, Slovenske Konjice, Ptuj, and Muretinci near Ptuj. The majority of them were sentenced to »death out of pity«. On June 9, 1941, about 583 persons from Slovene Styria only were deported to the »euthanasial« institution Hartheim near Linz and all put to death by the beginning of July 1941. According to certain data, a number of elderly and sick women from the prison for women at Begunje, Upper Carniola, were put to death there as well, especially those sentenced to long imprisonment. It is not yet known, however, why the Nazi »euthanasia« in the spring of 1941 did not embrace the entire Upper Carniola.

PARTIZANSKI DNEVNIK 1944—1945

Marjeta Čampa*

UDK 07(497.12) »1944/1945«

Marjeta ČAMPA, Librarian, Institute for the History of Labour Movement, 61000 Ljubljana, Yu; THE PARTISAN JOURNAL 1944—1945
 The Partisan Journal was first issued in November 1943 as a military newspaper, becoming in the following year the organ of the Liberation Front for the Littoral and Upper Carniola. Its characteristics were great popularity and quality as well as regular publication even during the offensives of the occupying forces: it was a true journal, which is definitely a special case in the European Resistance Movement.
 Between November 26, 1943 and May 7, 1945, 234 cyclostyle numbers and 206 printed numbers were thus issued. Its successor is »Primorski dnevnik« (the Journal of the Littoral) issued in Trieste.

»Naš list ni namenjen zabavi in kratkočasju. Danes so resni dnevi in list služi resnim namenom. Je orožje, ki nam pomaga v našem osvobodilnem boju... Vodnik nam je, učitelj, hkrati pa verna slika našega življenja v vojski in na terenu, zrcalo naše velike dobe...«

France Bevk — »Naš tisk«, uvodnik 284. številke Partizanskega dnevnika, 27. oktobra 1944.

Zgodovina lista 1943—1945

Partizanski dnevnik je začel izhajati kot glasilo Triglavske divizije NOVJ, ki so jo formirali v začetku oktobra 1943. leta in jo kasneje imenovali XXXI. divizija. Prva številka je izšla 26. novembra 1943 v 400 izvodih razmnoženih na ciklostil v vasi Zakriž nad Cerknem. V I. letniku je izšlo do konca 1943. leta 34 števil.¹

* Marjeta Čampa, bibliotekar, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, Trg osvoboditve 1.

¹ Vprašanje začetka izhajanja dnevnika je še odprto. Prvi je opozoril na ta problem dr. Joža Vilfan v predgovoru h xerografirani izdaji Partizanskega dnevnika 1975. Drugi avtorji navajajo samo svojo verzijo in ne odpirajo dileme. Jože Krall v Partizanskih tiskarnah na Slovenskem — Primorske tiskarne — Ljubljana, Partizanska knjiga 1973 na 82. strani trdi, da je dnevnik izšel 26. novembra 1943 v vasi Jesenica pri Orehku na Šentviški planoti. Andrej Pagon-Ogarev in Stanko Petelin-Vojko pišeta, da je list začel izhajati že konec oktobra 1943 v Vojkovi brigadi; to je pripovedoval tudi takratni brigadni komisar Henrik Zdešar. Marjan Tepina in ostali omenjajo Zakriž nad Cerknem kot kraj izhajanja. Tudi Primorski dnevnik navaja v svoji glavi Zakriž in datum — 26. novembra 1943.

Pobudniki lista so bili člani propagandnega odseka divizije, ki so izdajali dnevne radijske vesti, še posebej France Vreg-Mile in Edvard Kokolj-Martin; ta dva sta tudi izbrala ime za novo glasilo — Partizanski dnevnik. Tretji član uredništva je bil v tem času inž. Marjan Tepina.

Nastala je vojaška ciklostilna tehnika, ki je kar na pohodih in med boji razmnoževala list ne le za borce, ampak tudi za civilno prebivalstvo Primorske in Gorenjske. Borci so ga širili v teh krajih, saj je tu bilo njihovo operacijsko območje. Osrednji partizanski listi so bolj poredko prihajali semkaj, vojaških glasil ni bilo veliko in tako je postal Partizanski dnevnik izredno priljubljen pokrajinski list, ki je objavljajl tudi krajevne novice in prispevke borcev. S tem je veliko pripomogel k zbližanju in tesnemu sodelovanju med primorskim ljudstvom in narodnoosvobodilno vojsko.

Tedanji komandant IX. korpusa NOV in PO Jugoslavije Lado Ambrožič-Novljan je spoznal pomen dnevnika in ga je zato spremenil v glasilo IX. korpusa (od številke 43 do 142 — to je v času od 14. februarja do 31. maja 1944). List so razmnoževali v stalni vojaški tehniki, ki jo je organiziral Drago Kuralt (to je »tehnika Drago« nad Cerknem). Dnevna naklada je narasla na 1000 izvodov. Novi urednik je postal Jurij Štante-Juš. Priljubljenost in politični pomen lista sta rastla, organizirana je bila široka dopisniška mreža, vodilni politični delavci so vanj pisali direktivne članke; zato so ga s 1. junijem 1944 spremenili v glasilo OF za Primorsko in Gorenjsko.

Medpokrajinski propagandni odsek za Slovensko primorje in Gorenjsko je v soglasju s štabom IX. korpusa imenoval novo uredništvo: glavni in odgovorni urednik je bila Milena Mohorič (za politični del), Jurij Štante-Juš (za vojaške zadeve), France Vreg-Mile (sourednik gradiva iz vojske in terena), Edvard Kokolj-Martin (pomožni urednik pri IX. korpusu), France Štiglic-Tugo (pomožni urednik za Gorenjsko). Kar šest ciklostilnih tehnik (med njimi »Drago«, »Nanos« in »Jelenk«) je razmnoževalo list, ki je imel visoko naklado od 4.000 do 5.000 izvodov. Zato je štab IX. korpusa razmišljal o tiskani izdaji v svoji mali tiskarni »Julij 63« (v grapi Govcu pod Gorenjo Trebušo), a za kaj takega je bilo v začetku premalo črkovnega gradiva. Vodja Pokrajinske tehnike KPS za Slovensko primorje Ciril Lukman-Anjo je potem računal, da bo lahko nova partizanska tiskarna »Slovenija« prevzela to delo že v začetku septembra 1944. Zaradi različnih težav se je njeno obratovanje zavleklo in tako so natisnili prvo številko (235.) v noči od 4. na 5. september 1944 (dve strani, format 35 × 25 cm) z naklado 4.000 izvodov vendarle v tiskarni »Julij 63«. (Tiskarna je nekaj dni prej dobila novo konspirativno ime »Doberdob«, vodil jo je Lucijan Jakulin-Julij, a je iz varnostnih razlogov prenehala z delom 20. septembra).² Avgusta je postal odgovorni urednik lista kapetan Lev Modic, ker je Milena Mohoričeva odšla na Dolenjsko.

18. septembra 1944 je tiskarna »Slovenija« že lahko prevzela v delo 248. številko dnevnika (štiri strani, format 35 × 25 cm) in v dotedanji nakladi 4.000 izvodov. Tiskarna je bila tehnično dobro opremljena in skrita v grapi pod Ogalci pri Vojskem. Vodil jo je Rado Čenčič-Mitja. Kolportaža dnevnika in druge literature ni potekala brez težav, četudi sta bili Primorska in Gorenjska dobro povezani med seboj: z vodjem Pokrajinske tehnike KPS za Slo-

² Krall Jože: Partizanske tiskarne na Slovenskem, II. Primorske tiskarne, Ljubljana, Partizanska knjiga 1973, str. 82—86; 121, 137, 143 in 168.

vensko primorje, Cirilom Lukmanom-Anjom sta usklajevala kolportažo lista Ivan Golc-Stanko na Gorenjskem in Tone Baloh, vodja kolportážnega oddelka Pokrajinske tehnike. 1.000 do 1.500 izvodov Partizanskega dnevnika je prihajalo na gorenjski naslov »OK tehnika Škofja Loka« (kasneje »Darja« preko kurirskih postaj 11-G oziroma P-35).³

Za temi skromnimi podatki je skrita izredna požrtovalnost zavednega primorskega ljudstva. Papir, tiskarske potrebščine, celo stroje in vse drugo je uspešno nabavljal posebni nabavni oddelek Pokrajinske tehnike KPS za Slovensko primorje; oskrboval ni le primorskih partizanskih tiskarn, ampak tudi osrednje partizanske tiskarne na Dolenjskem. Nabavljali so v Trstu, Gorici, severni Italiji, celo v Milanu; imeli so skrita skladišča, od koder so razvažali ali nosili material v skoraj nedostopne tiskarne. Kurirji so raznašali tisk po Slovenskem primorju in Beneški Sloveniji ter po Gorenjski.

26. septembra 1944 je prišla v uredništvo Partizanskega dnevnika Živa (Nada Dragan?) iz Odseka za informacije in propagando Zapadnoprimorskega okrožja.⁴ Štiri dni kasneje, 30. septembra pa je Pokrajinski odbor OF za Gorenjsko (zanj Bogdan Osolnik) javil Pokrajinskemu odboru OF za Primorsko, da bo Franc Žen, dosedanji član odseka za informacijo in propagando »začasno zastopal naš odsek v redakciji Partizanskega dnevnika, dokler ne dobimo za to druge stalne moči.«⁵ Po Modicovem odhodu je 276. številko (19. okt. 1944) pripravil novi urednik, predsednik PNOO za Slovensko primorje, pisatelj France Bevk, ki je ostal na tem mestu do 24. novembra 1944, nakar ga je zamenjal dr. Danilo Milič; radijska poročila je sprejemal inž. Milan Kovačič-Izidor.⁶ Razmišljalo se je še o novih sodelavcih, kar razberemo iz kopije dopisa tovarišici Joži (Lidiji Šentjurčevi) 23. novembra 1944: »Tovariša Milič in Martin, ki opravljata sedaj posle urednika sta predlagala, da bi čimpreje pritegnili v redakcijo tovariša Dušana Fortiča, tiskovnega referenta pri propagandnem odseku IX. korpusa, že starejši sodelavec dnevnika ter tovariša Stanka, urednika Dnevnega vestnika pri Srednjeprimorskem okrožju.«⁷ France Vreg-Mile navaja med sodelavci-uredniki še Sašo Štepiharja in Jožeta Smoleta.⁸ Že 18. oktobra je PNOO sporočil Podružnici Tanjuga za Slovenijo, »da vodi podružnico Juš Štante — dosedanji vodja dopisniškega oddelka pri Partizanskem dnevniku«,⁹ kar je objavil tudi dnevnik v 275. številki.

V ofenzivi aprila 1945 je bil Danilo Milič ranjen, Edvard Kokolj-Martin je padel, zato je uredniške posle prevzel Lado Pohar-Damjan.¹⁰ Andrej Pagon-

² V »Doberdobu« so dnevnik ročno stavili: Marjan Porenta-Miško, Janez Lajevvec, Zdenko Špacapan, tiskarski vajenec Stane Kovač in tiskarski strojnik Boltežar Gorup; stroj je poganjal Peter Cvek, vlagalki sta bili Francka Štrukelj in Emilija Lutman-Milica.

⁴ F 587 — Okrožni odbor OF za Zapadno Primorsko 5. okt. 1944 in Lev Modic: Partizanski dnevnik, spominska izdaja Partizanskega dnevnika 18. maja 1947, str. 2. Aprila 1945 je Živa dopisnik Tanjuga za Zapadnoprimorsko okrožje, kar je razvidno iz arhiva — F 555.

⁵ F 541 POOF — PNOO za Primorsko Slovenijo in ustni vir Lev Modic.

⁶ Krall, n. d., str. 165 in 173.

⁷ F 541.

⁸ Partizanski dnevnik, posebna izdaja 4. sept, 1963, 1. štev., str. 2. Pozdrav s borbem — intervju s Francetom Vregom-Miletom.

⁹ F 541.

¹⁰ F 541 — 28. 4. 1945.

Ogarev se spominja v svojem prispevku, da ga je 26. aprila 1945 POOF za Slovensko primorje določil skupaj z Nado Dragan-Živo za pomoč pri uredništvu Partizanskega dnevnika.¹¹ Rado Bordon pa je v nekrologu v spomin dr. Dušanu Savniku mimogrede omenil: »bil je tudi urednik Partizanskega dnevnika za osvobodeno Primorsko«.¹²

Delovni pogoji za sodelavce in tiskarje niso bili lahki, a so ti rabili sorazmerno le kratek čas, da je bila številka gotova: podnevi so stavili, ponoči tiskali in zjutraj so jo kurirji že raznašali! Da bi razbremenili tiskarno »Slovenijo«, je januarja 1945 ponovno začela obratovati tiskarna »Doberdob« tokrat pri Stopniku ob Idriji. V začetku jo je vodil Stane Cimperman, nato Janez Lajevc. Tu so tiskali tudi list za italijansko prebivalstvo *Il nostro avvenire*. Zaradi prezaposlenosti tiskarjev je Partizanski dnevnik s 1. januarjem 1945 izhajal le šestkrat tedensko, vsak dan razen ponedeljka. List je zašel tudi v finančne težave, zato je bil osnovan *tiskovni sklad*.

V 3. številki dnevnika (4. januarja 1945) je na 2. strani objavljeno, da so tiskovni sklad osnovali žene iz Lokovca in zbrale prvih 150 lir. V arhivu Propagandne komisije pri POOF za Slovensko primorje zasledimo dopis Janeza Stanovnika (že 28. dec. 1944), da naj vse propagandne komisije »poverijo iz svoje srede enege od tovarišev, ki bi še posebej odgovarjal za Tiskovni sklad Partizanskega dnevnika. Najbolje je, če za to odgovarja tovariš vodja oddelka za kolportažo. Zavedajte se, da zavisí od Tiskovnega sklada to, če bo mogoči Partizanski dnevnik tudi v bodoče redno izhajati, ker nam primanjkuje denarnih sredstev«.¹³ Akcija se je hitro širila, saj so želeli, da bi list kljub povečanemu formatu znova izhajal na štirih straneh kot je objavila 5. številka dnevnika.

Res je 1. februarja 1945 dobil list še 3. in 4. stran. Nekaj dni kasneje je pisal Srečko Rihtar (v 32. številki dnevnika pod naslovom Trideseta daruje za Partizanski dnevnik): »ko so (borci) videli, da ima uredništvo gotove gmotne težave so takoj pristopili k akciji in s tem dokazali, kako je med našo vojsko priljubljen Partizanski dnevnik... Darovali so vsi, prav vsi. Slovenci, Rusi, Italijani, Poljaki, Francozi. Ne zato, ker bi morali, temveč zato, ker se zavedajo važnosti našega osvobodilnega tiska in komaj čakajo na svoj priljubljeni dnevnik.« Zbiranje sredstev je bilo zelo uspešno o čemer so bili bralci sproti obveščeni. V 78. številki (13. aprila 1945) je zadnjič objavljena zbrana vsota in tako izvemo, da so v treh mesecih in pol zbrali skupno: 174.274,30 lir, 12.021,72 RM, 102 dolarja, 235 francoskih frankov, 146 rubljev, 43 zlotov, 362 kun in 20 belgijskih frankov.

Dopisniška mreža: Svojevrstna posebnost tega lista je razvejana mreža dopisnikov — domačinov. Njihova rubrika »Krajevne vesti« je bila izredno priljubljena. Zanimivo, da so v tistih časih prijele za pero tudi mnoge žene in dekleta! Andrej Pagon-Ogarev, ki je sam začel kot dopisnik in potem postal pravi novinar je takole opisal dopisništvo: »...Dopisniki in dopisnice Partizanskega dnevnika so bili člani rajonskih in krajevnih propagandnih odborov

¹¹ Andrej Pagon-Ogarev: Osvoboditev Tolmina, Tolminski zbornik 1975, str. 20 in Z Jelovice, Blegoša, Otlice in Predmeje v uredniške prostore na Trgu Goldoni—Primorski dnevnik, št. 119, 25. maja 1975, XXX, str. 13.

¹² Rado Bordon: Dr. Dušan Savnik, Delo, 21. junija 1975, XVIII, str. 2.

¹³ F 555 Propagandna komisija pri POOF.

OF. Svoje prispevke so dopisniki in dopisnice pošiljali po rednih kurirskih poteh na okrožje, v začku na OIP (odsek za informacije in propagando), kasneje pa na KAP (komisija za agitacijo in propagando). Pri Okrožnem odboru OF je bil pri komisiji za agitacijo in propagando vodja oddelka za dopisništvo tovariš z izkušnjami častnikarja, ali vsaj nekaj časa prej brigadni ali divizijski vojni dopisnik. Naloga vodje dopisništva je bila, da je po vsem okrožju — kjer jih še ni bilo — organiziral dopisnike in vodil dopisništvo.¹⁴

Pagon je ob tem obžaloval, da so se imena nekaterih dopisnikov izgubila in jih ni mogoče navesti; sicer pa je omenjal sodelavce kar s partizanskimi imeni (Marjetka, Iztok, Krajnik, Ljubka itd.). Tudi iz arhiva Okrožnega odbora OF za Zapadno Primorsko je lepo razvidna korespondenca novinarja in vodje dopisništva Ogareva z dopisnicami, kjer so navedena le njihova konspirativna imena (Bojana, Valeška, Vlasta, Milenka, Jasna, Ančka, Justi iz odseka za prosveto).¹⁵ Naj omenim še dva arhivska dokumenta in zapisa iz Partizanskega dnevnika, ki kažeta skrb za dopisnike: Branka Rožič iz Okrožnega narodno-osvobodilnega odbora za Vipavsko je 27. julija 1944 pisala POOF za Slovensko primorje: »... iz uredništva Slovenskega poročevalca in Partizanskega dnevnika so nam odgovorili na poslane dopise. To je naše dopisnikarje razveselilo in spodbudilo k nadaljnjemu delu.«¹⁶ Lev Modic je 20. avgusta 1944 pisal dopisnikom Partizanskega dnevnika: »Povdarjamo znova, vse naše delo mora biti aktualno, biti moramo na tekočem. Toda ne vzemite tega načela tako, da boste pisali samo parole, samo ponavljajoče se uvodnike, vsak članek, vsako kulturno delo sploh izraža nek odnos do življenja, neko odločitev v vprašanih, ki se družbi in človeku postavljajo v danem trenutku.«¹⁷

Lovro (Vladimir Čopič) je v 312. številki Partizanskega dnevnika v Bešedi dopisnikom sporočal: »V naše uredništvo prihaja vsak dan mnogo dopisov... V naše časopisje lahko piše vsakdo, komur je pri srcu naše delo in življenje naše domovine. Naloga stalnih dopisnikov je precej težavnejša, saj predstavlja jo nekako ljudski glas v najširšem pomenu besede, »... biti mora opora propagandi, prepričevati o pravičnosti boja, o idealih svobode in demokracije, aktualnih političnih problemih, pisati mora tudi o napakah, ki se pojavljajo (biciklizem, lov na zvezdice, družinska politika itd.)«.

Marica Čepe-Eva se je po vojni takole spominjala na dopisovanje: »Spet nabiram iz svoje partizanske torbe dopise za ‚Slovenko‘ in za ‚Partizanski dnevnik‘, ki so pisani z okorno, neveščo roko, in ki so vendar tako verna podoba boja, žrtev, ljubezni do rodne grude. Zbiram pa pesmi, kratke črtice in celo igre, ki so jih napisale žene v raznih tekmovanjih za mitinge.«¹⁸

Sik piše v 281. številki dnevnika (pod naslovom Organizirajmo dopisništvo — stopnjujmo propagando): »... Ljudsko dopisništvo, ki spada neposredno k organizacijskim nalogam komisije za agitacijo in propagando, mora postati prava ljudska tribuna, koder bo vsak državljan lahko svobodno izražal svoja politična mnenja in predloge...«

¹⁴ Andrej Pagon-Ogarjev: Dopisovanje za Partizanski dnevnik med NOB na Tolminskem, Tolminski zbornik 1975, str. 109—112.

¹⁵ F 587 — december 1944 in januar 1945.

¹⁶ F 555.

¹⁷ F 587.

¹⁸ Marica Čepe-Eva: Primorskim ženam v pozdrav! Partizanski dnevnik, slavnostna številka, Okroglica, 5. septembra 1953 str. 14.

Partizanski dnevnik je imel veliko dopisnikov, mnogi med njimi so se podpisovali le s partizanskimi konspirativnimi imeni.¹⁹

Proti osrednjemu svobodnemu ozemlju v severnem delu Primorske so se vrstile okupatorjeve ofenzive v juniju, juliju, oktobru, decembru 1944. leta in nadaljevale v februarju ter marcu 1945; zadnja ofenziva je bila najtežja in je dosegla svoj vrh 30. marca in 1. aprila. Tudi tiskarni »Doberdob« (pri Stopniku) in »Slovenija« sta bili v sovražnikovem obroču, vendar sta v strogi konspiraciji delali naprej; tudi dnevnik je izhajal, četudi z zamudo in nižjo naklado, saj je primanjkovalo papirja. Ena najlepše opremljenih številka je izšla v teh težkih dneh: posebna izdaja 4. aprila v počastitev prihoda Rdeče armade na slovenska tla. Material zanjo je bil že nekaj časa pripravljen, pa je kljub temu treba občudovati veliko požrtvovalnost tiskarjev v »Sloveniji«. Partizanska vojska je imela v ofenzivi hude izgube, precej ranjenih, ujetih in padlih, a se je uspela prebiti iz obročev. V bojih sta padla tudi sodelavca Partizanskega dnevnika, člana uredništva — Edvard Kokolj-Martin in šef propagandnega odseka pri štabu IX. korpusa Saša Štempihar; padel je tudi tajnik POOF za Gorenjsko Jaka Štucin-Cvetko. Del osebja iz »Slovenije« (domačini) se je umaknil proti Vipavski dolini in se v aprilu postopoma vračal, ko je bilo ofenzive konec. Tone Baloh je ponovno vzpostavil kolportажno mrežo.

Dogodki ob koncu vojne so se silno hitro vrstili, nemški okupator s svojimi sodelavci se je moral umikati. Glavnina IX. korpusa, predvsem XXX. divizija je prodirala proti Trstu, enote XXXI. divizije pa proti Tržiču in Gorici: 1. maja 1945 je jugoslovanska armada osvobodila ta mesta in se srečala z zavezniki. Tiskarni »Slovenija« in »Doberdob« sta delali vse do 1. maja: poleg drugih tiskov sta izšli redna in izredna izdaja Partizanskega dnevnika za praznik dela. Nato so se tiskarji in vodstvo Pokrajinske tehnike preselili: osebje »Doberdoba« proti Gorici, sodelavci »Slovenije« in vodstvo tehnike pa v Trst. (Iz ohranjenega seznama izvemo, da je bilo takrat v tiskarni »Sloveniji« 50 ljudi, v »Doberdobu« 24, v ciklostilnem oddelku 48, v Pokrajinski tehniki 53. Tako je 175 ljudi skrbelo za tiskano besedo na Primorskem). V Trst je prišlo tudi nekaj sodelavcev iz osrednjih tiskarn in Centralne tehnike KPS: skupaj so zasedli tiskarno italijanskega dnevnika Il Piccolo in natisnili tri številke Partizanskega dnevnika (eno posebno ter dve redni številki — 6. in 7. maja 1945). Natisnili so tudi italijanski list Il nostro avvenire.

Le teden dni kasneje — 13. maja 1945 — je izšla v Trstu prva številka Primorskega dnevnika v 30.000 izvodih; tako je Partizanski dnevnik dobil dostojnega naslednika! S tem se je že začelo novo poglavje v zgodovini slovenskega tiska v našem Primorju.

¹⁹ V prilogi je nepopoln seznam, ki je sestavljen po današnjih podatkih zlasti z ozirom na ilegalna imena. S pomočjo nekdanjih dopisnikov bi lahko vsaj delno izpopolnili seznam imen in ga objavili v 3. knjigi, ki bo zaključila ponatis celotnega (torej tudi ciklostiranega) Partizanskega dnevnika.

Tudi vidni politični in kulturni delavci ter znanstveniki so redno ali občasno sodelovali v listu. V obdobju 1944—1945 so se že podpisovali s polnimi imeni, naj tukaj navedem vsaj nekatere: Bevk France, Beltram Julij-Janko, Bratko Ivan-Andrej, Cajnkar Stanko, Duje Albin, Jakopič Albert, Kraigher Boris, Kimovec Franc-Žiga, Kardelj Edvard, Krese Leopold-Još, dr. Mikuz Metod, dr. Milič Danilo, Modic Lev, dr. Potočnik Miha, Seliškar Tone, dr. Joža Vilfan, Vodušek Božo, dr. Zwitter Fran, dr. Svetek Lev-Zorin, Štucin Jaka-Cvetko, Tomšič Vida, Zdešar Henrik in drugi.

Še nekaj besed o letošnjem 30-letnem jubileju Primorskega dnevnika: uredništvo lista je v 109. številki 13. maja na 1. strani objavilo članek v katerem je na kratko opisana njegova prehojena pot. Primorski dnevnik je tako dedič Partizanskega dnevnika in lista Edinost (ki so ga italijanski fašisti zatrli že 1928. leta). Jubilej bodo počastili s sprejemom v tržaškem Kulturnem domu 25. maja na katerega so iskreno vabljeni vsi »ki se kot naročniki, čitatelji, prijatelji in kot Slovenci čutijo navezane na Primorski dnevnik in bi želeli z nami slaviti.« V naslednjih majskih številkah dnevnika 110 do 119 so bile na prvih straneh objavljene številne čestitke, ki jih je list dobival od vsepovsod.²⁰

Spominske zapise ob jubileju so v 119. številki 25. maja prispevali sedajni in nekdanji sodelavci lista: Jože Koren, Ciril Šter-Čiro, Andrej Pagon-Ogarev, Božo Božič, Izidor Predan in Djuro Šmicberger. (O proslavi v Kulturnem domu v Trstu je izšlo troje obsežnejših poročil: v Primorskem dnevniku 27. in 28. maja — št. 120 in 121, v ljubljanskem Delu pa 26. maja v št. 121.) Sprejema se je udeležilo več kot tisoč ljudi, med njimi sodelavci lista, predstavniki manjšinskih organizacij ter italijanskega vsedržavnega novinarskega združenja in slovenskega političnega ter kulturnega življenja, predstavniki jugoslovanske Zveze novinarjev, slovenske zveze novinarjev (ter drugih republik in pokrajin), jugoslovanski generalni konzul v Trstu itd. Vsekakor to praznovanje ni pomenilo le prijetnega obujanja spominov ampak tudi veliko moralno zadoščenje za sodelavce in bralce Primorskega dnevnika ter za vso slovensko javnost.²¹

Po vojni so izšle v Sloveniji štiri izredne izdaje Partizanskega dnevnika: 18. maja 1947 (obnovitev tiskarne »Slovenije«), 5. septembra 1953 (množično zborovanje na Okroglici), 4. in 8. septembra 1963 (20-letnica primorske vstaje in srečanje v Cerknem) ter 3. junija 1964 (obnovljena partizanska bolnica »Franja«).

Izdaje niso bile zajete v xerografiran ponatis (1975), vendar zaslužijo, da jih malo podrobneje pregledamo. Vse so tematsko urejene in dokaj bogato opremljene s fotografijami, risbami in reprodukcijami. Spominska izdaja ob obnovitvi tiskarne »Slovenije« je izšla na 12 straneh, v formatu 4^o, brez navedbe izdajatelja oz. urednika; oblika glave skuša čimbolj posnemati medvojne izvode in vsebuje tudi citat Borisa Kraigherja, ki je nekak motto za vso številko: »Re-

²⁰ Čestitala so časnikarska združenja iz Italije in Jugoslavije, uredništva številnih jugoslovanskih dnevnikov, predstavniki izvoljenih italijanskih upravnih organov, slovenske ustanove, združenja in društva ter zasebniki; med njimi tudi predsednik Deželnega sveta Pittoni, predsednik Deželnega odbora Furlanije—Julijske Krajine Comelli, predsednik časnikarske zbornice dr. Soncini, Zveza novinarjev Jugoslavije, Društvo novinarjev Slovenije, Slovenski vestnik iz Celovca, Slovenska kulturno-gospodarska zveza iz Trsta, ravnateljstvo in uredništvo L'Unità, Slovensko gledališče iz Trsta, uredništvo Komunistična iz Beograda, Slovenska komisija KPI, vsedržavno združenje partizanov ANPI — Trst, uredniški odbor Naših razgledov, Primorskih novic, ljubljanskega Dela, mariborskega Večera. Čestitali so tudi: Ivan Renko, generalni konzul SFRJ v Trstu, Darko Marin, sekretar za informacije skupščine SR Slovenije, Ivan Potrč v imenu slovenskega pisateljskega društva, Viljem Černo v imenu društva »Ivan Trinko« iz Benečije, Ivan Baptista Obit v imenu nekdanjih partizanskih borcev iz Beneške Slovenije itd.

²¹ Primorski dnevnik — navedene številke, letnik XXXI, maj 1975, Delo, številka 121, letnik XVIII, 26. maj 1975.

šitev in osvoboditev vsega slovenskega naroda je samo v njegovi dosledni nasloniti na demokratične sile sveta.« Ta spominska izdaja ni le v Bevkovih prispevkih (uvodnik Partizanski duh in članek S poti v svobodo na straneh 1 in 11) ampak tudi v vrsti objav poudarila pomen partizanskega tiska: France Kimovec-Žiga je prispeval spominski zapis Prvič v »Sloveniji« (str. 2), Lev Modic je napisal kratek historiat Partizanskega dnevnika (str. 2), Maks Krmelj je opisoval kolportajo in priljubljenost lista na Gorenjskem (str. 10), nepodpisani novinar je objavil razgovor s tovarišico Lidijo Šentjurčevno (o pomenu narodnoosvobodilnega tiska na Primorskem — str. 3) in pisal o pionirjih svobodnega tiska na primorskih tleh med NOB (str. 6). Ponatisnjena je bila kratka, impresivna pripoved B-ja o konspiraciji V tiskarni (str. 12).²²

O nastanku in razvoju OF na Primorskem je pisal Branko Babič (str. 4 in 8), France Bevk o ljudski oblasti v letih 1943 do 1947 (str. 5—6), Julij Beltram-Janko je obudil spomine na osvobodilno borbo na Primorskem in na srečanje z Jožetom Srebrničem (str. 9), Mara Samsa je prispevala zapis iz bolnice »Franje« (Pričakovali so obisk — str. 12). Na 7. strani je objavil Franc Leskošek-Luka Dve srečanja z Vojkom (Jankom Premrlom), Tomo Brejc je opisal ustanovitev bataljona Simona Gregorčiča (str. 8), Albert Jakopič-Kajtimir pa probaj v spomladanski ofenzivi 1945 v Trnovskem gozdu (Prekrižani računi str. 1 in 7).

Ponatisnjene so še nekatere krajše stvari iz Partizanskega dnevnika 1943 do 1944, med njimi tudi Gorenjski junak Tonček (str. 10).²³ Omenim naj še objavo dveh kitic Kosovelove pesmi Godba pomladi (str. 6) in pesmi Pot do človeka (str. 9).

Likovna oprema je dokaj skrbna in jo sestavlja 14 fotografij, na 7. strani je reprodukcija Jakčeve portretne risbe Janka Premrla-Vojka.

Naslednja slavnostna številka Partizanskega dnevnika je izšla 5. septembra 1953 ob množičnem zborovanju na Okroglici; uredil jo je uredniški odbor (Roman Albreht, Lado Pohar in Jože Jelerčič), izdal pa Okrajni odbor Socialistične zveze delovnega ljudstva za Goriško, 48 strani, format 4°. Navedeno je tudi uredništvo Primorskih novic v Solkanu, ker je ta izdaja nadomeščala redno številko novic in so jo prejeli vsi naročniki (zato vsebuje tudi običajne časopisne notice in obvestila). Glava ima običajni napis, vendar brez citata. Osrednji del je gotovo zgodovinsko-politični, saj je bilo takrat zelo aktualno vprašanje Trsta in naše meje z Italijo (cona A in B), kar je bilo poudarjeno na samem zborovanju. Poleg Marinkovega govora na proslavi sodijo sem prispevki Joža Vilfana (Priključitev Primorske kot dejanje samoodločbe na 2. str.), Ivana Regenta (Zvestoba primorskega ljudstva socializmu na 5. str.) in Janeza Voljča (Nam ni svobode nihče podaril: tu je zajeta tudi kratka zgodovina brigad, ki so se borile na Primorskem — str. 24—29). J. P. je prispeval opis uspele akcije (Ognji na letališču pri Vidmu str. 36), Boris Mozetič je opisal svoja tržaška doživetja (Z radio postajo v Trst str. 42). Omenim naj še štiri spominske zapise na straneh 34—35 in 43—45): Avgust Špacapan-Strnad: 35 partizanov proti 21.000 Italijanov v borbi na Okroglici; Joško: Napad borcev »Soške« na Rabeljski rudnik; nepodpisani avtor — Črni vrh: primorski Turjak

²² Črtica je ponatisnjena iz 260. številke Partizanskega dnevnika in kasneje v spominski izdaji 1963. leta znova objavljena — 2. štev., 8. sept. 1963, str. 9.

²³ Prvič objavljeno v 307. štev. Partizanskega dnevnika.

in Bojan Držaj: S cvetjem v licih, s puško na rami domov so prišli. Marica Čepe-Eva je obujala spomine pod naslovom: Primorskim ženam v pozdrav! (str. 13—14).

O političnem delu na terenu na Primorskem v začetku NOB govori zapis Prva partijska konferenca v Renčah (str. 33). Objavljen je še en spomin na Jožeta Srebrniča (str. 13) in seznam narodnih herojev s Primorske (str. 14), Aleš Bebler se spominja razburljivih časov konspiracije (Bunker pri Barabonu str. 30—32), Ivan Bratko pa napada na Cerčno (Napad na Cerčno in žrtev sedeminštiridesetih str. 37—39). Nepodpisani prosvetni delavec se je spomnil na učiteljsko konferenco v Vitovljah (Slovenska šola na Primorskem se je obnovila med grmenjem topov in regljanjem strojnic str. 41—42).

Franc Rejec-Kuh je obujal svoje spomine na tiskarno »Slovenijo« (str. 41), nepodpisani avtor je toplo opisal Partizanski dnevnik (Bil nam je potreben kot vsakdanji kruh str. 40—41), iz 1944. leta sta dva ponatisa iz dnevnika na straneh 39 in 42.²⁴

Kulturni prispevek Primorske skozi stoletja je obravnaval nepodpisani avtor (Pomemben del slovenske kulturne tvornosti je vzniknil na Primorskem str. 20), prav tako je nepodpisan prispevek o turneji igralske skupine IX. korpusa v avgustu in septembru 1943 na 22. strani (Za nas je največje doživetje kadar nas obiščejo borci IX. korpusa). Dr. Stane Mikuž je pisal o spomeniški plastiki: Primorsko ljudstvo se oddolžuje padlim junakom (str. 21—22). Nepodpisan je ostal članek o pevskem zboru »Srečko Kosovel« na 23. strani.

Med teksti je objavljenih sedem znanih partizanskih pesmi Franceta Kosmača, Toneta Seliškarja, Jožeta Udoviča in drugih (str. 22, 23, 31, 36, 37, 46). Manj znana je Vislavova pesem, ki je ponatisnjena iz 23. številke Partizanskega dnevnika (Cerkljanskim žrtvam str. 38). Likovna oprema je zelo bogata: vsebinsko prevladuje, kar je razumljivo, vojni čas ne le v risbah, ampak tudi v fotografijah.²⁵

Posebna izdaja Partizanskega dnevnika 4. in 8. sept. 1963 (v dveh številkah, 8 in 12 strani, format 4^o) je izšla ob dvajsetletnici primorske vstaje in ustanovitve XXXI. divizije ter ob srečanju primorskih in gorenjskih partizanov v Cerknem. Šele iz druge številke (8. sept. 1963) je razvidno, da je dnevnik izdal Pripravljalni odbor za proslavo 20-letnice ustanovitve XXXI. divizije in uredil uredniški odbor: Ivan Jan (odgovorni urednik), Gregor Kocijan, Stane Petelin in Milko Štolfa; na tretji strani je omenjeno, da bosta ti dve številki izšli v nakladi 115.000 izvodov. Glava obeh številki Partizanskega dnevnika je tokrat poenostavljena, brez napisa, da je to glasilo OF, mesto tega je vstavljen tekst o posebni izdaji za dvajsetletnico itd. — Najprej nekaj pojasnil za prvo številko 4. sept.: Zgodovinski del je zastopan z intervjujem nekdanjega urednika Franceta Vrega-Mileta (str. 2) in s prispevkom Staneta Petelina-Vojka (Pred 20 leti je bila ustanovljena XXXI. divizija NOV in POJ, str. 3).

²⁴ Dr. Danilo Milič — Naše matere — Partiz. dnevnik štev. 311. Pismo matere tovariša Skalarja — Partizanski dnevnik štev. 305.

²⁵ Pokrajinski motivi in panorame naselij segajo od Vipave do Trsta in Kontovelja ter Gorice in Nove Gorice do Trente. Vsega je 50 fotografij, med njimi so 4 reprodukcije fresk Rika Debenjaka (prizori iz slovenske zgodovine, fašistična okupacija, NOB, kmetijstvo) in 2 posnetka partizanske spomeniške plastike Staneta Keržiča in reprodukcija tržaške številke dnevnika (3. maja 1945). 14 risb Franceta Slane (partizani) lepo dopolnjuje celotno opremo.

Ponatisnjenih je 8 prispevkov iz let 1944-45, od katerih je morda najzanimivejši opis akcije v Postojnski jami aprila 1944 in rubrika Iz naših krajev.²⁶

Na prvi strani je objavljena Minattijeva pesem Pohod.

V ilustracijo služi 12 fotografij.

V drugi številki (8. sept. 1963) se nanaša vrsta prispevkov in reportaž na pohod in srečanja septembra 1963; vmes je tudi humoristični »Partizanski dnevnik borca L. L.« in »Spet v partizanih«.²⁷

Narodnoosvobodilna borba je ilustrirana z Bevkovim spominom iz 1943. leta, ko je prišel iz goriških zaporov (Pa smo le dočakali, str. 9) in z odlomkom iz knjige Milka Štofe (Pod lipo v Kozani, str. 9) ter štirimi ponatise iz let 1944-45 (str. 8-10); zanimivo, da je med temi ponatise tudi kratka črtica B-ja V tiskarni!²⁸

Zadnja povojna izdaja Partizanskega dnevnika je izšla 3. junija 1964 na 8 straneh, v formatu 4⁰: izdalo jo je Turistično društvo v Cerknem, zbral in uredil Črtomir Šinkovec.

Ponatisov iz let 1943-45 sicer ni, je pa precej spominskega gradiva vezanega za Cerkno in bolnico »Franjo«, ki ji je ta izdaja tudi posvečena. Zanimiv je tudi zapis o znamenitih Primorcih (Prispevali so h kulturnemu, znanstvenemu in političnemu razvoju slovenskega ljudstva, str. 6-7) in odlomek iz eseja Cirila Kosmača (Dejanje edinega upanja, str. 4).²⁹

Letošnji ponatis tiskanih številk Partizanskega dnevnika³⁰ je del širše zasnovanega načrta, po katerem bi izšle vse številke dnevnika v faksimilirani izdaji od 26. novembra 1943. leta pa do osvoboditve, ko je izšla zadnja številka 7. maja 1945. Tako je izšlo 234 števil v ciklostilu in 207 tiskanih (oziroma 208, če štejemo semkaj tudi goriško izdajo 85. številke 27. aprila 1945).³¹

Med pripravami so se pojavile težave: vse ciklostirane številke niso ohranjene, njihov ponatis je tehnično zelo težko izvedljiv, format tiskanih številk ni enoten, 252. številka je verjetno ohranjena le v tipkopisu, primanjkovalo je finančnih sredstev. Tako je bila zamisel Goriškega muzeja letos delno realizirana ob finančni podpori Skupščine občine Nova Gorica in Ljubljanske banke ter njenih podružnic v Novi Gorici in Kranju. Družbenopolitični dejavniki severnoprimorskih občin in Zveza združenj borcev občine Nova Gorica so

²⁶ Srečko: Nad bencin, Partizanski dnevnik 1. maja 1944.

Franci Preis: Z godbo na juriš, Partizanski dnevnik 27. 4. 1945.

Drago: Trnovski junak. Partizanski dnevnik 18. 2. 1945.

Tank, Partizanski dnevnik 14. 7. 1944.

Iz Trsta so prišli, Partiz. dnevnik 29. 9. 1944; Skojevca Janko je izgubil nogo, Partiz. dnevnik 18. 10. 1944; Lojze Batič: Ognjeni krst brigade »Ratitovec«, Partiz. dnevnik 10. 2. 1945.

²⁷ Podpisani L. L. je humorist Lentov Lenč, s pravim imenom Lenart Baloh.

²⁸ Objavljenih je 16 fotografij, med njimi reprodukcija naslovne strani brošure Kokrškega odreda (sept. 1963).

²⁹ Opremo sestavlja 12 fotografij in reprodukcija risbe s tušem — Partizanska bolnica »Franja« Doreta Klemenčiča — Maja iz 1957. leta.

V prilogi je seznam sodelavcev in avtorjev vseh štirih izrednih izdaj Partizanskega dnevnika. Žal pa ni popoln, ker niso vsi prispevki podpisani.

³⁰ Partizanski dnevnik od 5. septembra 1944 do 7. maja 1945. Xerografirana izdaja Nova Gorica—Koper—Ljubljana, Skupščina občine Nova Gorica — Lipa — Partizanska knjiga 1975 (b. p).

³¹ Ciklostirane številke: 26. 11. 1943 — 5. 9. 1944, tiskane pa od 5. 9. 1944 do 7. 5. 1945. Tri posebne izdaje: 4. 4. 1945, in 1. ter 3. 5. 1945.

moralno podprli to delo; v prihodnje naj bi sledila izdaja ciklostiranih števil in posebna knjiga s pojasnili, opombami, seznami.

Letošnji ponatis ni povsem faksimilirana izdaja, saj so vse izdane v enotnem formatu 35 × 25 cm, za kar je bilo treba predvsem številke III. letnika (1945) pomanjšati. Upoštewane so bile tudi barvne izdaje nekaterih števil, če tudi ne v istem barvnem odtenku.

Zajeta je bila tudi 252. številka, ki je verjetno ohranjena le v tipkopisu: rekonstrukcija je namerno grafično drugačna, vrstni red prispevkov pa ni spremenjen.

Posebnost je dvojna izdaja 85. številke 27. aprila 1945 in je bila prav tako vključena v ponatis.

Enako so zajete vse tri priloge »Na gospodarski fronti«, ki so izšle v aprilu 1945 (poleg 79., 83. in 86. številke dnevnika).

Za ponatis so bili izbrani najboljše ohranjeni primerki iz štirih kompletov: I. in III. iz IZDG v Ljubljani, kompleta iz Muzeja ljudske revolucije v Ljubljani in iz Goriškega muzeja. Kljub temu tehnična kvaliteta posameznih števil varira, kar pa je razumljivo, če se zamislimo v tedanje izjemne pogoje dela.

Vsebina tiskanih števil Partizanskega dnevnika: od 5. septembra 1944 do 7. maja 1945

Leta 1944 so se postopoma uveljavile le-te rubrike:

Uvodnik, Mladinske vesti, Krajevne vesti (ki so bile zelo brane), Žena v borbi in delu, Iz sveta, Naš tisk, Iz naše vojske (kasneje Naša vojska), Drobne novice, Zrcalo naših napak, Najnovejše, Iz Jugoslavije (kasneje tudi Novice iz Jugoslavije oziroma Po Jugoslaviji).

V III. letniku. t. j. 1945. leta se je zmanjšal obseg lista in s tem tudi število rubrik. Krajevne vesti so se preimenovali v stalno rubriko Iz naših krajev (ki je bila zelo priljubljena), ostale pa so se pojavljale le občasno, kot na primer: Drobne vesti, Po svetu, Kratke vesti, Širom Jugoslavije, Junaki (oziroma junakinje) naše vojske.

Najvažnejše novice so večinoma objavljali na prvi strani.³²

Partizanski dnevnik je objavljali članke oziroma prispevke in citate iz sledečega tiska:

Slovenski poročevalec, Ljudska pravica, Dnevni vestnik, Novice, Naša vojska, V poslednji juriš, Slovenski partizan, Mladina, Naša žena, Borba, Glas, Politika, Jež, Vjesnik, Naprijed, Prosveta, Nova Jugoslavija, Omladina, Omladinski borac, Mi mladi, Jedinstvo mladih. Citirana sta tudi dva žepna časopisa: ZSM Črni vrh in ZSM Trst. Naveden je tudi tuji tisk: moskovska Izvestja ter Pravda, Komsomolska pravda, Slovani, Krasnaja Zvezda, revija Vojna in de-

³² Uvodnike je pisalo več sodelavcev, naj jih omenim (nekateri se niso podpisali ali pa le v skrajšani obliki in jih zato še ni mogoče navesti): dr. Joža Vilfan, Bogdan Osolnik, France Bevč, Lev Modic, France Kimovec-Žiga, dr. Danilo Milič, dr. Miha Potočnik, Janez Stanovnik, Henrik Zdešar, Drago Pahor, Miha Marinko, Jaka Štucin-Cvetko, Edvard Kokolj-Martin, Leopold Krese-Još, Mara Samsa, Marica Čepe-Eva, Ervin Dougan-Janez, Albin Dujc, Gorše Mirko—Iztok, Ignac Koprivec, Mitar Raičević, Vlado Šestan, Milovan Djilas (kot ponatis iz beogradske Borbe), Boris Kidrič (po Ljudski pravici), Saša Štampihar, Mavricij Borc-Simen, Mirko Bizjak, dr. Metod Mikuž, Valentin Močalov (iz sovjetskega tiska), Julij Beltram-Janko, Lado Pohar-Damjan, Vida Tomšič in Boris Kraigher.

lavski razred, brošura Rdeča armada; londonska časopisa (Observer in Sunday Times) ter Manchester Guardian, bolgarska lista Raboče delo ter Izgrev, italijanski L'Unità.

Dnevnik je črpal novice iz poročil: RSJ, Radio Beograd,³³ Radio Osvobodilna fronta,³⁴ Radio London in Radio Moskva.

Pri svojem delu so citirali tudi agencijska poročila TANJUG in TASS ter Reuterja.

Partizanski dnevnik je bil prvenstveno osredotočen na dogajanja na Primorskem in Gorenjskem, kar je razumljivo; poročal pa je tudi o dogodkih na Štajerskem (štev. 262, 293, 297, 303, 319, 326, 331, 338, 13) in na Koroškem (štev. 308, 310, 318, 347, 41), enkrat je pisal tudi o Prekmurju (štev. 285). Dnevnik je skušal informirati tudi o dogodkih na Notranjskem (štev. 321, 323, 34, 35) in na Dolenjskem (štev. 35, 39), v 314. številki je posegel v Belo Krajino.

Ljubljana in življenje v njej je opisano v številkah: 262, 323,³⁵ 54, Zagreb se pojavi v številkah 323., 336., 50., Beograd pa v 299., 330., 340., 348. O naših ljudeh v Bariju je dnevnik pisal dvakrat: v 11. in 14. številki, o naših ljudeh v Ameriki so pisali sodelavci oziroma so novice povzeli po Naprijedu (259., 263., 270., 327. številki). Vesti o naših rojakih na Sardiniji in Korziki so objavile številke 331. in 72.

Dnevnik je skušal dati svoji vsebini jugoslovanski okvir in je zato dokaj pogosto pisal o dogajanjih drugod po Jugoslaviji: Srbija se pojavlja v številkah: 297, 314, 332, 347, 11, 14, 28, 34, 36, 39, 55, 56, 79, 82; Črna gora: 349, 7, 9, 83; Makedonija: 270, 303, 328, 329; Hrvatska, Hrvatska Istra in Dalmacija ter Slavonija, Lika: 345, 330, 313, 70, 62, 31, 60; Bosanska Krajina 336., 316., in 41. številki; Vojvodina: številki 312, 54; Banat 349. številki.

Preseneča tudi, da je dnevnik uspel zelo izčrpno informirati o dogajanjih v Evropi v tem času. Pogosto zasledimo opis življenja, obnove, šolstva, znanosti in kulture ter vere v Sovjetski zvezi, življenjskega utripa Moskve itd.: številki 261, 267, 295, od 308 do 349, nato zopet od 33. številki do 77. Dokaj pogosto in obširno so bili bralci obveščeni o dogodkih na Poljskem, v Bolgariji, Romuniji, na Češkoslovaškem, v Albaniji in Grčiji: št. 249, 263, 269, 298, od 308 do 340 in 1, 9, 12, 19, 31—37, 53—63 in 85. številki.

Sorazmerno manj je daljših člankov o dogodkih v Italiji, Avstriji, na Madžarskem ter v Nemčiji sami: številki 336 in 346, 28—41 in 50—79. O nemških koncentracijskih taboriščih naj omenim tri izčrpnjša poročila v številki 70, 83 in 87.

Skoraj nas preseneča, da zasledimo daljše informacije iz držav, kot na primer Francije, Španije, Turčije, Belgije, Litve v številki: 300—307 in 331 do 344.

³³ V 3. številki 4. januarja 1945 je izšlo obvestilo, da začne s tem dnem oddajati Radio Beograd na srednjem valu 437,3 m od 7,00 do 9,30, od 12,00 do 14,00 ter od 17,00 do 21,00 ure.

V 88. številki 6. maja 1945 je sporočilo, da bo začel Radio Trst znova oddajati ob 20,00 uri.

³⁴ V številkah 263—265, 269—270 in 276 je objavljen poziv naj bralci poslušajo ROF na valu 45 m ob 9,00 in 21,00 uri.

³⁵ »... Življenje v Ljubljani je danes kakor na vulkanu. V njej vre, v njej se kuha... Zraven pa razsaja pomanjkanje, glad, mrz in tema.« (štev. 323, 5. 12. 1944 — »Bela Ljubljana«).

Najvažnejša politična problematika je večinoma objavljena na prvi in drugi strani, tako na primer vesti o prihodu Rdeče armade na jugoslovanska tla (štev. 239), o objavi POOF za Slovensko Primorje glede začetka šolskega leta 1944-45 na osnovnih šolah z osemletno obveznostjo (štev. 240 in 313), o splošni mobilizaciji (štev. 276, 277, 302), o enotnosti OF v štev. 254, o izvoljenih delegatih v PNOO (štev. 252 in 261), o duhovnikih, na zboru primorskih odposlancev (štev. 248) ter o izvršnem odboru OF (štev. 266), ob obletnici oktobrske revolucije (štev. 295); o tragični smrti komandanta Franca Rozmana-Staneta je pisalo več številik (299 sl.). Sporazum Tito—Šubašić in amnestija sta bili večkrat v ospredju pozornosti (štev. 250, 334), dnevnik je obsežno poročal o osvoboditvi Beograda, Cetinja in Skopja (štev. 280, 304 in 305). Edvard Kardelj je pisal o sodelovanju z Bolgari (štev. 208, 320), o dobrih odnosih med obema državama prinašajo članke le-te številke: 331, 36, 30.

Deklaracija začasne narodne vlade DFJ je objavljena v 61. številki, pogodba o prijateljstvu in sodelovanju s Sovjetsko zvezo v 80. štev., jugoslovanski odnosi z Anglijo in ZDA so zabeleženi v 325. štev., novica o smrti ameriškega predsednika Franklina D. Roosevelta je objavljena v 79. in 81. štev., vsebina Jaltske konference in naš odnos do nje je zapisan v štev. 42, 45, 51. Prihod jugoslovanske vojske v Trst so najavile številke 87. in obe izredni 1. ter 3. maja 1945. O prvi slovenski narodni vladi je pisala 89. štev. Objavljen je bil daljši Kardeljev prispevek O današnji glavni nalogi zaledja (štev. 44—50). Tržaško vprašanje je bilo znova v ospredju v 89. štev. (Trst »punto di partenza« in napačni računi).

O *partizanski vojski NOV in POJ oziroma o Jugoslovanski armadi in Titu* je bilo veliko objavljenega: dnevnik je izredno pozorno spremljal vojaške uspehe posameznih enot, poročal o junaštvu borcev in o sodelovanju s civilnim prebivalstvom, opisoval skrb za našo vojsko, objavljal personalne spremembe (tudi pri zavezniških misijah), poročal o odlikovanjih vojaških enot, še posebej IX. korpusa, objavljal povelja in odredbe, vodil posebno rubriko Iz naše vojske (oziroma Naša vojska) itd. (gl. štev. 238, 246, 318, 327, 329, 266, 81).

Zorko Jelinčič je pozival svoje primorske rojake izven domovine naj se vključijo v NOVJ (štev. 265). Dnevnik je poročal o partopu, novem in uspešnem orožju v 323. štev. in o Titovem letalstvu (št. 338, 28).

»*Tekmovanje zmage*« je zajelo vso Slovenijo in je imelo dve glavni nalogi: mobilizacijo za NOVJ in njeno oskrbo ter utrditev ljudske oblasti. Dnevnik je sproti obveščal svoje bralce o poteku in uspehih tega popularnega tekmovanja, saj je Primorska sprva celo vodila med vsemi slovenskimi pokrajinami: štev. 240, 265, 293. Za »posojilo zmage« je Primorska zbrala 25 milijonov lir, velik del tega je podpisal Trst sam (gl. štev. 244 in 263).

Delavsko gibanje in sindikati: Pokrajinski odbor Delavske enotnosti za Gorenjsko je septembra 1944 pozival delavce naj odidejo v partizane in naj ne čakajo doma, sicer bodo odpeljani na delo v Nemčijo (štev. 261).

Enotni sindikati delavcev in nameščencev Jugoslavije so imeli konferenco v Beogradu konec januarja 1945 na kateri je imel glavni referat Djuro Salaj, sodeloval je tudi Tone Fajfar: dnevnik je dokaj obširno poročal s te konference (preko RSJ) v številkah: 28—30. O tem sindikatu je pisal Moša Pijade v Politiki in je v skrajšani obliki ponatisnjen članek v 44. številki.

Februarja 1945 je bila Londonska konferenca delavskih organizacij iz vsega sveta — gl. št. 37, 43, 49.

O vlogi delavstva v naši NOB je izšel članek, ki ga je dnevnik povzel po beograjski Borbi. 16. številka je na prvi strani poročala o obnavljanju sindikalne organizacije med beograjskimi in kragujevškimi delavci.

V rubriki Žena v borbi in delu (od 254. številke dalje), v uvodnikih pa tudi drugod se je dokaj obsežno razpravljalo o naši ženi v NOB. Tako so na primer Mara Samsa, Živa, Bogdan Osolnik in Polde Pevec pisali o konferencah primorskih in gorenjskih žena (številke 271, 38—39, 54—56). Mara Samsa je posvetila uvodnik v 322. številki. II. kongresu žena, ponatisnjen je bil tudi Kidričev članek (v 40. št.). O novem, aktivnem liku slovenske žene in matere so pisali in govorili: Danilo Milič, Marjan Breclj, Marica Čepe-Eva, Miha Potočnik in Mihol (številke 311, 30, 42, 59, 62; gl. tudi številka 349).

Glavni odbor SPŽZ je v 3. številki naslovil svoj poziv za mobilizacijo vseh sil »Slovenskam od Trsta do Lendave, od Celovca do Črnomlja«' O ženi, ki skrbi za NOVJ je bilo napisanih več prispevkov tehle avtorjev: Polda, France Kilmovec-Žiga, -mn-.³⁶

8. marcu — mednarodnemu ženskemu prazniku je posvečen uvodnik v 57. številki (kot avtorica je podpisana Vera: »Borba je dvignila našo ženo izza ognjišča na mesto, ki ji pripada v narodni skupnosti...«).

Rubriko Mladinske vesti je najavil Lado Pohar v 239. številki. *Mladinsko problematiko* obravnavajo tudi uvodniki in drugi prispevki. Dougan Evin-Janez je napisal uvodnik ob kongresu ZSM (številka 327). Stane Stanič-Drejko je pisal o II. konferenci gorenjske mladine (številka 58), kasneje je Partizanski dnevnik prinesel tudi poročilo o konferenci primorske mladine (številka 67). Marij je poročal o akciji skojevcev iz jeseniško-bohinjskega odreda, ko so na originalni način proslavili osvoboditev Beograda s tem, da so odnesli zastavo na vrh Triglava (številka 311). Živa je opisala miting v Benečiji (številka 246), Vlado Šestan je sporočil, da je bila jugoslovanska mladinska organizacija (USAOJ) odlikovana z redom Narodne osvoboditve (številka 14), v 344. številki pa je pisal o sodelovanju med slovensko in italijansko mladino.

Partizanski dnevnik je tem poročilom skušal dati jugoslovanski okvir in tako lahko preberemo vesti s kongresov srbske, vojvodinske in makedonske mladine (številke 253, 2, 12).

Svetovni mladinski teden od 20. do 28. marca 1945 (št. 66.) je imel veliko publiciteto: Pokrajinska odbora ZSM za Slovensko primorje in Gorenjsko sta izdala proglas v 67. številki, slovenska mladina ga je praznovala v borbi in delu (številke 68—69, 71—72 in 78).

Odnos do katoliške cerkve: Problem je bil važen, vendar ne pereč, ker je večina primorske duhovščine ostala na strani ljudstva. Odnos se lepo zrcali iz uvodnikov, zato jih citiram v naslednjih vrsticah. Dr. Joža Vilfan — »Sredina« in primorska duhovščina (številka 296); isti avtor je napisal uvodnik Zadnja odgovornost (za številka 325) v katerem je tudi tale stavek: »Primorska duhovščina je doslej po pretežni večini sledila svojemu ljudstvu ali se vsaj ni postavila proti njemu ter se zato ni zapletla v mreže narodne izdaje«. Kasneje, v 82. številki je Boris Kraigher ostro obsodil primer izdajstva in ga ožigosal v uvod-

³⁶ Prispevki so izšli v številkah: 270, 36 in 38. Avtor, ki se stalno podpisuje le z dvema črkama je pisal tudi uvodnike! Ne vem, kdo je ta -mn-.

niku pod naslovom »Mrhovina smrdi«. France Bevk je napisal, da je v slovenskih šolah dostopen tudi pouk verouka in sicer dve uri tedensko (številka 292) in kritično označil goriškega nadškofa Margottija (uvodnik za 306. številko). Partizanski dnevnik je povzel dva članka iz Slovenskega poročevalca v katerih se dr. Metod Mikuž in dr. Marjan Breclj obrabata na primorsko duhovščino in razlagata politično razsežnost tega vprašanja (št. 306).

Dr. Joža Vilfan se je znova oglasil v uvodnikih številka 22 in 24 ter zapisal o goriškem nadškofu Margottiju: ... »stopil je iz rezerve, v katero se je umaknil po zlomu Italije, in je danes na Primorskem središče nasprotovanja proti osvobodilnemu gibanju slovenskega naroda.« Za videmskega nadškofa Nogaro pa je menil, da v Benečiji in Reziji uporablja vero v politične namene proti partizanom in Titovi Jugoslaviji.

Dnevnik je zaradi aktualnosti delno ponatisnil Udetov članek iz Slovenskega poročevalca »Verska komisija pri SNOS« (številka 271).

Domobranski problem: Na Primorskem domobranstvo ni igralo pomembnejše vloge, vendar ga Partizanski dnevnik ni zanemarjal; nekajkrat zasledimo daljše ali krajše prispevke v zvezi s tem, še posebej z gorenjskega področja (številka 282). Milan Medvešek je opisal boj Gradnikove brigade s »švabobranci« v 288. številki. O razkroju v domobranskih vrstah je pisala Živa v 250. številki.

France Štiglic-Tugo je poročal o sodelovanju duhovnikov v izdajalskih vrstah in pri tem omenil tudi Črno roko (partizanski napad na Zalog na Gorenjskem) v 294. številki. Dopisnica Tatjana poroča iz Kranja, da je v poslednjem času povečana aktivnost Črne roke, ki je pobila precej tovarišev, ki so še ostali doma (številka 316). Domobransko dejavnost na Gorenjskem opisujeta prispevka v 304. in 305. številki. Tudi France Bevk je pisal o tem problemu v uvodniku 306. številki (Apostolski blagoslov — narodnim izdajalcem) in kritiziral zadržanje goriškega Margottija do domobranskega polkovnika Kokalja, v 326. številki je razkrinkaval Goriški list in kasneje, v 19. številki, žigosal izdajstvo. Dnevnik je svaril svoje bralce pred domobranskim denarjem, ki je bil samo nov način ropanja v obliki plačilnih bonov (številka 335); poročal je tudi o sodnem procesu pred vojaškim sodiščem IX. korpusa, ki je obsodilo dva domobrancia (št. 45). Krajša poročila o domobrancih in njihovem terorju so prinesle številke: 309, 313, 315, 319, 321, 5, 6, 21, 36, 45, 57, 64 itd.

Četniški problem: Tudi zanj je dnevnik dokaj pozoren kronist, saj so četniki prišli na Primorsko že jeseni leta 1944; zaradi sklicevanja na jugoslovanstvo so bili določen politični faktor na tem ozemlju. Bogdan Osolnik jih je ožigosal v 288. številki kot Hitlerjev gverilce. Nakazal je zvezo s črno roko in to ilustriral z dogajanjem na terenu: od četniških odredov v Dolomitih do terorja v Trziču in Zalogu pri Komendi.³⁷ France Štiglic-Tugo je razkrinkaval četniško povezanost z gestapom (številka 316). Danilo Milič je napisal v uvodniku 330. št.: »(Mihajlovič) bi v ugodnem trenutku združil okoli sebe vse nazadnjaške sile, tudi one, ki so bile pod poveljstvom Nedića, ter oživel osvojenost staro Jugoslavijo. To je tudi pri nas znana igra z belo gardo, oziroma domobranci in četniki ter črna roka. Konec je enkrat za vselej teh izdajalskih računov...«

O prihodu četnikov v Brkine je poročala dopisnica Fanika v 304. številki.

³⁷ Partizanski spopad s črno roko v Zalogu pri Komendi omenja tudi France Štiglic-Tugo v 294. številki in je zabeležen zgoraj v zvezi z domobranci.

Dopisnik (ki se je stalno podpisoval v dnevniku kot Sik) je v 32. številki objavil zapis o tem, da so četniki in fašisti hoteli ponovno zasužnjiti Primorsko. Drago Pahor je izčrpno pojasnjeval četniški pojav v 50. in 51. številki, dopisniki Tanjuga (Bojan, Zvonimir in Črtomir) so poročali o četniških zločinih spomladi 1945 (79. številka). Uvodnik 66. številke je razkrinkal četniški poskus, da s pomočjo »volitev« na Primorskem postavijo vaške zборе, s katerimi bi kasneje pokazali zapadnim zaveznikom, da so gospodarji primorskega ozemlja. Tudi France Bevk jih je ožigosal v uvodniku 83. številke, ko je pisal o sodelavcih nemškega okupatorja: »Grki, Španci, Vlasovci, laški fašisti, troje vrst četnikov in Rupnikovi domobranci — to je pisana zločinska drhal, ki brezuspešno poizkuša preprečiti našo svobodo...« 6. številka je objavila Snojev poziv četnikom in domobrancem naj izkoristijo amnestijo.

Zanimivi so prispevki v Partizanskem dnevniku, ki so se direktno ali indirektno dotikali slovenske in jugoslovanske zgodovine ter nacionalnega vprašanja v 19. in 20. stoletju, še posebej v zvezi s pričakovano priključitvijo Slovenskega primorja k Jugoslaviji. Ob raznih obletnicah je bila nakazana kontinuiteta z jugoslovansko državo med obema vojnama, vendar z akcentom na graditvi nove Jugoslavije. Uvodniki so dajali ton vsemu pisanju dnevnika in so zato najpomembnejši. Ob prvi obletnici septembrske vstaje na Primorskem je izšel v 238. številki uvodnik z istim naslovom in zapisal: »Slovenstvo, jugoslovanstvo in slovanstvo, to je dajalo Primorcem moč in smer upora 8. septembra preteklega leta.«

Primorci naj bodo pripravljene »da leto 1944 ne bo leto zamujene možnosti kot je bilo to leto 1918 ali 1848« (številka 241). France Bevk je pisal ob prvi obletnici sklepa o priključitvi Slovenskega primorja k Združeni Sloveniji (1943) in omenjal Titov govor, ki je poudaril nove jugoslovanske meje (številka 246 in 249). Tudi Lev Modic je podčrtal, da so brezplodne špekulacije, druga svetovna vojna ni prva svetovna vojna in prav v tej novi, demokratični vsebini je veliko jamstvo primorskega ljudstva, da se mu krivice ne bodo ponovile. Iste misli je razvijal dr. Joža Vilfan ob obletnicah bazoviških dogodkov (številka 236) in kočevskega zbora (»Obletnico praznujemo vrh vsega v takem stanju notranje moči in zunanjega ugleda naše domovine ter na taki stopnji mednarodnega razvoja, da smemo in moremo čisto jasno govoriti tudi o svojih mejah...« številka 265).

Upanje za našo severno mejo se je zrcalilo iz Bevkovega pisanja ob obletnici koroškega plebiscita (številka 272). Avtor, ki se je podpisal z ilegalnim imenom Mihol je ugotavljal, da je meja med Primorsko in Gorenjsko padla med narodnoosvobodilno borbo in tako je narod jasno pokazal, da ni potrdil Stojadinovičevih izjav, da je ta meja dokončna (številka 278). Uvodnik v 12. številki piše posebej o Reziji in Benečiji, ki sta se prav tako vključili v NOB. Dr. Joža Vilfan in France Bevk sta poglobljala omenjene trditve (številka 286, 291, 293, 294) ob osvoboditvi Zadra, obletnici formiranja Države SHS in ob tezah, ki so se pojavljale v Ljubljani in Gorici jeseni 1944 češ, da je treba vprašanje priključitve Primorske obravnavati strogo ločeno od ostalih jugoslovanskih vprašanj. Bevk je pisal tudi ob obletnici rapalske pogodbe in nekaj dni kasneje podčrtal z uvodnikom »Jalovi računi« nesmiselnost početja italijanskih fašistov, ki so še vedno upali, da jim bo uspelo obdržati Primorsko (številka 300 in 303).

Koroško vprašanje se je znova pojavilo v uvodniku 309. številki, kjer je podpisani Mihol ugotavljal, da glede slovenske Koroške ni več razprav in mešetarjenja, prav tako, kakor ga ni več za Slovensko primorje. Dr. Vilfan je 1. in 2. decembra 1944 primerjal staro in novo Jugoslavijo in njuno reševanje nacionalnega vprašanja (št. 319—320), kasneje je dr. Milič skušal podati historiat uresničevanja jugoslovanske ideje v 19. in 20. stoletju s posebnim akcentom na 1941. letu (št. 340). France Bevk je ob obletnici demonstracij 27. marca 1941 zapisal v 72. številki, da je bil to narodni upor v času, ko je bil fašizem na višku svoje moči. O štiriletni borbi in njenem pomenu za Primorje je pisal mesec dni kasneje za jubilej OF (št. 85). Dr. Miha Potočnik se je spomnil obletnice dražgoške bitke (številka 10), Janez Stanovnik pa obletnice dolomitske izjave (številka 41). Makedonskemu vprašanju je posvečen uvodnik 8. številki, kjer je v skrajšani obliki objavljen Kardeljev govor z glavno mislijo, da je mesto Makedonije v demokratični, federativni Jugoslaviji (gl. tudi št. 333. in 1.). O pomenu Jaltške konference za nas je napisal uvodnik v 45. številki. Milovan Djilas (uporabljal je naslov Krimski konferenca).

Jugoslovanske teme se pojavljajo tudi med ostalo vsebino dnevnika: rapalski problem se je ponovil v 300. številki v članku dr. Josipa Smodlake in v Kimovčevem spominskem zapisu iz predvojnih študentskih demonstracij v Ljubljani. Kasneje, v 45. številki, je Tanjung delno objavil članek iz L'Unità (Za naše prijateljstvo z narodi Jugoslavije) in med drugim zanimivo izjavo — »Slovensko ozemlje moramo brez odloga vrniti«. Natisnjena je bila podobna izjava ameriškega senatorja Magnusona v 54. številki. Lado Pohar-Damjan je poročal o zborovanju Primorcev ob obletnici 27. marca 1941, prav tako je dnevnik zabeležil proslavo obletnice ustanovitve OF na Primorskem (v 86. in 74. številki). Izšel je povzetek Udetovega članka iz Slovenskega poročevalca (Za pravično mejo na Koroškem, številka 293). Septembra 1944 je bil objavljen krajši zapis ob šesti obletnici Münchenskega sporazuma (številka 260), zabeležena je bila tudi četrta obletnica napada na Jugoslavijo 6. aprila v številki 76.

Delno je bil objavljen Beblerjev članek o povojni Evropi in mestu nove Jugoslavije ter naših narodnih ciljih (številka 285). Dnevnik je tudi povzel v 341. številki Kardeljev uvodnik za beograjsko Borbo pod naslovom Zgodovinsko mesto nove Jugoslavije (»... Jugoslavija je vsekakor potrdila dejstvo, da narodi, ki so kapitulirali brez odpora, tudi pozneje niso našli sil, da bi se dvignili proti zatiralcem...«).

Dr. Fran Zwitter je objavil študijo o Trstu (številka 2—8), Jovo Vasič je pripeval v 2. številki odlomke iz zgodovine 17. brigade (tj. Gregorčičeve), Srečko Rihtar pa zgodovino Kosovelove brigade (številka 58—60). Janez Tomšič je pisal o Titovi jugoslovanski mornarici (številka 269—280).

Kaj nam je v gospodarskem pogledu prineslo leto 1918, je pisal v Slovenskem poročevalcu dr. Mirko Fabjan in v skrajšani obliki je članek izšel v 293. številki (Gospodarska svoboda).

Vzgoja in izobraževanje: Ni malo uvodnikov in drugih člankov namenjenih tej temi. Tako na Primorskem kot Gorenjskem so bile specifične razmere. 20-letna dediščina fašizma je povzročila precej škode med mladimi generacijami Primorcev. Ostra okupatorjeva taktika na Gorenjskem ni tolerirala nobene slovenske šole. Kasnejše nemško popuščanje pa seveda ni rodilo uspeha, ljudje so spregledali okupatorjevo igro. Tudi na Primorskem Nemci niso uspeli,

četudi so dovoljevali slovenske šole in si na ta način skušali pridobiti simpatije.³⁸ POOF za Slovensko primorje je objavil v Partizanskem dnevniku začetek šolskega leta 1944-45 na osnovnih šolah z osemletno šolsko obveznostjo (štev. 240 in 313). Henrik Zdešar je pisal o novi šoli in uspehih v šolskem letu 1943-44 ter roditeljskih svetih (štev. 244), kjer so bili poleg učitelja in prosvetnega referenta KNOO in zastopnika SPŽZ ter zastopnika ZSM tudi izvoljeni predstavniki staršev. Roditeljski zbori so bili sklicani večkrat na leto in so imeli poleg vsakdanje problematike na programu strokovna predavanja o šolstvu (štev. 18 in 50). France Bevk je pohvalil iznajdljivost primorske vaške mladine, ki je celo sama organizirala šole (štev. 263) in pisal o pomenu prosvete za široke ljudske množice (štev. 336). Franci Preis je zabeležil I. konferenco beneških učiteljev v 337. številki. Prosvetnega kadra je primanjkovalo, delal je v težkih pogojih blizu okupatorjevih postojank, zato so morali priskočiti na pomoč tudi pomožni učitelji.³⁹

Drago Pahor in drugi avtorji prispevkov v dnevniku so dajali vse priznanje tistim učiteljem, ki so požrtvovalno delali v šolah na Primorskem in Gorenjskem (štev. 258, 303, 33 in 42). Vmes so seveda tudi kritične pripombe zaradi oportunitizma nekaterih prosvetnih delavcev, ki so raje čakali doma ali pa sodelovali v slovenskih šolah pod nemškim nadzorstvom.⁴⁰

Zofka je v 338. številki kritično razmišljala o vzgoji pionirjev: »Naši pionirski organizaciji morajo na vsak način dati več vzgojnega pečata.« Popularizirano je bilo tudi obrtno šolanje (štev. 67), organizirani tečajji za odbornike NOO (štev. 339) in za učitelje (štev. 334). Učitelji in profesorji so dobili svojo strokovno organizacijo (štev. 317). Na Gorenjskem je 1500 otrok obiskovalo slovenske partizanske šole (štev. 296). Partizanski dnevnik je celo objavil novice o obnovi beograjske tehnične fakultete (štev. 335) in univerze (štev. 348)!

O *smučarskih tekmah v Cerknem* 20. in 21. januarja 1945 je poročal Milan Medvešček v 22. številki. Bile so gotovo posebnost za tisti vojni čas; tekmovali so v patrolnem teku, slalomu in skokih (v tej disciplini je zmagal Rudi Finžgar).

Umetnost in kultura:

Poezija in proza sta sorazmerno manj zastopani v Partizanskem dnevniku, četudi skupna bilanca le ni tako skromna, kar naj pokaže ta-le pregled: septembra in oktobra 1944 je 11 številčk objavljalo Gregorčičeve verze, med njimi pesem *Naš narodni dom* (15. okt. 1944, št. 272). Gregorčičeve vrstice se pojavljajo namesto običajnega citata na naslovnih straneh, enako tudi Prešernovi, Kajuhovi in Seliškarjevi verzi. Božo Vodušek je napisal pesem v čast Rdeči armadi (4. 4. 1945 — posebna izdaja;) *K nam prihaja...* Dr. Lev Svetek-Zorin je objavil pesem *Pozdravljena Rdeča armada!* (štev. 46).

³⁸ Glej Bevkov uvodnik v 298. številki!

³⁹ Glej članek *Na partizanskih učiteljih sloni naša šola* v številki 33.

⁴⁰ Edvard Kokolj-Martin v številki 310.

Bogdan Osolnik v številki 286.

Henrik Zdešar v številki 290.

Drago Pahor v številki 313.

Nepodpisani avtor je prispeval za Gregorčičevo številko 15. okt. 1944 verzze »Simonu Gregorčiču v spominsko knjigo« (šteev. 272). Vislav je objavil 27. januarja 1945 (šteev. 23) krajšo pesem »Cerkljanskim žrtvam«, Anja je za 259. številko napisala Našo borbo. V 260. šteev. je Živa objavila Izgubljenega sina. Vanda je objavila svoje verzze v mladinski rubriki 303. šteev. V dvojni božični številki je izšla pesem Staneta Staniča-Drejka: »Mati — tvoje pismo« (šteev. 342-343). Poezija samorastnikov ja zanimala Vladimirja Čopiča-Lovra, da je v članku Naša pesem objavil nekaj verzov znanih in neznanih avtorjev z Gorenjske (šteev. 38 in 39).

Objavljen je bil roman ruskega avtorja iz življenja Ukrajincev pod nemško okupacijo: Boris Gorbatov — Niso klonili (delo je izhajalo v 75 nadaljevanih in šteev. 1—75 leta 1945). Od dobrih reportaž bi omenila Sinji vrh Saše Štempiharja o zadnji ofenzivi na Primorskem (šteev. 78—81).

Simon Gregorčič, Fran Levstik, Simon Jenko in France Prešeren imajo posebno mesto v Partizanskem dnevniku. Tako je 272. številka posvečena Gregorčiču ob stoletnici njegovega rojstva (15. okt. 1944): dr. Joža Vilfan je napisal uvodnik Glasnik naših teženj, Tone Seliškar je prispeval članek o Gregorčičevi zapuščini, v katerem je opisal tudi svoje srečanje s pesnikom. Mara Samsa je pisala o spominih starega Brejca, v katerih pripoveduje o Gregorčiču, Stan-ko Cajnkar je objavil prispevek: Srce človeško — sveta stvar. Številko dopolnjuje Gregorčičeva pesem Naš narodni dom in verzzi Simonu Gregorčiču v spominsko knjigo.

Zapiske o Gregorčiču — »Simon Gregorčič v okviru šolskega doma« — so objavljale številke 262, 263 in 267.

Dnevnik je zabeležil obletnico rojstva Simona Jenka v 284. šteev.

Za obletnico Levstikovega rojstva je France Bevk napisal članek Levstik naš pisatelj in naš borec (šteev. 259) in ga zaključil z ugotovitvijo: »Fran Levstik stoji v isti vrsti kot Prešeren, Gregorčič in Cankar, med možmi, ki so postavili idejne temelje naši borbi in nam kazali pot. Po svoji naprednosti, premočrtnosti in borbenosti nam je učitelj še danes, kot nam je bil v preteklosti...«

Uvodnik v 33. šteev. (8. febr. 1945) je napisal dr. Joža Vilfan (Prešeren — predstavnik naše kulture). Obletnico pesnikove smrti je Predsedstvo SNOS proglasilo za slovenski kulturni praznik. Seveda je bil 8. februar za šolsko mladino pouka prost dan (šteev. 31).

Uvodnik v 335. številki z naslovom *Partizan je kulturni človek* (avtor -mn-) je načel aktualno vprašanje odnosa do narodne kulture v vojnem času; zanimiv pa je tudi njegov zaključek: »Svet bo moral priznati tako našim kakor tudi vsem evropskim partizanom ne samo vojaška, temveč tudi njihova kulturna dejanja.«

Lado Božič je opisoval kulturno življenje v Kosovelovi brigadi (šteev. 289), Dr. Lev Svetek-Zorin je poročal, da je bil v Propagandnem odseku IX. korpusa osnovan kulturno prosvetni center, ki se mu je kasneje priključila še vojaška godba (Vojska obnavlja ljudsko glasbo na Primorskem — šteev. 33).

Center naj bi v posebnih tečajih šolal mlade glasbene talente, ki bi potem delovali na vasi. Henrik Zdešar je že v 322. šteev. poročal o uspešnem koncertu ob zaključku I. pevovodskega tečaja, Juš Štante je zabeležil zaključek II. tečaja pod strokovnim vodstvom prof. Pirnika v šteev. 23).

Polde Dežman (?) je poročal o enoletnem delu in uspehih igralske skupine IX. korpusa. Njena bilanca je bila vredna pozornosti: 210 prireditev in 82.000 gledalcev! (štev. 13). Poročevalec Andrej je pisal o Tednu slovenske kulture od 24. do 28. februarja 1945, ki ga je na Primorskem organiziral Propagandni odsek IX. korpusa: na programu so bila dela Župančiča, Prešerna, Bora, Kajuha idr. Uprizorjena je bila tudi Finžgarjeva Razvalina življenja, dva krajša komada Čehova (Medved in Snubač) ter Vodopivčeva spevoigra Kovačev študent.

Dopisnika Vlado B. in Zdravko Bajt-Benjamin sta v objavljenih prispevkih lepo pokazala, kako si ljudje želijo slovenske prosvete in kulture po dveh desetletjih italijanskega fašizma! Primorci so se udeleževali v dramskih skupinah, pevskih zborih, organizirali so si ljudske knjižnice in čitalnice, večerne tečaje in mitinge.⁴¹

Za zaključek bi omenila še kritični zapis o treh mitingih v Žireh, ki so jih pripravile Gradnikova, Prešernova in Vojkova brigada. Major Mirko Bizjak je zelo ostro analiziral posamezne točke sporeda v 340. številki.⁴²

Partizanski tisk je imel pri Slovencih poseben pomen, veliko večjega kot drugje, saj se je okupator umaknil s tega področja šele zadnje dni vojne. Primorci so še posebej radi segali po tisku, ki ni prinašal le novic iz NOB, ampak tudi slovensko besedo, ki so jo tako pogrešali pod fašistično Italijo.

Bevk je partizanskemu tisku in še izrecno Partizanskemu dnevniku posvetil uvodnik v 284. številki.⁴³ Juš Štante je objavil kratko zgodovino dnevnika v 10. številki (Obračun Partizanskega dnevnika) in ponosno zapisal: »... čitajo ga na Koroškem, v Trstu, v Zapadni Benečiji in po vsej ostali Sloveniji«.

Dnevnik je imel celo rubriko Naš tisk (štev. 264—298), kjer je bila prikazana tekoča partizanska periodika: dve številki Slovenskega poročevalca, tri številke Ljudske pravice, tri številke Matajurja, dve številki Domovine in po ena številka Mladine, Primorskega partizana, Prosvete, Mladega rodu, Nove Jugoslavije in prvi dve številki Il nostro avvenire.⁴⁴ Sodelavci rubrike so bili: V. Čopič-Lovro, Lev Modic in Juš Štante. Partizanski dnevnik je beležil izid tudi nekaterih brošur in glasbenih ter drugih publikacij, tako na primer Leto borb ob Soči 1944 (Živa: Književni spomenik naše borbe — štev. 338). Roži Kandus je pisala o razstavi tiska v Ajdovščini in Vipavi (štev. 335 in 339), Polde Pevec je zabeležil razstavo gorenjskega tiska (štev. 60); Slavko Štoka je opisal razstavo v Brdih, ki je poleg tiska, zajela še ljudsko umetnost in fotografije (štev. 20).

23. oktobra 1944 je bilo osnovano Slovensko časnikarsko društvo in v upravni odbor je bil delegiran tudi Juš Štante »iz uredništva Partizanskega

⁴¹ Vlado B.: Prosveta v Severnoprimeškem okrožju — štev. 314. Zdravko Bajt-Benjamin: Kulturno življenje na Zapadnem Primorskem — štev. 338.

⁴² »... Prekiniti moramo z vso gnilo preteklostjo in odpraviti vse, kar ni nič skupnega z zdravo mentaliteto našega delovnega ljudstva. Ako upoštevamo to, potem moramo vsekakor kritizirati nekaj pevskih točk v programu Prešernovcev. Pevke, ki so močno podobne onim kabaretnih »pevačic« predvojne juga, morajo v bodoče nujno izginiti z odra naših mitingov. Ako se opeva ljubezen, naj se opeva tista prava ljubezen moža in žene...«

⁴³ Glej tudi motto na 1. strani!

⁴⁴ Poročilo o 4. in 5. št. Il nostro avvenire je objavljeno posebej v 325. številki: »Nekdo, ki jasno vidi.«

dnevnika« (štef. 289). Dnevnik je objavil vest RSJ, da je po odloku AVNOJ uvedena obvezna oddaja tiskanih publikacij za knjižnice (tj. tako imenovani obvezni izvod).⁴⁵

Za zaključek naj še omenim kratko večkrat objavljeno črtico »V tiskarni«, v kateri so zelo nazorno opisani pogoji dela partizanskih tiskarjev in je izšla v 260. štef. (avtor ni podpisan s polnim imenom -B.-).

Iz 349. štef. izvemo za decembrsko zborovanje primorskih propagandistov, ki sta se ga udeležila tudi predsednik POOF pisatelj France Bevk in članica SNOS Lidija Šentjurčeva.

Sodstvo: iz dnevnika se lepo razbere nastajanje novega, partizanskega sodstva, ki se skuša nasloniti na demokratične tradicije vaških zborov (dr. Lev Svetek-Zorin. Benečanske banke — prapodoba naših narodnih sodišč, štef. 64). Že Edvard Kokolj-Martin je zapisal »Sklicujmo vaške zборе!« (štef. 292). Dr. Ciril Jurca je pisal o bojkotu okupatorjevega sodstva v 289. štef., Juš Štante pa o novi sodni oblasti na Primorskem (štef. 338). O nastanku narodnih sodišč na slovenskem ozemlju sta bila objavljena članka v 253. in 257. štef.

Organizacija javnega tožilstva na Primorskem je razvidna iz prispevka v 260. štef. Za prvo konferenco pravnikov Slovenskega primorja 7. in 8. marca 1945 izvemo iz 65. štef. Dnevnik je sproti in izčrpno obveščal svoje bralce o vsem, kar je bilo novega na tem področju.

Vojni zločini: v 258. številki je izšel poziv prebivalstvu, da sproti javlja posebni komisiji vse okupatorjeve zločine, kakor tudi zločine njegovih sodelavcev in seveda *vojno škodo*. O cenitvi vojne škode je napisal pojasnilo (v štef. 267) predsednik komisije Avgust Dugulin-Maks. Številka 41 prinaša poročilo o delu Jugoslovanske državne komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih sodelavcev. Zadnja številka 7. maja 1945 je objavila sporočilo, da je formirana državna komisija za vojno škodo.

Zdravstvo na Primorskem je bilo urejeno tudi za civilno prebivalstvo. Organizirani so bili posebni tečaji za mlada dekleta, ki so potem pomagala zdravnikom na terenu. Partizanski dnevnik je objavljial tovrstne članke (delno izpod peresa dr. Ljube Volavškove) in svaril ljudi pred nevarnostjo pegastega tifusa (štef. 32 in 38 ter 17, 38, 74). Dnevnik je obravnaval tudi splošno zdravstveno problematiko na Primorskem v štef. 334, 324, 272, 61.

Slovenko je pisal o nemškem napadu na partizansko bolnico »Vero« v 280. številki; Milan Medvešek je toplo orisal lik bolničarke Zmage, ki je požrtvovalno reševala ranjence v Baški grapi, nato na Jelovici in v izdani partizanski bolnici (štef. 316).

Rdeči križ Jugoslavije in njegovo delo v Bariju je opisano v 259. štef. Rdečemu križu Slovenije je posvečen uvodnik v 2. štef.; njegovo delo na terenu so opisali v svojih prispevkih Juš Štante, Bojan in Snežnica (štef. 331, 310 in 29). Dnevnik je seveda objavil tudi druge informacije — o ustanovnem občnem zboru 18. julija 1944, članstvu in pomoči (štef. 242, 258 in 69).

Socialno skrbstvo: že v 255. številki je bil ponatisnjen članek iz Slovenskega partizana o socialnem vprašanju med NOB. Ponovno je obravnavana ta

⁴⁵ 11. febr. 1945, št. 36: »Obvezna oddaja novo natisnjenih publikacij za knjižnice«.

problematika v 324. številki s skrajšanim ponatisom Brejčevega članka (iz Slovenskega poročevalca). Dnevnik se je očitno naslonil na osrednja slovenska parizanska informativna sredstva, saj je tudi tretji daljši članek v 52. številki ponatis predavanja Toneta Tomana na Radiu OF; pač pa je primorske razmere čutili v drugih tekstih, ki kritično obravnavajo mobilizacijo vasi, delo gospodarskih komisij itd. (gl. številka 42).

Gospodarstvo: dnevnik je veliko pisal o tem področju, kar kaže, da so se sodelavci zavedali njegovega pomena in mu skušali dati jugoslovanski okvir. O državnem in privatnem sektorju, o nalogah obnove, pa tudi o plačah in prometnih vprašanjih⁴⁶ v novi Jugoslaviji so pisale številke 332, 86, 69 itd. Objavljen je bil govor poverjenika za trgovino in industrijo v NKOJ Andrije Habranga (številke 325—327, v skrajšani verziji). Dr. Danilo Milič je posvetil uvodnik 334. številki gospodarskim nalogam po končani vojni: »... Ni nobenega dvoma, da se bo bila na gospodarskem področju v bližnji bodočnosti glavna bitka za ohranitev pridobitev naše težke borbe. Za to bitko se moramo že danes pripravljati, da bomo tudi te težave čimprej in čim lažje premagali.« France Kimovec-Žiga je v uvodniku 49. številke poudaril pomembnost gospodarskih nalog na Primorskem in dal sestavku borben naslov — »Naša nova fronta«.

Zavezniška pomoč v obliki UNRRA pošiljk je prišla v Jugoslavijo; v začetku so bile komplikacije zaradi aparata, ki naj bi jo delil. Končno je bil dosežen sporazum, da jo bo delila jugoslovanska vlada ob sodelovanju predstavnikov UNRRA kot opazovalcev (št. 261, 17 in 72), kar je bilo edino pravilno.

PNOO za Slovensko primorje je 29. sept. 1944 objavil maksimalni cenik življenjskih potrebščin, ki ga je izdelala Pokrajinska gospodarska komisija, komentiral pa Juš Štante (številke 261 in 262). Cenik, ki ga je izdal SNOS, za Primorsko ni bil prikladen, zato je PNOO v soglasju izdal svojega in ga prej temeljito pretehtal kajti »... treba je bilo preprečiti vsako špekulacijo, prekomerni zaslužek, izkoriščanje ljudske stiske, omogočiti nabavo potrebščin tudi revnim slojem, zasigurati proizvoznikom pošten zaslužek in sploh položiti našemu gospodarstvu že za bodočnost zdravo in solidno pot razvoja«. Edvard Kokolj-Martin je v uvodniku 288. številki pozival na solidarnost z manj premožnimi sloji.

O *kmetijstvu, sadjarstvu, vinogradništvu, živinoreji in gozdarstvu* govori vrsta prispevkov različnih avtorjev.⁴⁷ V njih se zrcali težnja oziroma skrb, da bo vsa zemlja obdelana in da bo dovolj semena, skrb za kakovostno živino, primerna škropiva za sadovnjake, za pravilno nego vinske trte, za borove nase in gozdno gospodarstvo (na Gorenjskem).

O *zadrugah* so bili objavljeni številni članki (številke 315, 62, 74, 75, 78, 79, 87). Pri tem je dnevnik priobčil prispevke Karla Grabeljška (iz Ljudske pravice) in dr. Mirka Fabjana (iz Slov. poročevalca), ki sta pisala o tradiciji zadružništva na Slovenskem (številke 322 in 43); obenem je poročal o snovanju zadrug na Primorskem tja do Benečije (številke 320, 323 in 87).

⁴⁶ Preko RSJ je dnevnik uspeš pravčasno objaviti v svoji 312. številki natečaj za nove poštna znamke, ki ga je razpisalo Poverjeništvo za promet Glavne uprave pošte, telegrafa in telefona v Beogradu!

⁴⁷ Podpisali so se le trije: dr. Križnič, Lojze Tribušon in Franc Šušteršič. Gl. številke 57, 65, 74, 311, 312, 347, 328, 329, 32, 33, 35, 29, 332, 30, 37, 336, 317.

Obnova: tematsko je prvenstveno obravnavana v prilogi dnevnika, ki je izhajala aprila 1945 — »Na gospodarski fronti«, pa tudi Juš Štante, Andrej Pagon-Ogarev in Bojan so pisali o njej v številki 346, 297, ter 56, 58. Inž. Tomaž Štrukelj, načelnik odseka PNOO za Slovensko primorje je prispeval daljši članek o obnovi vasi v številki 65. Iz 345. številke izvemo, da je bila v nedeljo, 14. decembra 1944 konferenca gospodarstvenikov v Ajdovščini.

Finančno in še posebej valutno vprašanje se je večkrat pojavilo na straneh Partizanskega dnevnika. Tako je pisal Leopold Krese-Još (v 268. številki), da se mora bolje urediti in poenotiti plačevanje narodnega davka na Primorskem, kar bo mogoče doseči le ob tesnem sodelovanju vseh davkoplačevalcev, ob odkriti in pošteni presoji vseh okoliščin; za vzor pa je postavil Severnoprimorsko okrožje.

263. številka je objavila vest, da je samo Slovensko primorje zbralo 25 milijonov lir za »posojilo zmage«, kar je bila brez dvoma visoka vsota za tisti čas! Dnevnik je na kratko tudi informiral svoje bralce o najnujnejših in najvažnejših jugoslovanskih državnih izdatkih decembra 1944 (številka 319).

Naravnost izčrpno je dnevnik poročal o valuti, hranilnih vlogah itd.: ker je vrednost lire padala, naj bi se lirski bon povsem osamosvojil (objavljeni prispevki dr. Mirka Fabjana v 289. in 309. številki, ter dr. Borisa Puca v 326. in 328. številki). O hranilnih vlogah v novih pogojih Denarnega zavoda Slovenije je pisal Miloš v številki 291 in 306. Pojasnjeno je bilo poslovanje Denarnega zavoda z novimi hranilnimi knjižicami, še posebej oblika takoimenovanih blagajniških zapisov (v številki 322, 336, 24, 327, 330 in 348). Začasna ureditev financ v osvobojenem delu Jugoslavije je rešila mnoga komplicirana vprašanja (številka 15). 25. aprila 1945 je dnevnik že objavil glavne določbe zakona o valutnih tečajih v odnosu do novega jugoslovanskega dinarja (številka 84).

Kritični zapisi: odločila sem se, da jih nanizam skupaj, četudi segajo na različna področja; tovrstna odkritost je simpatična in kaže visoko stopnjo zrelosti. V njih je Partizanski dnevnik zelo odkrito obravnaval napake in s tem veliko pomagal aktivistom in nosilcem ljudske oblasti pri njihovem vsakdanjem in zahtevnem delu na terenu. Bogdan Osolnik je v 268. številki ožigosal napake na Gorenjskem: lokalpatriotizem, ozkosrčnost, birokracijo ter pasivnost in še pomankljivo delo aktivistov ob pojavu Črne roke.

Dr. Joža Vilfan je kritiziral neredne sestanke krajevnih narodnoosvobodilnih odborov (številka 259).

Jaka Štucin-Cvetko je v uvodniku 274. številki napovedal boj lokalpatriotizmu ne le na Gorenjskem ampak tudi na Primorskem.

Miha Marinko in Tone Fajfar sta pisala o egoizmu vseh tistih, ki niso bili pripravljeni ničesar žrtvovati za NOB (številki 264, 328, 329).

Edvard Kokolj-Martin je kritiziral oportunistično obnašanje do partizanske mobilizacije ter do nemškega okupatorja: »to je pot oportunitizma, komodnosti, sredinstva in navadno naposled tudi pot v narodno izdajstvo« (uvodnik 316. številki).

Dr. Joža Vilfan in Leopold Krese-Još sta zapisala, da je vojaška in gospodarska mobilizacija vasi že zbirokratizirana, premalo osebna in neposredna ter tovariška, premalo upošteva dejanske razmere na terenu (številki 277, 4, 5).

Tudi France Štiglic-Tugo je pisal o dobrih in slabih straneh mobilizacije na Gorenjskem (številka 274).

Partizanski dnevnik je delno ponatisnil daljši Kidričev članek »Boj birokratizmu, karierizmu in drugim nezdravim pojavom« (štef. 288, 290) pod tedaj zelo popularnim naslovom »Biciklistika«. 298. štef. je prinesla Kidričev prispevek o napakah pri mobilizaciji.

S številko 295 je bila uvedena rubrika »Zrcalo naših napak«, kjer so odkrito kritiziral oskrbo civilnega prebivalstva, delo gospodarskih komisij, Narodne zaščite, upravnega aparata (štef. 305, 321, 308, 316). V to rubriko so pisali dr. Danilo Milič (ki je še posebej označil njen pomen v 285. štef.), Sik in Nataša.

Ostalo: Partizanski dnevnik je pisal spominske članke ob obletnici Lenineve smrti (20. štef.) ter ob obletnici smrti Pina Tomažiča (štef. 348 in 18) ter vrsto daljših in krajših nekrologov za padlimi borci. Napisani so neposredno, občuteno; vseh tukaj ni mogoče navesti, zato omenjam le nekatere:

Joža Vilfan: Ferdo Kravanja-Skalar (štef. 279)

Danilo Milič: Martina ni več v naših vrstah (štef. 82)

Franci Preis: Saša Štampihar padel (štef. 84)

Julij Beltram: Izgubili smo tovariša Petruškina (štef. 256)

Franc Rustja-Čanči: Majorja Stjenke ni več (štef. 81)

Polde Pavec: Jaka Štucin-Cvetko (štef. 85)

Citati s političnim ali kulturnim akcentom se redno pojavljajo v glavi Partizanskega dnevnika vse do konca 1944. leta (tj. od 235. do 349. štef.); citat ima tudi 252. številka, ki je sicer morda ostala le v tipkopisu. Brez citata so štiri številke: 262. in obe praznični izdaji ob osvoboditvi Beograda in za božič (tj. 279. in 342.—343. številka).

Prevladujejo Kardeljevi in Kidričevi ter Titovi citati; sledijo gesla nepodpisanih avtorjev. Objavljene so misli slovenskih političnih in kulturnih delavcev: dr. Marjana Breclja, dr. Joža Vilfana, Franca Leskoška, Borisa Ziherla, Franceta Bevka, Toneta Seliškarja (tudi verzi), Josipa Vidmarja pa tudi Ivana Cankarja; Gregorčičevi, Prešernovi in Kajuhovi verzi. Med temi imeni najdemo tudi dr. Josipa Smodlako, Moša Pijadeja in majorja Williama Jonesa ter Ilijo Ehrenburga. Objavljeni so citati iz agencijskih poročil (Nova Jugoslavija, Ljudska pravica, Prosveta, Naprijed, Vjesnik) in iz radijske oddaje Svobodna Jugoslavija. Citirane so med drugimi tudi temeljne točke OF, proglaš IOOF, deklaracija II. zasedanja AVNOJ in moskovska deklaracija, verz iz jugoslovanske himne, sklepi Zveze mladine Slovenije in italijanske protifašistične organizacije v Trstu.

Uredniki dnevnika so skušali s citati čimbolj poudariti tedanjo aktualno politično problematiko doma in v svetu, kakršno je objavljal list. Naj v ilustracijo navedem tri citate, ki so po svoje karakteristični: »Graditi narodno oblast in slovensko državnost v okviru federativne Jugoslavije — to pomeni, tovariši in tovarišice, vršiti tisto veliko zgodovinsko misijo v slovenskem narodu, ki na žalost ni bila doslej naložena še nobenemu slovenskemu pokolenju pred nami. Izvršimo jo uspešno in častno mi!« (št. 248 — B. Kidrič). »Luč je ena. In več od enega življenja vredna in več od ene, ene same smrti« (štef. 236 — Ivan Cankar). »Sola ne more stati izven življenja naroda, ampak mora iti vzporedno z njim; stremeti mora za tem, da vzgaja novega slovenskega človeka, ki bo vedno pripravljen stopiti v boj za svoje pravice« (štef. 292). Različna politična gesla in izreki se pojavljajo tudi v glavi rubrike Žena v borbi in delu ter pri Mladinskih vesteh.

Tedenska priloga »Na gospodarski fronti«

Tedenska priloga »Na gospodarski fronti« je izšla trikrat v aprilu 1945 (na dveh straneh): 15., 22., 29. aprila.

Urednik je pod naslovom *Borba za našo svobodo in neodvisnost prehaja na področje gospodarstva* v 1. številki zapisal med drugim: »Priloga bo opozarjala na vse tiste probleme, ki se bodo pojavljali v naši borbi na gospodarski fronti. Prinašala bo redno nasvete za čimbolj uspešno delo na gospodarskem področju. Prinašala bo pereče članke iz področja kmetijstva, obrti, gospodarstva, zasilne gradbene obnove, prometa, denarništva, prehrane itd.«

Rubrika *Vprašanja in odgovori* naj bi omogočala razširitev strokovnega znanja iz vseh omenjenih področij tistim, ki jih to zanima. Urednik zato vabi k sodelovanju prav vse, seveda tudi strokovnjake. »Največjo pozornost pa bo gospodarska priloga posvečala praktičnemu združništvu, to je vsem tistim vprašanjem, katerih reševanje bo vodilo k pravilni izgradnji naših zadrug«.

Naslednja dva uvodnika sta napisala: Borut (Zemlja nas kliče v 2. št.) in inž. Danilo Jelenc (Misli ob ustanovitvi zadruge v 3. številki). O poljedelstvu so pisali: Ivan Deu — Obdelajmo vsak košček naše zemlje (številka 1) in Dim — Pomanjkanje gnoja (številka 2) ter Borut — Zemlja nas kliče (uvodnik v 2. številki).

Gozdarstvo je zastopano le z enim prispevkom — Posvečajmo skrb našim gozdovom (številka 3).

Živinorejo obravnava Dim v članku Čuvajmo mlado živino (številka 1)

Združno problematiko načenjajo trije članki: Organizirajmo zadruge (številka 1), Zadruga kolonov (številka 3), Obrtniške zadruge — temelj naše nove obrti (številka 2).

Inž. P. (Pečenko Lado-Branko?) je pisal o pomembnosti orodja v tistih skromnih časih (Orodje — naše orožje v 2. številki).

Velik poudarek je na obnovi vasi: Borut je napisal daljši prispevek v nadaljevanjih — Kako si zasilno obnovim svoj dom (številka 1, 2, 3). O elektrifikaciji je pisal inž. B. (Elektriko v vsako hišo — 3. številka). Posebna rubrika *Vprašanja in odgovori* (v 2. številki) govori o škodljivcih v sadjarstvu in koristnosti ptic.

Rubrika *Kratke vesti* se je pojavila le enkrat (v 1. številki) in je pisala o drobnici, govedoreji, prašičereji, čebelarstvu in o krompirju.

Dogodki majskih dni 1945 so se prehitevali in tako je ostalo le pri treh številkah in se zato napovedi glede vsebine (v uvodniku 15. aprila 1945) seveda niso uresničile.

Partizanski dnevnik je imel *dve koledarski prilogi*: skupaj z novoletno številko (številka 1) je izšel koledar v 6200 izvodih (4 strani, format 11 × 10 cm); februarja 1945 je izšel še koledarček Partizanskega dnevnika za leto 1945 (36 strani, format 11 × 8 cm) v 3850 izvodih. Besedilo zanj je priredil tedanji predsednik PNOO za Slovensko primorje, pisatelj France Bevk.

Likovna oprema:

Fotografij iz razumljivih tehničnih in konspirativnih razlogov niso objavljali. Edina slika — Titova je izšla šele v Trstu 3. maja 1945 (12 × 9,5 cm).

Številni so linorezi, ki sta jih večinoma izrezovala črkostavec in kasnejši vodja tiskarne »Doberdob« Janez Lajevc in graver Jože Bergman. V prvih

treh mesecih tiskanja so stalne rubrike opremljali z vinjetami (številke 256—320), kasneje pa le še izjemoma;⁴⁸ nadomestili so jih z grafičnim okrasjem. Sploh je III. letnik (1945) grafično sorazmerno manj razgiban, rubrike imajo le z debelejšimi črkami tiskane naslove. Reportaže na tretji strani spodaj imajo nekaj okrasja (številke 27—62 in 76—87).

Okrasje zasledimo že v II. letniku (številka 259 pri naslovu Sličice iz Gorice) v rubriki Žena v borbi in delu (številke 271—335). Posebej je izdelan naslov rubrike Mladinske vesti (številke 276—320). Tudi te drobne stvari nam kažejo, s kakšnim prizadevanjem in ljubeznijo so tiskarji pripravljali Partizanski dnevnik! Težišče opreme pa seveda predstavljajo linorezi.

Jože Bergman je izrezal oba linoreza — portreta komandanta Franca Rozmana-Staneta (299, številka 11. novembra 1944 — format 10 × 7 cm) in ameriškega predsednika Franklina D. Roosevelta (79. številka 15. aprila 1945 — 10 × 7 centimetrov). Prav tako je s pomočjo predloge izrezal linorez — portret maršala Tita za Koledarček Partizanskega dnevnika 1945 (11 × 8 cm).

V tiskarni »Doberdob« so izdelali linorezni kliše — portret maršala Fjodora I. Tolbuhina, komandanta III. ukrajinske fronte (75. številka 30. marca 1945, 11 × 8 cm).

Tri številke so še posebej lepo opremljene: ob osvoboditvi Beograda (279. številka — 22. oktobra 1944), za božič (dvojna številka 342—343, 24. decembra 1944) ter ob prihodu Rdeče armade na slovenska tla (posebna izdaja 4. aprila 1945). Jože Bergman je po predlogi izrezal linorez v rdeči barvi — sliko partizana z zavezniškimi letali (20 × 14 cm), njegov je tudi dvobarvni linorez (v rdeči ter modri barvi — 19,5 × 15 cm): rdečearmejec in slovenski partizan v bratskem objemu. Za dvojno božično številko je prispeval linorez v modri barvi (24 × 22,5 cm) Janez Lajevc.

Jugoslovansko problematiko ilustrirata dva linoreza: Bergmanov linorezni kliše Osvobojeni deli Jugoslavije (številka 301, 13. novembra 1944) in karikatura Petrčkove poslednje sanje (številka 51, 1. marca 1945 — 14,5 × 10 cm).

Naj omenim še dva Lajevčeva linoreza — Bombaš (številka 248, 18. sept. 1944 — 24 × 18,5 cm) in naslovno stran koledarja Partizanskega dnevnika 1944 (11 × 10 cm) s silhueto Miramarskega gradu. Silhueto so uporabili tudi za opremo Koledarčka Partizanskega dnevnika 1945 (11 × 8 cm). Avtor je pred vojno obiskoval kiparski oddelek Tehnične srednje šole v Ljubljani.⁴⁹

V mladinski rubriki (številka 257) — Mladinske vesti se izjemoma pojavita dva mala linoreza (7 × 4,5 cm in 7 × 5 cm), ki ilustrirata sabotažo na okupatorjevem kamionu.

⁴⁸ Vinjete se najprej pojavijo pri rubriki Krajevne vesti: alpska pokrajina s hišo, kozolcem in kozorogom (številke 256—319). V 295. št. je okrašen naslov »Skozi vihre so žarki svobode sijali« z rastlinjem v naliwu in sončnimi žarki. Dvojna božična številka (342—343) ima največ vinjet, ki sta jih izrezala Rado Čencič in Jože Bergman: zvezdice in smrekove vejice (na 2. strani), dva taborna ognja s smrekami in šotori v ozadju in dve silueti partizanov (ob naslovu Taborni ogenj na 3. strani), dve hišici med zasneženimi smrekami in zvezdnatim nebom krasita naslov Na božično noč (4. stran). Rubrika Iz sveta ima za okras globus (številke 259—323). Drobne novice so opremljene z vinjeto, ki predstavlja drog za električno napeljavo (številke 284—319). Rubrika Najnovejše se je pojavila le dvakrat in je ilustrirana z dvema radijskima antenama (številke 304 in 323).

⁴⁹ Krall, n. d. str. 130, 149, 158—159, 183—184, 238, 280, 298, 331, 336 — podatki o linorezih v Partizanskem dnevniku.

Obseg dnevnika in njegova naklada:

Zaradi sovražnikovih ofenziv, pomanjkanja papirja ter drugih tehničnih težav, ki jih ni bilo malo, se je spreminjal obseg in tudi naklada lista.

Na dveh straneh so izšle v letu 1944 naslednje številke: 235—247, 249—258 ter 268 in 349; v letu 1945 pa številke 1—26, 63—75 in 88—89, ter dve izredni številki, skupaj 67 številk.

Na štirih straneh so izšle številke leta 1944: 248, 259—267, 269—348; v letu 1945 številke: 27—62, 76—78, 80—82, 84, 87. in ena izredna številka, skupaj 135 številk.

Največji obseg — šest strani imajo tri številke zaradi priloge »Na gospodarski fronti« (štev. 79, 83, 86) in 85. številka, ki je izšla v dveh izdajah. (252. številka, edina, ki je verjetno ohranjena le v tipkopisu, tu ni zajeta.).

Prva tiskana številka (235.) je izšla 5. septembra 1944 v nakladi 4.000 izvodov. Kasneje je list izhajal v 6.000 izvodih, 310. in 311. številka sta izšli v 6845 izvodih, 316. pa že v 7056 izvodih.

Decembra 1944 se je naklada znižala na 6.000 izvodov, vendar je novoletna številka dosegla najvišjo naklado sploh — 7160 izvodov. V 1945. letu se je naklada znižala na 5.000, nato na 3.000 izvodov, v marcu je bila okoli 2160 izvodov, 73. številka je imela 1783 izvodov, na višku zadnje okupatorjeve ofenzive (30. marca 1945) je dnevnik izšel v 1864 izvodih. V aprilu se je naklada gibala okoli 1170 izvodov, 86. in 87. številka imata po 2.000 izvodov, dočim je posebna prvomajska številka izšla v 3.000 izvodih, posebna tržaška številka 3. maja 1945 pa v 20.000 izvodih.

Tiskarna »Julij 63« (oziroma kasneje imenovana »Doberdob«) je natisnila skupno 52.000 izvodov Partizanskega dnevnika, tiskarna »Slovenija« pa 869.350 izvodov: te številke so resnično visoke!⁵⁰

PARTIZANSKI DNEVNIK — tiskane številke od 5. sept. 1944 do 7. maja 1945

mesec, leto	štev.	strani	naklada A	dnevi, ko. PD ni izhajal	opombe
1944 sept.	235 — 260 = 25	56	100.000	22. sept. 1944	B
okt.	261 — 288 = 28	110	155.980	10., 11., 13. okt.	C
nov.	289 318 = 30	120	198.131	—	
dec.	319 — 349 = 31	118	196.788	25. dec. D	Č
1945 jan.	1 — 26 = 26	52	115.422	2. jan., 8., 15., 22., 29.	D 4 ponedeljki

⁵⁰ Krall, n. d. str. 120—121, 162—165, 248, 296, 300, 333, 369, 371—372.

mesec, leto	štev.	strani	naklada A	dnevi, ko PD ni izhajal	opombe
febr.	27 — 50 = 24	96	76.208	5. febr., 12., 19., 26.	4 ponedeljki
marec	51 — 75 = 25	74	52.821	5. marec, 12., 19., 26. in 23.	4 ponedeljki E
april	76 — 86 = 11 + 1	52 + 4 = 56	okoli 20.000	1. 2. 3. 5. 7. 8. 9. 10. 12. 14. 16. 18. 20. 23. 24. 26. 28. 30. april	5 ponedeljkov F G 1 posebna izdaja —4. aprila!
maj	87 — 89 = 3 + 2	8 + 4 = 12	okoli 25.000	2., 4., 5. maja	1. in 3. maja pos. izd.! G
skupaj	203 + 3 = 206	694	940.350 H		

Kratke opombe k razpredelnici o tiskanih številkah Partizanskega dnevnika 1944—1945:

A) Podatki o nakladi so povzeti po že navedenem Krallovem delu na straneh 150, 166, 186, 223, 246, 300, 353, 354, 355, 369.

B) 252. številka — 22. sept. 1944 je verjetno ohranjena le v tipkopisu.

C) Od 8. do 12. oktobra 1944 je nemški okupator v Slovenskem primorju izvedel ofenzivno akcijo znano pod imenom »Grünewald—Max«: hotel je požgati in uničiti vasi na Trnovski in Banjški planoti in s tem tik pred zimo onemogočiti zaledje IX. korpusu ter PNOO in upravnim organom, to je bila takoimenovana »ofenziva požigov«.

Tudi uredništvo Partizanskega dnevnika se je umikalo, kurirske zveze so bile pretrgane in zato list trikrat ni izšel (gl. Krall, n. d. str. 143—145).

Č) Decembrska ofenziva tokrat ni ovirala izdajanja dnevnika. S 1. januarjem 1945 dnevnik ni izhajal ob ponedeljkih.

D) Dan po prazniku dnevnik ni izhajal: božična številka je dvojna 342—343 — 24. decembra 1944; 2. januar 1945 je dan po prazniku.

E) Marca in aprila je divjala zadnja ofenziva na Primorskem. Zaradi vojaškega položaja in nujnega kamufliranja tiskarne »Slovenije« dnevnik 23. marca ni izšel (gl. Krall, n. d. str. 294.).

F) 27. aprila 1945 sta izšli dve izdaji dnevnika: v tiskarni »Sloveniji« in v neki goriški tiskarni; sicer se še čuti ofenziva!

G) Za drugo polovico aprila 1945, kakor tudi za prvomajske številke in prilogo »Na gospodarski fronti« ni povsem zanesljivih podatkov; tako naj bi imela priloga naklado 4670 izvodov (gl. Krall, n. d. str. 407, opomba 755).

V Trstu so izšle številke: izredna 3. maja 1945 in številka 88 ter 89.

H) Skupni zbir ne upošteva priloge »Na gospodarski fronti« in tudi ne eventualne naklade 252. številke 22. septembra 1944.

Formati in ostali podatki:

Partizanski dnevnik ima format f⁰ razen dveh izjem: 279. številka in dvojna številka 342—343 imata velik časopisni format F⁰.

številke II. letnika	235—278 in 280—341	35 × 25 cm
	344—348 in posebna izdaja 4. aprila 1945	
	279 in 342—343	50 × 35 cm
številke III. letnika	1, 63—75 in 349	43 × 31 cm
	2—26	42 × 30 cm
	27—62 in 76—87 in posebna izdaja 1. maja 1945	36 × 25 cm
	tri tržaške številke: posebna izdaja 3. maja 1945	43 × 30 cm
	88 in 89	

Tiskane številke II. letnika (1944) tečejo od 235. do 349. številke in v III. letniku (1945) od 1 do 89.

Zaradi tiskarskega škrate je 270. številka (12. oktobra 1944) narobe označena za 272. in 69. številka (22. marca 1945) je na prvi strani napačno datirana z 21. marcem. 75. številka (30. marca 1945) je na zadnji strani napačno numerirana kot 74. Od 248. številke dalje vse do tržaških v maju 1945 je na hrbtni strani napis Tiskala tiskarna Slovenija. Na hrbtni strani zgoraj so numerirane številke 235—247, samo datum imajo številke 323—341, od božične številke pa vse do 87. je natisnjen datum, zaporedna številka in letnik.

Oblika glave se spreminja s formatom številke. Od 235. do 349. številke imajo ob naslovu prostor za citate, v letu 1945 pa ne več. Če je večji format, je datum v desnem kotu, pri manjšem formatu je datum v sredini. Spreminja se tudi grafična podoba podnaslova (Glasilo Osvobodilne fronte za Primorsko in Gorenjsko): drugačna je pri številkah iz tiskarne »Julij 63« kot kasneje v »Sloveniji«. Vse tri tržaške številke se tehnično razlikujejo od dotodanjih, saj so stavljene s stavnim strojem (posebna izdaja 3. maja 1945 ter 88. štev. 6. maja in 89. štev. 7. maja 1945).

Dve številki sta, kot sem že omenil, izjemni, zato je njuna grafična podoba nekoliko drugačna: to sta 252. številka (22. septembra 1944) in 85. številka (27. aprila 1945). V prvem primeru je ohranjen le tipkopolis in številka sama morda sploh ni bila natisnjena,⁵¹ v drugem primeru pa gre za številko,

⁵¹ V arhivu tiskarne »Slovenije« (arhiv IZDG v Ljubljani) je ohranjen blagajniški dnevnik, ki navaja, da je ta številka izšla 23. sept. 1944 v običajnem formatu in nakladi 4.000 izvodov. Zanimivo, da je arhiv Pokrajinske tehnike KPS za Slovensko Primorje ne navaja (Na te podatke me je opozoril prof. Jože Krall).

Tiskana številka ni nikjer ohranjena in zato je prišlo do domneve, da je ostala le v tipkopisu. Kot tako jo citira tudi Bibliografija izdanja u narodnooslobodilačkom ratu 1941—1945, Beograd, Vojnoistorijski institut 1964, stran 249 — štev. 3499. Izvod hrani arhiv IZDG v Ljubljani.

Pri ponatisu tiskanih številc Partizanskega dnevnika (Partizanski dnevnik od 5. septembra 1944 do 7. maja 1945, kserografirana izdaja, Nova Gorica — Koper — Ljubljana, Skupščina občine Nova Gorica — Lipa — Partizanska knjiga 1975) je bil objavljen tipkopolis: članki jezikovno niso bili popravljeni, ampak so ostali v istem zaporedju, brez posebne razmestitve po vsebini oziroma pomembnosti. V kasnejših številkah dnevnika (255, 256, 261) je bilo nekaj teh člankov tudi objavljenih (1944).

ki je očitno izšla v dveh izdajah: v tiskarni »Sloveniji« in v doslej še ne ugotovljeni goriški tiskarni; obe izdaji 85. številke prinašata isto vsebino, le da je v goriški zaradi večjih črk izostal Marijev podlistek »Juriš na četnike ob zvokih godbe«.

Ponatis in povojne izredne izdaje Partizanskega dnevnika:

- Partizanski dnevnik od 5. septembra 1944 do 7. maja 1945. Kserografirana izdaja. Izbrala in uredila Marjeta Čampa in Branko Marušič.
Nova Gorica — Koper — Ljubljana, Skupščina občine Nova Gorica — Lipa — Partizanska knjiga 1975.
- Partizanski dnevnik, spominska izdaja 18. maja 1947 (izdajatelj?).
- Partizanski dnevnik, slavnostna številka, Okroglica 5. septembra 1953. Izdal Okrajni odbor Socialistične zveze delovnega ljudstva za Goriško. Uredil uredniški odbor: Roman Albreht, Lado Pohar in Jože Jelerčič.
- Partizanski dnevnik, posebna izdaja ob proslavi dvajsetletnice primorske vstaje in ustanovitve XXXI. divizije, 4. septembra 1963, številka 1 (izdajatelj ni naveden).
- Partizanski dnevnik, posebna izdaja ob srečanju primorskih in gorenjskih partizanov v Cerknem, 8. septembra 1963, številka 2. Uredil uredniški odbor: Ivan Jan (odgovorni urednik), Gregor Kocijan, Stane Petelin in Milko Štolfa. Izdal pripravljalni odbor za proslavo 20-letnice ustanovitve XXXI. divizije.
- Partizanski dnevnik, posebna izdaja ob obnovitvi in otvoritvi partizanske bolnišnice »Franja« 3. junija 1964. Zbral in uredil Črtomir Šinkovec. Izdalo Turistično društvo v Cerknem — predstavnik Pavel Makuc.

Viri:

- Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja (AIZDG) v Ljubljani
F 536 Agitprop komisija pri PK (Obkom) KPS za Primorsko Slovenijo
F 541 POOF — PNOO za Primorsko Slovenijo
F 547 PNOO — odseki, komisije
F 555 Propagandna komisija pri POOF
F 587 Okrožni odbor OF za Zapadno Primorsko.
Arhiv PT KPS za Slovensko Primorje
Fond partizanskega tiska: Partizanski dnevnik 1943—1945

Bibliografija prispevkov o Partizanskem dnevniku v letih 1945—1975

- Bajec Jože: Slovenski časniki in časopisi 1937—1945. Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica 1973.
- Berčič Branko: Tiskarstvo na Slovenskem. Zgodovinski oris. Ljubljana, Odbor za proslavo 100-letnice grafične organizacije na Slovenskem 1968.
- Bevk France: Pot v svobodo. Ljubljana, Slovenski knjižni zavod 1953.
Še en jubilej, Primorski dnevnik štev. 296, 22. decembra 1968, str. 1, letnik XXIV.
- Partizanski duh, Partizanski dnevnik, spominska izdaja 18. maja 1947, str. 1.

- Bibliografija izdanja u narodnooslobodilačkom ratu 1941—1945, Beograd, Vojnoistorijski institut 1964.
- Bil nam je potreben kot vsakdanji kruh — Kako je nastal in delal Partizanski dnevnik, Partizanski dnevnik, slavnostna številka, Okroglica 5. sept. 1953, str. 40—41.
- Brecelj Marijan: Bibliografija NOB tiska na Goriškem. Nova Gorica, Goriška knjižnica 1963.
- Čampa Marjeta: Partizanski dnevnik (1943—1945) — bibliografska pojasnila h kserografirani izdaji Partizanskega dnevnika od 5. sept. 1944 do 7. maja 1945. Nova Gorica — Koper — Ljubljana, Skupščina občine Nova Gorica — Lipa — Partizanska knjiga 1975.
- Fortič Dušan: Martin, Primorski dnevnik štev. 296, 22. decembra 1968, str. 9, XXIV.
- (Udovič Jože): Gradivo za bibliografijo slovenskega osvobodilnega tiska. Ljubljana 1945, str. 559—606 (ponatis iz Slovenskega zbornika, Ljubljana, Državna založba Slovenije 1945).
- (Moravec Dušan): Gradivo za bibliografijo slovenskega osvobodilnega tiska. I. Periodični tisk. (Ljubljana), Propagandna komisija pri IOOF 1945.
- Gradja za bibliografijo o narodnooslobodilačkej borbi, Beograd, Direkcija za informacije pri vladi FNRJ 1948.
- H(orvat J(ože): Partizanski dnevnik 1944—1945, Knjiga '75 št. 11, str. 544—545.
- Koren Jože: Kdaj in kako je nastal Partizanski dnevnik in njegova razvojna pot do Trsta, Primorski dnevnik štev. 296, 22. decembra 1968, str. 1 in 16, XXIV.
- Naš jubilej, Primorski dnevnik štev. 119, 25. maja 1975, str. 1, XXXI.
- Krall Jože: Rast slovenskega narodnoosvobodilnega tiska v letih 1941—1945, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, 1966, štev. 1—2, str. 337—352.
- Delež grafičnih delavcev pri razvoju slovenskih ilegalnih in partizanskih tiskarn v letih 1940—1945, zbornik Stoletnica grafične organizacije na Slovenskem, Ljubljana, Odbor za proslavo 100-letnice grafične organizacije na Slovenskem 1968, str. 47—87.
- Partizansko tiskarstvo v Slovenskem primorju, Idrijski razgledi 1970, štev. 4, str. 181—199, XV. ter 1971, štev. 1, str. 1—24 in štev. 2, str. 81—98, XVI.
- Partizanske tiskarne na Slovenskem, II. Primorske tiskarne, Ljubljana, Partizanska knjiga 1973.
- Kranjc Cene: Slovenske partizanske tiskarne v borbi za svobodo. Ljubljana, Propagandna komisija pri IOOF 1945, štev. 1.
- Krmelj Maks: Partizanski dnevnik na Gorenjskem, Partizanski dnevnik, spominska izdaja 18. maja 1947, str. 10.
- Mikuž Metod: Zgodovina slovenskega osvobodilnega boja, Ljubljana, Prešernova družba 1970.
- Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji. Ljubljana, Cankarjeva založba 1973, III. knj.
- Milič Danilo: Martina ni več v naših vrstah, Partizanski dnevnik, št. 82, 21. 4. 1945, str. 3—4, III.
- Mijot Marija: Pred pjet j'n dvajsteme lete, Primorski dnevnik štev. 296, 22. decembra 1968, str. 7, XXIV. (pesem prigodnica).

- Modic Lev: Partizanski dnevnik, Partizanski dnevnik, spominska izdaja 18. maja 1947, str. 2.
- Nadvse prisrčna proslava 25-letnice Partizanskega dnevnika in njegovega naslednika Primorskega dnevnika, Primorski dnevnik šte. 297, 24. decembra 1968, str. 1 in 6. XXIV.
- Na Primorskem so izkopali puške. Uredila Vanda Škodnik. Ljubljana, Borec 1963.
- Naših trideset let, Primorski dnevnik šte. 109, 13. maja 1975, str. 1, XXXI.
- Naš tisk v januarju in februarju 1945, Propagandna komisija pri IOOF.
- Naš tisk v marcu 1945, april 1945, Propagandna komisija pri IOOF.
- Oblak Jože: Beleške o primorskem partizanskem tisku, Primorski dnevnik št. 101, 28. aprila 1961, str. 3 in št. 102, 29. aprila 1961, str. 3, XVII.
- Osolnik Bogdan: Bil je glasilo OF tudi za Gorenjsko, Primorski dnevnik št. 296, 22. decembra 1968, str. 7, XXIV.
- Pahor Milan: O tisku v narodnoosvobodilnem boju 1941—1945, Boj za svobodo, Trst, Založništvo tržaškega tiska 1975, str. 43—45 ter 75.
- Pagon Andrej-Ogarev: Z Jelovice, Blegoša, Otlice in Predmeje v uredniške prostore na Trgu Goldoni, Primorski dnevnik št. 119, 25. maja 1975, str. 13, XXXI.
- Učitelj Dominko Stanko, Primorski dnevnik št. 296, 22. decembra 1968, str. 9, XXIV.
- Edini partizanski dnevnik v Evropi, Primorski dnevnik št. 115, 16. maja 1965, str. 14, XXI.
- Nekaj spominov na tiste dni in leta NOB, Primorski dnevnik št. 296, 22. decembra 1968, str. 8—9, XXIV.
- Dopisovanje za Partizanski dnevnik med NOB na Tolminskem, Tolminski zbornik, izd. Kulturna skupnost Tolmin 1975, str. 109—112.
- Osvoboditev Tolmina dne 30. aprila 1945, Tolminski zbornik, izd. Kulturna skupnost Tolmin 1975, str. 20—21.
- Petelin Stanko-Vojko: Med Triglavom in Trstom, Zgodovina XXXI. divizije NOV in POJ, Ljubljana, Borec 1963.
- Kronika Vojkove brigade, Ljubljana, Borec 1963.
- Pohar Lado: Iz Partizanskega se je razvil Primorski dnevnik, TV-15, št. 20, str. 8.
- Pozdrav soborcem (France Vreg-Mile), Partizanski dnevnik, posebna izdaja ob proslavi dvajsetletnice primorske vstaje in ustanovitve XXXI. divizije, 4. sept. 1963, št. 1, str. 2.
- Race Boris: Dvajset let Primorskega dnevnika, Primorski dnevnik št. 115, 16. maja 1965, str. 1, XXI.
- Renko Stanko (S. R.): O vsebini te številke, Primorski dnevnik št. 296, 22. decembra 1968, str. 1 in 16, XXIV.
- Slovenska tiskana beseda v gozdovih, Partizan (enkratna izdaja), Trst 1. febr. 1946, str. 5.
- Smolej Viktor: Slovestvo v letih vojne 1941—1945, Zgodovina slovenskega slovestva, Ljubljana, Slovenska matica 1971, VII. knjiga.
- Šalamun Miša: Slovensko primorsko časopisje, Študijska knjižnica v Kopru 1951—1961, Koper 1961.

- Šmicberger Djuro: Plaho pero izpred tridesetih let, Primorski dnevnik št. 119, 25. maja 1975, str. 13, XXXI.
- Štante Jurij-Juš: Obračun »Partizanskega dnevnika«, Partizanski dnevnik št. 10, 12. januarja 1945, str. 1—2, III.
- Štampihar Saša: Kulturno-prosvetno delo IX. korpusa, Slovenski zbornik, Državna založba Slovenije 1945, str. 531—534.
- Turk Danilo: Srečanje s Partizanskim dnevnikom, Primorski dnevnik št. 296, 22. decembra 1968, str. 8, XXIV.
- Vilfan Joža: Priložnostni spomini, Primorski dnevnik št. 296, 22. decembra 1968, str. 7, XXIV.
- Predgovor h kserografirani izdaji Partizanskega dnevnika od 5. septembra 1944 do 7. maja 1945, Nova Gorica — Koper — Ljubljana, Skupščina občine Nova Gorica — Lipa — Partizanska knjiga 1975.

I. Priloga: Sodelavci in dopisniki v tiskanih številkah Partizanskega dnevnika od 5. septembra 1944 do 7. maja 1945.⁵² V seznam so vključeni tudi domači in tuji avtorji, katerih prispevki so bili delno ali v celoti ponatisnjeni v dnevniku.

Babič Branko-Vlado	Čatič Lojze
Bajt Zdravko-Benjamin	Čepe Marica-Eva
Barlaine Henry	Čolaković Rodoljub
Batič Lojze	Čopić Vladimir-Lovro
Bebler Aleš	Čopić Branko
Beltram Julij-Janko	Črnigoj Ana
Berginc Franc-Soča	Destovnik Karel-Kajuh
Berginc Pavla-Vera	Deu Ivan
Berlot Antonija (Pertot?)-Nadja	Dežman Polde
Bevk France	Dimež
Bizant Ivan-Niko	Dimenski Visarion
Bizjak Mirko	Dimnik Avgust
Bohinc Andrej	Dobrovnik Rupert-Igor
Borc Mavricij-Šimen	Dougan Ermin-Janez (Ervin)
Borštnar Jože	Dragan Nada-Živa
Božič Lado	Drčić Vili
Bratko Ivan-Andrej	Drmotič Ljubo-Drago
Brecelj Marijan	Dugonjić Ratko
Brejc Tomo	Dugulin Avgust-Maks
Canjkar Stanko	Dujc Albin
Cankar Ivan	Djilas Milovan
Churchill Winston	Ehrenburg Ilija
Cilenšek Rado — Trnišan Rado	Fabian (Fabjan) Mirko
Cotič Ivan	Fajfar Tone
Cuder Stanislav-Slovan	

⁵² Seznam še daleč ni popoln, ker so se mnogi podpisovali le z ilegalnimi imeni ali samo z začetnicami.

Niso zajeti podpisniki vojaških odlokov in odredb.

- Fornazarič Franc
 Fornazarič Živa
 Fortič Dušan
 Furlan Borut

 Gabrijelčič Stanka-Volga
 Glinšek Joža
 Gorbatov Boris
 Gorše Mirko-Iztok
 Grabeljšek Karel
 Grabrijan Fanika
 Grčar Ivan-Bogomil
 Gregorič Simon
 Gruden Angel-Osvetnik

 Hafner Tone
 Harrison
 Hebrang Andrija
 Hlačev Aleksander

 Ilešič Maks
 Ivanov Vsevolod

 Jakopič Albert
 Jakovljev Aleksander Sergejevič
 Janežič Andrej
 Jarc Janko-Janez Hudnik
 Jelenc Danilo
 Jeliničič Zorko
 Jeras Jože
 Ješutina
 Jones William
 Jovanović Arso
 Jug Danica
 Jurca Ciril
 Jurin Smiljan

 Kalinina E.
 Kalinin Mihail Ivanovič
 Kandus Roži
 Kardelj Edvard-Krištof
 Kavčič Niko-Gorazd
 Kidrič Boris
 Kimovec Franc-Žiga
 Kobe Božo
 Kokolj Edvard-Martin
 Konomi Vasi
 Koprivec Ignac
 Koren Jože
 Korošec Jožefa-Fini

 Kosmač Ciril
 Košmrlj Drago
 Kovačič Milan-Izidor
 Kraigher Boris
 Kranjc Cene
 Kranjec Miško
 Kravos Zorka
 Krese Leopold-Jošt
 Kryštufek Boris-Črtomir
 Križnič Edo
 Kumar Andrijan-Borigoj
 Kuster Lado

 Leskošek Franc-Luka
 Logar Cene
 Lovrenčič Drago

 Mahne Viktor
 Makuc Karel-Zvonimir
 Makuc Slavica-Ladica
 Marinko Miha
 Matko Ivan-Imko
 Medvešek Milan
 Mercina Gino-Jožko
 Miklavčič Josip-Boros
 Miklavec Angelca-Mamca
 Milič Danilo
 Mikuž Metod
 Močaloval Valentin
 Modic Bojan
 Modic Lev
 Mohar Tilka
 Molotov Vjačeslav
 Možina Boris-Miloš
 Mrak Marko

 Njegoš-Petar Petrovič

 Osolnik Bogdan

 Pagon Andrej-Ogarev
 Pahor Drago
 Pavčnik Leopold-Pevce Polde
 Pečenko Lado-Branko
 Pertovt Milka-Ljuba
 Pijade Moša
 Pogačnik Tone-Marij
 Pohar Lado-Damjan
 Potočnik Miha

Preis Franci	Tišler Janko-Žaromil
Prešeren France	Tito-Josip Broz
Pretnar Igor	Tolstoj Lev Nikolajevič
Puc Boris	Toman Tone
Pucelj Stane	Tomas (Thomas?)
	Tomšič Janez
Raičević Mitar	Tomšič Vida
Rihtar Srečko	Tomori Ludvik Andrej
Robič Boris	Tratnik Tone
Rustja Franc-Čanči	Tribušon Lojze
Rybačenkov	
	Ude Lojze
Samsa Mara	Udovič Julijana-Tatjana
Seliškar Tone	
Simonič Stanislav-Sergij	Vasič Jovo
Skočir Terezina-Marjanca	Vidmar Josip
Smodlaka Josip	Vilfan Joža
Smole Jože	Vižintin Nežica
Snoj Franc	Vodušek Božo
Stalin-Josif Vissarionovič Džugašvili	Volavšek Ljuba
Stanič Stane-Drejk	Volčič Tone
Stanovnik Janez	Vošnjak Mitja
Svetek Lev-Zorin	Vreg France-Mile
Šestan Vlado	Werth Alexander
Šinkovec Adolf-Črtomir	
Štante Jurij-Juš	Zdešar Henrik
Štampihar Saša	Zdravljč Marjan
Štiglic France-Tugo	Zemljatin N.
Štoka Slavko	Ziherl Boris
Štrukelj Tomaž	Zolotuhin Peter
Štucin Jaka-Cvetko	Zwitter Fran
Šuligoj Filip-Rombon	
Šumrada Vinko-Vislav	Žen Franc-Lovro
Šušteršič Franc	

Likovna oprema:

Bergman Jože — vinjete za božično številko; linorezi: partizan z zavezniškimi letali, rdečearmejec in slovenski partizan v bratskem objemu, Tito, Franc Rozman-Stane, Franklin D. Roosevelt, osvobojeni deli Jugoslavije.

Čenčič Rado — vinjete za božično številko.

Lajevec Janez — vinjete za božično številko; linorezi: naslovna stran božične številke s partizanom v zasneženem gozdu in cerkvijo na hribu (po predlogi uredništva Partizanskega dnevnika), V zadnji juriš do končne zmage (bombaš), naslovna stran Koledarčka Partizanskega dnevnika s silhueto miramarskega gradu.

Neznani avtorji: karikatura Petrčkove poslednje sanje, dva mala linoreza o sabotaži na okupatorjevem kamionu.

Tiskarna »Doberdob« — linorezni kliše: Fjodor I. Tolbuhin.

Edina fotografija: Josip Broz-Tito (tržaška številka Partizanskega dnevnika 3. maja 1945, fotograf ni znan).

II. Priloga: Sodelavci in dopisniki štirih povojnih izdaj Partizanskega dnevnika (1947—1964)⁵³

V seznam so vključeni tudi avtorji, katerih prispevki so bili delno ali v celoti ponatisnjeni v dnevniku.

Albreht Roman	Makuc P.
Babič Branko	Marinko Miha
Baloh Lenart-Lentov Lenč	Mikuž Stane
Batič Lojze	Milič Danilo
Bebler Aleš	Minatti Ivan
Beltram Julij-Janko	Modic Lev
Bevk France	Mozetič Boris
Bratko Ivan	Pagon Andrej-Ogarev
Brejc Tomo	Pahor Karel
Curk Tone-Gorjan	Petelin Stane-Vojko
Čepe Marica	Pivk I.
Černelč V.	Pohar Lado
Dežman Polde	Preis Franci
Držaj Bojan	Regent Ivan
Govc Janez	Rejec Franc-Kuh
Grčar J.	Rožman Franjo
Jakopič Albert-Kajtmir	Sajovic B.
Jan Ivan	Samsa Mara
Jelerčič Jože	Seliškar Tone
Kimovec France-Žiga	Simčič Marjan-Marko
Kocijan Gregor	Smolinsky Mile
Kosmač Ciril	Šinkovec Črtomir
Kosmač France	Špacapan Avgust-Strnad
Kosovel Srečko	Štolfa Milko
Kozina Marjan	Tolar Ferdo-Mirko
Kraigher Boris	Tratnik
Krmelj Maks-Matija	Udovič Jože
Leskošek Franc-Luka	Vilfan Joža
Makuc K.	Voljč Janez
	Vreg France-Mile

⁵³ Seznam ni popoln, ker vsi prispevki niso podpisani oziroma so označeni samo z začetnicami.

Likovna oprema:

Debenjak Riko — freske iz slovenske zgodovine: Trubar in kmečki upori, Doba fašistične okupacije, Narodnoosvobodilna borba, Proizvodnja živil.

Jakac Božidar — portretna risba: Janko Premrl-Vojko.

Keržič Stane — dve spomeniški plastiki: Borka, Ranjeni partizan.

Klemenčič Dore-Maj — risba s tušem: Bolnica Franja (1957).

Slana France — 14 risb s prizori iz partizanskega življenja.

Poleg tega je objavljenih še 96 fotografij iz NOB in povojnega obdobja; 1 grafikon (razmerje med slovenskim in italijanskim prebivalstvom v tržaški okolici), 4 geografske skice (tržaško ozemlje, Pohodi enot proti Cerknem, Okroglica in njena okolica) ter naslovna stran brušure Kokrškega odreda (1963) in naslovna stran Partizanskega dnevnika (3. maj 1945).

»Partizanski dnevnik«

Inizialmente il «Partizanski dnevnik» era un giornale militare (si presentava come portavoce dell'Esercito di liberazione): prima quale organo della XXXI divisione (Triglavska), in seguito organo del IX corpo (la prima uscita data il 26 novembre 1943 a Zakriž, villaggio sopra Cerkno). Il giornale usciva inizialmente in forma ciclostilata, con una tiratura di 400 copie, aumentandola poi in 1000 e più copie.

Il 1 giugno 1944 divenne organo ufficiale del Fronte di liberazione del Littorale e della Carniola Superiore. Col 5 settembre 1944 si porta dal ciclostile alla stampa nella piccola tipografia «Julij 63», denominata pure «Doberdob»; in seguito veniva stampato nella tipografia partigiana «Slovenija» presso Vojsko. La tiratura da 4000 copie del settembre 1944 passò a 7000 il Capodanno 1945. Al tempo delle più dure battaglie nei mesi di marzo e aprile 1945, la tiratura scese a 2000, ovvero a 1000 copie giornaliere.

Il personale della redazione e della tipografia superava con perspicacia e grandi sacrifici innumerevoli ostacoli. Nonostante le azioni offensive, il giornale poteva uscire senza interruzioni fino ai primi di maggio del 1945, il che costituisce un fatto unico nel movimento della resistenza europea. La redazione aveva un valido aiuto nel largo numero di corrispondenti, nonché nell'organizzata rete di distribuzione. Il quotidiano era corredato da rubriche fisse, supplementi, xilografie, edizioni straordinarie. Dal novembre 1943 al 7 maggio 1945, uscirono 234 numeri ciclostolati e 206 numeri stampati; gli ultimi tre numeri di maggio vennero stampati già a Trieste.

NEMŠKA MOBILIZACIJA V ŠALEŠKI DOLINI

Milan Ževart*

UDK 940.540.2(497.12—116)

Milan ŽEVART, Assistant Professor, Pedagoška akademija, University of Maribor, 62000 Maribor, Yu: GERMAN MOBILIZATION IN ŠALEŠKA VALLEY

On the basis of archival sources, the author discusses the mobilization into the German army which the occupying forces began to carry out in Lower Styria in 1942, although this was against the international law. The mobilization was successful on the face of it only, for many of those who had been forcibly mobilized later deserted the German army and joined the partisans. In the period of 1943/44 the execution of this mobilization in Saleška valley was prevented by the National Liberation Movement with its own mobilization.

V letu 1942 je okupator v nasprotju z mednarodnim pravom pričel mobilizirati štajerske Slovence v svojo vojsko. Nacistični oblastniki so svojo mobilizacijo temeljito pripravili. Na štabnih razgovorih 19. januarja in 23. februarja 1942 je vladni predsednik Müller-Haccius napovedal, da bo z ureditvijo državljanstva na Spodnjem Štajerskem ustvarjen predpogoj za vpoklice v državno službo in v vojsko. Dejal je, da je to širše gledano zelo zaželeno, ker bo s tem iz Spodnje Štajerske odstranjenih precej nemirnih elementov in da bo ta ukrep imel pozitivne posledice za propagandno dejavnost.¹

Vprašanje državljanstva je bilo do 16. marca 1942 urejeno² in nato je šef civilne uprave na Spodnjem Štajerskem 24. marca izdal odredbo o uvedbi vojaške obveznosti in o uvedbi državne delovne službe na Spodnjem Štajerskem ter odredbo o posebni delovni obveznosti zaščitencev. Dva dni kasneje je šef civilne uprave izdal prvo objavo o popisu za vojaško službo in državno delovno službo (za moške letnike 1923 in 1924, za ženske letnike 1923 in 1924)³ dne 25. aprila pa je šef civilne uprave izdal objavo o popisu zaščitencev za posebno

* Dr. Milan Ževart, direktor Muzeja narodne osvoboditve Maribor, Heroja Tomšiča 5.

¹ Zapisnika štabnih razgovorov dne 19. januarja in 23. februarja 1942, arhiv muzeja narodne osvoboditve Maribor (navajam AMNOM).

² Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in der Untersteiermark (navajam V. u. A. Bl.), št. 72 z dne 21. marca 1942.

³ V. u. A. Bl., št. 75 z dne 30. marca 1942.

delovno obveznost.⁴ Dne 21. maja je bila izdana objava o naborih za vojaško službo in državno delovno službo za moška letnika 1923 in 1924.⁴ Sledile so nove objave o popisih in naborih. V letu 1942 so izšle v uradnem listu šefa civilne uprave na Spodnjem Štajerskem po štiri objave o popisu in o naborih za državno delovno službo in za vojsko.⁶

Priprave za mobilizacijo na Spodnjem Štajerskem so potekale že od začetka 1942. leta. Dne 25. januarja 1942 je poročal vojaški oddelek pri uradu deželnega svetnika v Celju, da so predpriprave za popise in nabore letnikov od 1900 do 1924 v teku. Dne 12. januarja 1942 so bili o popisih in naborih obveščeni vsi župani celjskega okrožja.⁷ Obenem s tehničnimi pripravami so potekale politične priprave oziroma velika propagandna aktivnost Štajerske domovinske zveze. Vsem uradom in organizacijam Štajerske domovinske zveze je njen zvezni vodja Franz Steindl naročil, da morajo napeti vse sile za uspešen popis letnikov 1923 in 1924. Poudaril je, da je Štajerska domovinska zveza izredno zainteresirana za popoln uspeh akcije in je vodje krajevnih skupin zadolžil, da morajo z župani takoj razčistiti vprašanje državljanstva vseh oseb, rojenih 1923 in 1924 in še posebej obravnavati tiste, ki se še niso prijavili za sprejem v Štajersko domovinsko zvezo in v Nemško mladino in če ni kakih posebnih ovir (ujetništvo, odsotnost) in če ni raso bioloških pomislekov, morajo popisati tudi te.

Vodje krajevnih skupin Štajerske domovinske zveze so morali do 10. maja 1942 poslati zveznemu vodstvu stanje letnikov 1923 in 1924, in sicer ločeno za fante in dekleta. Steindl je poudaril, da bo popis za vojsko generalna preizkušnja vrednosti političnega delovanja Štajerske domovinske zveze in opozoril, da nasprotnik (komunistično-slovenski nasprotnik) z letaki in z ustno propagando že skuša odvrniti zajete letnike od odhoda v nemško vojsko ter jih poziva v partizane. Zvezni vodja je zapisal, da mora Štajerska domovinska zveza učinkovito nastopiti proti sovražnikovi propagandi. Vsi vodje krajevnih skupin Štajerske domovinske zveze so morali po Steindlovem ukazu osebno propagirati pri vseh fantih letnikov 1923 in 1924 za odhod v vojsko in v državno delovno službo ter fante opozoriti, da bodo, če se ne bodo odzvali, izgubili domovinsko pravico na Spodnjem Štajerskem ter da bodo njihovi starši izključeni iz Štajerske domovinske zveze in tudi poslani v taborišča. Vodje krajevnih skupin so osebno odgovarjali za vsakega obveznika na svojem območju, da ne bi kdo dezertiral in za popoln uspeh pri zajetju prvih »spodnještajerskih«

⁴ V.u.A.Bl., št. 79 z dne 29. aprila 1942.

⁵ V.u.A.Bl., št. 82 z dne 23. maja 1942.

⁶ Glej še V.u.A.Bl., št. 90 z dne 24. julija 1942, št. 96 z dne 4. septembra 1942, št. 99 z dne 9. oktobra 1942, št. 103 z dne 21. novembra 1942 in št. 1 z dne 9. januarja 1943. Omeniti moramo, da so Nemci že pred uvedbo vojaške obveznosti na Spodnjem Štajerskem nabirali prostovoljce za SS. Iz velenjske občine so 1941. leta odšli trije v SS, iz šoštanjске pa štirje. Iz Šoštanja so 1939. leta pobegnili v Nemčijo štirje Nemci oziroma nemčurji, ki so že pred napadom na Jugoslavijo prostovoljno vstopili v nemško vojsko in v SS (poročilo župana mesta Šoštanj z dne 24. novembra 1941 in poročilo župana v Velenju z dne 23. februarja 1942 osrednjemu zbirnem mestu za sodobne zgodovinske dokumente (AMNOM, fond zveznega vodstva Štajerske domovinske zveze).

⁷ Poročilo oddelka II-1 c pri uradu (od 1. februarja 1942 deželnega svetnika) v Celju z dne 25. januarja 1942, arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani (navajam AIZDG), fasc. 297 (navajam poročilo oddelka II-1 c).

vojakov. Vodstveni urad II. zveznega vodstva Štajerske domovinske zveze je moral s propagando v časopisju in z letaki podpreti akcijo.⁸ Že pred Steindlovo okrožnico, še bolj pa po njej, je pričel delovati propagandni aparat Štajerske domovinske zveze, navduševati obveznike za vstop v »najboljšo vojsko na svetu« in opozarjati na hrabrost »Spodnještajercev« v času prve svetovne vojne ter na slavo 47. in 89. polka habsburške armade. Propagando so spremljale grožnje.⁹ Pred odhodom v vojsko so vsi obvezniki dobili pismo Štajerske domovinske zveze s podpisom pristojnega vodje krajevne skupine, ki je na kratko povzemalo glavna propagandna gesla in nemški abecednik.¹⁰

Naciste je le skrbelo, kako bo uvedba vojaške obveznosti odmevala med prebivalstvom in kakšen bo odziv obveznikov. Niso bili prepričani v popoln uspeh. Župani celjskega okrožja so morali svojemu deželnemu svetniku Antonu Dorfmeistru v poročilu za mesec april opisati zadržanje prebivalstva v zvezi s popisom obveznikov za vojaško in delovno službo.¹¹ Poročil županov obeh šaleških občin (Šoštanj in Velenje) o tem nismo našli, pač pa je velenjska orožniška postaja poročala, da so se med dekleti, ki so bila popisana za državno delovno službo, razširile govorice, da jih bodo poslali na vzhodno fronto, kjer bodo morale biti na voljo nemškim vojakom. Orožniška postaja je poskušala ugotoviti razširjevalce te govorice, a v tem ni uspela.¹²

Nabori letnikov 1923 in 1924 so bili v celjskem okrožju od 17. maja do 18. junija 1942 v Celju, v Rečici v Gornji Savinjski dolini, v Šoštanju in v Šmarju pri Jelšah. Od 5. do 22. maja so bili nabori deklet, rojenih 1923. leta in kmalu zatem tistih, rojenih 1924. leta. Do konca junija 1942 sta bila popisana še letnika 1921 in 1922.¹³

Ko je bil julija 1942 poklican v vojsko letnik 1923, se je pokazalo, da je bil začetek nemške mobilizacije uspešen. V celjskem okrožju je ta letnik odšel v vojsko 23. julija 1942. V Celju, kjer so se rekruti zbrali, so pred odhodom poslušali še propagandna govora okrožnega vodje Štajerske domovinske zveze in deželnega svetnika Dorfmeistra ter podpolkovnika Schwarza. Dorfmeister je izrazil svoje zadovoljstvo, ker so se kljub sovražnikovi propagandi obvezniki polnoštevilno odzvali pozivu. Od sedemsto sedemdeset poklicanih so se razen treh vsi odzvali pozivu. Nemci so menili, da se bosta pojavila še dva in le za enega so mislili, da je odšel k partizanom. Tak uspeh mobilizacije je presenetil celo

⁸ Okrožnica zveznega vodje Štajerske domovinske zveze z dne 11. aprila 1942, AMNOM.

⁹ V Lageberichtu št. 26 za 5. april 1942 vodstvenega urada II okrožnega vodstva Štajerske domovinske zveze Celje je pisalo: »Sedaj bo tudi Spodnještajerc imel čast nositi obleko najboljšega vojaka na svetu... Kdor pa misli, da mora to izbegniti, da bi služil najboljši vojski na svetu in se bo skrival po gozdovih, ta si piše svojo sodbo sam.«

¹⁰ Primerek pisma je v AMNOM, fond zveznega vodstva Štajerske domovinske zveze.

¹¹ Okrožnica deželnega svetnika okrožja Celje z dne 24. aprila 1942, zgodovinski arhiv Celje (navajam ZAC).

¹² Poročilo orožniške postaje Velenje z dne 17. aprila 1942 izpostavi tajne državne policije v Celju, arhiv muzeja revolucije Celje (navajam AMRC).

¹³ Poročili oddelka II-1 c z dne 25. maja in 25. junija 1942, AIZDG, fasc. 297. Ko so bili nabori v Šoštanju, so naborniki po mestu prepevali slovenske pesmi; v tem primeru se Nemci zaradi tega niso preveč razburjali. Marica Trobej, Dnevnik, 6. zvezek, AMNOM.

naciste. Dorfmeister je bil navdušen in je v svoji okrožnici vodjem krajevnih skupin Štajerske domovinske zveze zapisal: »Uspeh je čudovit,« ter pohvalil vse vodje krajevnih skupin in jih prosil, naj njegovo zahvalo sporočijo tudi vodjem vermašafta in Nemške mladine.¹⁴

Iz Saleške doline je 23. julija odšlo v nemško vojsko štiriinšedeset fantov, in sicer štiriinštrideset iz velenjske občine, trideset pa iz šoštanjске.¹⁵

Nacistov pa uspeh ob vpoklicu letnika 1923 ni uspaval. Takoj po odhodu tega letnika v vojsko se je pričela propagandna obdelava letnikov 1921 in 1922, ki sta morala avgusta na nabor. V času od 27. julija do 2. avgusta so bili v vseh krajevnih skupinah Štajerske domovinske zveze apeli za ta dva letnika. Dorfmeister je predpisal program apelov in propagandna gesla ter ukazal, da mora biti na vsakem apelu prisoten tudi frontni bojevnik, ki se je izkazal v prvi svetovni vojni. Vodje krajevnih skupin so morali do 3. avgusta 1942 Dorfmeistru poslati poročilo o poteku apelov.¹⁶

Štajerska domovinska zveza kljub uspešnemu poteku mobilizacije ni prenehala skrbeti za propagandno dejavnost med »spodnještajerskimi rekruti«. Njeni propagandisti so obiskovali vojašnice, v katerih so urili vojake iz Spodnje Štajerske. Zvezni vodja Steindl je julija 1942 ob vpoklicu letnika 1923 predlagal, naj bi govorniki Štajerske domovinske zveze seznanili oficirje in podoficirje garnizij z rekruti iz Spodnje Štajerske s problematiko spodnještajerskega prostora, kar je bilo kasneje tudi storjeno.¹⁷

Do konca 1942. leta sta bila poleg letnikov 1921 in 1922 na naborih še letnika 1919 in 1920. V celjskem okrožju so bili nabori za ta dva letnika od 19.

¹⁴ Okrožnica okrožnega vodje Štajerske domovinske zveze Dorfmeistra z dne 27. julija 1942, AIZDG, fasc. 2; poročilo oddelka II-1 c, AIZDG, fasc. 297; Marburger Zeitung, št. 206/207 z dne 25/26. julija 1942; zapisnik štabnega razgovora dne 27. julija 1942, AMNOM.

Po razdelilniku za »Steirische Soldaten Zeitung« (AMNOM) naj bi iz celjskega okrožja julija 1942 odšlo v nemško vojsko le 550 rekrutov. Vsekakor pa bo prava številka tista, ki jo je navedel Dorfmeister v svoji okrožnici.

¹⁵ Podatek je v AMNOM, fond zveznega vodstva Štajerske domovinske zveze.

¹⁶ Okrožnica vodje celjskega okrožja Štajerske domovinske zveze z dne 27. julija 1942, AIZDG, fasc. 2.

¹⁷ Dopis zveznega vodje Štajerske domovinske zveze z dne 24. julija 1942 šefu civilne uprave na Spodnjem Štajerskem; dopis šefa civilne uprave na Spodnjem Štajerskem z dne 4. avgusta 1942 generalu Schallerju — Kalistu in dopis šefa civilne uprave na Spodnjem Štajerskem z dne 4. avgusta 1942 zveznemu vodji Štajerske domovinske zveze. Vsi navedeni dopisi so v AMNOM, fond zveznega vodstva Štajerske domovinske zveze.

Junija 1943 so pri zveznem vodstvu Štajerske domovinske zveze ustanovili poseben referat »Truppenbetreuung«, ki je bil zadolžen za povezavo z vojaki s Spodnje Štajerske, januarja 1944 pa je pričela izhajati spodnještajerska izdaja Steirische Soldaten Zeitung, ki se je imenovala Untersteirischer Soldatenzeitung. Iz gradiva v AMNOM, fond zveznega vodstva Štajerske domovinske zveze, je razvidno, da so se vodstva tistih vojaških garnizij in oddelkov državne delovne službe, ki so imela rekrute s Spodnje Štajerske, obračala na Štajersko domovinsko zvezo, ker so imela velike težave zaradi neznanja nemščine pri spodnještajerskih rekrutih. Zahtevala so priročnike za učenje nemščine in propagandno gradivo v »domovinskem jeziku«. Neka enota državne delovne službe je zahtevala celo slovenski prevod prisega, češ da rekruti iz Spodnje Štajerske nemško ne razumejo. Nta štabnem razgovoru 3. oktobra 1942 je vladni predsednik povedal, da se vojska pogosto pritožuje zaradi »velikanskih jezikovnih težav«, ker vojaki s Spodnje Štajerske ne obvladajo nemščine (zapisnik razgovora je v AMNOM).

oktobra do 13. novembra 1942. Do konca leta 1942 sta bila popisana še letnika 1918 in 1925. Letnik 1924 je bil najprej vpoklican v državno delovno službo, iz te pa takoj v vojsko.¹⁸

Dorfmeister je po uspešni mobilizaciji letnika 1923 trdil, da je bil to nedvomno uspeh delovanja Štajerske domovinske zveze in da bi velik del fantov odšel v gozdove, če ne bi bilo njene pojasnjevalne in propagandne dejavnosti.¹⁹ Povsem podcenjevati nacistične propagande seveda ne smemo. Le-ta je vsaj v nekaterih predelih Spodnje Štajerske vplivala na ljudi. Vendar je treba uspeh nemške mobilizacije v 1942. letu pripisati predvsem nemškemu nasilju, ki je 1942. leta doseglo višek, in pa dejstvu, da so nacisti 1942 že pred začetkom mobilizacije zadali osvobodilnemu gibanju hude udarce. Osvobodilna fronta in partizanske enote tedaj niso bile dovolj močne, da bi lahko izrabile nemško mobilizacijo za vključevanje vpoklicanih v partizanske vrste. Vodstvo osvobodilnega gibanja na slovenskem Štajerskem je pravočasno pričelo s propagando proti nemški mobilizaciji. Že pred 2. februarjem 1942 so Nemci našli partizanske letake v zvezi s predvidenimi vpoklici v nemško vojsko.²⁰ Konec marca 1942 je vodstvo osvobodilnega gibanja na Slovenskem Štajerskem pozvalo Slovence, naj namesto »v peklensko vojsko poklicnih razbojnikov, morilcev in posiljevalcev« gredo raje v partizane, ki branijo koristi slovenskega ljudstva.²¹ Okrožni odbor Osvobodilne fronte za Celje in okolico je ob obletnici padca Cvetkovićeve vlade opozoril, da pomeni vermanshaft prikrito mobilizacijo za vzhodno fronto.²² Maja je vodstvo osvobodilnega gibanja v severovzhodni Sloveniji izdalo poziv proti mobilizaciji v nemško vojsko, v nemško delovno službo in v vermanshaft.²³ V juniju je pokrajinski komite KPS za severno Slovenijo pozval slovenska dekleta, naj ne vstopajo v nemško delovno službo.²⁴

Nacisti so partizansko propagando proti mobilizaciji v nemško vojsko, v delovno službo in v vermanshaft jemali zelo resno in sproti ukrepali. Vendar pa v času, ko so nacisti uspešno uničevali organizacijo osvobodilnega gibanja na terenu, trgali njene zveze in izvajali množične represalije, partizanski pozivi niso mogli biti uspešni. To je ugotovil tudi pokrajinski komite KPS za severno Slovenijo, ki je sredi avgusta 1942 poročal centralnemu komiteju KPS, da vpoklici v vermanshaft in delovno službo vzbujajo strah in obup, a da se obvezniki partizanskim pozivom odzivajo v premajhnem številu. Pokrajinski komite je v poročilu tudi zapisal: »Začenja se utrjevati nevarna psihoza, češ bolje je, da sem sam mrtev (če grem v Wehrm(ann)schaft) ali na fronto) kot pa

¹⁸ Poročila oddelka II-1 c z dne 25. avgusta, 25. septembra, 25. oktobra, 25. novembra in 15. decembra 1942, AIZDG, fasc. 297.

¹⁹ Okrožnica vodje celjskega okrožja Štajerske domovinske zveze z dne 27. julija 1942, AIZDG, fasc. 2.

²⁰ O tem je poročal na štabnem razgovoru 2. februarja 1942 zastopnik varnostne službe (zapisnik razgovora je v AMNOM).

²¹ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji (navajam Dokumenti revolucije), knjiga I, Ljubljana 1962, dok. št. 153, proglas vodstva slovenske narodnoosvobodilne fronte na Spodnjem Štajerskem.

²² Dokumenti revolucije 2, dok. št. 1.

²³ Dokumenti revolucije 2, dok. št. 60.

Uredniški odbor je objavil poziv po nemškem prevodu, ki je v AMNOM, in navedel, da je letak iz začetka junija 1942. Iz nemškega prevoda letaka, ki je v AMRC, pa je razvidno, da so ga Nemci prevedli že 1. junija 1942.

²⁴ Nemški prevod poziva je v AMRC.

da pobijejo celo družino (če grem v partizane.«²⁵ Le z malo drugačnimi besedami sta isto povedala v svojih poročilih član pokrajinskega komiteja KPS za severno Slovenijo dr. Dušan Kraigher-Jug (konec oktobra 1942)²⁶ in politikomisar II. grupe odredov Dušan Kveder-Tomaž v poročilu z dne 14. novembra 1942.²⁷ Kraigher je v svojem poročilu tudi navedel, da so okupatorjeve represalije nad družinskimi člani partizanov silno učinkovito sredstvo proti osvobodilnemu gibanju. Zaključimo lahko, da uspeh nemške mobilizacije ni bil rezultat nacistične propagande, ampak predvsem posledica okupatorjevega nasilja. Sergej Kraigher, Dušan Kraigher in Dušan Kveder so v svojih poročilih navedli kot glavni razlog za uspeh nemške mobilizacije skrb vpoklicanih za usodo svojcev. To je veljalo za večino slovenske Štajerske in tudi za Šaleško dolino.

V času, ko se je začela nemška mobilizacija, je imela Šaleška dolina svojo partizansko enoto. Šaleška četa, ki je do prihoda II. grupe odredov na Štajersko pripadala 1. štajerskemu bataljonu, pa zaradi preplaha, ki so ga povzročile aretacije in streljanja sodelavcev osvobodilnega gibanja, ni mogla preprečiti ali vsaj ovirati nemške mobilizacije. V letu 1942 je namreč osvobodilno gibanje v Šaleški dolini utrpelo najhujše izgube. V nobenem drugem letu okupacije ni bilo tako velikih izgub. V času narodnoosvobodilnega boja je dalo življenje za svobodo štiristo dvainpetdeset oseb iz Šaleške doline. Od tega števila padlih borcev in žrtev fašističnega nasilja je bilo v letu 1942 stoštiriintrideset žrtev za svobodo. Dejansko pa je bilo število žrtev, ki jih je zahtevalo 1942. leto, še večje. Mnogo tistih, ki so jih Nemci aretirali 1942, je pomrlo v koncentracijskih taboriščih po letu 1942 in niso upoštevani pri številu izgub v 1942. letu. Nemci so 1942. leta v Mariboru in Celju ustrelili šestinsedemdeset sodelavcev osvobodilnega gibanja iz Šaleške doline.²⁸ Največ sodelavcev osvobodilnega gibanja v Šaleški dolini so Nemci aretirali v začetku junija in v začetku avgusta 1942. 2. junija so nacisti izvedli v Šaleški dolini veliko aretacijsko akcijo (Grossaktion) v Šoštanj in Velenju ter v okoliških krajih. Aretirali so štiriinosemdeset ljudi.²⁹ Sredi junija so Nemci zopet izvajali aretacije v Šoštanj in v Topolšici. Aretirali so enaindvajset ljudi. Petnajst oseb je v času teh aretacij zbežalo v gozd oziroma k partizanom.³⁰ Dne 4. avgusta 1942 so Nemci v Šaleški dolini aretirali svojce do tedaj ustreljenih sodelavcev osvobo-

²⁵ Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov (navajam Zbornik NOV), VI/3, dok. št. 124.

²⁶ Dokumenti revolucije 3, dok. št. 169.

²⁷ Zbornik NOV, VI/4, dok. št. 86. O uspehu nemške mobilizacije je poročal tudi štab II. grupe odredov 27. oktobra 1942 in tedaj navedel: »Slovenski fantje se pustijo odpeljati kot govedo v klavnico.« (Zbornik NOV, VI/4, dok. št. 68).

²⁸ Življenjepisi padlih borcev in žrtev fašističnega nasilja iz velenjske občine, arhiv Zveze združenj borcev NOV občine Velenje (navajam AZZB NOV Velenje); razglasi šefa civilne uprave na Spodnjem Štajerskem in razglasi višjega vodje SS in policije v XVIII. vojaškem okrožju o streljanjih v Mariboru in v Celju v letu 1942, AMNOM.

²⁹ Poročilo izpostave tajne državne policije v Celju z dne 30. junija 1942 komandantu varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem, arhiv republiškega sekretariata za notranje zadeve v Ljubljani (navajam ARSNZ). M. Trobejeva navaja v svojem Dnevniku, 4. zvezek, da so bile aretacije v noči na 1. in v noči na 2. junij.

³⁰ Izjava Romana Simonitija, AZZB NOV Velenje, M. Trobej, Dnevnik, 5. zvezek; poročilo orožniške postaje Šoštanj z dne 17. julija 1942 izpostavi tajne državne policije v Celju, AMRC.

dilnega gibanja in partizanov. Ohranjena sta dva seznama oseb, ki so bile aretirane 4. avgusta 1942 v šoštanjski in velenjski občini, a verjetno nista popolna. Po teh seznamih je bilo v Šaleški dolini aretiranih 4. avgusta sto triinpetdeset oseb.³¹ V takih razmerah Šaleška četa ni podvzela kake posebne akcije proti nemški mobilizaciji in se ji ni priključil iz Šaleške doline niti eden tistih, ki so dobili poziv za nemško vojsko, kljub temu, da so bili med njimi tudi taki, ki so že od 1941. leta delovali v osvobodilnem gibanju.³² Do konca 1943. leta je na nemških frontah padlo že sedemintrideset fantov iz Šaleške doline.³³

Poglavje o nemški mobilizaciji v letu 1942 v Šaleški dolini moramo zaključiti z dejstvom, da nemška mobilizacija v letu 1942 le ni bila tako uspešna, če upoštevamo kasnejši razvoj. V letih 1943 in 1944 je veliko število tistih, ki so bili vpoklicani v nemško vojsko, dezertiralo iz nje in se priključilo partizanom.³⁴

V letu 1943 je nemška mobilizacija v Šaleški dolini vzbujala čedalje večje nezadovoljstvo, zlasti še, ker so v tem času že prihajala obvestila o smrti tistih, ki so bili vpoklicani 1942. leta. Največ slovenskih fantov iz Šaleške doline je na nemških frontah padlo prav v 1943. letu.³⁵

Navedli smo že podatke o naborih in o vpoklicu v nemško vojsko do konca 1942. leta. V januarju in v prvi polovici februarja leta 1943 so bili nabori lenikov 1918 in 1925. Kmalu zatem je bil letni 1925 vpoklican v državno delovno službo. Do 23. aprila 1943 so bili v celjskem okrožju zaključeni nabori letnikov

³¹ Seznam na območju orožniške postaje Šoštanj dne 4. avgusta 1942 aretiranih svojcev ustreljenih in pobeglih in seznam prijatih oseb v aretacijski akciji 4. avgusta 1942 na območju velenjske občine, AMNOM. Prvi seznam je sestavila orožniška postaja Šoštanj, pri velenjskem seznamu pa sestavljalca ni naveden.

³² Šaleški četi se je od vpoklicanih priključil le Bogdan Vašl iz Št. Andraža, ki bi moral 23. julija v nemško vojsko. Po nemških navedbah je bil to edini, ki je odšel v partizane v celjskem okrožju, ko so Nemci mobilizirali letnik 1923. Med tistimi, ki so sredi junija 1942 iz Šoštanja in okolice odšli v partizane, je bilo tudi nekaj takih, ki bi leta 1942 morali na nabore in v nemško vojsko, a njihov odhod v partizane ni bil neposredno povezan z nemško mobilizacijo.

³³ Seznam na fronti padlih Spodnještajercev, AMNOM, fond zveznega vodstva Štajerske domovinske zveze. Po 1943. letu se je število padlih na nemških frontah zaradi pobegov iz nemške vojske zmanjšalo.

³⁴ Gradivo o borbah in aktivistih v AZZB NOV Velenje.

³⁵ Seznam na nemških frontah padlih Spodnještajercev, AMNOM; Totengedenkbuch der Deutsch- Untersteirer, Graz 1970. V navedeni publikaciji so najprej našteje žrtve za nemško Spodnjo Štajersko, ki so padle 27. januarja 1919 v Mariboru. Žrtve za nemško Spodnjo Štajersko od 1941—1945 so našteje po okrožjih iz časa okupacije. Skrajna brezobzirnost publikacije je v tem, da so poleg podatkov o padlih gestapovcih, ovaдушih in o drugih pripadnikih okupatorjevega aparata, navedena ponemčena imena prisilno mobiliziranih Slovencev, ki so padli na nemških frontah in so bile tudi žrtve, ki jih je povzročil nacistični okupator. V publikaciji se uporabljajo tudi ponemčena krajevna imena. V celoti so v publikaciji številni netočni podatki, veliko je tudi raznih pomanjkljivosti. Še zlasti so nepopolni podatki o prisilno mobiliziranih Slovencih, ki so padli na nemških frontah. Verjetno avtorji niso imeli dovolj podatkov. Za Šaleško dolino je naštetih le del tistih, ki so padli na nemških frontah. Tako npr. v seznamu padlih ni naveden Richard Tischler, prvi vodja krajevnega skupine Štajerske domovinske zveze v Velenju, ki je 1941. leta odšel prostovoljno v nemško vojsko in je nato padel na vzhodni fronti. Navedeno pa je ime fanta iz zavedne slovenske in partizanske družine v Škalah, čigar brat je padel kot partizan, drugega brata pa so Nemci ubili v koncentracijskem taborišču Dachau. V publikaciji je npr. tudi navedeno, da je 1943 padel na nemški fronti Karel Destovnik iz Šoštanja. Kot nemški vojak je padel Kajuhov brat Jožef.

1916 in 1917, v času od 6. do 26. julija 1943 pa sta bila na vrsti letnika 1914 in 1915. Za letnik 1926 so bili nabori od 9. avgusta do 14. septembra 1943. Nabori so bili v Celju, v Rogaški Slatini, v Braslovčah in v Šoštanjju.³⁶ Po naborih letnika 1926 je bil nekaj časa premor. Na štabnem razgovoru dne 19. junija 1943 je Steindl dejal, da e treba ugotoviti, če Spodnja Štajerska še lahko pošlje nadaljnje letnike v vojsko.³⁷ Konec 1943. leta so Nemci začeli popisovati letnik 1927.³⁸ Da bi ilustrirali, koliko ljudi je bilo prizadetih s popisi oziroma z nabori posameznih letnikov, naj navedemo, da je bilo v Šaleški dolini sto enaintrideset fantov letnika 1926 in sto enainštirideset letnika 1927.³⁹ Naborom so sledili vpoklici v državno delovno službo in v vojsko. Vendar vsi, ki so bili na naborih potrjeni, niso bili takoj vpoklicani v vojsko. V Šaleški dolini je bil mnogim rudarjem preložen odhod v vojsko. Pri naboru letnika 1926 je naborna komisija ugotovila, da so številni še preslabotni in je bil mnogim zaradi tega odložen odhod v vojsko na kasnejši čas.⁴⁰

V 1943. letu nemška mobilizacija na Spodnjem Štajerskem ni bila več tako uspešna kot v letu 1942. Vendar tega leta še ni prišlo do množičnega odhajanja v partizane namesto v nemško vojsko. Nabori letnikov 1916 in 1917 v aprilu 1943 so v celjskem okrožju za Nemce še potekali v redu. Tudi iz obeh šaleških občin so se vpoklicani polnoštevilno odzvali.⁴¹ Konec maja 1943 so na štabnem razgovoru že obravnavali partizansko mobilizacijo v celjskem okrožju. Šlo je za sedemnajst primerov. Po nemški navedbi naj bi bil to prvi primer partizanske prisilne mobilizacije na Spodnjem Štajerskem.⁴² Okupator pa že kmalu ni več kaj dosti verjel prijavam o prisilnih mobilizacijah in celjski okrožni vodja in deželni svetnik Dorfmeister je prvič 20. maja, drugič pa v začetku julija 1943 naročil županom in vodjem orožniških postaj, da morajo za vsakega, ki ga partizani mobilizirajo, poročati, če je bila res prisilna mobilizacija, ali pa gre samo za maskirano oziroma za dogovorjeno prisilno mobilizacijo. Ker so tisti, ki so jih partizani mobilizirali, v večini primerov bili vsaj formalno člani vermanšafta ali Nemške mladine, so morali svoje mnenje podati tudi pristojni vodje teh organizacij. Dorfmeister je zahteval natančno izpolnitev svojega ukaza, ker bodo, kot je zapisal v svoji okrožnici, poročila zelo pomembna za usodo svojcev tistih, ki so jih partizani mobilizirali.⁴³ Konec septembra 1943 je Dorfmeister z okrožnico sporočil županom, vodjem krajevnih skupin Štajerske domovinske zveze in vodjem orožniških postaj na

³⁶ Poročila oddelka II-1 c pri uradu deželnega svetnika Celje z dne 25. februarja, 25. marca, 25. aprila, 25. maja, 25. junija, 26. julija, 25. avgusta, 25. septembra in 25. oktobra 1943, AIZDG, fasc. 297.

³⁷ Zapisnik štabnega razgovora dne 19. julija 1943, AMNOM.

³⁸ Poročilo oddelka II-1 c pri uradu deželnega svetnika Celje z dne 20. decembra 1943 in 25. januarja 1944, AIZDG, fasc. 297.

³⁹ Številčni seznam letnikov 1926 in 1927 v celjskem okrožju, AIZDG, fasc. 70. Seznam je pripravilo orožniško okrožje Celje.

⁴⁰ Glej opombi 36 in 37.

⁴¹ Okrožnica okrožnega vodje in deželnega svetnika okrožja Celje z dne 27. aprila 1943 s priloženim poročilom vojaškega oddelka z dne 27. aprila 1943, AIZDG, fasc. 236.

⁴² Zapisnik štabnega razgovora dne 31. julija 1943, AMNOM.

⁴³ Strogo zaupna okrožnica deželnega svetnika okrožja Celje z dne 6. julija 1943, AIZDG, fasc. 177. Dorfmeister je v tem času v zvezi s potekom naborov posebej pohvalil tri občine celjskega okrožja (Rogaška Slatina, Vojnik in Škofja vas) in jih postavil za zgled drugim.

območju svojega okrožja svojo ugotovitev, da od nabora do nabora vse več vojnih obveznikov, ki bi morali v vojsko, odženejo partizani. Po njegovem trdnem prepričanju gre za prostovoljne odhode v partizane in vojni obvezniki skušajo z navidezno prisilno mobilizacijo obvarovati svojce. Zato je Dorfmeister po Steindlovem naročilu ukazal vodjem krajevnih skupin in županom, da morajo z vodji orožniških postaj natančno preučiti vsak primer partizanske mobilizacije po 1. januarju 1943. Dorfmeistru so morali župani in vodje krajevnih skupin štajerske domovinske zveze poslati podatke o svojcih tistih, ki so odšli v partizane oziroma tistih, ki so jih partizani mobilizirali. Poslati je bilo treba podatke o starših, starih starših, bratih, sestrah, o ženi in o otrocih in še o drugih sorodnikih, če so živeli v skupnem gospodinjstvu z osebo, ki je šla v partizane.⁴⁴

Nacisti so poizkušali na razne načine preprečiti odhode vojnih obveznikov k partizanom in pobege iz nemške vojske. To so skušali preprečiti tudi z intenzivno »duhovno-politično in socialno oskrbo« mobiliziranih Spodnjih Štajercev in njihovih svojcev v domovini.⁴⁵ V zvezi s to nalogo je bil pri zveznem vodstvu Štajerske domovinske zveze, in sicer v okviru vodstvenega urada II, ustanovljen poseben referat (Sonderreferat Truppenbetreuung).⁴⁶ Nemška propaganda pa v letu 1943 ni imela kakega posebnega učinka in sami nacisti so se bolj zanesli na grožnje. Vsakega vojnega obveznika oziroma Slovenca, ki je služil v nemški vojski, so seznanili s tem, da bo žrtvoval svojce, oziroma da bodo ti poslani v taborišče, če bo šel k partizanom. Vojakom, ki so bili na dopustu, so morali vodje orožniških postaj pojasniti, da bodo njihovi svojci izgnani tudi v primeru, če ne bodo izpolnjevali dobljenih navodil oziroma če bodo z malomarnim ali namernim ravnanjem v času dopusta omogočili, da jih bodo partizani zajeli.⁴⁷

⁴⁴ Strogo zaupna okrožnica okrožnega vodje deželnega svetnika okrožja Celje z dne 27. septembra 1943, AIZDG, fasc. 2.

⁴⁵ Okrožnica deželnega svetnika okrožja Celje z dne 5. maja 1943, ZAC.

⁴⁶ Nekaj gradiva o delovanju tega referata je v fondu zveznega vodstva Štajerske domovinske zveze v AMNOM. Prve okrožnice tega referata, ki so ohranjene, so iz junija 1943. V enem izmed dokumentov z dne 6. novembra 1943 je zapisano, da je bil pred časom ustanovljen Sonderreferat Truppenbetreuung. Z vojaki pa so vzdrževale zveze in skušale nanje vplivati tudi krajevne skupine Štajerske domovinske zveze. »Duhovno-politično oskrbo« vojakov iz Spodnje Štajerske oziroma nasilno mobiliziranih Slovencev osvetljuje poročilo o Truppenbetreuungsart, ki jo je opravil Josef Lackner iz zveznega vodstva Štajerske domovinske zveze julija 1943. Lackner je obiskal nekaj garnizij, kjer so vežbali mobilizirane štajerske Slovence. Le-tem je najprej sporočil prisrčne pozdrave zveznega vodje Štajerske domovinske zveze, jih nato spomnil na vojaške tradicije Spodnještajercev, še zlasti na njihovo junaštvo v času prve svetovne vojne, nato pa je rekrute prepričeval, da niso Slovenci in ne vindišarji, ampak domovini zvesti Štajerci, ker je bila Spodnja Štajerska le 23 let pod Jugoslavijo, okoli 1000 let pa je pripadala Štajerski oziroma k nemškemu območju. Vojake je tudi pozval, naj mu povedo, če imajo kakšne težave in če jim lahko v domovini kaj pomaga. V dveh primerih so vojaki iz Spodnje Štajerske Lacknerju po njegovi pridigi o nemški Spodnji Štajerski povedali, da jih nadrejeni zmerjajo s slovenskimi in vindišarskimi psi. V Konstanci mu je vojak, ki je bil doma iz Plešivca pri Velenju in je kasneje v partizanih postal komandant jurišnega bataljona, na kratko povedal, da so mu Nemci ustrelili očeta, mater, brate in sestre pa poslali v taborišče (Lacknerjevo poročilo je v AMNOM).

⁴⁷ Okrožnici deželnega svetnika okrožja Celje z dne 8. in 26. julija 1943, AIZDG, fasc. 178.

Strah za svoje je bil v letu 1943 še vedno osnovni vzrok tega, da je velik del vpoklicanih odšel v nemško vojsko, četudi z namenom, da bodo čimprej pobegnili, ali da bodo na fronti prešli na drugo stran. Nemške grožnje pa v letu 1943 le niso povsem zalegle. Nemško nasilje je sredi 1943. leta zaradi razmaha osvobodilnega gibanja moralo popuščati in nacisti niso mogli več dosledno izvajati zamišljenih represalij. V Šaleški dolini v letu 1943 Nemci niso aretirali niti ene družine sicer še redkih dezertarjev iz nemške vojske.⁴⁸ V nekaj primerih pa Nemcem vsaj nekaj časa ni bilo povsem jasno, kaj se je zgodilo z vojakom, ki je izginil. Tisti, ki so odšli v partizane, so to na vse mogoče načine skušali prikriti. Tako se je na primer neki vojaški dopustnik iz Šaleške doline pred odhodom pravilno odjavil, prevzel na orožniški postaji svojo vojaško opremo in poskrbel, da so ga ob odhodu na železniški postaji v Velenju videli tudi okupatorjevi pristaši. Namesto na vzhodno fronto pa se je odpeljal le do železniške postaje v Doliču in se kmalu nato sestal na dogovorjenem mestu s partizanskim aktivistom Francem Polhom-Izakom. Njegovi družini so Nemci še nekaj časa nakazovali denarno podporo.⁴⁹ Franc Žličar iz Velenja je julija 1943, ko bi moral v nemško vojsko, odšel v partizane takole: najprej se je odpeljal v Ormož k svojemu stricu, se nato šel kopat v Dravo, na obali je pustil obleko z osebnimi dokumenti in skušal Nemce preslepiti, da je utonil; nato je skrivaj odšel v partizane na Pohorje.⁵⁰

Ker grožnje niso več povsem zalegle, je okupator skušal z raznimi ukrepi preprečiti odhod vojnih obveznikov v partizane in pobege iz nemške vojske. V tistih občinah celjskega okrožja, ki so jih šteli za ogrožene, so se morali vojaški dopustniki od junija 1943 pred odhodom k svojcem prijaviti na pristojnem prijavnem mestu (na orožniški postaji, pri policiji itd.). Pri prijavi so morali predati uniformo, orožje in vojaške dokumente. Svojci so mu morali prinesiti civilno obleko. Če je bil dopustnik doma zunaj sklenjenega in zavarovanega naselja, je vodja orožniške postaje določil, kje bo stanoval v času dopusta, župan pa mu je moral preskrbeti stanovanje v sklenjenem naselju. Svojce zunaj sklenjenega naselja je lahko obiskal le podnevi. Navedeni ukrep so Nemci uveljavili na ozemlju naslednjih občin celjskega okrožja: Šoštanj, Velenje, Šmartno ob Paki, Mozirje, Rečica, Ljubno, Luče, Gornji grad, Polzela, Braslovče, Vransko, Šentjur ob Taboru, Prebold, Petrovče, Laško in Rimske Toplice. Šaleška dolina, Gornja Savinjska in Zadrebka dolina so bile torej v celoti prištete med območja, ki jih ogrožajo partizani.⁵¹

Julija 1943 so Nemci prepovedali pošiljati vojake na dopust na območje Spodnje Štajerske južno od Drave; izjemi sta bili le mestni območji Maribora

⁴⁸ Da je bil okupator od poletja 1943 vedno manj zmožen izvajati represalije na Spodnjem Štajerskem, je ugotovil tudi Tone Ferenc v prispevku Osvobodilni boj in okupatorjevi neuspehi pri mobilizaciji žive sile in gmotnih sredstev, Naša obramba, leto 1, št. 11—12, str 56—57. Ferenc navaja osnovne podatke o nemški in partizanski mobilizaciji.

⁴⁹ Gradivo o NOB v Šaleški dolini v AZZB NOV Velenje; Franc Polh in Janko Ževart, ustna vira.

⁵⁰ Izjava Franca Žličarja-Branka, AMNOM.

⁵¹ Povelje garnizijskega komandanta v Celju z dne 24. junija 1943, AIZDG, fasc. 178.

Območje garnizijske komande v Celju je obsegalo podeželska okrožja Brežice, Trbovlje, Celje in del podeželskega okrožja Maribor (Okrožnica deželnega svetnika okrožja Celje z dne 8. julija 1943, AIZDG, fasc. 178).

in Ptuja. Vendar so tudi po tej prepovedi posamezniki še prihajali na dopuste južno od Drave in so se morali ravnati tako, kot je bilo zanje določeno junija 1943.⁵² Da bi otežočil partizansko mobilizacijo v svojem okrožju, je deželni svetnik Dorfmeister ukazal županom, da morajo pozive za vojsko izročiti obveznikom neposredno pred naborom oziroma pred odhodom v vojsko. Obveznike, ki so bili doma zunaj sklenjenih naselij, pa naj bi župani nastanili v krajih z nemško postojanko.⁵³

Razvoj je pokazal, da nemški ukrepi niso mogli preprečiti partizanske mobilizacije vojaških obveznikov in pobegov iz nemške vojske. Nemška mobilizacija se je spremenila v lov na ljudi. Do večjega preloma v tekmi za rekrute pa je na Spodnjem Štajerskem prišlo šele jeseni 1943. Do tega časa se je večina obveznikov še pokoravala nemškim pozivom. Tudi velik del tistih, ki so odšli v nemško vojsko v jeseni 1943, je kasneje dezertiralo iz nemške vojske. Nemška mobilizacija je pospeševala partizansko.

V Šaleški dolini so Slovenci in še zlasti rekruti že od začetka nemške mobilizacije javno izražali svoje nezadovoljstvo ob vpoklicih v nemško vojsko. Franc Polh-Izak je po prihodu na šaleški teren spomladi 1943 poročal, da je odpor proti nemški mobilizaciji precejšen in da jo ljudje povsod kritizirajo.⁵⁴ Izakova ocena se ujema s tem, kar je bilo približno v istem času zapisano v okupatorjevo kroniko velenjske šole: »V mnogih krajih vojaške službe ne smatrajo za častno službo narodu, ampak za posiljevanje. Manjka spoznanje, da v tem boju ne gre le za Nemčijo, ampak za obstoj Evrope in s tem tudi za obstoj spodnještajerske domovine.«⁵⁵ Ko sta bila v začetku aprila 1943 mobilizirana dva letnika, so Nemci za vpoklicane, kot običajno, pripravili v Šoštanjju poslovilno slovesnost oziroma zborovanje. Toda rekruti in njihovi svojci niso hoteli na Glavni trg, kjer naj bi bilo zborovanje, in so odšli kar na železniško postajo.⁵⁶ V šoštanjski občini fantje, ki so jih popisovali za nabor že maja 1943 niso hoteli več podpisati popisnih listin, češ, da podpis pomeni prostovoljno prijavo za nemško vojsko, ker bi jim sicer iz okupirane dežele ne bi bilo treba oditi v vojsko. Odklanjanje podpisov je zajelo skoraj vse celjsko okrožje in deželni svetnik Dorfmeister je na prošnjo vojaškega okrožnega poveljstva v Celju konec septembra 1943 ukazal županom, da morajo vojnim obveznikom z nemškim državljanstvom na preključ pojasniti, da podpis listin ne pomeni prostovoljne prijave za vojsko.⁵⁷ Posa-

⁵² Okrožnica deželnega svetnika okrožja Celje z dne 26. julija 1943, AIZDG, fasc. 178; okrožnica podeželskega okrožja Maribor z dne 7. septembra 1943, AMLR Sl. G.; več dokumentov o zapori Spodnje Štajerske južno od Drave za vojaške dopustnike je v fondu zveznega vodstva Štajerske domovinske zveze v AMNOM. V navedeni Dorfmeisterovi okrožnici je zapisano, da je ukaz o prepovedi na dopuste južno od Drave izdala OKW.

⁵³ Okrožnica okrožnega vodje in deželnega svetnika celjskega okrožja z dne 27. septembra 1943, AIZDG, fasc. 2.

⁵⁴ Izakovo poročilo o šaleškem terenu je ohranjeno v nemškem prevodu v AIZDG, fasc. 155. Izak je napisal poročilo v začetku maja 1943.

⁵⁵ Nemška kronika osnovne šole Velenje, arhiv osnovne šole Miha Pintar-Toledo v Velenju (zapis za šolsko leto 1942/43).

⁵⁶ M. Trobej, Dnevnik, 8. zvezek.

⁵⁷ M. Trobej, Dnevnik, 9. zvezek; okrožnica deželnega svetnika okrožja Celje z dne 29. septembra 1943, ZAC.

mezni vojni obvezniki so zelo ostro kritizirali vpoklice v nemško vojsko in zahtevali, da naj gredo na fronto tisti z rdečimi izkaznicami (z izkaznicami stalnega članstva v Štajerski domovinski zvezi). Vpoklicani so odhajali v vojsko z lesenimi kovčki in ljudje so z žalostjo pripominjali, da nosijo s seboj svoje krste.⁵⁸ Nezadovoljstvo zaradi nemške mobilizacije v letu 1943 v Šaleški dolini še ni preraslo v res aktivni odpor in ni še prišlo do množičnega odhoda v partizane.

Po doslej znanih podatkih je prvi Šalečan, ki je pobegnil iz nemške vojske, to storil 6. februarja 1943, ko je zapustil stražarsko mesto na vzhodni fronti in prešel na sovjetsko stran.⁵⁹ Prvi, ki se je po begu iz nemške vojske priključil partizanom v domačem kraju — v Šaleški dolini — je to storil 17. aprila 1943. Pobegnil je iz vojašnice v Schwazu in nato postal aktivist na šaleškem območju.⁶⁰ Nato so postopoma prihajali v partizane novi dezertjerji, vendar je bila v letu 1943 pred septembrom partizanska mobilizacija v Šaleški dolini manj uspešna kot v sosednjih dolinah, Mislinjski in Gornji Savinjski. V Šaleški dolini so se še vedno čutile posledice hudih udarcev, ki jih je zadal okupator osvobodilnemu gibanju v letu 1942. Poteg tega pa v Šaleški dolini tedaj ni bilo partizanske enote. Slabša partizanska mobilizacija je bila tudi posledica tega, da so partizanski aktivisti v obravnavanem obdobju začeli delovati kasod 1. do 25. aprila izvedli 385 prisilnih mobilizacij (zapisnik razgovora je v AMNOM). neje kot v Mislinjski in Gornji Savinjski.⁶¹

Odločilne udarce je osvobodilno gibanje zadalo nemški mobilizaciji v obdobju od septembra 1943 do konca aprila 1944, ko je v glavnem prešlo iz zapušniškega sistema v množični upor proti okupatorju. Predvsem je osvobodilno gibanje zadalo nemški mobilizaciji hude udarce po prihodu XIV. divizije. Poverjeništvo IOOF za Štajersko je 16. aprila 1944 izdalo okrožnico s sklepom o mobilizaciji vseh za vojsko sposobnih moških od sedemnajstega do petinštiridesetega leta starosti, a je predvidevalo postopno mobilizacijo oziroma mobilizacijo, ki se bo, kolikor bo le mogoče, izvajala na prostovoljni osnovi. Po navodilu poverjeništva IOOF bi naj partizani najprej mobilizirali vojne obvez-

⁵⁸ Zapisal avtor po izjavah večjega števila Šalečanov.

⁵⁹ Dopis vojaške pošte št. 18577 krajevemu policijskemu uradu v Pesju (takega urada v Pesju ni bilo, dopis je dobil župan velenjske občine); dopisa župana v Velenju z dne 21. aprila in 7. maja deželnemu svetniku Celje in dopis deželnega svetnika okrožja Celje z dne 29. aprila 1943 celjski izpostavi komandanta varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem, AIZDG, fasc. 179.

⁶⁰ Dopis župana v Velenju z dne 23. aprila 1943 deželnemu svetniku Dorfmeistru v Celju in dopis deželnega svetnika okrožja Celje z dne 29. aprila 1943 izpostavi tajne državne policije v Celju, AIZDG, fasc. 179,

⁶¹ Zbornik NOV, VI/6, dok. št. 19, poročilo štaba IV. operativne cone z dne 4. junija 1943.

O intenzivnejši partizanski mobilizaciji v Gornji Savinjski dolini pričajo tudi nemški sezname oseb, ki so odšle v partizane, AIZDG, fasc. 295/I. O partizanski mobilizaciji v Mislinjski dolini je gradivo v AMLR Slovenjgradec. Med drugim je zanimivo poročilo krajevne skupine Štajerske domovinske zveze Počgorje z dne 19. oktobra 1943. Novinci iz Mislinjske doline so povečini odšli v pohorsko partizansko enoto. Nemci so 30. septembra 1943 zaplenili del arhiva Pohorske čete in tudi iz tega gradiva in iz nemškega elaborata, ki je nastal na osnovi zaplenjenega gradiva, je vidno, da je bila partizanska mobilizacija 1943 v Mislinjski dolini uspešnejša kot v Šaleški (elaborat s seznamom pohorskih partizanov je v AMNOM).

nike, ki so bili zaposleni v industriji, in vojne obveznike iz dolinskih krajev, kjer je okupator najlaže izvajal mobilizacijo. Takoj pa je bilo treba mobilizirati ubežnike iz nemške vojske.⁶² Partizanska mobilizacija je naraščala postopoma in konec aprila še ni bila splošna. Povelje o izvajanju mobilizacije so dobile tudi enote IV. operativne cone.⁶³ Enote XIV. divizije so bile zelo zadovoljne z novinci in v poročilih se omenja, da med novinci skoraj ni dezertarjev in da so dobri in disciplinirani vojaki.⁶⁴

Zaradi vedno večjega obsega partizanske mobilizacije je šef civilne uprave po dogovoru s komandantom varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem 15. marca 1944 izdal odredbo o ukrepih proti svojcem sovražnikov države in sklicujoč se na svojo odredbo z dne 16. avgusta 1941 poblastil deželne svetnike, da po sporazumu z okrožnimi vodji Štajerske domovinske zveze svoje partizanov, ubežnikov iz nemške vojske in tistih, ki se niso odzvali pozivom na nabor, in tistih, ki so jih partizani prisilno mobilizirali in se ne bodo vrnil, izženejo z njihovih domov, njihovo premoženje pa zaplenijo.⁶⁵ Odredbo so nacisti objavili v časopisju in jo uporabljali pri svoji propagandi in pri zastraševanju.⁶⁶ Omenjene odredbe, ki sicer ni bila nekaj novega, saj so nacisti 1942. leta dosledno aretirali družine partizanov, pa nacisti tokrat zaradi političnih in tudi gospodarskih razlogov niso mogli izvesti. Partizanov je bilo že preveč. Na štabnem razgovoru 2. maja 1944 je zvezni vodja Štajerske domovinske zveze Steindl razložil, »da se ni težilo za shematskim izvajanjem te odredbe« in da se bo izvedla le v posameznih primerih, ki naj služijo kot svarilo.⁶⁷ Kljub odredbi šefa civilne uprave o ukrepih proti sovražnikom države je bila partizanska mobilizacija na slovenskem Štajerskem vedno bolj obsežna, kar je v svojih poročilih navajal tudi komandant varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem.⁶⁸

V šaleški dolini pred koncem aprila 1944 še ni bilo splošne partizanske mobilizacije. Nemška mobilizacija pa je že povsem odpovedala. Tisti, ki so prišli na dopust iz nemške vojske, se praviloma niso več vračali v svoje enote, ampak so odhajali v partizane. V šentiljskem okraju OF so izvajali mobiliza-

⁶² Okrožnica poverjeništvu IOOF za Štajersko z dne 16. aprila 1944, AIZDG, fasc. 436/II.

⁶³ Zbornik NOV, VI/13, dok. št. 26.

⁶⁴ Poročilo Zveze komunistične mladine XIV. divizije z dne 4. maja 1944 pokrajinskemu komiteju ZKMJ za Slovenijo, ACK ZKS.

⁶⁵ V.u.A.Bl., št. 6 z dne 23. marca 1944, str. 27; okrožnica komandanta varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem z dne 18. aprila 1944, AMNOM, fond zveznega vodstva Štajerske domovinske zveze.

⁶⁶ Štajerski gospodar, št. 14 z dne 8. aprila 1944 in št. 15 z dne 15. aprila 1944.

⁶⁷ Zapisnik štabnega razgovora v AMNOM.

Nemci Uiberreitherjeve odredbe niso mogli izvajati. Kasneje so zanikali, da to bi to bil znak njihove slabosti (Marburger Zeitung, št. 265 z dne 21. septembra 1944).

⁶⁸ Poročili komandanta varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem z dne 7. in 14. aprila 1944 (AIZDG, fasc. 157/III) in poročilo z dne 28. aprila 1944 (Zbornik NOV, VI/13, dok. št. 172). Na štabnem razgovoru 2. maja 1944 je komandant varnostne policije in varnostne službe Vogt povedal, da so partizani od 1. do 25. aprila izvedli 385 prisilnih mobilizacij (zapisnik razgovora je v AMNOM).

cijo aktivisti, v krajih na desni strani Pake pa so pričele mobilizirati enote XIV. divizije. Mobilizirala je tudi šaleško-mislinska skupina VOS. Večina tistih, ki so šli v partizane pred koncem aprila 1944, so se partizanom priključili prostovoljno, kljub temu da so partizani večkrat izvedli navidezno prisilno mobilizacijo.^{68a}

Obdobje od konca aprila do začetka decembra 1944 je bilo obdobje največjega razmaha narodnoosvobodilnega boja v Šaleški dolini. To je bil čas množičnega upora in čas, ko se je močno osvobodilno gibanje na terenu zlilo z dejavnostjo partizanskih vojaških enot v mogočno vseljudo vojno proti okupatorju. To je bil tudi čas množične partizanske mobilizacije, ki je bila v navedenem obdobju v glavnem zaključena. Nemška mobilizacija ni uspevala, pač pa je uspevala partizanska. Okupator je kmalu spoznal, da je NOB povsem onemogočila njegovo mobilizacijo ter je skušal dobiti vsaj nekaj vojnih obveznikov z aretacijami. Popisi in nabori vojnih obveznikov so sicer v celjskem okrožju še potekali, v času od 20. junija do 4. julija so bili nabori letnika 1913, v istem času pa so popisovali letnika 1911 in 1912. V jeseni 1944 je bil popis letnikov 1908, 1909, 1910 in 1928. Kot je razvidno iz okupatorjevih poročil, pa zaradi partizanske dejavnosti popisa navedenih letnikov v glavnem ni bilo mogoče izvesti. Na naborih je bilo še manj obveznikov, kot so jih lahko popisali.⁶⁹ Končno je šef civilne uprave začasno ukinil rekrutacije na Spodnjem Štajerskem in jih ponovno uvedel šele po uspehih nemške ofenzive v zimi 1944/45.⁷⁰

V Šaleški dolini je lahko okupator mobiliziral vojne obveznike, če izvzame Nemce, le, če jih je prijel oziroma aretiral. Vojaške obveznike so skušali pridobiti tudi s prevaro. Ena izmed nalog okupatorjevih enot, ki so od časa do časa hajkale na šaleškem območju, je bila tudi lov na vojaške obveznike. Navedli bomo dva primera takega lova. Dne 9. maja 1944 so po ukazu deželnega svetnika Dorfmeistra krenili v Ravne pri Šoštanju štirje vodi 2. bataljona vermanšafta (65 mož), deset pripadnikov deželne straže in vodja orožniške postaje, da bi polovili vse moške od 15. do 50. leta, ki jih še niso mobilizirali partizani. Ker je območje Raven razmeroma veliko in je v tem kraju dosti samotnih kmetij, so se vermani razdelili v dve skupini, da bi lažje opravili svojo nalogo. Štab Tomšičeve brigade, ki je bil tedaj v Zavodnjah, je poslal v Ravne eno četo 3. bataljona, ki je vermane pognala v beg in jih zasledovala prav do Šoštanja. Poskus nemške prisilne mobilizacije v Ravnah

^{68a} Slava Kralj, Kronika št. Ilja pri Velenju iz časov NOB, AMNOM, gradivo za zgodovino NOB v Šaleški dolini, AZZB NOV Velenje; poročili orožniške postaje Velenje z dne 19. marca in 11. aprila 1944, ARSNZ (sedaj AIZDG); poročilo orožniške postaje Šoštanj z dne 24. aprila 1944, AIZDG, fasc. 296, poročilo komandanta varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem z dne 28. aprila 1944, AIZDG (navedena nemška poročila navajajo primere prisilne partizanske mobilizacije v Šaleški dolini).

⁶⁹ Poročila vojaškega oddelka pri deželnem svetniku Celje z dne 25. maja, 26. junija, 26. julija, 26. avgusta, 28. septembra, 25. oktobra, 30. novembra in 27. decembra 1944, AIZDG, fasc. 297.

⁷⁰ Okrožnica vodstvenega urada I pri zveznem vodstvu Štajerske domovinske zveze z dne 5. februarja 1945, AMNOM, fond zveznega vodstva Štajerske domovinske zveze.

tako ni uspel.⁷¹ Prva alarmna četa Ptuj, ki je sredi julija 1944 sodelovala v nemški hajki na območju Podkrajja pri Velenju, Podgorja, Lokovice in Št. Andraža, je poročala, da je bila njena naloga poiskati in zajeti vojne obveznike na omenjenem območju. Ko je od Stanovškove kmetije pod Goro Oljko krenila proti Podkrajju, so jo obstreljevali neki partizani. Po spopadu se je 1. alarmna četa Ptuj na poziv dveh orožnikov iz Velenja umaknila nazaj k Stanovšku in nato izropala Blagotinškovo domačijo, ni pa dobila nobenega vojnega obveznika.⁷² Julija 1944 je okupator dobil nekaj nabornikov tako, da tistih, ki so se iz šoštanjске občine odzvali pozivu na nabor, niso več izpustili domov. Pri velenjskem premogovniku pa so sklicali neki apel in prijeli navzoče vojne obveznike.⁷³ V začetku novembra 1944 je ukazal šoštanjski župan, da je treba začasno zapreti moške letnike 1908, 1909, 1910, ki bi morali na nabor. Šoštanj-ska orožniška postaja je poročala, da so partizani še pred nemško akcijo mobilizirali večino moških navedenih letnikov.⁷⁴ Oktobra 1944 so bili v Celju nabori za dekleta, rojena 1927. leta, in sicer za državno delovno službo. Po prvotnem načrtu bi morali biti ti nabori že junija. Iz Šaleške doline ni odšlo na nabor niti eno dekle.⁷⁵

Tudi v obdobju od decembra 1944 do osvoboditve je bilo osvobodilno gibanje v Šaleški dolini množično, čeprav se je močno povečal okupatorjev pritisk. Posledice ofenzive pozimi 1944/45 se niso preveč čutile. Zelo majhen del prebivalstva pa se je v času ofenzive zopet pričel pokoravati nekaterim okupatorjevim odredbam. Potem ko je okupator v času svoje ofenzive znova uvedel rekrutacijo na Spodnjem Štajerskem,⁷⁶ se je od sto šestindvajsetih vojnih obveznikov, ki so dobili v velenjski občini pozive za nabore, le odzvalo štiriindvajset moških in fantov. Vsi ostali pa so po poročilu velenjske orožniške postaje odšli k partizanom, ali pa so se skrili. Menimo pa, da so bili med tistimi, ki so se odzvali, predvsem Nemci, saj je okupator pozval na nabore kar pet letnikov in z izjemo letnika 1929 je šlo tudi za take, ki dotlej iz raznih vzrokov še niso bili na naboru.⁷⁷

⁷¹ Poročilo orožniške postaje Šoštanj z dne 10. maja 1944, AMNOM; poročilo 2. alarmne čete Ptuj—jug z dne 10. maja 1944 in poročilo o dejavnosti 2. alarmne čete Ptuj—jug od 30. aprila do 25. maja 1944, AIZDG, fasc. 347; poročilo 2. bataljona vermanšafta z dne 11. maja 1944 polku Spodnja Štajerska, AIZDG, fasc. 347; poročilo štaba Tomšičeve brigade z dne 10. maja 1944 štabu XIV. divizije, AIZDG, fasc. 335/1.

⁷² Poročilo 1. alarmne čete Ptuj z dne 21. julija 1944, AIZDG, fasc. 347.

⁷³ M. Trobej, Dnevnik, 17. zvezek.

⁷⁴ Poročili orožniške postaje Šoštanj z dne 8. novembra 1944, AIZDG, fasc. 296 in z dne 14. novembra 1944, AMNOM.

⁷⁵ Poročili vojaškega oddelka pri deželnem svetniku Celje z dne 25. maja in 25. oktobra 1944, AIZDG, fasc. 297.

⁷⁶ Okrožnica zveznega vodstva Štajerske domovinske zveze z dne 5. februarja 1945, AMNOM.

⁷⁷ Poročilo orožniške postaje Velenje z dne 23. aprila 1945, AIZDG, fasc. 82.

DIE DEUTSCHE MOBILISATION IN DER ŠALEŠKA DOLINA (SCHALLTAL)

Zusammenfassung

Im Monat März 1942 hatte der Chef der Zivilverwaltung in der Untersteiermark, im Gegensatz zu dem internationalen Völkerrecht, die Verordnungen über die Einführung des Wehrrechts und des Reichsarbeitsdienstes in der Untersteiermark getroffen. Die Mobilisation hatte der Okkupator gründlich vorbereitet und allmählich ausgeführt. Im Monat Juli 1942 wurde zuerst der Jahrgang 1923 in die deutsche Wehrmacht einberufen.

Im Jahre 1942, als es dem Okkupator gelang der Befreiungsbewegung schwere Schläge zu versetzen und als der nazistische Terror den Höhepunkt erreichte, gedieh die deutsche Mobilisation vor allem wegen der nazistischen Zwangsmassnahmen gegen die Angehörigen derjenigen, die nicht der Einberufung nachgekommen sind. Berücksichtigen wir aber die spätere Entwicklung, so war auch die deutsche Mobilisation im Jahre 1942 nicht so erfolgreich. Viele von denen die in die deutsche Wehrmacht zwangsmobilisiert wurden, flüchteten aus der Wehrmacht und schlossen sich in der Heimat den Partisanen an. Einige aber liefen über die Fronten und zogen zu den Alliierten. In der zweiten Hälfte des Jahres 1943 beschleunigte sogar die deutsche Mobilisation die Partisanenmobilisation. In der Šaleška dolina versetzte die Befreiungsbewegung in dem Zeitabschnitt vom September 1943 bis zum Ende April 1944 der deutschen Mobilisation entscheidende Schläge. In der Zeit des grössten Aufschwungs der Befreiungsbewegung und des Massenwiderstandes gegen den Okkupator, vom Ende April bis zum Anfang Dezember 1944, wurde die Partisanenmassenmobilisation ausgeführt und sie schloss die Mehrheit der Wehrpflichtigen ein. Der Okkupator trachtete mit Verhaftung einige Wehrpflichtige zu ergreifen, jedoch gelang ihm das nur in einzelnen Fällen.

HISTORIČNA DOKUMENTACIJA

STATUT BRATOVSKKE SKLADNICE ZA ŽELEZARNO NA DVORU IZ LETA 1799

Jože Šorn

Bratovska skladnica (nemško Bruderlade) je ime za ustanovo oziroma za blagajno, ki je delavcem — članom, zaposlenim v rudnikih, pri plavžih in v fužinah izplačevala določene vsote denarja za čas bolezni, za invalidnost in za pokojnine; podporo iz te blagajne so prejemale tudi vdove in osiroteli otroci.¹ Na tem mestu je nemogoče, da bi za uvod orisali funkcioniranje socialnega zavarovanja pri cehovskih in drugih združbah, da bi se dalje lotili raziskav o vplivu takšnega zavarovanja na izoblikovanje bratovskih skladnic in da bi se spuščali v primerjave med posameznimi oblikami socialnega zavarovanja. Za sestavo razprave o zgodovini bratovskih skladnic nam manjka še precej elementov, gotovo pa ni nobenega dvoma več, da moramo začetek zavarovanja rudarjev in fužinarjev pri nas iskati v idrijskem rudniku živega srebra. Marija Verbičeva navaja v zvezi s tem rudnikom obstoj bratovske skladnice vsaj v letu 1671.²

Trenutno najstarejši zapisani člani o organiziranju in poslovanju bratovske skladnice nosijo datum Dunaj, dne 14. junija 1799 in so namenjeni upravi ene izmed naših klasičnih železarn na vodni pogon,³ ki ji je v začetku bil upravnik Jožef Globočnik, član znanega gorenjskega železarskega rodu. Vedeti moramo, da je proti koncu 18. stoletja bila konjunktura za vse panoge industrije že kar znatna in da je v tem okviru dobro uspevala tudi železarska industrija. Najvidnejši dokaz za konjunkturo je pač utemeljitev novega podjetja, ki se je imenovalo »Plavž in fužina Viljema kneza Auersperga na Dvoru« in je delovalo ob Krki pod Žužemberkom. Podjetje je prejelo koncesijo za obratovanje plavža (ne peči na volka) ter za šest presnih ognjev in tri kladiva 6. februarja 1795.⁴ Dobro je uspevalo kar od samega začetka, saj je plavž proizvedel že v prvem letu taljenja 200 ton surovega železa, v letu 1796 pa celo 402 toni, potem pa

¹ Jože Šorn, Premogovniki in njihovi rudarji v obdobju 1848—1918, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja VIII-IX, Ljubljana 1968—1969, strani 82 sledeče.

² Marija Verbič, Idrijski delavec v 16. stoletju, Zgodovinski časopis VI—VII, 1952—1953, str. 550. Dalje še Mihael Arko, Zgodovina Idrije, Gorica 1931, str. 120, 127.

³ Arhiv dvorne komore, Dunaj, Münz- und Bergwesen, Krain, fascikel rdeča številka 1627, spis št. 6087.

⁴ Ibidem, spis št. 7631.

zdržema nekaj prek 200 ton. S tem se je uvrstil v sam vrh proizvodnje surovega železa na slovenskem ozemlju. Le plavža na Savi in Javorniku sta ga prekašala. Še bolj se je podjetje uveljavilo, ko so mu 19. julija 1799 koncesionirali — nov dokaz za povoljno konjunkturo — dva nadaljnja presna ognja in eno kladivo. Ob tej povečavi je zanesljivo imelo več kot 200 delavcev, to je ogljarjev, voznikov, pralcev in drobilcev rude, plavžarjev, kovačev in drugih delojemalcev. Statistični podatki za leto 1809 navajajo 216 delavcev, za leto 1811, ko je nazadovala proizvodnja zaradi bistveno zoženega tržišča, pa še vedno 204 delavce.

Bili bi v hudi zmoti, če bi mislili, da so bili zemljiški gospodje v 18. stoletju, zlasti v njegovi drugi polovici, zgolj in izključno samo »agrarci«. Nekateri so se primerno živahno udeleževali utemeljevanja tekstilnih, steklarskih, železarskih in drugih manufaktur. Eden izmed takih v industrijo prehajajočih zemljiških gospodov je bil tudi Viljem iz knežjega rodu Auerspergov, torej iz družine, ki nikakor ni bila tako malo pomembna v naši zgodovini industrializacije. S tem, da smo omenili inšpektorja železarne Globočnika in njenega lastnika Auersperga, smo že hoteli namigniti na izvor hotenja o utemeljitvi bratovske skladnice. Ob tem ne mislimo zanikati volje delavcev glede njene ustanovitve, saj je gotovo, da so v oddaljeno in agrarno Suho krajino prišli kvalificirani delavci z Gorenjske, verjetno tudi iz neslovenskih delov države. Nadaljnja dva strokovnjaka, ki sta podpirala potrebo po njeni realizaciji, sta mogla biti še predstojnik rudarskega sodišča v Ljubljani Ivan Gussmann in njegov referent Marko Čerin. Pravila oziroma statut je oskrbel in poslal z Dunaja v Ljubljano Jožef pl. Leithner, ki je bil v tem času pomemben funkcionar v tistem dvornem svetu, ki je bil kompetenten za vodstvo montanisticuma, to je za rudarstvo in fužinarstvo.

Poslednje tri može okarakterizirajmo z nekaj besedami, da bomo spoznali strokovnjake, ki so proti koncu 18. stoletja tudi pomagali po svoji strani k prosperiranju našega železarstva in k uveljavitvi socialnega zavarovanja rudarjev in fužinarjev. Ivan Gussmann, rudarski svetnik v slovaškem rudarskem in fužinarskem kraju Smolnik, je nastopil službo vodje višjega rudarskega urada in rudarskega sodišča v Ljubljani prav 1. avgusta 1795; tu je ostal do leta 1805, ko so ga premestili na Tirolsko. Znan je po tem, da je od februarja 1796 dalje krajši čas eksperimentiral v fužini na Savi s taljenjem železa s pomočjo zagorskega premoga.⁵ Marko Čerin je bil vsaj od marca 1783 dalje zaposlen kot referent v ljubljanski rudarskosodni substituciji, od leta 1792 dalje kot pisar v novo ustanovljenem višjem rudarskem uradu in rudarskem sodišču; od maja 1809 do oktobra 1813 je bil Chef du Tribunal des mines.⁶ Takratnega referenta, pisarja seveda ne smemo enačiti z današnjim pisarjem, ker je bil Čerin po rangi že kar pomemben uradnik. Leithner je dolgo let deloval v idrijskem rudniku živega srebra. Leta 1763 je bil slušatelj idrijske šole za metalurške in kemične vede, kjer sta mu bila učitelja geodet Jožef Mrak in prirodoslovec Ivan Scopoli. Kot geodet je leta 1780 zrisal načrt manjše železarne v Trenti in več drugih planov v Idriji sami in leta 1792 je tod vodil dela za izkop novega jaška. Kako in kdaj je prišel na Dunaj v krog vodilne rudarske administracije,

⁵ Alfons Müllner, *Geschichte des Eisens*, Wien-Leipzig, 1909, str. 193, 195, 430 sl.

⁶ *Ibidem*, str. 191—192, 195.

nam trenutno še ni znano.⁷ Vsekakor je imel dovolj praktičnih izkušenj in teoretičnega znanja o pomenu bratovskih skladnic.

Približno sredi pomladi leta 1799 je Globočnik prosil višji rudarski urad, konkretno Gussmanna in Čerina, da mu posredujeta shemo o organizaciji bratovske skladnice. Višji rudarski urad je vlogo obravnaval na svoji seji 8. maja in ker ni mogel posredovati učinkovitih informacij, se je obrnil na najvišjo rudarsko instanco na Dunaju po pomoč. Sem je prispela vloga kar mesec dni pozneje, šele 7. junija. Zelo hitro, v treh dneh je Leithner že izdelal koncept statuta in ga izročil svojemu svetu v obravnavo in sprejem; oboje se je zgodilo 14. junija. Še istega dne je dal Leithner izdelati čistopis; istočasno je vsebino osnutka tudi razdelil v šest točk. Globočnikova prošnja je potovala šest tednov, da je prispela do Leithnerja, ta pa je po manj kot desetih dneh vsega postopka poslal pravila za bratovsko skladnico v Ljubljano.

Uradno odobreno besedilo statuta je naslednje:

Zur Rathssitzung von 14-ten Juny 1799 — ex offio

Die Erledigung des Laybacher Berg O: Ämtl. Sess. Protocolls in publico politicis vom 8-ten May betref.

An das k. k. Ober Bergamt und Berggericht zu Laybach im Herzogthum Krain.

Über den Inhalt dessen Sessions Protocolls in publico politicis von 8-ten vorigen Monats wird lediglich ad N-um 98 et 113. ruckeriennert, dass es nemlich in Ansehung des Bruderlads Vermögen bey den Gewerkschaftlichen Werkern folgedne Bewandnüss habe

1-tens soll und muss dasselbe für sich allein und ohne Vermischung mit dem Gewerkschaftlichen Vermögen behandelt, aufbevhahrt, und geführt werden.

2-tens haben 2 Ausschussmänner oder Brudermeister von den Contribuenten bey dieser Bruderlade die Speer, und Gegenspeer zu führen, die Lad selbst aber ist immer bey dem Vorgesetzten des Werks, welcher als Cura-

tor des Vermögens anzusehen ist, aufzubewahren.

3-tens Ist die Bestimmung dieses Instituts denen armen Contribuenten in Unglücks- Krankheits oder sonstigen dringenden Fällen hieraus beyzustehen, einige Andachten zu bestreiten den reisenden Knappen oder Hammerarbeitern einen Reisepfenning zu verleihen, und allenfals auch, wenn es das Vermögen zulässt den verweisten, oder verunglückten Kindern der Contribuenten einen Subsistenz Beytrag oder Provision zu geben; Alle Ausgaben müssen jedoch mit Wissen, und Willen der Contribuenten geschehen: Die Bewilligung hiezu ertheilt der Beamte des Werkes, diesem liegt also

4-tens ob, auf richtige und getreue Gebahrung zu sehen und acht zu tragen, dass bey dieser Lade keine Missbräuche einschleichen, und das Vermögen zu keinen ungebührlichen Handlungen nemlich zu Gastereyen oder sonstigen unnothwendigen Dingen verwendet werde; Die Rechnung über das Vermögen hat der Beamte zu führen, und die Brudermeister müssen diese mit unterfertigen: es verstehet

⁷ Arko, Zgodovina Idrije, str. 92, portret na str. 36; Ivan Mohorič, Rudnik živega srebra v Idriji, Idrija 1960, str. 159—160, 190, portret na str. 184.

sich aber dass in dieser Lade immer ein baarer Cassa Rest für unvorgesehene Fälle vorhanden seyn muss; sollte aber dieser anwachsen, so muss die mehr als nothwendige Baarschaft fruchtbringend ad fundum publicum angelegt werden.

5-tens Anticipationen sind den Contribuenten im Nothfall gegen hinlangliche Baarschaft [v konceptu: Bürgerschaft] bis zur Summ von 25 fl unverzinslich gegen successiven Abzug von dem Lohne abzureichen: wer mehr als 25 fl empfängt muss hierüber einen Schuldbrief ausstellen und der Lade das landesübliche Interesse zahlen, jedoch können nur die Contribuenten auf Darelhens Empfänge Anspruch machen: Sechs Wochen nach Verlauf des Jahres sind die Rechnungen dem k. k. Ober Amt, und Berggericht zur revision, und Aprobirung zu zusehen; dasselbe hat also

6-tens lediglich darauf zu sehen, ob richtig gebahret worden? ob keine ungehörlichen und unpassirlichen Ausgaben vorkommen? und ob die Capitalien gesichert sind? Und dann kann dasselbe bey vorkomenden Excursionen, oder Visitationen die Bruderlads Cassen auch inventiren. Ausser den nungesagten hat aber das k. k. Ober Amt und Berggericht in das Bruderlads Institut keinen weitem Einfluss zu nehmen, alle Verrechnungsweitläufigkeiten zu beseitigen, und die Ausgabs Begenehmigung dem Werks Vorgesetzten, der ohnehin für das Vermögen verantwortlich ist, zu überlassen.

Alles dieses ist demnach der Fürst Wilhelm Auerspergischen Flossofen Hammer Verwaltung mit dem Beysatz bekannt zu machen, dass das Bruderlads Vermögen alsogleich von jenen des Werks nach vorgesagten Grundsätzen abgesondert werden müsse, und dass daher die Werks Cassa

das schuldige Vermögen dahin baar abführen, oder wenn es die Contribuenten zufrieden sind, für den Schuld Betrag eine ordentliche sichergestellte und intabulirte verzinsliche obligation einlegen soll.

Wien den 14-ten Juny 1799

J/oseph/ v Leithner — mpia

K seji sveta z dne 14. junija 1799 — uradno

Rešitev zapisnika o zasedanju ljubljanskega višjega rudarskega urada in publico politicis z dne 8. maja.

Višjemu rudarskemu uradu in rudarskemu sodišču v Ljubljani v vojvodini Kranjski.

Glede vsebine protokola o njegovem [tj. naslovnem uradu] zasedanju in publico politicis z dne 8. preteklega meseca omenjamo samo številki 98 in 113, da je s premoženjem bratovskih skladnic pri podjetjih namreč takóle:

1. Naj se oziroma se mora z njim ravnati, ga hraniti in voditi ločeno, brez mešanja s premoženjem podjetja.

2. Morata dva odbornika ali bratovska mojstra izmed vplačevalcev imeti pri skladnici vsak svojo ključavnico, blagajna sama naj se pa vedno hrani pri predstojniku podjetja; ta je varuh njenega premoženja.

3. Namen ustanove je, da pomaga revnim vplačevalcem v nesreči, boleznih in v siceršnjih nujnih primerih, da poravna nekatere pobožnosti, da podeli potujočim rudarjem ali fužinskim delavcem nekaj potnine, in da vseakor — če dopušča premoženje — nudi osirotelim ali ponesrečenim otrokom vplačevalcev preživnino ali oskr-

bnino. Vsa izplačila se morajo opraviti z vednostjo in s pristankom vplačevalcev, dovoli jih pa uradnik podjetja.

4. Uradnik skrbi za pravilno in vestno gospodarjenje ter pazi na to, da se pri skladnici ne dogajajo zlorabe ter da se premoženje ne uporablja za neprimerna dogajanja, na primer za gostije ali za siceršnje nepotrebnosti. Za račune o premoženju skrbi uradnik, bratovska mojstra jih morata podpisati. Samo po sebi se razume, da mora biti v blagajni vedno nekaj gotovine za nepredvidene primere; če se prebitek poveča, se mora presežek plodno naložiti v kakšno javno naložbo.

5. Vplačevalcem, ki so v stiski, naj se dajejo ob zadostnem poroštvu brezobrestni predujmi do vsote 25 fl s tem, da se jim od mezde postopno odteguje; kdor prejme več kot 25 fl, mora za vsoto izstaviti zadolžnico in plačati skladnici obresti, ki so v deželi običajne. Posojila morejo pa vendarle zahtevati samo vplačevalci. Šest tednov po novem letu je treba račune poslati c. kr. višjemu rudarskemu uradu in

rudarskemu sodišču, da jih pregleda in odobri.

6. Imenovani urad naj pazi le na to, da se pravilno gospodari, da se ne troši neprimerno in brezvestno in da je glavnica zavarovana. Dalje sme ob nastopivših pregledih ali preverjanjih skladnične blagajne opraviti tudi popis, inventuro. Razen opisanih poslov ne sme urad kako drugače posegati v skladnično ustanovo, opusti naj n drobno preračunavanje in prepusti odobritev izdatkov predstojniku podjetja, ki je že tako in tako odgovoren za premoženje.

Vse to naj se torej sporoči upravi plavža in fužine Viljema kneza Auersperga z dostavkom, da mora po povedanih načelih nemudoma ločiti skladnično premoženje od premoženja podjetja in da zato odvede obratna blagajna tja dolžno premoženje v gotovini ali pa — če se vplačevalci zadovoljijo — vloži pravo, zavarovano in vknjiženo zadolžnico v višini dolžnega zneska, ki se obrestuje.

Dunaj, dne 14. junija 1799.

Jožef pl. Leithner mpia

Glede citiranega statuta bratovskih skladnic se moramo najprej vprašati, kje je treba iskati pravir splošne zahteve, naj se legalizira ta rudarska socialnozavarovalna ustanova. Kakor je vprašanje enostavno, tako je odgovor nekoliko težji. Če se omejimo le na ozemlje vse habsburške monarhije, potem najbrž ne bomo v hudi zmoti, če trdimo, — ker so pač nosilci močne rudarske tradicije Šlezija, Češka, Zgornja Štajerska in severovzhodni del Koroške — da moramo iskati najstarejše utemeljitelje bratovskih skladnic v teh delih Avstrije, morda predvsem v Šleziji in na Češkem. Ni brez vrednosti pripomba, da je bil Gussmann rudarski svetnik na Slovaškem in da je Leithner kot visoki uradnik v rudarski centralni administraciji moral vedeti za obstoj in pomen bratovskih skladnic in jih je moral morda celo po svoji uradni dolžnosti propagirati.

Prvi člen statuta bomo pričeli obravnavati pravzaprav z zadnjim stavkom objavljenega besedila, kjer piše, da mora železarsko podjetje na Dvoru nemudoma ločiti skladnično premoženje od obratnega premoženja. Tekst je formuliran tako, da dopušča domnevo, da se je skladnica v kakršni koli obliki ustanovila že nekje po letu 1795 in da je že imela nekaj denarja. Ni izključeno, — to je bila kaj pogosta praksa, nikakor pa ne pravilo — da je neko določeno

vsoto prispevalo tudi podjetje kot začetno glavnico. Prav zato jo je obdržalo v svoji blagajni. Bolj malo verjetno je namreč, da bi delavci svoje prispevke za svojo bratovsko skladnico izročili obratni blagajni. Toda kljub temu ostane do nadaljnjega odprto vprašanje, kdo je pobudnik za polog glavnice, Auersperg, Globočnik ali delavci. Vsekakor se brez vednosti v obratu vedno prisotnega in odgovornega Globočnika ni moglo v podjetju dogoditi nič vidnejšega, glede kneza pa dvomimo, da bi se spuščal v zanj »nepomembne malenkosti«, saj glavnica, ki naj bi jo vplačalo podjetje, ni mogla biti znatnejša: nekaj deset forintov, kvečjemu nekaj sto forintov. Globočnik bi utegnil v gorenjskih fužinah in drugje videti, kaj se je dogajalo z bolnimi ali ponesrečenimi delavci, če bratovska skladnica ni obstajala, in ker je več kot samo površno slišal za delovanje takšnih ustanov drugje po avstrijskem svetu, se nam kar sama ponuja misel, da mu pripišemo določeno pozitivno vlogo pri utemeljevanju bratovske skladnice na Dvoru.

Drugi člen je zanimiv iz več razlogov. Prvič, vplačevalci (tako namreč slovenimo besedo kontribuenti; ne gre za »enkratne« vplačnike, niti ne za plačnike ali plačevalce, ker ni govor o računih ali davkih) so izbrali, izvolili, določil izmed sebe dva ugledna odbornika, ki sta skrbela za pravično, pravilno in preverjeno izplačevanje iz skladnične blagajne; gre torej za delavsko kontrolo izplačevanja. Drugič, klasično skrinjico ali blagajno so odklepali z dvema ključema, ker je imela dve ključavnici, dva zapaha, dve zapori, ki ju je bilo mogoče odpreti samo ob navzočnosti obeh delavskih odbornikov, tudi zakleniti sta jo morala skupaj. Besede die Speer und Gegenspeer pomenijo namreč, da sta bili ključavnici različni in da zato kase en sam bratovski mojster ni mogel odpreti. Naš zgodovinar Pavle Blaznik omenja tudi cehovske skrinjice s tremi različnimi ključavnicami. S tem niso preprečili le kraj in zlorab skladničnega premoženja, ampak so odpiranju blagajne — denar je bil v tistih časih še vedno redka stvar — dodali značaj slovesnega obreda. Tretjič, vodja podjetja se skrinjice niti ni smel dotakniti, čeprav je morda bil v njej shranjen fužinski prispevek niti se ni drznil pod pretvezo kontrole denarja nagovarjati odbornike, naj odpro blagajno. Bil je zgolj njen hranitelj, varuh, čuvaj. Tudi na ta način so nepoklicanim preprečili, da bi brskali po skrinji.

Tretji člen pojasnjuje bistveno funkcijo bratovske skladnice: izplačevanje invalidnine in boleznine članom bratovske skladnice; izplačevanja pokojnine statut še ne pozna. Pri poravnavi računov za »nekatero pobožnost« gre v prvi vrsti za pogrebne stroške, morda tudi za mašno opravilo na praznik sv. Barbare, zaščitnice rudarjev. Izplačevanje oskrbnine otrokom — sirotam je znano in staro načelo, v besedilu je novost le to, da je bil deležen skromnih denarjev tudi ponesrečeni otrok določenega vplačevalca. Poznejša pravila bratovskih skladnic so določala, da plačuje skladnica le zdravnika in zdravila za ponesrečenega člana vplačevalčeve družine. Pozneje so tudi opustili stavek o izplačevanju potnine vandrovcem, da so s tem zavirali fluktuacijo delovne sile. Zadnji stavek tretjega člana sponira sejo, sestanek ali siceršnjo obliko množične prostovoljne odobritve izplačil iz blagajne.

Četrty člen daje obratnemu uradniku dokaj obsežno nadzorno pravico in nobene druge kompetence več. Nadzor nekaj zato, ker je bil pismen in vaje računovodskih poslov, nekaj zato, ker je mogel z avtoriteto »predpostavljenega« navajati delavce na varčno gospodarjenje s premoženjem. Iz statuta namreč

vidimo, da manjkajo člani, ki bi natančno naštevati primere, ko se sme določena vsota izplačati in ko se ne sme. Dalje ne vemo še ničesar o sistemu vplačevanja deležev. Kolikšen odstotek vplačevalčeve mezde so odtrgali na izplačilni dan, kdo je bil za to pooblaščen in katere kategorije delavcev je skladnica sploh zajemala (npr. fužinske kovače) oziroma izključevala (npr. voznike, gozdne delavce in podobno)? Upamo, da bomo kdaj pozneje le mogli odgovoriti na ta vprašanja.

Prav na koncu četrtega člena je zahteva, da se mora del presežka naložiti ad fundum publicum, se pravi v posel, v naložbo, v javno ustanovo, ki bo prejeto vsoto obrestovala. To pa ni več cehovska praksa, ampak že novejši trgovski oziroma bančni posel.

Peti člen gre korak dalje od ožjih socialnozavarovalnih ugodnosti in dovoljuje izplačevanje predujmov, točneje rečeno dveh vrst predujmov. Zaradi tega se na prvi pogled zdi, kot da bi ta boniteta bila v nasprotju z določili tretjega in četrtega člena, kjer se precizirajo primeri izplačevanja določenih vsot. Če pomislimo, da pojem nesreče (3. člen) ne vsebuje samo fizične poškodbe pri delu, ampak tudi požar, povodenj in siceršnje uničenje delavčevega premoženja, potem ne gre za nepotrebne izdatke (4. člen), pač pa za posebno obliko socialne pomoči. Manjše izplačane vsote so res bile predujmi, večje vsote so že tretirali kot posojila, ki jih je bilo treba vračati z obrestmi. Kot je plačevanje obresti zniževalo delavcu mezdo, tako je po drugi strani fungiranje skladnice kot fabriške posojilnice verjetno naletelo na tihi pristanek vplačevalcev.

Šesti člen, kamor v bistvu spada tudi zadnji stavek 5. člena o pošiljanju računov v pregled, pooblašča višji rudarski urad in rudarsko sodišče, da opravlja vrhovno nadzorno funkcijo nad skladnico. To pomeni, da skladnica le ni bila tako privatna delavskozavarovalna ustanova, da bi bila znana zgolj na relaciji delavci — fužina, bi pa že ne bila več v dosegu cesarsko-kraljevega urada, čigar primarne naloge so sicer bile drugačne, namreč izključno rudarsko-tehnične in rudarsko-pravne narave.

Vsekakor pa socialnozavarovalno pravo, ki bi zajelo delavce vseh fužin na Kranjskem ali v še manjši upravno-teritorialni enoti, v tisti dobi in še dolgo časa pozneje ni bilo niti nakazano; iz statutih, ki jih objavljamo, še ni mogoče sklepati, da gredo člani v to moderno smer. Izjema je seveda 3. člen, ki se pa nanaša zgolj na še ne znano in morda ne neznatno število vplačevalcev v dvorski železarni.

OSNUTEK ODREDBE O UKINITVI SLOVENSКИH ORGANIZACIJ
NA KOROŠKEM IN WESTFALSKEM

Tone Ferenc

Pri pregledovanju gradiva v dveh nemških arhivih, tj. v Zveznem arhivu v Koblenzu in Političnem arhivu nemškega zunanjega ministrstva v Bonnu, za objavo virov o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji med drugo svetovno vojno, sem v arhivskih fondih državnih ministrstev za finance in za zunanje zadeve našel tudi nekaj gradiva o nameravani izdaji odredbe o ukinitvi slovenskih organizacij na Koroškem in Westfalskem. Sodim, da sta vsaj dva dokumenta zanimiva za širši krog bralcev, zato ju tukaj objavljam v izvorniku in prevodu.

Po zasedbi in priključitvi Avstrije k nemškemu rajhu so nacisti v nameri, da slej ko prej uničijo slovensko narodno manjšino na Koroškem kot narodno enoto, udarili tudi po njenih organizacijah. Ovirati in hromiti so začeli njihovo dejavnost, preganjati in zatirati člane njihovih vodstev itd. Uradno jih sicer niso ukinili, da so lahko zahtevali, naj tudi vlada Kraljevine Jugoslavije dovoli obstoj in delovanje Švabsko-nemške kulturne zveze v Jugoslaviji (Schwäbisch-deutscher Kulturbund). Začetek druge svetovne vojne, ki so jo sami začeli, so izrabili za opravičevanje oviranja, omejevanja in hromitve dejavnosti slovenskih organizacij na Koroškem in Westfalskem, seveda tudi tokrat tiho, brez nekaterih pismenih ukazov »za čas vojne«. Tako so bile slovenske organizacije sicer še naprej vpisane v društveni register in so na papirju obstajale še naprej s svojimi vodstvi vred, ki so jih nacisti ovirali pri delu, politično nadzirali ali celo preganjali. Razbitje Jugoslavije pa je nacistom dalo priložnost, da slovenske organizacije spravijo tudi s papirja, tj. da jih razpustijo in se nato polastijo tudi njihovega imetja. Razpustili so Slovensko prosvetno zvezo, 43 kulturno-prosvetnih društev in 18 drugih ustanov, zaprli člane osrednjega odbora in 23 voditeljev kulturno-prosvetnih društev. Razpustili so Zvezo koroških zadrug, ki je združevala 36 hranilnic in posojilnic, 4 živinorejske zadruge, 2 blagovni zadruge, zadružno elektrarno in vzajemno društvo proti požarnim škodam. Imetje obeh zvez so zaplenili v korist nemških organizacij. Nacisti so tudi prepovedali izdajanje lista »Koroški Slovenec«, mladinskega lista »Mladi Korošec« in verskega lista »Nedelja«. Da bi popolnoma zatrli vsako narodno dejavnost, so nacisti zaplenili vse javne in dosegljive zasebne slovenske knjižnice, med njimi tudi centralno knjižnico Slovenske prosvetne zveze z vsem do-

kumentarnim in rokopisnim gradivom in 43 javnih knjižnic slovenskih kulturno-prosvetnih društev itd.¹

Neki uradnik v nemškem notranjem ministrstvu v Berlinu (kaže, da je to bil ministrski svetnik Kurt Wagner) je hotel poskrbeti za »pravno osnovo« tihe policijske prepovedi delovanja slovenskih organizacij na Koroškem in Westfalskem ter za njihovo javno likvidacijo. Po vzorcu odredbe o razpustu poljskih organizacij v nemškem rajhu z dne 27. februarja 1940, ki so jo nacisti tudi objavili v državnem uradnem listu, je sestavil osnutek odredbe o razpustu slovenskih organizacij in sklical konferenco, na kateri so obravnavali ta osnutek. Osnutek odredbe in beležka o konferenci dne 12. novembra 1941 sta se ohranila v arhivskem fondu nemškega finančnega ministrstva skupaj s stališčem nekega referenta tega ministrstva.²

Morda je Wagnerja k predlogu, da bi izdali odredbo o ukinitvi slovenskih organizacij spodbudila tudi zadeva z Bratovščino sv. Mohorja v Celovcu. Bratovščino je državni namestnik za Koroško v Celovcu »ukinil in prepovedal« z odločbo 22. maja 1940, ki je začela veljati takoj, vendar je dopuščala možnost pritožbe. Pravno je to odločbo utemeljil s 24. členom zakona o društvih z dne 15. 11. 1867, ki je predvideval ukinitvev društva, če to ne odgovarja več »pogojem svojega pravnega obstoja«. Bratovščina se je proti odločbi pravočasno pritožila. Vendar je imel Wagner to pritožbo le za t. i. nadzorstveno pritožbo (Aufsichtsbeschwerde), ker ima po členu 11 b tretje odredbe o prenosu nalog in pristojnosti državnega namestnika v Avstriji z dne 16. 9. 1939 pristojnosti glede društev po 25. členu odredbe o društvih tisti državni namestnik, na katerega območju ima društvo svoj sedež. Ko je Wagner preučil gradivo, se je začel nagibati k temu, da t. i. nadzorstveno pritožbo bratovščine zavrne, »posebno če se obstoj bratovščine ne zdi znosen tudi z državno-policijskega stališča«. Kaj je mislil s tem, je povedal v naslednjem stavku: »Tozadevno so se po izdaji ukinitvene odločbe pojavila dejstva, ki vzbujajo utemeljen sum, da je vodstvo bratovščine povezano z nekimi razstrelilnimi napadi, odkritimi v letu 1940.« Zato je počakal z reševanjem pritožbe bratovščine in je 25. 9. in 17. 10. 1940 ter 5. 6. 1941 pismeno in nekajkrat tudi telefonično prosil glavni državni varnostni urad v Berlinu, naj mu sporoči izid opravljene preiskave proti storilcem razstrelilnih napadov, »še posebno glede zveze med odkritim zločinom in vodstvom društva«. Ker poznam obsežno gradivo o napadih članov organizacije TIGR na železnico pri Judenburgu aprila in maja 1940, me čudi, kako je mogel Wagner te napade povezovati z vodstvom navedene bratovščine in na kakšnih podatkih je slonel njegov sum. Zato je seveda do konca julija 1941 zaman čakal na pritrdilni odgovor in ga verjetno sploh ni dobil, saj s poročili glavnega državnega varnostnega urada z dne 5. 9., 25. 10. in 14. 11. 1940 ter 4. 2. in

¹ O odnosu nacistov do slovenskih organizacij na Koroškem glej T. Zorn: Koroški Slovenci med anšlusom in napadom na Jugoslavijo, Borec 1972, št. 6/7, str. 346. Dr. T. Zorn me je opozoril tudi na drugo literaturo o tem vprašanju in se mu za prijazno uslugo lepo zahvaljujem. Dr. Mirt Zwitter: 30-letnica samostojnega združenega središča za Slovensko Koroško, Koledar Slovenske Koroške 1952, str. 126—127. Mirt Zwitter: Koroška v borbi. Škoda, ki jo je prizadejalo nemško nasilje slovenskim kulturnim ustanovam na Koroškem. Slovenski vestnik 21. 3., 25. 3., 28. 3. in 4. 4. 1947.

² Bundesarchiv in Koblenz, fond Reichsfinanzministerium, R 2, Bd. 25009.

13. 5. 1941, ki pa jih mi ne poznamo, sploh ni bil zadovoljen in ni mogel uresničiti svojega namena.

V svojem ponovnem pismu glavnemu državnemu varnostnemu uradu 31. julija 1941 je Wagner navedel še en razlog za takšen »izid preiskave«. Gestapo je namreč začasno zaplenil zgradbo bratovščine v Celovcu in je Wagner iz nekih poročil ugotovil, da zaplemba ni pravno utemeljena in da bo moral še preveriti, ali bi jo lahko utemeljil z odredbo o zaplembi narodu in državi sovražnega premoženja v Avstriji z dne 18. 11. 1838. Pogoj za to pa bi bila »ugotovitev, da gre pri Bratovščini sv. Mohorja za združenje oseb, ki so gojile narodu in državi sovražna prizadevanja«. Ne vemo, kako je glavni državni varnostni urad v Berlinu odgovoril na to pismo. Vemo pa, da se je jeseni 1941 Wagner zavzemal, da bi sprejeli odredbo za splošno ukinitvev vseh slovenskih organizacij v nemškem rajhu.

Neki referent v nemškem finančnem ministrstvu je 5. decembra 1941 pripravil stališče za ministrskega svetnika dr. Gossela, ki ni izražalo nekega posebnega zanimanja za to vprašanje. Peti člen osnutka odredbe je namreč onemogočal odškodninske zahteve, ni pa tudi določil, kdo dobi morebitni presežek dohodka pri likvidaciji organizacij. Opozarjal pa je, da je treba pri izdelavi smernic za potek likvidacije predvideti sodelovanje finančnega ministra pri odločanju o uporabi dohodka iz likvidacije.³

Kaže, da je notranje ministrstvo osnutek odredbe o razpustu slovenskih organizacij poslalo tudi drugim ministrstvom in drugim osrednjim upravnim organom nemškega rajha ter jih zaprosilo za mnenje. Gradivo iz arhivskega fonda nemškega zunanjega ministrstva⁴ prikazuje, kako so to vprašanje obravnavali v tem ministrstvu. Zunanje ministrstvo je osnutek odredbe sprejelo 25. novembra 1941 s spremnim pismom, ki ga pa nisem našel. Našel nisem niti odgovora zunanjega ministrstva z dne 6. decembra 1941, pač pa za vsebino njegovega odgovora zvemo iz beležke njegovega referata D(Deutschland) VIII z dne 28. novembra 1942, ko je zadeva postala ponovno pereča. Takole pravi:

»Državno ministrstvo za notranje zadeve je pred enim letom izdelalo odredbo, ki predvideva ustavitev dejavnosti organizacij slovenske narodne skupine v nemškem rajhu in prepoved slovenskih novotvorb.

Ob neki konferenci resorjev o odredbi je oddelek Nemčije opozoril na možnost, da bi zaradi slabega ravnanja s Slovenci v rajhu lahko tisti Slovenci, ki so odpotovali v Italijo, izvajali vpliv na italijansko vlado in bi ta lahko morebiti neugodno učinkoval na nemško-italijanska pogajanja o prenosu imetja Slovencev, ki so odpotovali iz nemškega rajha v Italijo. Ob telefonskem pogovoru referenta oddelka D VIII z referentom državnega notranjega ministrstva je slednji izjavil, da se bodo tej nevarnosti izognili z odložitvijo roka za začetek veljavnosti odredbe.

Z odredbo smo torej načeloma soglašali, vendar prosili državno ministrstvo za zunanje zadeve, naj jo objavi šele po končanih nemško-italijanskih pogajanjih o prej navedenem prenosu imetja. Določitev roka za objavo oziroma za začetek veljavnosti odredbe si je pridržal gospod poslanik Fabricius.«⁵

³ Prav tam.

⁴ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes in Bonn (navajam: PAAA Bonn), Inland II C, Bd. 3.

⁵ Prav tam.

Iz te beležke zremo torej za pomisleke zunanjega ministrstva zoper takojš-njo objavo odredbe in razloge zanje. Naj pojasnim, da je v pogajanjih glede preselitve Nemcev iz Ljubljanske pokrajine poleti 1941 italijanska vlada začela postavljalati na dnevni red vprašanje odškodnine tistih Slovencev, ki so prišli iz slovenske Štajerske in Gorenjske v Ljubljansko pokrajino, a jim je imetje zaplenil nemški okupator. Ker se je nemški strani zelo mudilo s preselitvijo kočevskih Nemcev v Posavje in Obsotelje, so se dogovorili, da bodo vprašanje odškodnine za zaplenjeno imetje Slovencev reševali pozneje. Pogajali so se v pozni jeseni in neki sporazum dosegli 10. decembra 1941. Ob tej priložnosti ne gre obravnavati te teme, naj povem le to, da je tudi po sklenitvi pogodbe nemška stran zavlačevala njeno izvajanje, kolikor je le mogla.

Referent Wagner v nemškem notranjem ministrstvu je bil zelo natančen in je skoraj natanko po enem letu ponovno vprašal zunanje ministrstvo, kaj sedaj meni o objavi odredbe o razpustu slovenskih organizacij.⁶ V zunanjem ministrstvu so referenti ponovno obravnavali to zadevo in takrat je poslanik Fabricius 4. decembra 1942 menil takole:

»Ker ureditev odškodnine za Slovence (primerjaj pogodbo iz Rima z dne 10. decembra 1941) še ni končana in tudi pri oddelku R (prvi poslaniški svetnik Schiffner) še obravnavajo nekatera vprašanja, ki izhajajo iz likvidacije društev in zvez, prosim, da bi še za nadaljnje 3 mesece odložili začetek veljavnosti odredbe o ustavitvi dejavnosti organizacij slovenske narodne skupine v nemškem rajhu in tudi prepoved slovenskih novotvorb.«⁷ V tem smislu so kmalu odgovorili nemškemu notranjemu ministrstvu.⁸

Ponovno je notranje ministrstvo (tokrat je po Wagnerjevem pooblastilu pisal dr. Heger) vprašalo za mnenje 30. julija 1943. Zunanje ministrstvo mu je tokrat odgovorilo, da med okupatorji jugoslovanske države sedaj tečejo pojasnjevanja glede obravnave imetja nekdanjih jugoslovanskih društev in organizacij in predlagalo, naj z objavo odredbe počakajo še okrog dva meseca.⁹

Nimam na voljo podatkov o tem, kako so obravnavali to vprašanje pozneje. Ni mi znano, da bi objavili v uradnem listu ali kako drugače razglasili odredbo o razpustu slovenskih organizacij na Koroškem in Westfalskem. Te niso smele delovati vse do zloma nemškega rajha v maju 1945.

⁶ PAAA Bonn, Inland II C, Bd. 5, Wagnerjev dopis 28. 11. 1942.

⁷ PAAA Bonn, Inland II C, Bd. 5, Fabriciusova beležka 4. 12. 1942.

⁸ PAAA Bonn, Inland II C, Bd. 5, pismo zunanjega ministra (referent dr. Gredler-Oxenbauer) 11. 12. 1942.

⁹ PAAA Bonn, Inland II C, Bd. 5, pismo dr. Hegerja 30. 7. 1943, beležka dr. Schiffnerja 9. 9. 1943 in pismo referenta Reichela 10. 9. 1943.

Abschrift

D. R. d. F.
J 3451 Jugosl - 3 I

Berlin, 15. November 1941

Betr.: Organisationen der slowenischen Volksgruppen

1. Vermerk über die Besprechung am 12. November 1941 im RMdJ.

Vorsitz: MR Wagner
Anwesend die geladenen Ressorts
vom RFM: RR Marchand.

RMdJ. hat zu der Sitzung eingeladen, um den Entwurf einer Verordnung über die Organisationen der slowenischen Volksgruppen im Deutschen Reich zu besprechen.

Zu Beginn wurde eine Übersicht über die Grösse und Verteilung der slowenischen Volksgruppen im Deutschen Reich gegeben. Danach sind im Westdeutschen Industriegebiet vorwiegend in den Regierungsbezirken Arnberg und Düsseldorf etwa 45 000 Jugoslaven, in der Hauptsache als Bergarbeiter ansässig. Sie haben dort 80 Vereine gebildet, die in zwei Verbänden zusammengefasst sind. Wieviele dieser Personen der slowenischen Volksgruppe angehören, ist nicht festgestellt worden. Auch im Gau Steiermark (ohne das neue Gebiet) sind geschlossene Siedlungen der slowenischen Volksgruppe nicht vorhanden. Slowenen kommen dort nur sporadisch vor. Im Reichsgau Kärnten (ohne das neue Gebiet) haben die Slowenen geschlossene Siedlungen gebildet. Im Österreichischen Staat sind nach der Volkszählung vom 1934, die jedoch nicht nach der Volkszugehörigkeit, sondern nach der sprachlichen Zugehörigkeit erfolgte, etwa 26 000 Slowenen gezählt worden. Die Volkszählung von 1938 nach der Volkszugehörigkeit ergab eine Zahl von nur noch etwa 10 000 Slowenen. Es handelt sich in der Hauptsache um ein Bauernvolk. Die Slowenen waren nicht in der Lage, in andere Berufe mit Ausnahme des geistlichen Standes, einzudringen. Selbst ihre eigenen Schulen haben sie nicht ausreichend mit Lehrkräften slowenischer Volkszugehörigkeit versorgen können.

In Kärnten bestehen 52 kulturelle Vereine, die im slowenischen Kulturverband zusammengefasst sind. Dieser Verband stand wahrscheinlich mit dem slowenischen Kulturzentrum Laibach in Verbindung, erhielt vermutlich auch von dort Geldmittel und bereitete stets der Eindeutschung der Slowenen in Kärnten erhebliche Schwierigkeiten. Die Tätigkeit dieser Vereine wurde bei Kriegsausbruch durch polizeiliche Massnahmen stillgelegt. Ausserdem gab es dort 43 Wirtschaftsorganisationen, z. B. Vorschussvereine, Kreditvereine, Waren- und sonstigen Genossenschaften.

Der zu besprechende Verordnungsentwurf weist nur eine wesentliche Änderung gegenüber der Verordnung über die Organisationen der polnischen Volksgruppe auf. Es soll nämlich der einzusetzende Kommissar nicht nur die Liquidierung, sondern entsprechend einem Wunsch des Reichsstatthalters in Kärnten auch die Umbildung von Organisationen der slowenischen Volksgruppen durchführen können. Diese Änderung erschien erforderlich, weil die Auflösung von z. B. auch Warengenossenschaften unter Umständen zu schwerwiegenden Stockungen in der Warenverteilung führen könnte und auch aus

anderen Gründen Schwierigkeiten eintreten können. Der Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums hat eine Regelung nur für den Reichsgau Kärnten gewünscht.

RMdJ, hält es mit den übrigen Ressorts für zweckmässig, auch das rheinische Industriegebiet einzubeziehen und die Regelung später auch auf die neuen Gebiet Kärntens und der Untersteiermark auszudehnen.

Sodann wurde in die Besprechung des Verordnungsentwurfs eingetreten.

Zu & 1 Abs. 3, & 2 Abs. 2 und & 7 verlangt der Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums den Zusatz »im Einvernehmen mit dem Reichsführer SS als Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums«.

RMdJ, behält sich Stellungnahme vor, sagt aber zum mindesten interne Beteiligung des Reichskommissars zu.

Zu & 2 befragt der Vertreter der Zentralgenossenschaftskasse, einen besonderen Kommissar für die wirtschaftlichen Organisationen der slowenischen Volksgruppe zu bestellen, weil in diesen Fällen nur ein Fachmann über die Auflösung oder Umbildung entscheiden könne, wenn wirtschaftliche Schwierigkeiten vermieden werden sollen.

Es wird Einvernehmen darüber erzielt, dass in der Einheitlichkeit wegen bei der Einsetzung nur eines Kommissars verbleiben soll, dass diesem Kommissar aber ein fachkundiger Bearbeiter für die wirtschaftlichen Organisationen beigegeben werden soll.

& 2 Abs. 2 zu 2) soll deshalb den Zusatz erhalten »... oder für bestimmte Aufgabengebiete«.

RMdJ. erwähnt, dass der Verbleib der Vermögensüberschüsse der slowenischen Organisationen genau so geregelt werden soll, wie es für die polnische Organisationen, geschehen ist. Wohin diese Vermögenswerte fliessen, soll weder in die Verordnung noch in die geplanten Richtlinien aufgenommen werden, weil beides veröffentlicht wird.

Der einzusetzende Kommissar soll über diese Vermögenswerte verfügen können.

RR Marchand bat, das RFM bei der Regelung dieser Frage unter allen Umständen zu beteiligen.

Der Vorsitzende wies darauf hin, dass nach dem Schreiben des RMdJ vom 1. 11. 1941 — IV b 7047 III/41 — die Beteiligung aller interessierten Res-

8890 a

sorts auch weiterhin bereits vorgesehen sei.

gez. Marchand

2. Herrn

Min. Dirig. Dr. Schwandt

Abschrift (von 1) zur Kenntnis.

Ein Exemplar der Richtlinien für die Abwicklung der Organisationen der polnischen Volksgruppe im Reich ist beigelegt.

Reichsfinanzministerium
Ministerial-Kanzlei

J. A.
gez. Dr. Kluge

Berglaubigt
Hofmann
Oberzollsekretär

Abschrift!

Zu VI b 4047/III/41
8890 a

Vertraulich!

Verordnung über die Organisationen der slowenischen
Volksgruppe im Deutschen Reich.

Vom

Der Ministerrat für die Reichsverteidigung verordnet mit Gesetzkraft:

§ 1

(1) Die Tätigkeit der Organisationen der slowenischen Volksgruppe im Deutschen Reich (Vereine, Stiftungen, Gesellschaften, Genossenschaften und sonstige Unternehmen) ist verboten. Neue Organisationen der slowenischen Volksgruppe dürfen nicht gegründet werden.

(2) Die bisherigen Verwaltungsträger der Organisationen der slowenischen Volksgruppe scheiden aus ihrem Amt aus. Sie können nicht über die Unternehmen der Organisationen und über diejenigen Vermögenswerte, die in einem rechtlichen oder wirtschaftlichen Zusammenhang mit dem Unternehmen stehen, verfügen.

(3) Ob eine Organisation als Organisation der slowenischen Volksgruppe anzusehen ist, entscheidet im Zweifel der Reichsminister des Innern.

§ 2

(1) Der Reichsminister des Innern wird ermächtigt, einen Kommissar für die Organisationen der slowenischen Volksgruppe zu bestellen.

(2) Der Kommissar übt seine Tätigkeit nach den Weisungen des Reichsministers des Innern aus und untersteht dessen Dienstaufsicht. Er kann seine Befugnisse in Einzelfällen übertragen.

§ 3

(1) Der Kommissar führt die Verwaltung der Organisationen der slowenischen Volksgruppe mit dem Ziel ihrer Liquidation oder Umbildung und ist befugt, mit Wirkung für und gegen die Organisationen zu handeln.

(2) Der Kommissar ist befugt, die Organisationen der slowenischen Volksgruppe aufzulösen.

(3) Aufgelöste Organisationen der slowenischen Volksgruppe sind vom Kommissar abzuwickeln. Der Reichsminister des Innern kann im Einvernehmen mit dem Reichsminister der Justiz Richtlinien für die Abwicklung erlassen. In diesen Richtlinien kann von den allgemeinen Vorschriften über die Abwicklung abgewichen werden.

(4) Der Kommissar ist auf seinen Antrag bei Organisationen, die in öffentliche Register eingetragen sind, in das Register einzutragen.

§ 4

Der Kommissar ist nicht an Bestimmungen der Satzung oder Beschlüsse der Mitgliederversammlung (Gesellschaftsversammlung) einer Organisation gebunden, durch die die Geschäftsführung der Verwaltungsträger oder die Vermögensverwertung geregelt ist.

§ 5

Aus den auf Grund dieser Verordnung getroffenen Massnahmen können Schadenersatzansprüche nicht abgeleitet werden.

§ 6

Wer sich entgegen dem § 1 an der Fortsetzung oder Neugründung einer Organisation slowenischer Volksgruppe beteiligt, wird mit Gefängnis und Geldstrafe oder einer dieser Strafen bestraft.

§ 7

Der Reichsminister des Innern erlässt die zur Durchführung und Ergänzung dieser Verordnung erforderlichen Reichs- und Verwaltungsvorschriften.

Berlin, den

Der Vorsitzende
des Ministerrats für die Reichsverteidigung

Der Generalbevollmächtigte für die Reichsverwaltung

Der Reichsminister und Chef der Reichskanzlei.

P r e p i s

Berlin, 15. novembra 1941

Državni minister za finance
J 3451 Jugosl - 3 I

Zadeva: Organizacije slovenskih narodnih skupin

1. Beležka o konferenci dne 12. novembra 1941 v državnem ministrstvu za notranje zadeve

Predsednik: ministrski svetnik Wagner

Navzoči: povabljeni resorji

od drž. min. za finance: vladni svetnik Marchand.

Državni minister za notranje zadeve je povabil na konferenco, da bi razpravljali o osnutku odredbe o organizacijah slovenskih narodnih skupin v nemškem rajhu.

V začetku so dali pregled nad velikostjo in razdelitvijo slovenskih narodnih skupin v nemškem rajhu. Po njem je na zahodnonemškem industrijskem območju pretežno v vladnih okrajih Arnberg in Düsseldorf okrog 45.000 Jugoslovanov, v glavnem so to rudarji. Tam so oblikovali 80 društev, ki so združena v dveh zvezah. Koliko teh oseb pripada slovenski narodni skupini, niso ugotovili. Tudi v gauu Štajerske (brez novega območja) ni strnjenih naselbin slovenske narodne skupine. Slovenci tam nastopajo le posamezno. V državnem gauu Koroške (brez novega območja) so Slovenci ustvarili strnjene naselbine. V avstrijski državi so v ljudskem štetju, ki pa ni bilo po narodni pripadnosti, temveč po jezikovni pripadnosti, našeli okrog 26.000 Slovencev. Ljudsko štetje iz leta 1938 po narodni pripadnosti je dalo le še okrog 10.000 Slovencev. Gre v glavnem za kmečko ljudstvo. Slovenci niso mogli prodreti v druge poklice razen v duhovniški stan. Celo lastnih šol niso mogli zadostno oskrbovati z učnimi močmi.

V Koroški je 52 kulturnih društev, ki so združena v Slovenski kulturni zvezi. Ta zveza je verjetno imela stike s slovenskim kulturnim središčem Ljubljano, tudi od tam je verjetno dobivala denar in je vedno delala znatne težave ponemčevanju Slovencev v Koroški. Ob začetku vojne so policijski ukrepi umrtvili dejavnost teh društev. Tam je bilo 43 gospodarskih organizacij, npr. posojilnic, kreditnih družb, blagovnih in drugih zadrug.

Osnutek odredbe, o katerem je treba razpravljati, kaže le eno bistveno spremembo v primerjavi z odredbo o organizacijah poljske narodne skupine. Komisar, ki naj bi ga postavili, naj ne bi izvedel samo likvidacije, temveč bi po želji državnega namestnika v Koroški, mogel izvesti tudi preobrazbo organizacij slovenske narodne skupine. Ta sprememba se je pokazala za potrebno, ker bi mogla ukinitve npr. tudi blagovnih zadrug morebiti voditi k hudim zastojem pri razdeljevanju blaga in bi lahko nastopile težave tudi iz drugih razlogov.

Državni komisar za utrjevanje nemštva je želel ureditev tega vprašanja samo za državni gau Koroško.

Državni minister za notranje zadeve ima skupaj z drugimi referati za smotno, da bi vključili tudi porensko industrijsko območje in bi to ureditev pozneje raztegnili tudi na novo območje Koroške in Spodnje Štajerske.

K 3. odstavku 1. člena, 2. odstavku 2. člena in k 7. členu zahteva *državni komisar za utrjevanje nemštva* dodatek »v soglasju z državnim vodjem SS kot državnim komisarjem za utrjevanje nemštva«.

Državni minister za notranje zadeve si zadrži pravico do stališča, obljubi pa najmanj interesno udeležbo državnega komisarja.

K 2. členu zahteva zastopnik *osrednje združne blagajne*, da bi postavili posebnega komisarja za gospodarske organizacije slovenske narodne skupine, ker bi v teh primerih lahko o ukinitvi ali preobrazbi odločal le strokovnjak, če se želimo izogniti gospodarskim težavam.

Dosegli smo soglasje o tem, da zaradi enotnosti ostanemo pri postavitvi enega samega komisarja, da pa bomo temu komisarju dodali strokovnega referenta za gospodarske organizacije.

Drugi odstavek 2. člena naj bi zato dobil dodatek: »... ali za določena področja nalog«.

Državni minister za notranje zadeve omeni, da bo glede ostanka presežka pri premoženju urejeno natančno tako, kot se je zgodilo za poljske organizacije.

Tega, kam bodo ti premoženjski zneski tekli, naj ne bi zajeli niti v odredbo niti v načrtovane smernice, ker bomo oboje objavili. Te premoženjske zneske bo imel na voljo komisar, ki ga je treba postaviti.

Vladni svetnik Marchand je prosil, da mora pri ureditvi tega vprašanja na vsak način sodelovati državni minister za finance.

Predsedujoči je nato opozoril, da je po pismu državnega ministra za notranje zadeve z dne 1. 11. 1941 — IV b 7047 III/4 tudi za prihodnje predvideno

8890 a

sodelovanje vseh zainteresiranih resorjev.

podp. Marchand

2. Gospodu

min. dirig. dr. Schwandtu

prepis (t.l) v vednost

primerek smernic za likvidacijo organizacij poljske narodne skupine v rajhu je priložen.

Po pooblastilu
pod. dr. Kluge

Žig:

Državno finančno ministrstvo — ministrska pisarna

Potrjuje

Hofmann

višji carinski sekretar

Prepis

Zaupno!

K VI b 4047/III/41
8890 a

Odredba o organizacijah slovenske narodne skupine v nemškem rajhu od...

Ministrski svet za državno obrambo odreja z zakonsko močjo:

§ 1

(1) Dejavnost organizacij slovenske narodne skupine v nemškem rajhu (društev, skladov, družb, zadrug in drugih podjetij) je prepovedana. Nove organizacije slovenske narodne skupine se ne smejo ustanoviti.

(2) Dosedanji nosilci uprave organizacij slovenske narodne skupine se izločijo iz svojih uradov. Oni ne smejo razpolagati s podjetji organizacij in s tistimi premoženjskimi zneski, ki so v pravni ali gospodarski zvezi s podjetjem.

(3) O tem, ali je neko organizacijo imeti za organizacijo slovenske narodne skupine, v dvomljivem primeru odloča državni minister za notranje zadeve.

§ 2

(1) Državni minister za notranje zadeve se pooblašča, da postavi komisarja za organizacije slovenske narodne skupine.

(2) Komisar opravlja svoje delo po navodilih državnega ministra za notranje zadeve in je podvržen njegovemu službenemu nadzoru. On lahko v posameznostih prenese svoje pristojnosti.

§ 3

(1) Komisar vodi upravo organizacij slovenske narodne skupine z namenom, da jih likvidira ali preosnuje in je pristojen, da dela za organizacije ali proti njim.

(2) Komisar je pristojen, da razpusti organizacije slovenske narodne skupine.

(3) Razpuščene organizacije slovenske narodne skupine likvidira komisar. Državni minister za notranje zadeve lahko v soglasju z državnim ministrom za pravosodje izda smernice za likvidacijo. V teh smernicah se lahko izogne splošnim predpisom o likvidaciji.

(4) Pri organizacijah, ki so vpisane v javni register, je treba vpisati komisarja na njegovo zahtevo.

§ 4

Komisar ni zavezan na določbe pravil ali sklepe skupščine članov (skupščine družbe) organizacije, s katerimi je urejeno poslovanje nosilcev uprave ali cenitev premoženja.

§ 5

Za ukrepe, sprejete na temelju te odredbe, ni mogoče zahtevati odškodnine.

§ 6

Kdor v nasprotju s § 1 sodeluje pri nadaljevanju ali ustanovitvi organizacije slovenske narodne skupine, bo kaznovan z zaporom in denarno kaznijo ali z eno teh kazni.

§ 7

Državni minister za notranje zadeve izda pravne in upravne predpise, ki so potrebni za izvedbo in dopolnitev te odredbe.

Berlin, dne ...

Predsednik
ministrskega sveta za državno obrambo
generalni pooblaščenec za državno upravo
državni minister in vodja državne pisarne

IN MEMORIAM

Dr. Dušan Kermauner (1903—1975)

Ob sedemdesetletnici dr. Dušana Kermaunerja so Prispevki prinesli obširen prikaz njegovega zgodovinskega dela izpod peresa dr. Marjana Britovška, ob komemoraciji po smrti, ki je tako kmalu in tako nepričakovano prišla za praznovanjem jubileja, pa je dr. Bogo Grafenauer dal v krogu Zgodovinskega društva ne samo prikaz, temveč tudi že prvo posmrtno oceno Kermaunerjevega raziskovanja in pisanja. Vrezalo se mi je v spomin, kako je dr. Grafenauer izrazil ne samo, kaj je Kermauner na njemu najbolj bližnjem področju dosegel, temveč tudi, kaj smo z nenadno Kermaunerjevo smrtjo vsi izgubili. Ne vidim, tako je približno rekel dr. Grafenauer, kdo iz sedaj aktivnih zgodovinarjev bi mogel prevzeti nalogo, da nadaljuje preučevanje zgodovine delavskega gibanja pri nas s takim znanjem in s tako prizadetostjo, s kakršnima je to opravljal pokojni dr. Dušan Kermauner. Usoda je tako hotela, da Dušan ni doživel oficialnega priznanja, ki se je, pač pod vtisom njegove zadnje knjige o delavskem gibanju na Gorenjskem, že pripravljalo — izvolitev za rednega člana Slovenske akademije znanosti in umetnosti.

Naj mi bo spričo tako kompetentne ocene zaslug za slovensko zgodovino-pisje in zato, ponavljam, izgube, ki nas je vse zadela s smrtjo dr. Dušana Kermaunerja, dovoljeno, da napišem nekaj vrstic v njegov spomin samo kot njegov tovariš in, posebej v zadnjih letih — upam, da tako lahko rečem — tudi njegov prijatelj.

Dušan Kermauner je seveda svoje javno življenje začel kot politik, kot aktivist, kot član Komunistične partije Jugoslavije. Kot za takega sem zvedel v začetku tridesetih let in kot takega sem ga takrat na videz tudi poznal. Srečaval sem ga visokega, slokega v dolgem črnem plašču, kako je vodil na sprehod svojega sina, takrat čisto majhnega. Dušan je takrat že imel za seboj prvi zapor in ni imel in najbrž zaradi obsodbe ni mogel imeti nobene službe. Takrat še nisem bil član partije, toda ta pojav preganjanega intelektualca me je globoko prizadeval in opominjal. Vsi smo vedeli, kako sposoben je in kako izobražen in kako nesebično predan stvari napredka; to, da mora zaradi svojega prepričanja trpeti in da ne sme svojih talentov svobodno razvijati, mi je bilo samo po sebi in na posebno patetičen način dokaz, da z našo takratno družbo stvari niso v redu in da sem glede na to tudi sam dolžan se opredeliti. Prepričan sem, da nisem bil edini, ki je takrat tako doživel Kermaunerja. Kolikor je Kermauner v predvojnem času prispeval k prestižu komunistične partije, je ta še porasel, ko sta izšli v njegovi redakciji Tumova avtobiografija in Prepeluhovi spomini na prevratne dni.

Dušan tudi potem, ko se je posvetil izključno zgodovino-pisju, to je v zadnjih petindvajsetih letih, nikdar v določenem smislu ni nehal biti politik. Od tod tudi njegova vehementna, včasih tudi preostra ali celo žaljiva polemika.

Gotovo nas je bilo več, ki smo mu svetovali; to ali ono omiliti. Nekajkrat je pri predelovanju tudi sam spoznal, da je šel v prvotnem besedilu predaleč in posameznosti spremenil. Toda večinoma je ostal pri v začetku napisanem, češ, kako naj bo drugače napisano, ko pa sem prepričan, da gre za zavestno vsiljevanje meščanske ideologije. Cilj mu je bil, da prikaže in obrazloži in s tem tudi v vsem opraviči politiko delavskega gibanja na Slovenskem, zlasti tistega od njegovih začetkov do konca prve svetovne vojne. Pri vsem tem pa mu je, in tega pri vsej vehementnosti njegovih polemik ne gre pozabiti, šlo za dejstva, za resnico, ne pa za samovoljne konstrukcije. Koliko bo npr. obveljalo mnenje Dušana Kermaunerja, da je presojeti politiko slovenske socialne demokracije v letih prve svetovne vojne brez vnašanja kategorij, ki so se izkristalizirale v naši zavesti v narodnoosvobodilni vojni — to je bil vodilni motiv nešteti njegovih pogovorov — to bodo pokazala nadaljnja metodološka razmišljanja našega zgodovinarja. Nihče pa ne bo mogel ne priznati njegove žareče strasti, dokopati se do jasne slike, kako je to ali ono v preteklosti v resnici bilo.

Kermauner je bil zelo srečen, ko je končal svojo zgodovino delavskega gibanja na Gorenjskem. Ne samo, ker je končal delo, ki ga je zaposlovalo nekoliko let in ki ga je včasih čutil kot breme, na katero ga je vezala pogodba, in ne samo, ker je bil ob opravljenem delu le zadovoljen z njim, prepričan, da se mu je posrečilo skozi obravnavo Gorenjske kakor skozi lečo zbrati v žarišče vse naše politično dogajanje dobrih petdeset let, temveč tudi zato, ker se je končno čutil prostega, da se posveti ureditvi in objavi korespondence dr. Tume. Ko ga je dohitela smrt, so na njegovi pisalni mizi že ležali fascikli te korespondence in on je že pričel delo na njih. Res je hkrati končaval kritični pretres knjige Milice Kacin-Wohinz o okupaciji Primorske, ki bi, sodeč po njegovem pripovedovanju, moral biti predvsem kritični pretres virov, na katere se je Kacinova naslanjala, predvsem spominov Ivana Regenta. Toda glava in predvsem srce sta mu vedno bolj bila že pri Tumovi korespondenci. Bilo je jasno, da gleda na to delo kot svoj magnum opus. Ne dvomim, da bi samo korespondenco spremljal obširen komentar, in morda bi ob njej posebej objavil še študijo o dr. Tumi. Eno in drugo bi mu dalo priložnost, da ponovno pretrese vse, kar je o dr. Tumi in njegovem času napisal.

Smrt mu je pretrgala to delo. To, da vemo, da je dr. Dušan Kermauner odšel še s takimi načrti, intelektualno in emocionalno tako svež, kakor je vedno bil, nas pušča še bolj prizadete in osiromašene.

Joža Vilfan

POSVETOVANJA

Posvetovanja o problemih raziskovanja sodobne slovenske zgodovine 1945—1975

V slovenskem zgodovinopisju se v zadnjem času vse bolj pojavlja potreba po zapolnitvi občutne vrzeli, ki nastaja s pomanjkanjem načrtnega proučevanja našega razvoja po osvoboditvi. V primerjavi z obdobjem med obema vojnama in časom narodnoosvobodilne borbe, ki ga načrtno proučuje vrsta raziskovalcev že dalj časa, pa povojni čas doslej še ni dočakal zgodovinsko kritične obdelave, ampak je obdelan samo fragmentarno oziroma publicistično v skladu s trenutnimi političnimi in podobnimi potrebami. Situacija v jugoslovanskem okviru ni bistveno boljša, zato je nujno, da se lotimo dela sistematično, znanstveno poglobljeno in dobro organizirano.

Zahtev, ki tako delo utemeljuje je več in jih naj navedemo samo nekaj. Velike potrebe po rezultatih takega raziskovanja se pojavljajo pri vzgojno izobraževalnem delu, ki se povečujejo vzporedno z razvojem našega vzgojno izobraževalnega sistema. Prav tako je potrebno, da celovito prikažemo zgodovinsko kontinuiteto, izvirnost in uspehe naše socialistične graditve in obenem opozorimo na vzroke in posledice posameznih neuspehov, ki nujno spremljajo vsak razvoj. Glede na naš geopolitični položaj smo še posebej dolžni pravilno in objektivno prikazati našo vlogo in mesto v sedanjem svetu, mednarodnem delavskem gibanju, odnosih do narodnih manjšin in mednarodnih odnosih sploh.

Vse to pa ne moremo obravnavati ločeno od proučevanja dela in razvoja pogloblitnega nosilca narodnoosvobodilne borbe in povojnega razvoja KP oziroma ZKJ, ki ni le politična delavska organizacija, ampak se v kritičnih trenutkih identificira s pogloblitnimi interesi ljudskih množic in obratno. Ta njen širši družbeni pomen se odraža tudi v sklepu Predsedstva ZKJ, da je nujno potrebno izdelati znanstveni in sintetični prikaz zgodovine ZKJ, kar za to obdobje pomeni sintetični zgodovinski pregled naše socialistične graditve. V skladu s tem sklepom je Marksistični center pri CK ZKS sklical 28. maja 1976 v Ljubljani posvetovanje o vsebinskih in metodoloških problemih proučevanja povojne slovenske zgodovine s posebnim poudarkom na družbeni vlogi ZK.

Marksistični center ima pri izvajanju te naloge po poprejšnjem dogovoru vseh zainteresiranih vlogo stalnega pobudnika, idejnega usmerjevalca in koordinatorja med številnimi raziskovalnimi dejavniki, ki bodo morali sodelovati pri izvajanju tega zahtevnega načrta. Mednje ne smemo prištevati samo zgodovinskih institucij (Pedagoško-znanstvene enote za zgodovino na Filozofski fakulteti, Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, Inštituta za narodnostna vprašanja itd.), od katerih so nekatere že storile prve korake v tej smeri, ampak še vrsto institucij in raziskovalcev v drugih panogah, saj bo k izvajanju

tako zahtevne in specifične naloge nujno pristopiti interdisciplinarno in pritegniti k sodelovanju še politologe, pravnike, ekonomiste in ne nazadnje tudi aktivne soustvarjalce tega obdobja.

V skladu s trenutnim stanjem v raziskovanju tega obdobja je bila osrednja pozornost posvetovanja posvečena vprašanjem metodologije, periodizacije, ter problematike v zvezi z arhivskim gradivom in viri nasploh. Da bi se izognili možni dvotirnosti in zagotovili medsebojno obveščenost in sodelovanje v jugoslovanskem merilu, je organizator povabil k sodelovanju predstavnike tovrstnih zveznih institucij in strokovnjake, ki se v Beogradu in Zagrebu že ukvarjajo s to problematiko. Z namenom zagotoviti že v začetku potrebno širino raziskovalnega dela pa je povabil predstavnike številnih slovenskih ustanov in znanstvenih panog, ki naj bi pri izvajanju tega načrta sodelovali z zgodovinarji. Sama udeležba na posvetovanju pa je pokazala, da vlada za proučevanje tega obdobja precejšnje zanimanje.

O osnovnih metodoloških vprašanih značilnih za povojno obdobje je v svojem referatu: »Metodološki problemi raziskovanja sodobne zgodovine Jugoslavije 1943—1953« govoril gost iz Beograda dr. Branko Petranović. Po njegovem mnenju je potrebno iz obsežne problematike najprej izločiti ključne probleme značilne za to dobo, ki so: vprašanje ljudske fronte, revolucionarni etatizem, obdobje spora z Informbirojem, začetki samoupravljanja. Zanje je značilna množina materiala, zato je nujno izločiti posamezne ključne probleme in ključne dokumente, ker bi pregled te velike količine dokumentov predstavljal življenjsko delo in je možen samo v skupinski obliki, ko posamezne široke probleme razbijemo na posamezne komponente, ki jih člani skupine naprej obdelujejo. S kritičnim pristopom se je možno izogniti ustvarjanju povprečja, ki je morda šibka točka takega dela. Tu se postavlja še vprašanje centralizacije ali decentralizacije raziskovanja. Lokalna in regionalna zgodovina sta del splošne zgodovine, vendar razmerje med njima ni povsem enako razmerju med centraliziranim in decentraliziranim pristopom k raziskovanju. Pri prvem se kaže predvsem situacija v vrhu, ne vidi pa se kako regionalna tla sprejemajo ali zavračajo neko odločitev in kakšna je zavest nekega ožjega socialnega okolja.

Vzporedno z decentraliziranim pristopom pa se moramo izogibati druge skrajnosti, da bi v splošni jugoslovanski zgodovini videli le skupek lokalnih zgodovin, v katerem izginjajo splošno jugoslovanske vezi. Poleg tega se postavlja pred raziskovalce še vprašanje medsebojnega odnosa med politično in družbeno zgodovino, saj se težišče pogosto postavlja na politično plat razvoja.

O metodologiji je spregovoril tudi dr. Janko Pleterski in poudaril, da je sodobno zgodovino še najmanj možno proučevati zgolj s historično metodo in da je pri pisanju takšne sinteze nujen interdisciplinarni pristop. Čeprav so ostale znanstvene panoge pri proučevanju sodobnega razvoja poslužujejo svoje metodologije, je zgodovinar pri svojem delu dolžan njihove ugotovitve historiografsko grupirati in interpretirati. Zato je ponovno poudaril potrebo po čim tesnejšem sodelovanju, ki mora biti v korist vsem zainteresiranim.

Prvi referent o vprašanih periodizacije povojne zgodovine dr. Dušan Bilandžić iz Zagreba je najprej opozoril na vrsto problemov, ki se postavljajo pri tem delu pred raziskovalce in sicer:

a) gre za dogodke iz neposredne preteklosti, pri katerih so posamezniki lahko čustveno prizadeti.

b) mnoge reforme in spremembe se uresničujejo postopoma in jih je težko ovrednotiti.

c) postavlja se vprašanje razmerja med splošno skupno in nacionalno zgodovino.

d) velika neurejenost in nepristopnost arhivskega gradiva.

Glede na to ima raziskovalec v glavnem dve možnosti in sicer, da proučuje konceptualno-normativni razvoj družbe ali pa proučuje uresničevanje sklepov v praksi.

V nadaljevanju referata je podal svojo periodizacijo sestavljeno na osnovi trajnih problemov, ki oblikujejo notranji razvoj in odnos Jugoslavije do zunanjega sveta in sicer:

a) revolucionarno razredni problemi (nevarnost obnove dominacije in eksploatacije je prisotna v različnih oblikah)

b) celotni razvoj Jugoslavije oziroma razvoj materialnih sil

c) nacionalni problem — Jugoslavija je večnacionalna skupnost in vsak narod stopa v različna razmerja z ostalimi etničnimi skupinami

d) vpliv in odnos zunanjega sveta na nas in naš razvoj

Omenjeni problemi že sami po sebi (oziroma njihovo razreševanje) predstavljajo precej jasne časovne mejnike:

1) obdobje državnega centralizma — ta je bil na določeni stopnji revolucionaren, kot trajno stanje pa bi se spremenil v svoje protislovje

2) doba konfliktov s stalinizmom, vračanje h klasičnemu marksizmu in izvorni revolucionarni tradiciji

3) doba pospešenega in mirnega razvoja 1953—1960

4) 1960-71-76 bitka za samoupravljanje in bitka proti centralizmu

Ta časovna razmejitev predstavlja po avtorjevem mnenju začasno tehnično in metodološko napotilo pri opredeljevanju za eno izmed možnih periodizacij.

Sledil je referat Gojka Staniča: »Vprašanje zgodovinske periodizacije z vidika družbene vloge Zveze komunistov Jugoslavije v razdobju 1945-76«. Avtor je svoje proučevanje usmeril na spremembo vloge ZKJ v našem družbeno-političnem razvoju, s čimer je možno opredeliti tudi njen lastni razvoj. Za to lahko uporabimo vrsto kriterijev:

a) stopnja enotnosti ZKJ

b) glavni politični dogodki in obračun z notranjo in zunanjo opozicijo

c) bistvene spremembe družbeno-ekonomskih odnosov na pobudo ZK

d) formalna periodizacija po kongresih

e) pglavitne spremembe v načinu produkcije in v socialni strukturi jugoslovanske družbe

V skladu s temi izhodišči je avtor prišel do podobnih razvojnih mejnikov, kot njegov predgovornik (1945-48, 1948-53, 1953-60, 1960-67/66, 1965/66-71, od 1971 dalje) in menimo, da lahko ti razvojni mejniki izpopolnjeni s posameznimi korekturami, ki jih bo prineslo nadaljnje raziskovanje, tudi obveljajo kot dejanske prelomnice v našem razvoju.

O trenutnem stanju raziskovanja povojnega razvoja v Sloveniji so udeleženci posvetovanja poslušali dva referata. Prvega je pripravila skupina mlajših zgodovinarjev (Marko Čelebić, Martin Ivanič in Božidar Zakrajšek) in je zajemal poročilo o stanju zgodovinskih raziskav povojnega obdobja v Sloveniji in delno poročilo o raziskovalni dejavnosti v tistih panogah, ki jih bo pri raziskovanju novejšega obdobja nujno pritegniti k sodelovanju oziroma bodo njihovi raziskovalni rezultati za zgodovinarje ključnega pomena.

Kljub morda nepopolni oceni je mogoče ugotoviti, da je v raziskovanju povojnega obdobja zlasti v Sloveniji sorazmerno malo storjenega in da se šele v zadnjem času stanje postopoma izboljšuje. Za tak položaj je gotovo več vzrokov od pretežne usmeritve zgodovinarjev na medvojno obdobje in dobo NOB preko pomanjkanja kadrov do čisto praktičnih problemov zaradi slabih materialnih pogojev, majhne časovne oddaljenosti in slabe možnosti objave rezultatov (v nekem realnem času), ki se postavljajo pred potencialne raziskovalce tega obdobja. Vendar se v zadnjem času kaže tudi za to obdobje večji interes ne nazadnje verjetno tudi v zvezi z vso problematiko okrog položaja naših narodnih manjšin in naših odnosov s sosedi sploh. Večje število diplomskih nalog iz tega obdobja prav gotovo kaže na povečan interes za to tematiko med mladimi zgodovinarji in lahko upamo, da bodo vsaj nekateri od njih s tem delom nadaljevali. Važno vlogo bo pri tem delu nosil tudi Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, kjer bo potrebno ukreniti vse potrebno, da se dosedanjsima mladima raziskovalcema pridružijo še novi.

Pregled stanja v raziskovalnih disciplinah, ki bodo morale tesno sodelovati pri nastajanju zgodovinske sinteze, kaže različno podobo, vendar lahko zapišemo, da so na posameznih področjih že nastala pomembna dela, ki koristijo tudi zgodovinarjem. Tu naj poleg ostalih omenimo predvsem delo Inštituta za narodnostna vprašanja, Inštituta za sociologijo, inštitutov pri pravni- ekonomski in politološki fakulteti, zavoda za statistiko, zavoda za planiranje, RTV zavoda in drugih. To delo bo potrebno še razširiti in dobro koordinirati, kar bo moralo prinesiti nove rezultate, ki ne bodo koristili samo posamezni znanosti, ampak vsem skupaj.

Drugi referat izpod peresa dr. Mirka Stiplovska je bil posvečen problematiki arhivskih in drugih virov za obdobje socialistične graditve na Slovenskem po osvoboditvi. Svoje poročilo o stanju arhivskega gradiva je avtor strnil v naslednje ugotovitve:

1) ohranjenega gradiva je sorazmerno veliko, vendar je skoraj v celoti še neurejeno in neškartinano

2) nad gradivom imamo le splošen in mestoma pomanjkljiv pregled

3) že dosednji pregledi odkrivajo precejšnje vrzeli zlasti za prva leta po osvoboditvi, delno pa so fondi tudi razdrobljeni (v zgodovinskih in v operativnih institucijah)

3) velike količine gradiva so še neprevzete, kar velja zlasti za nekatere pomembne republiške forume, medtem ko je glede lokalnih ustvarjalcev položaj ugodnejši

5) v arhive prevzeto gradivo zaradi kadrovskih in prostorskih težav v glavnem še ni arhivsko urejeno in tudi ne škartinano, del gradiva je zaradi neprimerne shrambe izpostavljen hitrejšemu propadanju

6) okrepila se je služba arhivskega nadzora nad gradivom v ustanovah in se razmere v zvezi z njegovim urejanjem izboljšujejo

7) velike količine zelo pomembnega gradiva so še pri ustvarjalcih, tj. v arhivih družbenopolitičnih skupnosti, pravosodnih, gospodarskih in drugih ustanov ter družbenopolitičnih organizacij

8) zaradi prostorskih, kadrovskih in materialnih vzrokov, delno pa tudi zaradi zaupnega značaja gradiva v bližnji prihodnosti ni pričakovati bistvenega izboljšanja glede prevzemanja in urejanja arhivskega gradiva za obdobje socialistične graditve v naših zgodovinskih arhivih.

V nadaljevanju je avtor opozoril še na problem, ki izhaja iz značaja mnogih za zgodovinarja pomembnih fondov, ki so zaradi državne in družbene varnosti nedostopni. Resnejšo oviro predstavlja v tem pogledu tudi arhivski zakon, ki dovoljuje uporabo gradiva šele trideset let po njegovem nastanku, vendar je referent pripomnil, da vodstva arhivov dovolijo uporabljati večino dostopnih fondov že pred potekom te časovne omejitve.

Vse te težave pa ne smejo predstavljati oviro za takojšnje delo, saj tudi za prejšnja obdobja gradivo pogosto ni posebno ugodno zastopano in urejeno, pa je raziskovanje vendarle pokazalo lepe rezultate. Obenem pa je sedaj na razpolago vrsta drugih virov — ustnih, pisanih, magnetoskopskih, stenografskih, časopisov in revij, ki jih je z vztrajnostjo in iznajdljivostjo možno koristno uporabiti za raziskovalno delo.

Ta referat je v diskusiji dopolnil Jože Žontar s prikazom arhivističnega delovanja na področju krajevne zgodovine, kjer je že doseženih nekaj večjih uspehov, čeprav obilica gradiva tudi tu povzroča prostorske in kadrovske težave.

Naj to naše poročilo zaključimo z mislijo, da je posvetovanje svoj osnovni namen doseglo, saj nam je prikazalo stanje, iz katerega bomo morali pri nadaljnjem delu izhajati. Prikazana problematika periodizacije in metodologije, stanje arhivov, število kadrov in materialni položaj mora biti osnova pri bodočem načrtovanju, da ne bi pod vplivom prevelikih ambicij neracionalno trošili sredstva in kadre in ostali pri tem brez zelenega rezultata. Posvet je pokazal, da obstoje realne možnosti za raziskovalno delo na tem področju, četudi ga bo spremljala vrsta težav, ki jim bodo lahko kos kadrovske in materialno dobro zasedene ter medsebojno dobro povezane raziskovalne ustanove.

Božidar Zakrajšek

OCENE IN POROČILA

Selška dolina v preteklosti in sedanjosti. Železniki, 1973; strani 389.

V spomin na tisočletnico loškega gospostva je izšla oktobra 1973. leta publikacija pod naslovom *Selška dolina v preteklosti in sedanjosti*, ki jo je izdalo muzejsko društvo v Škofji Loki, pododbor Železniki. To je zbornik poljudno znanstvenih prispevkov, ki prikazujejo geografsko, zgodovinsko in sedanjo podobo Selške doline, s katerimi želijo avtorji poudariti predvsem gospodarski in družbeni pomen tega območja.

Na začetku zbornika je najprej razprava znanega geografa in odličnega ter zaslužnega muzejskega delavca v Škofji Loki Franceta Planine pod naslovom *Pokrajina in kraji Selške doline*. Planina, kot odličen strokovnjak in dober poznavalec loškega ozemlja v širšem pomenu, je pregledno prikazal Dolinsko dno in okolno hribovje, Soro in njene pritoke, naselja in prebivalstva in s številčno tabelo nazorno prikazal številčno stanje prebivalstva v letih 1869—1971 za naselja po abecednem redu od Bukovice do Železnikov. Nato prikaže značilnosti posameznih krajev in naselij, kjer se avtor seveda najdlje pomudi v gospodarskem in kulturnem središču Selške doline, v Železnikih. Anton Ramovš je opisal kamenine Selške doline, ki so po svojem izvoru iz starejšega zemeljskega veka, stare več kot 250 milijonov let in iz srednjega zemeljskega veka, stare več kot 70 milijonov let. V posebnem prispevku je Ramovš podal pregled izdelkov iz okrasnih kamnov v Selški dolini, med katerimi so poleg drugih kakovostnih, najpogostejši škofjeloški konglomerat in enoličen zelen kamen imenovan po vasi Peračica perachiški tuf. Karel Grad je napisal pod naslovom *Kako so notranje zemeljske sile oblikovale Selško dolino, gorotvorne procese (orogenezo)*, ki je bila živahna na tem območju. Sledi kratko opozorilo o nahajališču rud. O klimatski sliki Selške doline s številčno tabelo padavinskih razmer šestih meteoroloških postaj nižjega reda in dveh višjega reda in o temperaturnih razlikah kraja piše Janko Pučnik.

V zborniku je tudi nekaj zgodovinskih razprav. Prva je izpod peresa znanega srednjeveškega agrarnega zgodovinarja Pavleta Blaznika, ki je iz te tematike napisal že vrsto odličnih del, predvsem vezane na ožji del Slovenskega ozemlja — na škofjeloško območje. Njegov prispevek v zborniku *Kolonizacija in populacija na Selškem v freisinškem času* je le povzetek širše razprave oziroma dela iz knjige *Škofja Loka in loška gospostva*. Ob tem velja na tem mestu poudariti, da je razprava rezultat avtorjevega znanstvenega programa oziroma življenjskega dela, ki ga je razvil že s svojimi prvimi deli in disertacijo o nastanku kmetij v Selški dolini. Blaznik je nadrobno in poglobljeno obdelal od začetkov preko fevdalne dobe predvsem agrarna vprašanja pa tudi druga ter družbeno razmerje do zemljiškega gospostva. Na podlagi svojih lastnih postopkov obdelave, preizkušene metode in velikega znanja je iz arhiv-

skega gradiva uspel rekonstruirati nadroben in zanesljiv pregled nastanka in razvoja kmetij, njihove strukture in družbeni položaj kmetov, nadrobni pregled organizacije zemljiškega gospodarstva in njegove uprave skozi več stoletij. Marija Verbič, ki je pisala med drugim tudi o bohinjskem rudarstvu in fužinarstvu, fabrikaciji cinobra v Idriji, je tudi tokrat nazorno prikazala v razpravi Železarstvo in žebjarstvo v Železnikih v prvi polovici 19. stol. razvoj tipično fužinarskega naselja, kjer sta bili dve fužinarski podjetji in sicer prvo v Zgornjih in drugo v Spodnjih Železnikih. Nazorno je prikazala fužinarske družine, od katerih se je najbolj gospodarsko okrepila družina Globočnik. Dalje je opisala tudi socialne in gospodarske razmere delavstva — kovačev in kovačev v Železnikih. Drobne zanimivosti je prispeval Vincencij Demšar v članku Drobtinice iz zgodovine Železnikov v drugi polovici 19. stoletja.

Sledijo razprave in prispevki, ki prikazujejo gospodarski razvoj Selške doline v 19. in 20. stoletju do današnjih dni. Lojze Žumer je v tehtni razpravi Prispevek h gospodarski zgodovini doline prikazal predvsem agrarno gospodarstvo doline 19. in 20. stoletja in splošni gospodarski razvoj do ugasitve drugega plavža v Železnikih leta 1902. O obrtih in obrtnih podjetjih po prenehanju železarstva in o elektrifikaciji doline je pisal domači gospodarstvenik Niko Žumer, o zadrugi pa Emil Čeferin. O nastanku in razvoju posameznih gospodarskih panog, podjetij in delovnih organizacij je v zborniku več prispevkov, ki jih je napisalo več avtorjev. Le-ti nas seznanijo z osnovami in razvojem lesne industrije do leta 1972, nastankom in razvojem kovinske industrije od leta 1945 dalje, podjetja Iskre v Železnikih, Tehtnice, Dom opreme; čevljarne Ratitovec na Češnjici. Značilnosti kmetovanja nekdanj in danes je opisal France Megušar, o aktualnih problemih gozdarstva Metod Vizjak. Manjši prispevki nas seznanijo še o gostinstvu, turizmu in trgovini.

Olga Šmid je v članku Šolstvo v Selški dolini nekoč in danes orisala razvoj šol v Železnikih, Selcih, Sorici, Dražgošah, Zalem logu, Podlonku, Zabrdu, Martinj vrhu, Bukovščici in Bukovici. Kulturni zgodovinar, kritik in esejist France Koblar, rojen v Železnikih, je opisal društveno prosvetno delo v Selški dolini, ki zajema od srede 19. stol. do druge svetovne vojne. Zbornik zaključeta Roman Savnik s pregledom o pomembnih rojakihi iz Selške doline, ki jih je kar 69, med njimi je tudi zgodovinar Franc Kos. Ciril Zupanc pa podaja kronološki pregled vojaških in političnih dogodkov narodnoosvobodilnega boja od 6. aprila 1941 do 9. maja 1945.

Območje Selške doline je prav po zaslugi Pavleta Blaznika dobilo izjemno obdelavo srednjeveške agrarne zgodovine, s tem pa imajo Slovenci na tem območju s takšno obdelavo pred drugimi narodi, ki imajo sicer na zavidljivi višini obdelana druga gospodarska vprašanja, določeno prednost. Z opisanim krajevnim zbornikom, ki prinaša kvalitetne prispevke, članke in razprave z dokumentiranimi opombami in bogatim fotografskim gradivom, je dobila Selška dolina s središčem v Železnikih kompleksnejšo podobo in nova dognanja iz različnih panog gospodarstva in družbenega življenja. Vreden je vse naše pozornosti in posnemanja. Morda se prav ob tem zborniku in še ob drugih krajevnih zbornikih, ki so izšli v zadnjih letih, zanesljivo kaže pomoč zgodovinarjev — strokovnjakov. Le tako se lahko uresničujejo zamisli, upoštevajo napotki in kritične pripombe, ki jih je Blaznik razgrnil v tehtnem referatu na IX. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Kopru in Piranu septembra 1955

in v objavljenem članku pod naslovom: Pota in vidiki slovenske krajevne zgodovine v Kroniki III/1955, št. 3, str. 145—150.

Bržkone je opisani zbornik tudi rezultat uspešnega dolgoletnega delovanja Muzejskega društva v Škofji Loki in od 1964 ustanovljenega Pododbora v Železnikih, ki je prav pod Blaznikovim mentorstvom in spretno roko urednika tega zbornika Franceta Planine več kot zadovoljiv.

Anka Vidovič-Miklavčič

Andreas Hillgruber, Kontinuität und Diskontinuität in der deutschen Außenpolitik von Bismarck bis Hitler. Düsseldorf, Droste Verlag. 3. izdaja, 1971.

Andreas Hillgruber, redni profesor za najnovejšo zgodovino na kölnski univerzi, se je uveljavil z velikim številom nadvse tehtnih publikacij kot odličen poznavalec novejše in najnovejše zgodovine. K zgodovinopisju ni prispeval samo temeljnih del, naj tu naštejemo samo njegove knjige kot so *Hitler, König Carol und Marschall Antonescu*¹ (Hitler, kralj Carol in maršal Antonescu), ali *Hitlers Strategie. Politik und Kriegführung 1940—1941*² (Hitlerjeva strategija. Politika in vojskovanje 1940—1941) ali *Deutschlands Rolle in der Vorgeschichte der beiden Weltkriege*³ (Vloga Nemčije v predzgodovini obeh svetovnih vojn). Razen tega je predložil obsežno bibliografijo s poročilom o literaturi na temo Jugovzhodna Evropa v drugi svetovni vojni (*Südosteuropa im Zweiten Weltkrieg*⁴) in skupaj z Gerhardom Hümmelchenom sestavil kroniko druge svetovne vojne (*Chronik des Zweiten Weltkrieges*⁵), ki je izšla tudi v italijanščini. Razen tega se je Hillgruber uveljavil tudi kot izdajatelj; tako je na primer skupaj s Hans-Adolfom Jacobsenom izdal in komentiral »Sovjetsko zgodovino Velike domovinske vojne« Borisa Semjonoviča Telpuhovskega (*Die Sowjetische Geschichte de Großen Vaterländischen Krieges*)⁶, zbral in komentiral je drugi zvezek »Vojnega dnevnika vrhovnega poveljstva nemških oboroženih sil« (*Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht*)⁷, ki zaobsega leto

¹ *Hitler, König Carol und Marschall Antonescu. Die deutsch-rumänischen Beziehungen 1938—1944.* Wiesbaden: Franz Steiner Verlag. (1. Auflage 1954), (2. Auflage) 1965.

² 1965, Frankfurt am Main, založba Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen erschienen.

³ 1967, izdala založba Vandenhoeck & Ruprecht v Göttingenu.

⁴ *Südost-Europa in Zweiten Weltkrieg. Literaturbericht und Bibliographie.* Frankfurt am Main: Bernard & Graefe für Wehrwesen. 1962.

⁵ Andreas Hillgruber — Gerhard Hümmelchen: *Chronik des Zweiten Weltkrieges.* Frankfurt am Main: Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen. 1966. V italijanščini je delo izšlo pod naslovom: *Cronaca della seconda guerra mondiale.* Milano: Baldini e Castoldi. 1968.

⁶ Boris Semjonowitsch Telpuchowski: *Die sowjetische Geschichte des Großen Vaterländischen Krieges 1941—1945.* Deutsche Ausgabe herausgegeben und kritisch erläutert von Andreas Hillgruber und Hans-Adolf Jacobsen. Frankfurt am Main: Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen. 1961.

⁷ *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab) 1940—1945.* Herausgegeben von Percy Ernst Schramm. Band II: 1. Januar 1942 — 31. Dezember 1942. Zusammengestellt und erläutert von Andreas Hillgruber. Frankfurt am Main: Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen. 1963.

1942; z zbirko dokumentov »Državniki in diplomati pri Hitlerju« (*Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler*⁸) v dveh zvezkih je objavil temeljne vire ne le za analize o Hitlerjevem hotenju in ravnanju, temveč tudi za analizo odnosov med Nemčijo in različnimi državami v jugovzhodnoevropskem prostoru.

V knjigi, ki je pred nami — *Kontinuität und Diskontinuität in der deutschen Außenpolitik* (Kontinuiteta in diskontinuiteta v nemški zunanji politiki) pa upošteva z obdobjem ustanovitve cesarstva tudi Bismarkovo ero — v nasprotju s *Fritzem Fischerjem*, ki nakazuje v svoji sporni knjigi »Poseg po svetovni oblasti« (*Griff nach der Weltmacht*⁹) tezo o strnjenosti nemške politike od časa vilhelmskega imperializma do nacionalsocializma. S tem, da je problem časovno razširil in da kot prvi poskuša presvetliti naraščajoči vpliv strateških in vojaškotehničnih dejavnikov na nemško zunanjo politiko, je Hillgruber pridobil dodatne oporne točke za svojo analizo.

Na kratko in zato nujno poenostavljajoče bi lahko takole povzeli avtorjeva izvajanja: Če je bil armadni in ustavni konflikt leta 1862 izhodišče za pot Prusije do vodilne velesile v srednji Evropi, je pa imenovanje Bismarcka obenem pomenilo ohranitev posebne oblike konstitucionalne monarhije. Zunanja politika monarhije je stremela k temu, da bi izrabila vsa trenja med ostalimi evropskimi silami za utrjevanje in širjenje moči Prusije. Ta cilj je bil odločilen za zunanjepolitično orientacijo prusko-nemške velesile vse do Hitlerjevega časa, niti v osemdesetih letih, niti pred prvo svetovno vojno ali morda v letih 1918/19 niso bile uresničene kake alternative, ki bi sicer bile v načelu možne. Najvišji cilj je torej vedno ostalo »Uveljavljanje ne le mednarodno-pravno-formalnega, temveč tudi dejansko realnega položaja velesile, katere najpomembnejša značilnost je bila absolutna neodvisnost od drugih sil in velesil in v zunanji politiki svoboda ukrepanja proti vsem stranem.« To prizadevanje za ohranitev ogoženega položaja velesile se je v toku svojega razvoja pojavljalo v raznih variantah — tako kot »liberalno-imperialistična« smer, kot vladna »sredinska smer« in kot militaristično-nacionalistični ekstremizem. Razen tega se je spremenila tudi predstava o položaju velesile — ne le zato, ker so vedno močnejše stopali v ospredje »obrambnogospodarski« in geopolitični aspekti, temveč tudi s tem, da so sčasoma vedno močnejše stopali v ospredje nacionalistični in končno rasnoideološki aspekti, dokler niso pod Hitlerjem nemške zunanje politike določali izključno ideološki momenti.

Tu se ne moremo nadrobneje ukvarjati z zelo zgoščeno argumentacijo pričujoče študije, toda zaključimo lahko takole: S temeljnim problemom kontinuitete v nemški zunanji politiki od Bismarcka do Hitlerja subsumira Hillgruber komplicirano raznolikost obsežne zastavitve problema na najmanjšem možnem prostoru tako pregnantno in pretehtano, da lahko imamo pričujoče delo za zgleden prikaz večjih historičnih soodvisnosti.

Josef Schröder

⁸ *Staatsmänner und diplomaten bei Hitler. Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslandes. Herausgegeben und erläutert von Andreas Hillgruber. Frankfurt am Main: Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen. — Erster Teil: 1939—1941. 1967. Zweiter Teil: 1942—1944. 1970.*

⁹ *Fritz Fischer: Griff nach der Weltmacht. Die Kriegzielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914—1918. Düsseldorf: Droste Verlag. (1. Auflage 1961; 2. Auflage 1962; 3. Auflage 1964). Völlig neubearbeitete Sonderausgabe 1967.*

Talijanski iredentizam i jadransko pitanje. Časopis za suvremenu povijest, Zagreb VII/1975, št. 1.

Uredniški odbor je sklenil dati tej številki časopisa obliko zbornika in jo je v celoti namenil obsežnemu vprašanju italijanskega iredentizma z vidika jugoslovansko-italijanskih odnosov. Svoje razprave in članke, ki so orisali različna obdobja tega vprašanja, je prispevalo več priznanih avtorjev, ki so se predvsem omejili na obdobje po prvi svetovni vojni. Uredništvo samo pa se zaveda, da je še precej problemov, ki se jih v tem pregledu niso dotaknili, zaslužijo pa prav tako vso pozornost.

Dragovan Šepić je prispeval uvodni pregled italijanskega iredentizma na Jadranu od njegove prve pojave pa vse do zadnjih zapletov leta 1974. Pri tem se naslanja na že objavljeno literaturo, ves razvoj iredentizma pa prikaže strnjeno in jasno. V opombah je moč zaslediti navedbe italijanske literature o tem vprašanju, pri čemer avtor opozarja na pomanjkanje celovitih italijanskih monografij o tem vprašanju.

Bogdan Krizman prikaže v daljši razpravi politiko kralja Aleksandra in kneza Pavla do Italije v obdobju od 1918 do 1941. Poudari politično linijo kralja Aleksandra, ki je v zunanji politiki upošteval predvsem dva faktorja: Italijo in Francijo, stremel za tem, da bi razvil z Rimom politiko dobrega sosedstva in sodelovanja na osnovi priznanja meja, določenih z rapalskim in rimskim sporazumom. Dotakne se Aleksandrovih prizadevanj, da bi prišlo do njegovega sestanka z Mussolinijem, kot tudi, da bi Italija odtegnila svojo podporo revizionističnim pretenzijam Madžarske in Bolgarije in hrvaškim separatistom.

Avtor oriše zunanjo politiko kneza Pavla, ki naj ne bi za vsako ceno iskal z Mussolinijem skupne osnove za sodelovanje, ampak se je začel zblíževati tudi z Nemčijo, oddaljevati od Francije in se diskretno naslanjati na Veliko Britanijo, obenem pa je vseeno izboljšal odnose z Italijo.

Pri svojem prikazu zunanje politike Aleksandra in Pavla se avtor le bežno dotakne problema slovenske in hrvaške manjšine v Italiji. Vsekakor skrb za položaj obeh manjšin v zunanji politiki Jugoslavije v tem obdobju ni bila kaj posebno prisotna.

O položaju obeh manjšin piše v svoji razpravi »Vzpon fašizma in slovensko-hrvaška narodna organizacija v Julijski krajini« Milica Kacin-Wohinz. Zlasti oriše stanje v letu 1922 ob prihodu fašizma na oblast, reakcijo tržaške in goriške »Edinosti« ter nastope slovenskih predstavnikov, posebno poslanca Josipa Wilfana 17. novembra 1922 v rimskem parlamentu, kot tudi neuresničene obljube fašističnih veljakov o pravicah narodnih manjšin.

Dragovan Šepić je v razpravi: »Velika Britanija in vprašanje revizije jugoslovansko-italijanske meje 1941« nekoliko dopolnil svoj referat, ki ga je imel na Zborovanju slovenskih zgodovinarjev 2. 10. 1974 v Piranu. Načinja problem britanske obljube podpore za revizijo jugoslovansko-italijanske rapalske meje, ki je postal znan šele po odprtju arhivov Foreign Officea z obdobja druge svetovne vojne. Gre v bistvu za obljube, ki so Britance kaj malo obvezovale, imele pa so namen odtegniti Jugoslavijo izpod nemškega in italijanskega vpliva. V tem okviru prikaže nastanek »Memoranduma o slovenskih ozemlj-skih zahtevah v trenutku, ko bodo določali nove meje jugoslovanske države,«

ki so ga 1. maja 1941 v Jeruzalemu sestavili predstavniki SLS Krek, Snaj, Kuhar in Gabrovšek. Pri tem pripominjajo, da zahtevane meje segajo preko slovenskih etničnih meja. Tako predvideno mejo na Tagliamentu utemeljuje, da vzhodno od nje žive Furlani, ki bi jih lahko vključili v jugoslovansko državo in ki so ekonomsko odvisni od Trsta. Predloženo mejo na Tagliamentu sta kritizirala liberalca Boris Furlan in Ivan Marija Čok, ki sta smatrala primernejšo mejo na Soči.

Vojmir Kljaković obravnava probleme zahodne meje Jugoslavije v NOB s posebnim ozirom na britanske manevre na področju Julijske krajine in Istre, Mario Mikolić pa odnose KPI in KPJ glede na NOB v Istri. Gre za nadrobnejši prikaz že znanih problemov s pritegnitvijo nekaterih novih dokumentov. Pomen zaključnih operacij Jugoslovanske armade za združitev Istre in Slovenskega primorja z Jugoslavijo ponovno potrjuje Fabjan Trgo na podlagi dokumentov v Arhivu vojnogodovinskega inštituta, kot tudi britanskih dokumentov, do katerih je prišel Dušan Biber z raziskovalnim delom v Record Public Officeu v Londonu.

Razpravo o problemih jugoslovansko-italijanske razmejitve po drugi svetovni vojni do leta 1954 je prispeval Janko Jeri, ki se že dolgo ukvarja s temi vprašanji. V uvodu je podal pregled odnosov med Italijo in jugoslovanskimi narodi, odkar se problem razmejitve pojavlja. Glavni poudarek pa je na diplomatskem dogajanju okrog razmejitve po drugi svetovni vojni do Londonskega sporazuma.

Razprava Budislava Vukasa o »Tržaškem vprašanju« v letu 1974 z gledišča mednarodnega prava ponovno podčrtuje že znana dejstva o problemu prenehanja italijanske suverenosti nad STO, je pa v luči najnovejših italijanskih pretenzij gotovo aktualna.

Na koncu velja omeniti obsežen izbor dokumentov, ki so odločilnega pomena za razumevanje jugoslovansko-italijanskih odnosov v novejši zgodovini, ki sega od Londonskega pakta 1915 do Memoranduma o soglasju 1954 in Pravilnika Jugoslovansko-italijanskega mešanega odbora 1955. Dodan je tudi izbor stališč jugoslovanskih avtorjev o mednarodnopravnih vprašanjih, ki so vezana na tržaško področje po drugi svetovni vojni, kot tudi bibliografija jugoslovanske literature za zgodovino jugoslovansko-italijanskih odnosov po drugi svetovni vojni, ki jo je pripravil Vlado Oštrić.

V celoti je zbornik o italijanskem iredentizmu in jugoslovanskem vprašanju dragocen vir informacij in koristen pripomoček za vse, ki se bodo naprej bavili s tem vprašanjem. Pomemben je toliko bolj, ker se je pregledno lotil tega področja.

Andrej Vovko

Ivan Čizmić, Jugoslavenski iseljenički pokret u SAD i stvaranje jugoslavenske države 1918. Monografije 5. Vseučilište u Zagrebu — Institut za hrvatsku povijest. Zagreb 1974; strani 316.

Avtorjeva obravnava problematike jugoslovanskega vprašanja pri jugoslovanskih izseljencih v ZDA med prvo svetovno vojno predstavlja osvetlitev dela izseljeniške preteklosti, to je področja, ki je v naši historiografiji še najmanj obdelano.

Poleg strokovne literature, domače in tuje — predvsem ameriške — in bogatega izseljeniškega časopisja, se je avtor naslonil tudi na arhivske vire, ki jih hranijo arhivski zavodi v Jugoslaviji (Arhiv Zavoda za migracije i narodnosti iz Zagreba, Arhiv grada Splita — Izseljenska zbirka, Arhiv Slovenije in drugi). To je dokaz bogatosti naših arhivov za proučevanje izseljeniške zgodovine, vzbuja pa nam tudi misel o neizkoriščenosti arhivskega gradiva izven naše domovine.

Prva svetovna vojna je razgibala politično življenje jugoslovanskih izseljencev v ZDA, ki je bilo pod vplivom delovanja Jugoslovanskega odbora iz Londona in srbske vlade, ter do vstopa ZDA v vojno (aprila 1917) tudi avstro-ogrskih konzularnih predstavništev. Izseljenci (okoli 600.000 Slovencev in Hrvatov in okoli 100.000 Srbov) so bili pred vojno organizirani v društvih, klubih in cerkvenih organizacijah, izdajali so številne liste, vendar prave politične organiziranosti niso poznali, z izjemo socialistov, ki so bili že od 1910. leta organizirani v Jugoslovanski socialistični zvezi kot federalnem delu Ameriške socialistične stranke.

Sarajevski atentat je vzbudil pro- in protiavstrijska čustva med izseljenci, ki jim je demokratično -nevtralni teritorij ZDA omogočal svobodno izražanje volje ter možnost delovanja Jugoslovanskega odbora iz Londona in srbske vlade, za pridobitev izseljencev za gmotno in moralno pomoč na eni strani, ter številčno pomoč — dobrovoljci — na drugi strani. Odmev teh prizadevanj je bil različen z ozirom na nacionalno pripadnost ter politično opredeljenost.

Skozi ves vojni čas so srbski izseljenci predstavljali bazo velikosrbskim prizadevanjem, katerih nosilci so bili: Mihajlo Pupin, Nikolaj Velimirović, Milenko R. Vesnić, Ljuba Mihailović in drugi. Jugoslovanska ideja pri njih ni imela večjega odmeva.

Pri hrvaških in slovenskih izseljencih so bila prizadevanja Jugoslovanskega odbora mnogo bolj uspešna, čeprav so naletela na opozicijo pri tistem delu — niti ne najšibkejšem — ki je bil proavstrijsko orientiran, in delu izseljencev, ki je bil socialistično usmerjen, med katerimi so prevladovali slovenski izseljenci.

Jugoslovanski odbor iz Londona je s pomočjo svojih odposlancev (Franko Potočnjak, Milan Marjanović, Niko Županič in drugi) organiziral številna zborovanja (kot so I. jugoslovanski zbor v Chicagu marca 1915 leta, II. jugoslovanski zbor v Pittsburghu oktobra 1916. leta in drugi), na katerih so mu izseljenci izražali podporo in svojo odločnost za ustanovitev nove, to je, jugoslovanske države ob upoštevanju narodne enotnosti Srbov, Hrvatov in Slovencev. Po sklenitvi krfske deklaracije so se trudili za uveljavitev idej izraženih v njej.

Jugoslovansko gibanje v ZDA je bilo zelo živo in raznolično z namenom povezati izseljence za skupen cilj. Z ustanovitvijo jugoslovanske državne tvorbe 1918. leta pa je zamrlo pri večjem delu izseljenstva. Jugoslovanska ideja je imela odmev tudi pri jugoslovanskih socialistih v ZDA, ki so bili do 1917. leta več ali manj v pasivni opoziciji proti delovanju Jugoslovanskega odbora in srbske vlade, po februarški revoluciji in vstopu ZDA v vojno pa so aktivno posegli na področje jugoslovanskega vprašanja. 29. junija 1917. leta sprejeta čikaška izjava je s svojimi zahtevami po jugoslovanski federativni republiki postala temelj republikanskemu gibanju, ki je imelo največ privržencev ravno med slovenskimi izseljenci. Teoretik tega gibanja je bil Etbin Kristan. Gibanje ni zamrlo tudi po ustanovitvi jugoslovanske države 1918. leta; šele po sklenitvah mirovnih pogajanj so uvideli svojo nemoč vplivanja na spremembe politične karte Balkana.

Nosilci jugoslovanske ideje v ZDA so si prizadevali tudi za pridobitev ameriških političnih vrhov in javnosti. Pri teh prizadevanjih so dosegli le delni uspeh, kar so pokazala mirovna pogajanja — nemoč uresničenja ideje o samoodločbi narodov, ki jo je proklamiral tudi ameriški predsednik Woodrow Thomas Wilson.

Vsi projugoslovansko usmerjeni izseljenci so se zavedali resnosti jadranskega vprašanja in v zvezi z njim so polagali velike upe na delovanje ameriškega predsednika na mirovnih pogajanjih. Italijanske aspiracije po delih slovenskega in hrvaškega ozemlja so bile boleč problem pri antantofilskem navdušenju jugoslovanskih izseljencev, ki je bilo v tesni zvezi z nujnim izražanjem lojalnosti do ZDA.

Avtor dela je z vso potrebno širino zajel obravnavano temo. Ob branju njegovega dela se zavemo nujnosti raziskave slovenske izseljenske preteklosti, kar je — na žalost — še vedno neobdelan del naše narodne zgodovine.

Marjan Drnovšek

Tone Ferenc, Milica Kacin-Wohinz, Tone Zorn: Slovenci v zamejstvu — Pregled zgodovine 1918—1945, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1974; strani 326.

Troje priznanih slovenskih zgodovinarjev, strokovnjakov za področja, ki jih obravnavajo v knjigi Slovenci v zamejstvu, se je, kot navajajo v uvodu, lotilo tega pregleda zgodovine na željo Zavoda za šolstvo SRS in Državne založbe Slovenije. Namen tega dela je zapolniti vrzel v slovenskem zgodovino-pisju kar se tiče celovitejšega pregleda novejše zgodovine Slovencev v zamejstvu.

Avtorji opozarjajo, da so imeli pri delu več težav. Tako je bil obseg dela že vnaprej omejen, nekatera vprašanja, ki jih obravnavajo, so še povsem neobdelana, za druga pa ni ustreznih virov. Določena neskladja med posameznimi poglavji izvirajo iz dejstva, da gre za Slovence v treh različnih deželah in v dveh obdobjih: med obema vojnama in za časa narodnoosvobodilnega boja.

Kar se tiče posameznih poglavij, je dr. Milica Kacin-Wohinz napisala pregled zgodovine Slovencev v Italiji do 1941. leta, dr. Tone Ferenc o narodnoosvobodilnem boju primorskih Slovencev, dr. Tone Zorn pa o Slovencih v Avstriji in na Madžarskem do 1945, ter o boju za meje po 1945, prav tako pa tudi o programu zedinjene Slovenije v narodnoosvobodilnem boju.

Dr. Kacin-Wohinz začenja svoj pregled z opisom razmer na Primorskem pred prvo svetovno vojno. Obravnava gospodarski razvoj, narodnostno sestavo, politični razvoj. Sledi vprašanje razmejitve 1918. leta, gospodarske, socialne in upravne razmere po priključitvi Julijske krajine k Italiji. Omenja krizo primorskega gospodarstva, propadanje slovenskega in hrvaškega kmečkega posestva, proces izseljevanja primorskih Slovencev in Hrvatov. Nadalje opisuje politične razmere med okupacijo pred priključitvijo k Italiji, začetek fašističnega terorja, stanje v Julijski krajini pred prihodom fašizma na oblast, posebej parlamentarne volitve 15. maja 1921, ko je Jugoslovanska narodna stranka dobila pet poslancev v rimskem parlamentu. Sledi prikaz stanja pod fašistično vlado, raznarodovalnega nasilja, poloma tradicionalnih metod boja za ohranjanje narodnih pravic in začetka narodnorevolucionarnega odpora, delovanja TIGR, povezovanja narodnih revolucionarjev s Komunistično stranko Italije ter snovanja protifašistične fronte. Poglavje se zaključuje s prikazom represalij fašističnega režima.

Dr. Tone Zorn začenja svoj pregled s prikazom položaja koroških Slovencev pred prvo svetovno vojno ter z etnično podobo južne Koroške, tako pred prvo svetovno vojno, kot med obema vojnoma in po drugi svetovni vojni. Navaja podatke avstrijskih ljudskih štetij, od katerih je bilo najbolj objektivno prvo štetje 1846. leta, prav tako pa tudi ocene posameznih strokovnjakov o številu koroških Slovencev. Avtor prikaže gospodarstvo Koroške in socialni položaj Slovencev v prvi avstrijski republiki, podaja zgoščen pregled koroškega plebiscita 1920. leta, njegove pogledice na koroške Slovence. Opiše poskus uveljavitve kulturne avtonomije za koroške Slovence in nemško nasprotovanje, navaja približevanje koroških Slovencev po letu 1930 k avstrijski krščansko-socialni stranki. Prikaže rast nacizma na Koroškem in priključitev Avstrije k nacistični Nemčiji ter posledice za slovensko manjšino. Dotakne se tudi problema Slovencev na avstrijskem Štajerskem.

Isti avtor strnjeno poda problem Slovencev na Madžarskem tudi po drugi svetovni vojni, podobno pa tudi program zedinjene Slovenije v narodnoosvobodilnem boju, kot se je zanj zavzemala KPS že pred drugo svetovno vojno in v luči stališč vodstva slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja.

Dr. Ferenc podaja pregled osvobodilnega boja primorskih Slovencev od njegovih začetkov, ko sta se KPS in OF mogli opreti predvsem na visoko narodno zavest slovenskega prebivalstva na Primorskem. Navaja žarišča narodnoosvobodilnega gibanja, ki jim sledi prvi razmah osvobodilnega gibanja pomladi 1942, kot tudi fašistične protiukrepe. Opisuje razširitev osvobodilnega boja na vse slovensko narodnostno ozemlje, vseljidsko vstajo na Primorskem po kapitulaciji Italije, nemško ofenzivo jeseni 1943 in partizanski odpor, ki je posebej prišel do izraza v »goriški fronti«, borbene in druge aktivnosti narodnoosvobodilnega gibanja, stike z italijanskim odporniškimi gibanjem, vse do zaključnih operacij za osvoboditev.

Dr. Zorn podaja pregled narodnoosvobodilnega boja na Koroškem, od nacističnega poskusa uničenja koroških Slovencev, s katerim je bilo povezano izseljevanje Slovencev in naseljevanje Nemcev na Koroškem. Navaja začetke upora leta 1942, njegovo razširitev 1943 z ustanovitvijo prvega Koroškega bataljona in prvo konferenco političnih in vojaških aktivistov — tako imenovano smrekovsko konferenco. Avtor obravnava nemško reakcijo, procese proti pristajem narodnoosvobodilnega gibanja, NOB na Koroškem po kapitulaciji Italije, podporo Slovencev avstrijskemu odporniškemu gibanju ter delovanje Koroškega odreda. Konča z opisom dogodkov ob nemški kapitulaciji.

Dr. Zorn je napisal tudi kratek pregled boja za meje po 1945, tako v Slovenskem primorju in Trstu kot na Koroškem.

Delo je opremljeno tudi z obsežnim pregledom bibliografije za obravnavano obdobje, prav tako pa tudi z geografskimi skicami Slovenskega primorja in Koroške, ki ilustrirajo etnično stanje, politično-upravno razdelitev, meje in mejne predloge, dogajanja iz NOB. Skice so združene na dveh mestih v knjigi, bilo pa bi bolje, če bi bile ob ustreznem tekstu. Na notranjih straneh platnic je prikazano slovensko etnično ozemlje po prvi in po drugi svetovni vojni.

Pregled o zgodovinskem razvoju Slovencev v zamejstvu, ob katerem sta imeli obe ustanovi, ki sta dali zanj pobudo, v mislih zlasti potrebe učiteljev in profesorjev zgodovine na osnovnih in srednjih šolah, je nedvomno zelo dragocen prispevek posebno v zadnjem času, ko se širša javnost bolj zanima za vprašanja naših manjšin. Na strnjen in pregleden način prikazuje zgodovinske vzroke dogodkov, ki smo jim danes priča, prav tako pa nudi, predvsem z bogato bibliografijo, možnost poglobljenega študija posameznih problemov.

Andrej Vovko

Kurt Waldheim, Der österreichische Weg. Podnaslov: **Aus der Isolation zur Neutralität,** Wien-München-Zürich, 1972 (2. izdaja), strani 327.

Knjigo o nekaterih vprašanih razvoja Avstrije od prve svetovne vojne pa do današnjega časa opredeljuje predvsem dejstvo, da jo je pripravil zdajšnji generalni tajnik Organizacije združenih narodov. Z njo je želel orisati pot, ki je vodila do današnjega položaja republike Avstrije v svetu, pri tem pa ni zajemal le iz splošnih dejstev, ampak tudi iz lastnih izkušenj, saj mu je bilo kot poklicnemu diplomatu blizu marsikaj, kar običajno ne pride v javnost. Z Waldhemovo izvolitvijo za generalnega tajnika OZN pa je knjiga le pridobila na veljavi, saj utegne pojasniti marsikaj iz miselnega in svetovnonazorskega sveta njenega avtorja.

Glavna težišča tega dela so predvsem namenjena tistim najvažnejšim dejstvom, ki so vodila do današnjega mednarodnega statusa republike Avstrije. Dejstvo, da je Waldheim sam doživljal avstrijsko zunanjo politiko po letu 1945 ter v odločilnih fazah tudi sam sodeloval pri njenem usmerjanju, sta nedvomni avtorjevi kvalifikaciji za opravljeno delo. Ko se dotika zdajšnjega avstrijskega položaja podčrtuje kot nov element mednarodno zagotovljeno nevtralnost v

nasprotju s preteklostjo. Waldheim piše, da avstrijska nevtralnost nikakor ni tudi ideološka, saj se država izrecno prišteva k demokraciji zapadnega tipa; podobno kot v večinski avstrijski publicistiki, je tudi iz Waldheimove knjige videti privrženost k tisti obliki nevtralnosti, ki omogoča blokovsko neopredeljenost, ne pa tudi ideološke povezanosti z zahodnim svetom. Waldheim tudi meni, da si morajo biti velesile na jasnem, da ima (pač v smislu Palackega) tudi sedanja avstrijska država prav tako veljavo kot stara habsburška monarhija. V celoti pa knjiga opozarja bralca na vprašanja avstrijske zunanje politike in na njene najvažnejše aspekte.

Pri tem vodi pero avtorja od razpada habsburške monarhije dalje. Iz časa takoj po prvi svetovni vojni je vsekakor opozoriti na avtorjevo navedbo o južni Koroški in Južni Štajerski kot območjih prebivalstva nemškega jezika (deutschsprachige Gebiete). Piše tudi o »nemških jezikovnih območjih« južne Štajerske. S presnečenjem tudi beremo, da je bila južni Štajerski po prvi svetovni vojni određena pravica do samoodločbe, pač pa je bila ta uporabljena na južnem Koroškem »ko Italija ni hotela dopustiti porasta moči Jugoslavije, novega rivala na Jadranu ter na vzhodnem Madžarskem, sedanji Gradiščanski«. — In na drugem mestu: »Edina akcija na področju Koroške je bilo odpošiljanje oddelkov Volkswehra in Heimwehra, da bi podprli koroški obrambni boj.« Ob tem piše, da je bilo »tudi to mogoče le zato, ker je imela Italija interes, preprečiti svojemu sosedu Jugoslaviji, nadaljnjo razširitev«. — Zanimiva so dalje opozorila na vprašanje priključitve Avstrije Nemčiji, tako kot se je to postavljalo v prvi avstrijski republiki. Ob tem navaja, da je bil anšlus dr. Ottu Bauerju eden prvenstvenih problemov Avstrije. Svetovnonazorske osnove so pri tem nedvomno igrale važno vlogo; pri tem pa je Bauer mislil na marksistično Veliko Nemčijo in videl »ne mnogo drugače kot njegovi nemškonacionalni nasprotniki,« v anšlusu Avstrije »edino upanje za rešitev vprašanja nemških manjšin«. Bauer pa je bil tudi nasproten Habsburžanom in njegova dejavnost v smeri anšlusa je šla tudi z namenom, da bi se na ta način preprečila ustanovitev (morebitne) podonavske konfederacije.

Za čas po drugi svetovni vojni bi v Waldheimovem delu podčrtali genezo 1955. leta mednarodnopravno zagotovljene druge avstrijske republike ter opozorila na pot, ki je pripeljala do tistega mednarodnega položaja, ki ga ima danes druga avstrijska republika in ki jo označuje nevtralnost švicarskega tipa. Zanimiva so tudi opozorila na stališča velesil do avstrijskega vprašanja in še posebej Sovjetske zveze pa tudi njenih interesov (tako Sovjeti odločno nasprotujejo anšlusu Avstrije v kakršnikoli obliki). Ko razglabljamo o zdajšnjih avstrijskih odnosih s sosedami Waldheim piše, da je v teh odnosih v ospredju avstrijske politike aspekt varnosti. Zanimiv je dalje opis avstrijskih prizadevanj po vključitvi države v skupno evropsko tržišče, ki pa so naletela na odločno zavrnitev Sovjetske zveze z opozorilom na avstrijske obveznosti, ki izhajajo iz pogodbe o vzpostavitvi neodvisne in demokratične Avstrije 15. maja 1955 (sovjetsko opozorilo z dne 3. maja 1963 je med drugim navajalo, da je »pristop Avstrije skupnemu evropskemu tržišču v taki ali drugačni obliki« v nasprotju z nevtralnostjo in državno pogodbo). Vendar so se pogajanja Avstrije z EGS nadaljevala tudi v prihodnjih letih, dotikala pa so se predvsem vprašanja carin. Pač pa so bila gospodarska vprašanja s to gospodarsko grupacijo leta 1967 povezana z južnotirolskim vprašanjem, saj je Italija konec junija tega leta na-

stopala proti vsakemu dogovoru EGS z Avstrijo in to vse dotlej, dokler ne bo ugotovljeno, da (nemškonalne) organizacije ne uporabljajo avstrijsko ozemlje za teroristične napade na italijansko ozemlje ter za zatočišče teroristov. V prihodnjih letih so se pogajanja nadaljevala (do leta 1970, ko je bila napisana Waldheimova knjiga, pogajanja niso rodila sadu).

Še posebno mesto pa je v knjigi namenjeno južnotirolskemu vprašanju ter njegovemu povojnemu reševanju. Dodan (je poleg drugih dokumentov) tudi znani italijanski paket za ureditev južnotirolskega vprašanja, dejstvo ki samo povečuje uporabnost Waldheimove knjige, čeprav so dokumenti znani tudi iz drugih objav.

Tone Zorn

Od prvog do desetog kongresa SKJ 1919—1974, — Novinsko i grafičko preduzeće »Privredni pregled«, Beograd 1974; strani 502.

Ta knjiga je kolektivno delo urednikov Save Kržavaca, Ljubiše Ristovića, sodelavcev Dragice Bojović, Vojislava Čirkovića, Branislava Ilića, Ognjena Price, Živomira Stankovića in recenzenta Petra Kačavende z uvodnimi mislimi izpod peresa Pera Morače. Vsebinsko in oblikovno je celotno delo razdeljeno na štiri dele in sicer: 1. Ustanovitev Komunistične partije Jugoslavije in borba v legalnih in ilegalnih pogojih, 2. Vojna in revolucija, 2. Socialistična preobrazba Jugoslavije, 4. Kronologija dogodkov o razvoju in dejavnosti ZKJ—KPJ.

Prvi del zajema obdobje stare Jugoslavije od vključno Ustanovnega kongresa Socialistične delavske partije Jugoslavije (komunistov) od 20. do 23. aprila 1919 v Beogradu do napada na Jugoslavijo aprila 1941. Drugi del je po obsegu mnogo manjši in zajema samo najvažnejša posvetovanja in sestanke partijskega vodstva od pričetka okupacije do osvoboditve ter oba kongresa USAOJ in še to zelo na kratko na sedmih straneh, čeprav bi po naslovu lahko sklepali drugače. Tretji najobsežnejši del zajema povojno obdobje do vključno Desetega kongresa ZKJ, ki je bil v Beogradu od 27. do 30. maja 1974.

V zadnjem delu pa je objavljena kronologija, ki zajema osnovne podatke o vseh najvažnejših dogodkih vezanih na življenje in delo naše Partije in Pokrajinske konference Socialdemokratske stranke Hrvatske in Slavonije od 26.—28. januarja 1919 (kjer je prišlo do odprtega napada na ministerializem, kar je nato pripeljalo do izvolitve posebnega Akcijskega odbora leve in pooblastila Srbski socialdemokratski stranki, da skliče Ustanovni kongres) do skupnega zasedanja vseh zborov zvezne skupščine 16. maja 1974, na katerem je bil Josip Broz Tito soglasno izvoljen za predsednika SFRJ brez omejitve trajanja njegovega mandata. Kronologija je sestavljena pregledno in razvrščeno po posameznih datumih, kar zelo olajša iskanje posameznih podatkov. Tu moramo omeniti še posebno tematiko, ki zajema vsa tri obravnavana obdobja, vendar je zaradi boljšega pregleda zbrana skupaj na koncu prvega dela pod naslovom: »Mednarodne komunistične organizacije«, kjer najdemo osnovne podatke o Komunistični internacionali (Kominterni), Komunistični mladinski in-

ternacionali, Informbiroju in Mednarodnih posvetovanjih komunističnih in delavskih partij in njihovem odnosu do KPJ.

To delo ne prikazuje samo delo desetih dosedanjih kongresov naše Partije, ampak vseh njenih najvažnejših zborovanj in konferenc, ki predstavljajo mejnike v njenem burnem petinpetdesetletnem idejno-političnem razvoju in revolucionarnem delu. Tu moramo opozoriti na predvojne državne konference KPJ, od katerih imajo vsaj nekatere (še posebno Četrta v Ljubljani od 24. do 25. decembra 1934 in peta v Zagrebu od 19. do 24. oktobra 1940) značaj kongresa glede na pomen na njih sprejetih sklepov in stališč o poglavitnih problemih njenega razvoja. Podobno vlogo v njeni zgodovini igra tudi znano Majsko posvetovanje v Zagrebu (1941), saj so njegovi sklepi predstavljali osnovne smernice in navodila za organiziranje in vodstvo odpora proti okupatorju. Po osvoboditvi naj v tej zvezi omenimo samo Tretji in Četrty plenum CK ZKJ (v Beogradu od 16. do 17. januarja 1954 in na Brionih 1. julija 1966) in štiri konference ZKJ v Beogradu od 1970 do 1973. Važno vlogo v razvoju naše partije je prav gotovo imela ustanovitev pokrajinskih in republiških partij in sicer: 17. aprila 1937 v Sloveniji, 1. do 2. avgusta 1937 v Hrvatski, maja 1945 v Srbiji, oktobra 1948 v Črni gori, novembra 1948 v Bosni in Hercegovini in decembra istega leta v Makedoniji, o čemer prav tako najdemo v knjigi vsaj osnovne podatke.

Precejšen del teksta je posvečen obravnavi delovanja in razvoja partijskega podmladka — SKOJ — in vključuje analizo njegovih predvojnih kongresov in državnih konferenc, obeh medvojnih kongresov USAOJ, poveljni — četrti kongres SKOJ in Zedinjevalni kongres SKOJ in Ljudske mladine od 15. do 19. decembra 1948 v Beogradu, kjer sta se obe organizaciji združili. Iz predvojne zgodovine moramo omeniti še Prvi in Drugi kongres revolucionarnih sindikatov, ki sta bila po ustreznih partijskih kongresih v istih krajih in z istimi udeleženci ter Ustanovna konferenca Neodvisne delavske stranke Jugoslavije od 13. do 14. januarja 1923 v Beogradu, o čemer je bralec prav tako seznanjen.

Opise vseh omenjenih dogodkov povezuje med sabo kratek pregled celotnega obdobja, ki se lepo ujema z analizo delovanja in sklepov posameznih kongresov in konferenc ter njihovih sklepnih dokumentov. Sezname članov, ki so bili na posameznem kongresu ali konferenci izvoljeni v vodilne organe KPJ, objavljeni na koncu poročil o kongresih, samo še povečujejo kvaliteto dela, ki prav gotovo predstavlja velik prispevek k čim boljšemu razumevanju razvoja in uspehov KPJ. V knjigi najdemo poleg ostalega tudi bogato slikovno gradivo, ki skupaj z informativnimi opombami in citati iz ustreznih partijskih dokumentov po svoje verno prikazuje delo, razvoj in uspehe KPJ v vseh treh obdobjih njenega obstoja in delovanja.

Izdajo takega dela lahko samo pohvalimo in sprejmemo z zadovoljstvom, saj bo nepogrešljiv pripomoček vsem, ki jih zanima politična zgodovina naše domovine v tem obdobju in še posebno v času po osvoboditvi.

Božidar Zakrajšek

Rudolf G. Ardelt, Zwischen Demokratie und Faschismus. Deutschnationales Gedenkengut in Österreich 1919—1930. Wien-Salzburg 1972; strani 212 + XVI bibliografije.

Tema, ki se jo je avtor lotil, pomeni novost v avstrijskem zgodovinopisju. Gre za poskus prikaza (analize) usmeritev tistega dela avstrijske družbe, ki se vključuje v predzgodovino avstrijskega fašizma in nacizma. Avtor skuša predvsem skicirati odnos nemškonacionalnega tabora do takratnega sveta, njegovo nastopanje ter vlogo rasizma, antisemitizma in nacizma v tem taboru. Za predmet raziskave mu je služil nemškonacionalni tisk, pri čemer je odbiral glasila posameznih smeri avstrijsko-nemškega nacionalnega tabora: tisk Velikonemcev, Nemškega telovadnega društva (Deutscher Turnverein) kot glasila »militantno nacionalnega« krila, »Zveze Vsenemcev« (»za tradicionalistično-malomeščanske skupine«), takratne Nationalsocialistične delavske stranke Avstrije (NDAP), s stališča njenega odnosa od Vsenemcev in do nacistične stranke v Nemčiji, glasilo nacionalističnega »Nemškega kluba« na Dunaju ter še nekatere glasila.

Med ugotovitvami, do katerih avtor prihaja, bi uvodoma podčrtali njegovo opozorilo na odnos nemškonacionalnega tabora do delavskega gibanja. Ardelt ugotavlja, da je bila ost tega tabora nastopanje proti nevarnosti proletarizacije in pauperizacije meščanstva ter proti podcenjevanju meščanstva ter njegovega prispevka za dobrobit družbe. Nosilna socialna struktura nacionalnih strank, društev, zvez in združenj je po tej analizi izhajala iz srednjega meščanskega sloja. Zanimivo je dalje opozorilo na združevanje avstrijskega nemškonacionalnega tabora po koncu prve svetovne vojne. Tako so se leta 1920 združile v »Velikonemško ljudsko stranko« (Grossdeutsche Volkspartei) dotedanje številne nacionalistične skupine. Sledil je poskus po združitvi nove stranke s stranko velikega (koroškega op.) kmeta, imenovano Landbund, s stranko takratnih nacistov ter z nemškimi meščanskimi nacionalci, vendar poskus ni uspel. Leta 1923 nacisti znova odklonijo koalicijo z Velikonemško stranko ter je celo obdolžijo »kapitalistične usmeritve« in nerazumevanja delavskega vprašanja. Med reakcijo Velikonemcev na napade take vrste najdemo tudi očitek o »požidenih« nacionalnih socialistih. In še en očitek: nacisti se je obtoževalo razrednega boja (l. 1926). Značilno je, da v tem času veliknemški meščanski tabor nastopa tako do nacistov (ti so bili pristaši Strasserjeve smeri) z istimi argumenti, kot proti »požideni« socialni demokraciji. To pa so bili antisemitizem, očitek zlorabe »nacionalne« agitacije in podobno.

Tu pa smo že pri eni glavnih sestavin nemškonacionalnega idejnega in miselnega sveta, pri antisemitizmu in rasizmu. Značilno je, da pripisuje ta tabor izrodke kapitalizma »Nemcem« in sicer Židom ter njihovi vlogi v takratnem gospodarskem življenju. V Židih vidi ta svet pripadnike »manjvredne« rase ter krivca za takratno krizo. Nordijski rasi se temu nasproti pripisuje izjemne kvalitete, nasprotno pa se drugim narodom oziroma rasam pripisujejo negativni znaki. V podkrepitev nakazanih dejstev Ardelt ugotavlja vrsto zanimivih trditev in stereotipov. Predvsem pa je podčrtati njegovo opozorilo, da so načela o »rasni čistosti« veljala v Avstriji že v »prednacističnem času«. Tu je šlo za arizacijo različnih organizacij in društev, za izključno uporabo »nemške pisave« (gotice), viden je bil jezikovni purizem, pa tudi uporaba

nemškega poznamenovanja mesecev v različnih občilih; list »Alldeutsche Tagblatt« pa je celo uvedel novo štetje let, in to po bitki pri Noreji. Ardelt ugotavlja da je vodila neposredno v nacizem (mišljena je tu kasnejša Hitlerjeva usmeritev op.) poudarjena zahteva nemških nacionalcev in njihovih organizacij po »rasni higijeni« in »rasni skrbi« kot tudi zahteva po posebnem položaju vseh tistih, ki ne bi mogli dokazati pripadnosti k arijski rasi. Zanimivo je tudi opažanje, da »rasni nauk« pomeni »znanstveno izhodišče ideologije protirevolucije in imperialističnega zatiranja drugih držav in narodov«. — V avstrijski publicistiki tistega časa se pojavljajo tudi stališča, po katerih je »Žid« »univerzalni grešni kozel« za vse storjeno v preteklosti in sedanjosti. Sem moremo prišteti tudi trditve, da so »Židje« krivi poraza leta 1918. Dogodki v letih 1918/19 v Avstriji pomenijo tako uspel poskus »svetovnega židovstva«, da bi doseglo vladno nad Nemci. To velja tako za demokratičen družbeni red, kot za udeležbo socialne demokracije oziroma vseh marksističnih skupin oziroma strank. Takratna revolucija (oz. revolucionarno vrenje op.) v Rusiji, Nemčiji in v Avstriji se prikazuje kot delo židovstva. Pojavljale so se tudi trditve, da cilji socializma oziroma komunizma nasprotujejo »nemški biti«. Iz leta 1919 je še omeniti zahtevo ene nemškonacionalnih strank (Einigungspartei) po uvedbi posebnega nacionalnega katastra za Žide, njihovo pripustitev v urade sorazmerno s katastrom, dalje prepoved vseljevanja židovskega prebivalstva ter izgon po prvi svetovni vojni priseljenih Židov iz Vzhoda. Vsenemci pa so se v tem času borili proti pravni in politični enakopravnosti Židov; kot izhodišče so jim pri tem služili pogledi stranke na vlogo takratne socialne demokracije. Značilen je tudi podatek, da je bil »Avstrijski turistični klub« »Österr. Turistenklub« »ariziran« že leta 1921! Predvsem pa naj podčrtamo Ardeltovo ugotovitev, da je bil »antisemitizem posebno v Avstriji že dolgo pred Hitlerjem dosegel ostrino, ki v ničemer ni zastajala za nacionalnim socializmom v ogorčenem preganjanju židovskih sodržavljanov«.

Med vprašanji, ki se jih Ardelt dotika, bi še posebej omenili razglabljanja avstrijsko-nemških nacionalnih krogov o vprašanih naroda, narodnosti. Tu bi predvsem poudarili mitologiziranje vloge naroda in narodne skupnosti. Dogajanje po prvi svetovni vojni je po tem gledanju pomenilo »smrt« oziroma »propad« nemškega naroda. Za »povzročitelje« takega stanja naj bi veljali marksisti in Židje, večkrat pa tudi katoliška cerkev. Značilna je še zahteva, postavljena v glasilu »Vsenemške zveze« po »nacionalizaciji vsega nemškega naroda« v službi rešitve pred politiko antante in boljše vizma in gotovo ne preseneča, da je to zahtevo leta 1930 ponovil predsednik dunajskega »Nemškega kluba« dr. A. Seyss-Inquart (kasnejši vojni zločinec).

Z nakazanimi stališči je povezan tudi pogled nemško nacionalnih krogov na vprašanje državne ureditve. Parlamentarizem in demokracija se nista vrednotila kot primerna nemštvu, pač pa je bila večini nemškonacionalnih skupin bližja stanovska politična organizacija (in to v raznih variantah). Velikonemci so na primer zagovarjali uvedbo kombiniranega parlamentarno-stanovskega sistema, v katerem bi zvezni zbor avstrijskega parlamenta imel značaj posebnega gospodarskega sveta. Taka ureditev bi po njihovem prepričanju vodila k ureditvi socialnih nasprotij in napetosti in k integraciji delavstva v meščanski družbeni sistem. Med modeli »stanovske« ureditve naj omenimo še predlog avstrijskega nacista Rudolfa Junga, po poreklu sudetskega Nemca, ki je

odpravljaj politični pluralizem, predvsem pa se v nasprotju z velikonemci, ki so izhajali iz obstoja industrijske družbe, orientiral na srednjeveško cehovsko in stanovsko delitev družbe (torej kritika obstoječe družbe). Model je še zahteval »nacistični svetovni nazor« ter totalno »reformo življenja«.

Ardelt ugotavlja, da je pomenila tako avstrijskim svobodomiselcem kot tudi krščanskim socialcem takratna avstrijska ustava instrument socialnodemokratske politike; pri tem se je velikonemška ost upirala proti vplivnosti delavske stranke, vplivnost kakršno je omogočala ustava. Pri tem so se velikonemci v marsičem naslanjali na tradicijo parlamentarizma izpred leta 1918 in to predvsem na Bismarckovo z avtoritatizmom podkrepnjeno koncepcijo, pri čemer je stranka zagovarjala socialno harmonijo. Za razumevanje razvoja Avstrije po letu 1927 pa je vsekakor upoštevati očitak vsaj radikalnejšega dela meščanstva nakazanim stališčem, pri čemer je ta del meščanskega sloja izhajal iz lastnih gospodarskih interesov ter videl izhod iz obstoječih razmer v diktaturi in v »radikalnejših rešitvah«.

Ob koncu knjige analizira avtor še stališča avstrijskega nemško-nacionalnega tabora do fašizma. Pri tem ugotavlja obstoj dveh skupin. Prva je po njegovem odklanjala fašizem, čeprav je tudi pri njej najti vrsto za fašizem značilnih sestavin (civilizacijska kritika, kritika marksizma, obramba meščanskega življenja) ter na skupino, ki jo je nedvomno šteti k fašizmu. Kot reprezentanta prve skupine omenja stranko avstrijskih Velikonemcev. Ugotavlja, da je dejstvo, da je bila stranka v prvih povojnih letih v vladi, vodilo k njeni poglobljeni odtujitvi od nemškonacionalnih (narodnih) organizacij in skupin. Opozarja tudi, da je pogojilo vstop stranke v vlado njeno nasprotstvo z avstrijsko socialno demokracijo (do tega časa člana vladne koalicije!).

Med fašistični ideologiji bližnjim skupinam ugotavlja Ardelť dve različni koncepciji. Prva je imela za cilj stanovsko državo ter zavračala industrijsko družbo kot »nemoderno«. Druga koncepcija pa je izhajala iz »izkušenj« vojne in njenih posledic. V nasprotju s prvo skupino je ta skupina zagovarjala pridobitve industrijske družbe in sodobnega življenja. Značilno je tudi, da so se te »nacionalne« (narodne, völkisch) skupine najprej usmerile na italijanski fašizem. Pokazalo se je tudi da so bili nastopi treh skupin proti socialni demokraciji (mišljeni so fašistoidni Heimwehri) bolj uspešni kot pa politični »instrumentarij« velikonemcev, ali drugače rečeno: njihova prisotnost v parlamentu in v vladi.

V celoti gre pri Ardelťovi knjigi za zanimivo raziskavo, ki ne razgrinja le ideologije tistih silnic, ki so tako usodno vplivale na prvo avstrijsko republiko in na njen konec, ampak ima poudarjene odmeve tudi današnji čas. Spominimo se le razmer in pojavnost nakazanih silnic na današnjem avstrijskem Koroškem. V analizi Ardelť ugotavlja, da se nemško nacionalne, idejne sestavine medvojnega obdobja ne da abstrahirati od fenomena, ki ga predstavlja »fašizem«. Sestavine tega sveta pa nista bili le zahteva po anšlusu in misel na Veliko Nemčijo, ampak je bila mnogo bolj koncepcija, simbolizirana s pojmi »nacionalen«, »narodnjaški« (völkisch), »narod«, »Nemčija«, »nemški«, »nenemški«, »židovski«.

Tone Zorn

Hans-Adolf Jacobsen, Nationalsozialistische Außenpolitik 1933—1938. Alfred Metzner Verlag, Frankfurt/M.—Berlin 1968; strani 944.

Hans-Adolf Jacobsen, redni profesor za politologijo na bonnski univerzi, si je pridobil s številnimi pomembnimi publikacijami predvsem v okviru zgodovine tretjega rajha in druge svetovne vojne tudi internacionalno velik ugled. Tega si je pridobil — če tu ne upoštevamo številnih močno zapaženih člankov v nemških, francoskih, avstrijskih in švicarskih časopisih — s knjižnimi publikacijami kot so na primer *Fall Gelb. Der Kampf um den deutschen Operationsplan zur Westoffensive 1940* (Primer Gelb. Boj za plan nemških operacij za zahodno ofenzivo),¹ *Dünkirchen. Ein Beitrag zur Geschichte des Westfeldzuges 1940*² (Dünkirchen. Prispevek k zgodovini ofenzive na zahod 1940), 1939—1945. *Der Zweite Weltkrieg in Chronik und Dokumenten*³ (1939—1945. Druga svetovna vojna v kroniki in dokumentih), *Zur Konzeption einer Geschichte des Zweiten Weltkriegs 1939—1945*⁴ (H koncepciji zgodovine druge svetovne vojne 1939—1945), *Der Zweite Weltkrieg. Grundzüge der Politik und Strategie in Dokumenten*⁵ (Druga svetovna vojna. Osnovne poteze politike in strategije v dokumentih), kot tudi z zbornikom *20. Juli 1944*⁶ (20. julij 1944), ki ga je v prvi in drugi izdaji pripravil skupaj s *Hansom Roycejem*, v tretji, četrti in peti predelani in izpopolnjeni izdaji pa skupaj s *Erichom Zimmermannom*. Po drugi strani pa si je Jacobsen pridobil velike zasluge za zgodovinopisje kot izdajatelj. Poleg knjige *Dokumente zur Vorgeschichte des Westfeldzuges, 1939—1940*⁷ (Dokumenti k predzgodovini zahodne ofenzive 1939—1940), in *Dokumente zum Westfeldzug, 1940*⁸ (Dokumenti k zahodni ofenzivi, 1940), je izdal skupaj z *Jürgenom Rohwerjem* tudi v italijanščini izšlo delo *Entscheidungsschlachten des Zweiten Weltkrieges*⁹ (Odločilne bitke v drugi svetovni vojni), nadalje je z *Andreasom Hillgruberjem* izdal in kritično komentiral *Die sowjetische Geschichte des Großen Vaterländischen Kriegs Borisa Semjonoviča Telpuhovskega*.¹⁰ Obdelal je tudi Vojni dnevnik (*Kriegstagebuch*)¹¹ Franza Halderja v

¹ Izšlo leta 1957 v Wiesbadnu, Steiner Verlag.

² Izdala založba Vowinckel Verlag, Neckargemünd leta 1958, s sodelovanjem Klaus-Jürgena Müllerja.

³ Izdala založba Wehr und Wissen Verlagsgesellschaft, Darmstadt leta 1959 prvo in drugo izdajo, 1960 tretjo in četrto pregledano in dopolnjeno izdajo, leta 1961 peto in šesto popolnoma predelano in bistveno razširjeno izdajo.

⁴ Tu gre za »Disposition mit kritisch ausgewähltem Schrifttum«, ki jo je obdelal s sodelovanjem Joachima Röselerja, in ki je izšla leta 1964 v Frankfurtu na Maini pri založbi Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen.

⁵ Izšlo 1965 kot dvojni zvezek 645/646 v založbi Fischer Bücherei Kg, Frankfurt/M.-Hamburg.

⁶ Izdala Bundeszentrale für Heimatdienst v založbi Berto-Verlag GMBH v Bonnu, leta 1960 tretja izdaja, 1961 četrta in 1965 peta izdaja.

⁷ Izšlo 1957 v Musterschmidt-Verlag, Göttingen — Berlin — Frankfurt/M.

⁸ Izšlo 1960 ibid.

⁹ Izšlo leta 1960 v založbi Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, Frankfurt/M. V italijanščini je to delo izšlo v treh delih pod naslovom *Bataglie decisive della seconda guerra mondiale. [A curra di] Hans-Adolf Jacobsen [e] Jürgen Rohwer. Traduzione diretta dal testo originale tedesco di Mario Calaresu. Milano: Baldini & Castoldi. Vol. I-III. 1966.*

¹⁰ 1961, Frankfurt/M., založba Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen.

¹¹ Franz Halder, *Kriegstagebuch. Tägliche Aufzeichnungen des Chefs des Generalstabes des Heeres 1939—1942. Herausgegeben vom Arbeitskreis für Wehrfor-*

treh delih in izdal in komentiral prvi zvezek vojnega dnevnika vrhovnega poveljstva nemških oboroženih sil za čas od 1. avgusta 1940 do 31. decembra 1941 (*Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht*¹²).

Potem ko je s temi in drugimi publikacijami dokazal, da je odličen poznavalec zgodovine nacionalsocialističnega časa, je Jacobsen izdal pričujočo knjigo, v kateri na podlagi dolgoletnega raziskovalnega dela daje temeljno analizo nacistične zunanje politike za čas od začetka leta 1933 do poletja leta 1938, pri čemer se opira na zelo obširne vire in literaturo.

Pred analizo strukture, procesa odločanja in ideologije nacistične zunanje politike, daje avtor najprej pregled zunanjepolitičnih smernic NSDAP za čas pred 1933. Pri tem se je pokazalo, da so bile zunanjepolitične predstave nacionalsocializma že od vsega začetka usmerjene k novemu redu v Evropi, ki bi ga bilo treba vzpostaviti »pod vodstvom zrevolucionirane Nemčije« na rasnih načelih. Da bi dosegel ta »revolucionarni« cilj, je Hitler po prevzemu oblasti poleg ministrstva za zunanje zadeve (*Auswärtiges Amt*) pod vodstvom *Constantina von Neuratha* kot tradicionalne državne ustanove ustanovil še nove in nedržavne urade stranke — tako zunanjepolitični urad (*außenpolitisches Amt*) NSDAP pod vodstvom *Alfreda Rosenberga*, katerega pomen za realizacijo ideološke komponente v zunanjepolitičnem programu nacionalnega socializma je bil doslej veliko premalo upoštevan, ter Inozemsko organizacijo NSDAP (*Auslandsorganisation der NSDAP*) pod vodstvom *Ernsta Wilhelma Bohleja*, ki je bila pristojna za svetovno-nazorsko izobraževanje v inozemstvu živčih Nemcev, nadalje vodilne gremije za nacionalno politiko (*Führungsgremien für Volkstumspolitik*), ki so prav tako delovali na robu procesa zunanjepolitičnega odločanja, in končno Ribbentropov urad (*Dienststelle Ribbentrop*), ki je sčasoma stopal vedno bolj v center velike dnevne politike in je bil razen tega tudi odskočna deska za neumorno častihlepnega *von Ribbentropa*.

Tako kot državno ministrstvo za propagando (*Reichspropagandaministerium*) in razne instance SS so si vse te institucije in organizacije, ki so delovale po načelu taktike celic (*Zellentaktik*), predstavljale pod zunanjo politiko ne samo delovanje, usmerjeno v uveljavljanje nacionalnih interesov proti drugim državam. Za njih je bila zunanja politika »v prvi vrsti prenašanje Hitlerjevih odločitev in njegovih vsakokratnih smernic na družbeno in gospodarsko življenje nacije.« Če to povemo drugače: instrumenti, ki jih je uporabljal »Führer« za svojo zunanjo politiko po devizi »divide et impera«, naj bi konec koncev vsi služili realizaciji Hitlerjevega gesla »Nemčija bo ali svetovna sila ali pa je sploh ne bo več,« čeprav večinoma neodvisno eden od drugega. V ta namen so si te organizacije prizadevale, da bi vzgojile nemško ljudstvo za herojsko bojevitost oziroma za fanatizem, da bi zmilitizirale družbo, da bi dosegle poenotenje Nemcev v inozemstvu, da bi ustvarile neko skupnost nordijske

schung, Stuttgart. Stuttgart: Kohlhammer. — Band I: Vom Polenfeldzug bis zum Ende der Westoffensive (14. 8. 1939 — 30. 6. 1940). Bearbeitet von Hans-Adolf Jacobsen in Verbindung mit Alfred Philippi. 1962. — Band II: Von der geplanten Landung in England bis zum Beginn des Ostfeldzuges (1. 7. 1940 — 21. 6. 1941). Bearbeitet von Stalingrad. (22. 6. 1941 — 24. 9. 1942). Bearbeitet von Hans-Adolf Jacobsen. 1964.

¹² *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab) 1940—1945. Herausgegeben von Percy Ernst Schramm. Band I: 1. August 1940—31. Dezember 1941. Zusammengestellt und erläutert von Hans-Adolf Jacobsen. Frankfurt/M.: Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen. 1965.*

usode (*Nordische Schicksalsgemeinschaft*) in sistem zavezništva, katerega cilj je bila navidezna razmejitev interesov z Anglijo kot tudi tesnejše sodelovanje z Italijo in Japonsko. Sistematično so obenem propagirale ne le voljo za boj proti židovstvu in boljševizmu, temveč tudi nujnost razširitve življenjskega prostora na vzhod.

Ko si je Hitler prizadeval, da bi vsaj po stopnjah uresničil v jedru in končnem cilju neovrženo trden načrt — sicer ne nujno konsekventno, toda izrabljajoč ugodnosti vsakokratnega realnopolitičnega položaja — in to prizadevanje je uspel dokazati tudi Jacobsen, mu je od prevzema oblasti naprej nedvomno šlo za to, da bi »pripravil izgradnjo nove Nemčije in revolucionarno preobrazbo Evrope«, tudi če je uradna diplomacija spočetka še širila nacionalne parole, ko je, tako kot zunanja politika weimarske republike, postularala revizijo versajske mirovne pogodbe in pravico do samoodločbe. Iz pravičnega spoznanja, da je treba razlagati tradicionalni element v nacionalsocialistični zunanji politiki samo kot taktično pogojeno komponento zamegljevanja programa z genuino radikalnim ciljem, katerega osnovne smernice so bile jasne, sklepa Jacobsen povsem korektno, da za čas od 1933 do 1939 ni mogoče več razlikovati med revizionistično in ekspanzivno fazo nacionalsocialistične zunanje politike. Primerno bi vsekakor bilo, razdeliti nacionalsocialistično zunanjo politiko tega časa v tri različne faze. Fazi skritih priprav za agresijo, ki traja od leta 1933 do leta 1936, je namreč od 1936 do 1938 sledil prehod k ekspanziji, nakar je po letu 1938, potem ko je von Ribbentrop zamenjal von Neuratha, sledilo obdobje odkrite ekspanzije, povezano z grožnjami s silo.

Prav tako originalna kot razčiščenje te problematike je osvetlitev dejstva, da se je nacionalsocialistična zunanja politika izoblikovala v svojem bistvu takorekoč kot paralela k razvoju *države pravila in izjeme* v notranji politiki. Iz tega je seveda mogoče sklepati, da je treba tolmačiti Hitlerjeve zunanjepolitične ukrepe bolj kot posledico nacionalsocialističnega svetovnega nazora kot pa reakcijo na ukrepe drugih sil. Nacionalsocialistična zunanja politika namreč — če povzamemo Jacobsenove besede — ni stremela le k teritorialni razširitvi, k ustvaritvi geopolitično ugodnih trdnjav na vzhodu in zahodu in k hegemoniji nad tujimi ljudstvi, kot že mnoge druge velesile v preteklih stoletjih, njen cilj je bila v končni konsekvenci perfekcionirana iztrebitev njenih »nasprotnikov«, *totalno duhovno zapeljanost celega naroda in vzpostavitev novega evropskega kontinenta, zgrajenega na rasnih načelih in s kvalitativno spreminjenimi pojmi vrednot.*

Če upoštevamo, da za uresničevanje tega ne več revizionističnega temveč jasno »revolucionarnega« cilja ni služilo toliko zunanje ministrstvo, temveč v večji meri cel poseben instrumentarij, potem postane jasno, da je z zgodovino diplomacije mogoče zajeti nacionalistično zunanjo politiko in njen stil, metode in cilje samo zelo površinsko, če je to sploh mogoče. Neovrgljivo dejstvo, da bistva nacionalsocialistične zunanje politike ni mogoče zajeti s tradicionalnega stališča, seveda priča o tem, da je Jacobsenovo delo v sami zastavitvi povsem pravilno. Toda s to metodično ugotovitvijo smo se samo delno oddolžili temu velikemu in vsega občudovanja vrednemu znanstvenemu dosežku. Kajti to delo, zgledno opremljeno s številnimi pregledi in tabelami, je vsekakor ena od najdragocenejših raziskav, kar jih je bilo doslej napisanih k zgodovini nacionalsocialističnega časa.

Josef Schröder

Horst Rohde, Das deutsche Wehrmachttransportwesen im Zweiten Weltkrieg. Entstehung — Organisation — Aufgaben. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 1971; 439 strani.

V okviru uradne publikacije *Der Weltkrieg 1914 bis 1918. Die militärischen Operationen zu Lande* (Svetovna vojna 1914 do 1918. Kopenske vojaške operacije), ki jo je pripravil nemški državni arhiv, je bilo v letih od 1925 do 1944 objavljenih skupno 14 knjig, ki so bile vse v načelu napisane s stališča najvišjega nemškega vodstva. Izšlo je tudi še nekaj dopolnilnih knjig: razen leta 1930 objavljenega dela *Kriegsrüstung und Kriegswirtschaft* (Oboroževanje in gospodarstvo v vojni), torej dela o problemu, ki je bil že takrat po splošnem mnenju že v sami zastavitvi vsekakor nov in relevanten, tudi leta 1927 publikacija *Das deutsche Feldeisenbahnwesen* (O nemških frontnih železnicah), o tematiki, ki je komaj kaj manj pomembna celo za zgodovinopisje, ki bolj kot bi bilo treba propagira raziskovanje tudi ekonomskih problemov.

Knjiga, ki je pred nami, sicer govori le o železnicah ob začetku vojne (*Die Eisenbahnen zu Kriegsbeginn*), vendar jasno utemeljuje odvisnost vojskovanja od transporta. Njegov pravi pomen je razviden šele iz pričujoče raziskave, ki je predelava v Bonnu obranjene disertacije. Njen avtor je bil kot vojak vključen v razne transportne enote današnje nemške vojske, ne nazadnje zato ga lahko imamo za »strokovnjaka« za to področje.

Skratka: v prvem delu svoje študije daje Rohde pregleden pregled razvoja vojaškega transporta do začetka druge svetovne vojne. Temu pa ne sledi morda zgodovina transporta v drugi svetovni vojni, temveč — kot izraz avtorju lastnega smisla za možno in nujno — z izredno akribijo sestavljena analiza o položaju komandanta transporta (*Chef des Transportwesens*) kot instance, ki koordinira in odloča v zadevah enega najpomembnejših pripomočkov sodobnega vojskovanja. Avtor najprej na kratko toda zelo poučno predstavi pehotnega generala Rudolfa Gerckeja (*General der Infanterie Rudolf Gercke*) in nato, kolikor je to možno, rekonstruira skrajno komplicirani aparat komandanta transporta.

Avtorju je tu vsekakor uspelo jasno rekonstruirati najrazličnejše instance poveljstva transporta tudi v njihovi vsakokratni organizaciji in z njihovimi vsakokratnimi nalogami. Toda ta drugi del knjige je tudi veliko več kot zgolj zgodovina institucij in struktur; ne le zato, ker na mnogih mestih prikaže razmerja med posameznimi členi vodilnega aparata na področju transporta ali — kar je enako pomembno — ugotavlja, kako je ta organizacija vplivala na vojaške potrebe in obratno, temveč predvsem zato, ker je tu obstajal nek faktor kontinuitete, ker je bil Gercke eden izmed redkih oficirjev, ki so skoraj vso vojno ostali na istem položaju. Ta kontinuiteta je učinkovala povezujoče celo tedaj, ko je zaradi razširitve vojne preveč naraslo število komandnih mest in enot, ki so bila podrejena šefu transporta, posledica tega je bilo na primer, da se je toliko bolj zmanjševala sposobnost prilaganja obstoječim razmeram, čim večje so bile težave, s katerimi so se otepali, če so hoteli hitro ukrepati.

Ko poskuša avtor v tretjem delu odgovoriti na vprašanje, kakšne možnosti je imel šef transporta v drugi svetovni vojni, se zaporedoma podrobneje ukvarja s tremi ključnimi problemi: z vprašanjem, kako učinkovito je funkcionirala

organizacija tega komandnega mesta, s položajem šefa transporta znotraj vodilnih struktur vojske in končno z njegovim sodelovanjem z državnim ministrom za promet (*Reichsverkehrsministerium*) kot najpomembnejšo civilno prometno oblastjo, nato pa v dobro pretehtanem »povzetku«
prezentira sklepe.

Če na kratko povzamemo: Rohdejeva knjiga je zelo obsežno zasnovana raziskava, ki se opira na najširšo osnovo virov in literature, izvedena je temeljito, dopolnjuje jo 15 zelo ilustrativnih prilog. Študija sicer v celoti ne daje kakih senzacionalnih spoznanj, vendar je kot rezultat solidne historične metode toliko vredna upoštevanja, da bo verjetno nujen pripomoček za prihodnje raziskave druge svetovne vojne, posebno kadar bo treba pravilno ovrednotiti raznolikost problematike transporta.

Josef Schröder

David Littlejohn, The Patriotic Traitors (A History of Callaboration in German-occupied Europe, 1940-45.) Ed. Heinemann, London 1972; strani 391.

Knjiga opisuje kolaboracijo v Norveški, Danski, Nizozemski, Belgiji in Franciji, torej v okupiranih državah zahodne Evrope, kjer je nastala v glavnem iz enakih osnov, Sovjetsko zvezo pa doda kot poseben primer. Polna je imen in ekzaktnih podatkov in bo torej koristila vsakomur, ki bi želel vedeti, kdo je bil na primer Musert ali kako je končala divizija Nordland, relativno malo pa je v njej opisov družbenih razmer, v katerih so nastajali fašizmi v posameznih deželah, čeprav je videti, da je avtor računal, da bralec to že ve. Zanimivi so opisi karakterjev in osebnih ambicij nekaterih kolaboracionistov. Naslov Patriotski izdajalci je upravičen, saj je večina kolaboracionistov mislila, da sodeluje z okupatorjem v dobro svoje dežele, če izključimo policijske ovaduhe in grloreze, ki delajo za denar ali iz pokvarjenosti in jih najdemo v vseh časih in pod vsemi režimi.

Že pred vojno so obstajala v vseh državah zahodne Evrope fašistoidna gibanja, ki so v boju za moč svojih držav poudarjala nacionalizem in velikokrat tudi antisemitizem. Mnoga od njih so imela za vzor družbeno ureditev Nemčije ali Italije. Pripadnike so črpali iz ljudi vseh slojev in radikalov vseh vrst, od aristokratov, kot je bil de Brion do bivših komunistov, kot je bil Doriot, od katoliških fanatikov, kot je bil Degrelle, do akademskih utopistov, kot je bil de Man, ki je vzroke za nemške zmage videl samo v socialni koheziji, ki naj bi jo ta država dosegla. Skupna jim je bila predvsem želja po avtoritativni oblasti, ki bi njihovo deželo pripeljala do moči in slave (»Samo ena stranka — Francija, samo ena politika — slava«). Gibanja torej, ki so svoje ideje širila v glavnem med ljudmi, ki se v obdobju med obema vojnama niso dobro znašli. Zlasti v Franciji so privabljala oficirje in vojake zmagovite francoske armade iz prve svetovne vojne, ki se jim je v civilnih razmerah zdelo, da ni več velikih ciljev, za katere bi se bojevali; tipičen tovrsten primer je bil Darnand. Finančni mogotci so nekatera teh gibanj vsaj nekaj časa podpirali (na primer Qislingov Nasjonal Samling ali Valoisov Faisceau), da bi jih imeli v rezervi ob morebitni levičarski revoluciji. Vendar ni na volitvah nobeno od njih imelo večjih

uspehov, razen tistih v belgijski Flandriji, ki so zastopala flamski nacionalizem.

Stvari so se spremenile z okupacijo, ko so nekatera teh gibanj postala edine dovoljene stranke, njihovi voditelji pa so stopili v kvizlinške vlade in pričelo se je obdobje »patriotičnega izdajstva«. Kolaboracija je imela vrsto oblik, od propagande, kjer so se udeleževali mnogi novinarji in umetniki (na primer Brasillach v Franciji in Hamsun na Norveškem) do boja s puško v roki proti rezistenci ali na ruski fronti v narodnih legijah, policiji, Wehrmachtu in SS enotah (zlasti od sredine leta 1943 dalje se SS ni več branila prostovoljcev tudi iz ne-arijskih narodov; v istem času je nacistična propaganda začela poudarjati nekakšen pan-evropeizem in obrambo Evrope pred boljševizmom pod nemškim vodstvom; neuspešne boje okrog reke Narve od aprila do junija 1944 so prikazovali kot bitko »evropske SS«). Po krutosti so izstopale predvsem specialne policijske enote, ki so mučile, morale ali predajale gestapu člane rezistence. Policija je z nekaterimi drugimi kvizlinškimi formacijami sodelovala tudi pri aretacijah Židov. Glede oblasti, ki so jo izdajalci imeli, so bile med posameznimi deželami določene razlike. Relativno močno pozicijo so imeli Quisling, danska in vichyjska vlada, medtem ko so nizozemski in belgijski kolaboracionisti igrali precej manjšo vlogo. Nemci so radi podpirali nasprotujoča si gibanja, tako flamska in valonska, bretonska in francoska, v Sovjetski zvezi pa centralizatorski ruski in separistične komiteje, da bi imeli več želez v ognju. Med posameznimi skupinami in voditelji so se tudi bohotile razprtije, predvsem glede stopnje kolaboracije. S poveljno ureditvijo se kvizlingi niso kaj prida ukvarjali, saj so bili nemškim nacistom zelo podobni v tem, da so dobro vedeli, proti čemu vsemu se bojujejo, manj pa jim je bilo jasno, za kaj. Vprašljivo je ostalo Lavalovo in morda tudi Quislingovo stališče do Nemcev in s tem v zvezi ostaja nerešeno vprašanje, če niso vsaj nekateri kolaboracionisti s svojim izdajstvom ščitili prebivalstvo pred še večjim okupatorjevim terorjem. Visoki katoliški kler v Franciji, zlasti kardinal Baudrillard, se je dokaj kompromitiral, v Belgiji pa ne.

Seveda niso vsi predvojni fašistoidi postali kolaboracionisti, saj je van Hoornaert celo končal v koncentracijskem taborišču in je polkovnik La Roque, vodja Croix de feu izjavil, da za Francoza ni častno služiti pod nemško komando. Na drugi strani so bili tudi primeri, ko so se člani bivših demokratičnih skupin pridružili kolaboraciji, na primer skupine Jeunesse Socialiste, katere člani so se pod Degrellovim vplivom množično vključevali v belgijsko SS enoto Valonijo. Nekateri kolaboracionisti so se med vojno tudi premislili, tako na primer admiral Darlan in Deloncle, ki je po vrnitvi iz Španije, kamor je šel, da bi povezal Abwehr in zahodne zaveznike, padel v spopadu z gestapovci. Marsikateri vojak je stopil pod nemško komando samo zato, da bi spet imel svoj poklic, tako kot tišči oficir, ki je rekel, da mu je vseeno, kdo ima prav ali kdo bo zmagal, samo da ima on spet baterijo topov pod seboj, marsikateri civilist pa zato, da bi dobil večji kos kruha. V splošnem pa lahko rečemo, da je kolaboriral samo majhen del prebivalstva.

V osvobojeni Evropi je kolaboracionistične zločince čakala zaslužena kazen. Najstrožje so z njimi postopali Norvežani (skoraj 6 % prebivalstva je bilo kaznovanega), najmileje pa Nizozemci, kjer je bilo kolaboracionistov relativno največ. V Franciji jih je prebivalstvo takoj po osvoboditvi linčalo najmanj de-

set tisoč. Voditelji so bili večinoma obsojeni na smrt, izmazala pa sta se Degrelle in Déat, ki sta se skrila v Španiji in Italiji. Nekaj jih je že med vojno pobila rezistenca.

Avtor pokaže na ironijo usode, ki si je izmislila ime kvizlig po najmanj tipičnem Quislingu in prikaže »peto kolono« kot izmišljotino žurnalistov in kot opravičilo za poraze demokratičnih držav. Mnogi kasnejši kolaboracionisti so se, v »bliskoviti vojni« bojevali proti Nemcem, kot na primer Lie na Norveškem in Darnard, in torej niso bili peta kolona.

Povsem drugačna je bila situacija v Sovjetski zvezi, kjer so mnogi posamezniki ali narodi videli v sodelovanju z Nemci boj proti stalinistični diktaturi in srečamo zato pri voditeljih sovjetske kolaboracije zelo malo fašizma ali antisemitizma. General Vlasov, odlikovan v obrambi Moskve pozimi 1941/42, je prišel v nemško ujetništvo po krivdi sovjetskega poveljstva in je relativno pozno pristopil h kolaboraciji. Wehrmacht je že kmalu začel iz množice dezertarjev sestavljati pomožne enote, vendar je pri tem naletel na nasprotovanje nacističnega vodstva, ki je v narodih Sovjetske zveze videlo podljude in je spremenilo stališče šele tedaj, ko je Nemčiji že trda predla. Tudi krut režim na okupiranem ozemlju in spori ruskih z neruskimi voditelji kolaboracije so botrovali, da ni bila kolaboracija še bolj množična. Bolj človeški odnos do okupiranih so imeli nekateri višji oficirji wehrmachta, zlasti skupina okrog Gehlena. Od leta 1943 dalje so se ruske kvizlinške enote imenoval Ruskaja osvoboditeljna armija; kljub nazivu »vlasovci« je general Vlasov imel kaj malo oblasti nad njimi. Po koncu vojne so zahodni zavezniki večino njih izročili Stalinovi Sovjetski zvezi in s tem izpolnili določbo Jaltskega sporazuma.

V knjigi je tudi dober imenski register in bibliografija najpomembnejših del.

Če primerjamo razmere v Sloveniji z zahodnoevropskimi, kot so opisane v knjigi, vidimo, da je bilo pri nas pred vojno relativno malo fašistoidnih skupin (k takim bi lahko šteli na primer klerikalne Stražarje). Med vojno se je kolaboracija na Dolenjskem razvila z rastjo Osvobodilne fronte in so belogardistični apologeti poudarjali slovenski nacionalizem in antikomunizem, na Štajerskem je bila v začetku množična zaradi nizke nacionalne zavesti, na Primorskem pa je zaradi dvajsetletnega fašističnega nasilja skoraj ni bilo. Nastanek domobranskih enot spada že v obdobje, ko so Nemci zaradi porazov iskali soborce, kjer so jih mogli dobiti in je Rainerjev proglas iz decembra 1943 predvideval za Slovence v coni Jadransko primorje vstop celo v SS. Nemajhno število Štajercev in Gorenjcev se je bojevalo v wehrmannschafu in wehrmachtu. V primerjavi z okupiranimi zahodnoevropskimi deželami je bilo torej pri nas kolaboracionistov veliko, vendar je bilo tudi osvobodilno gibanje zelo močno. Tudi pri nas smo imeli kolaboracionistične žurnaliste in pisune, generala Rupnika pa bi lahko po ugledu ali sposobnostih dosti lažje primerjali s kakšnim omejenim kvizlinškim birokratom kot pa na primer z maršalom Pétainom. Zanimiva je tudi primerjava priseg zahodnoevropskih kvizlinških formacij s prisego Slovenskega domobranstva in bi mi knjiga precej koristila, ko sem pisal študijo o domobranski prisegi. Zahodnoevropska SS in druge enote za boj proti Sovjetski zvezi so prisegle Hitlerju, z izjemo norveških, ki so prisegle Hitlerju in Quislingu. Policijske enote so prisegle različno, nizozemska Landwacht je na primer prisegla Hitlerju, francoska policija pa Pétainu. Slo-

venskimi domobranci je bilo dovoljeno, potem ko so njihovi oficirji odklanjali prisege Hitlerju, priseči pokorščino nedoločnim »nadrejenim«. Nemci so bili torej domobranci pripravljene popuščati. Morebitna Rösenerjeva ideja, da bi domobranci poslali SS divizija, po prisegi ni več prišla v poštev, saj so SS enote praviloma prisegle Hitlerju. Še najbolj je bilo Slovensko domobranstvo podobno nekaterim prostovoljnimi policijskim enotam v zahodni Evropi, na primer že omenjeni nizozemski Landwacht. Število povojnih eksekucij, in to večinoma brez sodnega procesa, je bilo pri nas mnogo večje kot v zahodni Evropi, vendar je bil tudi osvobodilni boj precej ostrejši.

Janez Peršič

Anton Ožbolt, Dežela. Petra Klepca. Založba Borec, Ljubljana, 1974; strani 577 + III.

Avtor je v svoji knjigi spominov opisal v osemindesetih poglavjih, na kolikor je knjigo razdelil, svojo ožjo domovino, tj. pokrajino ob Čabranki in Kolpi in se omejil na območje, ki sega po dolžini nekako od Prezida in Kozjega vrha nad Čabrom pa do Broda na Kolpi. Po širini pa na območje levega in desnega brega rečice Čabranke in Kolpe. To območje omejujejo na levi slovenski strani visoki hribi Goteniškega Snežnika, Borovške gore in Planine z gorskimi dolinami Gotenice in Kočevske reke do Kočevskega pogorja ter gorske doline od Preske do Trave. Na desni pa gorovje Gorskega Kotarja z večjimi naselji Milanov vrh, Gerovo, Crni lug, Mrzla Vodica, Delnice in Brod na Kolpi ter z mnogimi vasicami in zaselki nekdanjega Čabranskega okraja.

Na tem območju, ki ga avtor podrobno pozna, kot domačin iz vasi Belice in nekdanji gozdni delavec ter partizan v tem goratem in z obširnimi gozdovi poraslem območju, je že zgodaj spoznal vse težave in revščino prebivalstva v deželi legendarnega, dobrosrčnega ljudskega junaka Petra Klepca, kateremu je posvetil uvodno prvo poglavje svoje knjige.

Na osnovi spominov in pripovedovanj tamkajšnjih prijateljev in znancev, oriše obdobje pred in med prvo svetovno vojno ter še posebno obdobje revolucionarnega vrenja po prvi svetovni vojni, gospodarske prilike tamkajšnjih krajev in težko življenje tamkajšnjega prebivalstva, ki si je služilo večinoma kruh le ob težkem delu v gozdovih in na žagah tedanjih bogatih lastnikov. O težkem in nevarnem delu ob pičlem zaslužku v gozdovih, pripoveduje o prvih revolucionarjih v lesni industriji, o stawkah gozdnih in lesnih delavcev in ostrih nastopih tedanjih oblastnikov proti delavcem, ki so zahtevali za svoje delo le izboljšanje zaslužka in skrajšanje prekomernega delovnega časa.

Po spominu in iz lastnih izkušenj opiše nato odhajanje domačih gozdnih delavcev za delom in zaslužkom v gozdove Slavonije, kamor je tudi sam kot majhen deček z očetom odšel na delo. Nato pa opiše vrnitev v domače gozdove in na delo v kočevsko vas Ravne in Borovec ter tedanje še neskaljene odnose in sožitje med Slovenci in Kočevarji, ki tedaj še niso bili zastrupljeni s hitlerjevsko nacistično propagando.

V sledečih dveh poglavjih opisuje politično-teritorialno razdelitev čabranskega okraja med dvema vojnoma, ki je z nastankom banovin pripadel leta 1929 slovenski Dravski banovini, že naslednje leto pa so ga priključili hrvaški Savski banovini. Nadalje oriše prizadevanja tedanjih šolnikov in napredek šolstva, prosvete in kulture ter kmetijstva v dolini Čabranke in Kolpe, povezanost osilniškega župana Janeza Kovača, občinskega tajnika Jožeta Podnarja, šolskega upravitelja Vitomira Zemljaka in župnika Franca Fistra, ki so v usodnih dneh razsula stare Jugoslavije bili tesno povezani s svojimi občani in so se tudi pozneje v dobi narodnoosvobodilnega boja dobro izkazali.

Iz lastnih opažanj opisuje žalostno dogajanje v gerovskem planinskem polku ob razpadu nekdanje jugoslovanske vojske, nastop ustašev v Gorskem Kotarju in hitlerjancev v Kočevju in drugih kočevskih vaseh. Prevzem oblasti hitlerjancev v Kočevju s pomočjo uniformiranih kočevskih bojnih oddelkov in šturmov ter zapiranje zavednih Slovencev in razočaranje Kočevarjev ob vkorakanju italijanske vojske v Kočevje, namesto tako željno pričakovanih Nemcev.

Nadalje opisuje zasedbo Čabranske in Kolpske doline po italijanski vojski in postavitve okrajne oblasti s civilnim komisarjem Eugeniom Nautom, nekdanjim gozdarjem grofa Windischgrätzta in podkomisarjem poročnikom Antoniom Maguolom ter priključitev slovenskih občin Osilnice in Drage—Preske reški pokrajini. Potem, ko navede imensko vojaške osebnosti, ki so vodile italijansko vojsko, ugotavlja, da so po umiku glavnine italijanske vojske ostale v njenem zaledju številne vojaške postojanke kraljeve vojske, fašistov, karabinerjev, gozdne milice, financarjev in graničarjev ter carinikov, saj je Kolpa postala meja med italijansko zasedbeno oblastjo in t. i. Nezavisno državo Hrvatsko.

Nato opisuje delo tedanjega sekretarja okrožnega komiteja KPS profesorja Jožeta Seška, ki se je vrnil 10. aprila 1941 iz zaporov v Ivanjici v Kočevju in izdal proglas na Kočevarje v nemščini, v katerem jim je jasno razložil nemške namene s preselitvijo Kočevarjev na izseljene slovenske domove v Zasavju in Obsotelju, kjer naj bi bili Kočevarji čuvarji meja nemškega rajha. Pozval jih je k skupnemu boju s Slovenci proti fašističnim okupatorjem. Nemška nacistična propaganda pa je dosegla tako med Kočevarji, kot tudi med nacionalno nezavednimi Slovenci, da se je odselilo s Kočevskega okoli 12.000 ljudi.

Po ustanovitvi OF, ko so začeli prihajati v Kočevje organizatorji oboroženega odpora, so se ti naslonili na člane in simpatizerje partije in ustanavljali odbore OF. Z vrsto imen prvih članov partije in pripadnikov OF v Kočevju in okolici zaključuje avtor poglavje o pripravah na vstajo.

V nadaljnjem opisuje obiske poročnika nekdanje jugoslovanske vojske Ljuba Šercerja, ki je pod pretezo obiska domačije svojega očeta Hanžeta Šercerja, začel spodbujati ljudi k odporu in dajati navodila za oboroženo vstajo. Aktiv OF, ki je bil sestavljen iz Slovencev in Hrvatov v dolini Čabranke in Kolpe, je imel tajne sestanke, ki so jih prikrivali s prijateljskimi obiski in raznimi opravki pri Ožboltovih v Belici in drugod. Aktivista Rudi Cvar iz Raven in Anton Muhvič iz Plešč sta odigrala zelo pomembno vlogo v pripravah na upor, saj je imel Muhvič v Čabru bratranca dr. Bogdana Koritnika, ki je bil prva in najmočnejša zveza z aktivom v Čabru. Slovenci in Hrvati tedanjega čabranskega okraja so delovali tedaj zelo složno. Na skupne sestanke je hodil Cvar s svojim sodelavcem borovškim učiteljem Viktorjem Mokorelom-Zmagom.

Nato opisuje avtor prvo večje politično zborovanje OF v Borovcu, kjer so izvolili odbor OF in izbrali za sekretarja učitelja Viktorja Mokorela-Zmaga, ter začetke nove ljudske oblasti, prihod Šerčerjevega bataljona na Travno goro in na Kočevsko in odhod novih borcev v partizane.

Ko v sledečem poglavju opiše Cvarovo domačijo v Ravnah in njenega go-spodarja Rudija Cvara, ki je že v aprilu 1942 oblekel partizansko suknjo in začel graditi v borovških gozdovih skrivna partizanska taborišča, opisuje ži-vahno partizansko dejavnost na Kočevskem, prve spopade z italijanskim oku-patorjem okoli Borovca, Koprivnika in Starega loga ter v dolini Kolpe in Ča-branke in naselitev Kočevskega bataljona na Cvarovi domačiji. Nadalje opiše še prve sestanke v vaseh Novi in Stari Kot ter v Prezidu, na Kozjem vrhu in akcije Slavka Kovača-Smelija, organizatorje upora na Notranjskem, prve are-tacije aktivistov čabranskega okraja in napad na italijansko kolono 19. aprila 1942 na Majerju. Po pripovedovanju borcev opiše do podrobnosti ta partizanski napad in reagiranje italijanskega okupatorja iz postojank v Gerovu in Čabru ter italijansko maščevanje nad prebivalci vasi Erženi, ko so pri mostu na cesti postrelili deset vaščanov. Partizanski napad na Majerju je bila prva velika partizanska zmaga nad sovražnikom v tem območju. Po tej zmagi je okupator umaknil svoje posadke iz Drage in Plešč, hkrati pa je Kočevski bataljon pregnal sovražnika iz vseh manjših postojank v Kočevje. Zanimivo je opisan tudi na-pad na Brod ob Kolpi ter umik italijanskih postojank iz Fare, Kostela, Banje Loke, Morave in Kočevske reke ter nastanek obsežnega osvobojenega ozemlja. Ko v naslednjih poglavjih opisuje nagel razvoj ljudske oblasti na osvobojenem ozemlju, volitve v narodnoosvobodilne odbore ter neuspeh partizanski napad na Osilnico, opiše tudi začetke italijanske poletne ofenzive na osvobojeno ozemlje, divjanje fašistične vojske in požiganje vasi na Kočevskem ter vdore v Kolpsko in Čabransko dolino, križanje študenta Zvonka Pojeta in dveh drugih partiza-nov na šolskem zidu v Papežih, divjanje okupatorja po čabranskih vaseh ter odgon prebivalstva v internacijo na otok Rab in v druga taborišča.

Zelo natančno opisuje avtor, po pripovedovanju preživelih borcev, napad na štab tretjega bataljona Kočevskega odreda v votlini Taborske stene 24. ju-lija 1942, iz katere sta se rešila po naključju v začetku napada le komandant Franc Bombač-Zorko in Franc Žnidaršič-Živko, enajst partizanov in dve parti-zanki pa zaradi nenadnega okupatorjevega napada ni več moglo iz nje. Zaradi junaške obrambe partizanov v votlini, so morali okupatorji, kljub svojemu topniškemu ognju in napadu letalstva na jamo, uporabiti še metalce plamena, pred katerim so se morali partizani v votlini umikati vse globlje in so se po ozkem rovu umaknili v drugo votlino, rov pa zadelali s kamenjem in zemljo, da ogenj ni mogel do njih. Šele naslednje jutro je osem preživelih borcev in bork lahko odšlo iz votline, ostali junaški borci pa so padli pri obrambi votline.

Po spominu preživelih internirancev iz čabranskih vasi, ki jih je okupator odpeljal iz Plešč, opiše avtor tudi partizanski napad na italijansko avtomobilsko kolono z interniranci in vojaško zaščito na Vršiču nad izvirom Kolpe 2. avgu-sta 1942 ter njihovo nadaljnjo usodo v italijanskih taboriščih.

Zanimivi so opisi avtorjevih doživetij v zaporu v Čabru in v Park hotelu v Lovranu ter njegov odhod v internacijo 5. avgusta 1942 v Belluno in Peda-veno ter vrnitev iz Pedavene po kapitulaciji Italije ter odhod domov marca 1944 ter ponovno snidenje s partizani v Dolenji Brigi.

Po opisu Cvarovega taborišča na Visokem vrhu, kamor so se po poletni ofenzivi 1942 zatekli partizani kočevskega okrožja ter jesenskem pospravljanju poljščin na njivah, ki so ostale nepobrane zaradi interniranih prebivalcev in požganih domačij, opisuje prizadevanja partizanov za zbiranje teh pridelkov in spravljanje v skrivne bunkerje in skrivališča v kočevskih gozdovih, da bi imeli prepotrebno hrano prek zime.

Ko opisuje avtor dogodke med drugo svetovno vojno v vasi Trava, opiše še posebej dejavnost agilne učiteljice in prosvetljalnice Nade Vreček ter njeno prizadevanje za prvo partizansko šolo na Travi, kjer je bil pouk pretrgan ves čas našega narodnoosvobodilnega boja le dvakrat in to v jesenski nemški ofenzivi leta 1943 in v drugi polovici aprila 1945, ko so zaradi bojev v okolici Trave z umikajočimi se četniki morali prenehati s poukom za sedemnajst dni.

Podobno kot za druge vasi, opiše dejavnost prebivalstva Črnega potoka in Pungerta v Čabranski dolini med narodnoosvobodilnim bojem.

V poglavju z naslovom »Partizanska Milena« opiše usodo zavedne učiteljske družine Janka Kokotca iz Stare cerkve pri Kočevju in njegove hčerke Milene, ki je bila internirana z drugimi aktivistkami iz Kočevja najprej v Monigu pri Trevisu; nato pa v zaporih v Brescii in Gonsagu, od koder se je po kapitulaciji Italije vrnila z materjo v Kočevje, odšla nato med borce IX. SNOB ter z XVIII. divizije v Gorski Kotar, kjer je bila ob napadu na Vrbovsko težko ranjena. Po ozdravljenju je bila sanitetna referentka artilerijskega diviziona XVIII. divizije, po nalogu SNOS pa je bila nato imenovana za prvo partizansko učiteljico v Bosljivi Loki, kjer je poučevala vse do osvoboditve.

Z romantično nostalgijo se avtor v predzadnjem poglavju, z naslovom »Moja trpeča dolina«, ozira z višin okoliških hribov in misli »na rojstni dom, ki ob izviru Belice zdaj sameva zaprt« in na »lepo, izmučeno dolino«. Ko zre »tudi v sedanje življenje in naš čas, ki se tako mačehovsko obnaša do te doline«, misli na ljudi iz te doline, ki se vse bolj izseljujejo. Ko se ozira po dolini vidi »le malo obdelanih njiv, veliko pa opuščeni pašnikov, travnikov in košenic, v vaseh mnogo opuščeni hiš, mnogo pogorišč, ... v dolini pa je vse tako otožno in mirno, kakor da je vsa obsojena na smrt«.

V zadnjem poglavju je zbral avtor nekaj podatkov o treh italijanskih štetjih tamkajšnjega prebivalstva, tj. 28. junija 1941, 31. marca 1942 ter po italijanski ofenzivi 1. septembra 1942 ter ugotavlja, da je bilo po italijanski ofenzivi le še 55 % vsega prebivalstva, kar pa se je v naslednjem letu italijanske okupacije še povečalo. Nato podaja v številčnih prikazih še vasi, hiše in gospodarska poslopja, ki so jih fašistični okupatorji v svojih ofenzivah požgali in izropali v Čabranski in Kolpski dolini. Nadalje opisuje še jesensko nemško ofenzivo leta 1943 in trpljenje prebivalstva po vrnitvi iz internacijskih taborišč pozimi 1943/44, ter življenje prebivalstva in razvoj narodnoosvobodilnega gibanja v letu 1944, ko je v obeh dolinah zavlaral relativen mir in ponovno sovražnikovo zasedbo obeh dolin in boje aprila 1945, ko so se umikale sovražne horde četnikov, ustašev in Nemcev po dolini, ter končno osvoboditev.

Anton Ožbolt je v svoji knjigi spominov opisal najbolj žalostne dneve tamkajšnjega prebivalstva. Opisal je dogodke, ki živo pričajo o krutosti fašističnih okupatorjev med drugo svetovno vojno, povezanost posameznikov in družin ter sploh tamkajšnjega prebivalstva z narodnoosvobodilnim gibanjem, aktiv-

nost nekaterih partizanskih enot še posebno v prvem obdobju našega narodno-osvobodilnega boja. Knjiga vsebuje obilo priimkov in imen prvih borcev za svobodo in aktivistov ter njihov socialni položaj ter s tem daje dragocene podatke o socialnem sestavu prvih partizanskih borbenih enot na Kočevskem, kar daje knjigi še posebno vrednost in pomen. Poleg tega je knjiga bogato opremljena s fotografijami domačinov, skupinami delavcev in članov raznih delavskih in drugih društev med obema vojnama, kočevskih kulturbundovcev in hitlerjancev ob razpadu Jugoslavije, prvih organizatorjev odpora in prvih aktivistov KPS in OF, skupin šolarjev z njihovimi vzgojitelji pred in med drugo svetovno vojno, članov raznih krajevnih in okrožnih narodnoosvobodilnih odborov ter krajev in krajevnih panoram.

Do podrobnosti so opisani vsi pomembnejši dogodki pred drugo svetovno vojno in v času NOB na tem območju, kar bo lahko s pridom služilo za kompleksen prikaz delavskega gibanja in narodnoosvobodilnega boja v teh obrobnih predelih slovenskega ozemlja.

Jože Krall

Sonja Reisp, »Kričač« Radio Osvobodilne Fronte 1941—1942. Ljubljana 1975; strani 150.

Raziskava zgodovinskih dogodkov od leta 1941—1945 je dosegla zelo visoko stopnjo ne le pri obravnavanju vojaških dogodkov našega narodnoosvobodilnega boja, ampak zajema vse bolj tudi druga področja naporov in političnih prizadevanj slovenskega naroda v boju zoper okupatorja in domačo reakcijo. Tako so osvetljena področja partizanskega zdravstva, tiskarn, sodstva itd. Kar se tiče tajne radijske oddajne postaje »Kričač« smo doslej v literaturi zasledili spominske sestavke udeležencev Radio OF in nekaj krajših prispevkov drugih avtorjev, ki so črpali snov iz tega spominskega gradiva. Arhivskih virov do te razprave nihče ni uporabljal. Zato nam monografija Sonje Reisp »Kričač Radio Osvobodilne Fronte 1941—1942«, ki je izšla v okviru projekta Zgodovine Slovencev 1918—1945 IZDG, kot druga knjiga in v izdaji založbe Partizanska knjiga iz Ljubljane, kot četrta knjiga knjižnice OF, prinaša povsem nove in točne informacije na podlagi arhivskega gradiva zbranega v arhivu IZDG v Ljubljani, obdelanega s komparacijo spominskega gradiva in izjav sodelavcev Radia OF.

Knjiga je sestavljena iz štirih poglavij, kjer so sintetično obravnavani 1. Zamisel in nastanek Radia OF, 2. Delovanje radijske oddajne postaje OF s podpoglavji: Začetek rednega oddajanja, Pogostnost in čas oddajanja in valovna dolžina, Kraji oddaj, 3. Oddaje radijske oddajne postaje OF, s podpoglavjema: Uredništvo oddaj in Analiza vsebine oddaj ter 4. Radio OF in italijanski okupator, sledijo še opombe, bibliografija in priloge, poleg tega je dodan tudi načrt Ljubljane, z visanimi točkami krajev oddaj. Knjiga je opremljena tudi s slikovnim gradivom, kot so fotografije sodelavcev, krajev oddaj in dokumentov.

Iz knjige torej izvemo, da je tajna radijska oddajna postaja OF delovala v centru zasužnjene Evrope, v Ljubljani, od 17. novembra 1941 pa tja do 5.

aprila 1942. Njena receptivna sposobnost je bila omejena na Ljubljano in bližnjo okolico, nato je nastopil mrtvi pas in se je zopet slišala v oddaljenejših krajih. Okupator kljub intenzivnemu iskanju ni nikdar zasegel radijske postaje in je moral na koncu izdati drastičen ukrep o zaplembi vseh radijskih aparatov v Ljubljani. Zgledna je bila predvsem konspiracija in pa privrženost od neposrednih sodelavcev Radia OF do ljudi, ki so nudili zavetje in prostore za radijske oddaje.

Naj poudarim, da knjiga s svojo vsebino ni le odgovorila na nekatera doslej popolnoma odprta vprašanja, ampak je kompleksen prikaz o delovanju »Kričaća«. Tako je delo pomemben prispevek k osvetlitvi našega narodnoosvobodilnega boja.

Meta Gombač

Lojze Penič, Partizansko Pohorje. Kronika NOB na Slovenskem. Ljubljana 1973; strani 46.

Brošuro je izdala Zveza prijateljev mladine Slovenije za zbor slovenskih pionirjev na Osankarici 9. junija 1973, ob 30-letnici junaške borbe preminulih borcev Pohorskega bataljona.

Kot je razvidno iz podnaslova je to delo kronika narodnoosvobodilnega boja na Štajerskem. Avtor je zajel vsa dogajanja našega narodnoosvobodilnega gibanja, vlogo Partije in Osvobodilne fronte ter njenih organizacij. Je prikaz vseh oblik gibanja, delovanja političnih, vojaških in oblastnih organov ter njihovega obstoja, začetki rasti in razvoja, njihovega konca, ponovnega vzpostavljanja in poletov ter končnih uspehov in osvoboditev.

Delo se začeneja z nemškimi načrti, kako narediti Štajersko godno za priključitev k nemškemu rajhu. Seznan nas z delom KP in odporniških skupin, z delovanjem, s strukturo in razpredenostjo Osvobodilne fronte slovenskega naroda na Štajerskem. Nadaljuje z opisom vojaškega razvoja, s prvimi partizanskimi skupinami na Pohorju, s prvo enoto — Pohorsko četo ter njenimi akcijami in boji. Predstavi Ruško četo in oriše poizkuse pospešiti in razviti partizanstvo na slovenskem Štajerskem ter prihod Druge grupe odredov, nastanek Pohorskega bataljona, prikaz njegovih operacij in tragični konec 8. januarja 1943. Snov, ki jo je obdelovalo že veliko avtorjev, od zgodovinarjev do priložnostnih piscev, spominskih zapisov ter literarnih stvaritev. Zaključuje pa z ugotovitvijo: »Padec Pohorskega bataljona je nedvomno pomenil velik udarec za narodnoosvobodilno gibanje na Pohorju in na vsem slovenskem Štajerskem. Veličasten poslednji boj pa je bil moralna spodbuda v nadaljnjem boju s fašističnimi silami.«

Dogodki se vrste, ustanovitev 2. pohorskega bataljona maja 1943, spet njegove akcije in boji, nato še ustanovitev Pohorskega odreda. Opis nemške ofenzive »Snežni metež« na Pohorju. Slede priprave štaba IV. operativne cone za ustanovitev XI. Slovenske narodnoosvobodilne brigade Miloša Zidanška ob obletnici smrti borcev Pohorskega bataljona. Dotakne se tudi razvoja političnega dela med pohorskimi partizani.

Prihod in delovanje XIV. divizije, bojevanje partizanskih enot v 1. polovici 1944. leta. Nastanek Lackove čete, ki 27. IV. 1944 preraste v Lackov bataljon.

Sledi opis osvobojenega ozemlja poleti 1944 v Zgornji Savinjski dolini in na Kozjanskem, pa tudi na Pohorju nastane osvobojeno ozemlje. Pomudi se z opisom političnega organiziranja v pohorskem okrožju v 2. polovici 1944. leta. Razvije dva ofenzivna naleta — čiščenje Pohorja — Treeckove bojne skupine oktobra in novembra 1944. leta. Avtor ugotavlja, da se narodnoosvobodilno gibanje ni takoj opomoglo po teh ofenzivnih sunkih.

Šele konec leta 1944 je prišla na Pohorje Šercerjeva brigada. Konec marca 1945 je po Pohorju divjala 2. SS divizija »Galizien«. Na koncu brošure predstavi še ostale dejavnosti narodnoosvobodilnega gibanja — nastanek partizanskih bolnišnic, najprej na zahodnem Pohorju, maja 1944, nato še na vzhodnem Pohorju; razvoj partizanskega tiska in tehnik na Pohorju poleti 1944 ter še organizacijo kurirskih zvez. Zaključuje s kroniko streljanja talcev na slovenskem Štajerskem ter s političnimi pripravami na osvoboditev tega predela slovenske zemlje.

Na 45 straneh je dal avtor kratek, a soliden oris udeležbe in doprinosa štajerskega partizanstva k skupnemu narodnoosvobodilnemu boju Slovencev.

Brošura je pisana zgodovinsko-dokumentarno, čeprav avtor ni navajal virov, saj za tovrstno delo tega ne moremo niti zahtevati, je pa vseskozi čutiti solidno, marljivo, resno delo in je samo želeli, da bi ga posnemali pisci, ki se ob raznih spominskih priložnostih lotevajo zgodovinskih dogodkov in prikazujejo svojo krajevno zgodovino.

Štefka Zadnik

Metod Mikuž, Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, III., IV., V. knjiga, Ljubljana 1973.

V letu 1973 so izšle pri Cankarjevi založbi v Ljubljani kar 3 knjige Pregleda zgodovine NOB v Sloveniji. Gre za III., IV. in V. del prvega temeljitega zgodovinskega pregleda NOB, ki ga je dr. Metod Mikuž pripravil skoraj izključno na podlagi arhivskih dokumentov. Potrebo po tem delu je spoznal pri svojem pedagoškem delu na filozofski fakulteti ljubljanske univerze. Od te zamisli do njene realizacije je poteklo mnogo časa in še več truda. Iz gore arhivskega gradiva je bilo treba izbrati tisto bistveno, kar je dalo NOB na Slovenskem in v njenih pokrajinah poseben ton in značaj.

Dr. Metod Mikuž je napovedal, da ni mogoče napisati temeljite zgodovine NOB, dokler ne bo dostopno vse arhivsko gradivo, dokler še živijo ljudje, ki bi bili prizadeti, če bi njihovo dejavnost med NOB kritično ocenili in predstavili javnosti, razen tega pa ni mogoče temeljito oceniti posameznih pojavov in procesov, dokler niso o njih napisane monografije. Zato se je odločil za pregled zgodovine NOB, ki ga bo treba dopolnjevati s poglobljenimi ocenami.

Delo je avtor namenil tistim, ki so to zgodovino ustvarjali, to je ljudskim množicam. V njem hoče prikazati razvoj narodnoosvobodilne vojne v Sloveniji in množično kvantitativno in kvalitativno intenzivno udeležbo slovenskega naroda v okviru OF pod vodstvom KPS.

Pet obsežnih knjig Pregleda priča, da so pregedno prikazana pomembnejša dogajanja in družbeni procesi med NOB vključno z njeno predzgodovino. S tem so položeni soldni temelji za nadaljnjo preučevanje, analiziranje in sintetiziranje, prav to pa je porok, da bomo dobili v bližnji prihodnosti temeljito znanstveno delo o našem narodnoosvobodilnem boju — ljudski revoluciji. Potem, ko sem pred štirimi leti napisal to poročilo, je izšla — razen številnih drugih — tudi monografija Narodnoosvobodina vojna na Slovenjem 1941—1945.

Pregled zgodovine NOB v Sloveniji je začel izhajati leta 1956 v Beogradu v srbohrvatskem jeziku. Leta 1960 pa je I. knjiga pregleda ponovno izšla, tokrat v slovenščini pri Cankarjevi založbi v Ljubljani. Čeprav so Prispevki o izidu I. in tudi II. knjige Pregleda, ki je izšla 1961. l., že poročali, pa najbrž po izidu vseh petih knjig ne bo odveč kratko poročilo o celotnem delu.

Avtor navaja, da so bile dane prve znanstvene analize zgodovine NOB že med vojno, saj jih najdemo že v Kardeljevih poročilih, medtem ko je njen prvi historiograf Boris Kidrič podal tudi prvo periodizacijo, ki jo je dr. Metod Mikuž v Pregledu skoraj v celoti upošteval. Snov je razporedil v poglavja in podpoglavja. Tako obravnava prva knjiga čas od 27. marca 1941, ko se je na poziv komunistov in pripadnikov drugih naprednih sil ljudstvo uprlo pristopu Jugoslavije k trojnemu paktu, pa do razmaha NOB in prvega osvobojenega ozemlja spomladi 1942. To obdobje nam avtor predstavi na 409 straneh in ga razčleni na 4 poglavja: okupacija in razkosanje Slovenije, ustanovitev OF slovenskega naroda in začetek oborožene borbe, pri čemer krepko poseže tudi v predvojno politično življenje na Slovenskem, OF država v državi in priprave za pomladansko vstajo 1942. leta.

Druga knjiga obsega 355 strani in sega do kapitulacije Italije. V 6 poglavjih nam označi prvo osvobojeno ozemlje v Ljubljanski pokrajini, utrjevanje in organizacijo osvobojenega ozemlja, veliko italijansko ofenzivo, vojaški nastop bele garde ter protiofenzivo NOV in POS, priprave za ponovni razmah NOB, vseslovensko ljudsko vstajo in utrditev enotnosti OF, pa tudi razvoj slovenske kontrarevolucije.

Tretja knjiga obravnava na 420 straneh besedila v dveh poglavjih obdobje kapitulacije Italije in Kočevskega zboru do zasedanja SNOS v Črnomlju. Četrta knjiga, ki je najzajetnejša, saj ima kar 690 strani besedila, obravnava graditev slovenske državnosti v okviru federativne demokratične Jugoslavije (do konca 1944. l.), peta knjiga pa nam z naslovom Osvoboditev na 251 straneh besedila predstavi boje in drugo dejavnost za osvoboditev v letu 1945. Knjige so seveda še znatno zajetnejše, saj vsaka obsega razen besedila še precizno navedbo uporabljenih virov in literature, imensko kazalo, kazalo partizanskih enot in krajevno kazalo, tako da celoten Pregled obsega 2458 strani.

Čeprav tvori vseh 5 knjig celovit pregled zgodovine NOB na Slovenskem in je vsaka nadaljnja knjiga logično nadaljevanje prejšnje, pa nam že letnice izdaje posameznih knjig, bežen pregled uporabljenih virov in kazalo poglavij — še bolj pa seveda vsebina — pokaže, da se prvi dve knjigi nekoliko razlikujeta od zadnjih treh. Iz obdobja pred roško ofenzivo, zlasti pa za prvo leto NOB, je ohranjenih razmeroma malo arhivskih dokumentov, zato je moral avtor pri obravnavi tega obdobja poseči tudi po spominih in objavljenih razpravah; očne posameznih dogodkov in družbenih procesov so podane že z neko časovno

odmahnjenostjo, tako kot jih ocenjujejo pisec Pregleda in raziskovalci posameznih obdobij, področij in območij potem, ko so določene probleme že preučili. Besedilo zadnjih treh knjig pa je avtor po lastni izjavi oblikoval tako, da je iz milijonske množice arhivskih dokumentov izluščil bistvo. Tu najdemo družbene procese ocenjene tako, kot so jih ocenjevali sodobniki, avtor pa bralcem prepušča, da jih na podlagi navedenih dejstev sami presodijo. Avtor ne navaja samo poročil in ocen voditeljev NOB, temveč citira tudi sodbe številnih drugih udeležencev NOB. Že med vojno je bil priča izredni politični aktivnosti množic, ki so zmogle uresničiti načrte, o katerih so predvojni meščanski politiki govorili, da so zanesenjaški. Zato najdemo v Pregledu poleg poročil naših vodstvenih organov tudi poročila iz brigad in odredov, oz. okrožnih in rajonskih odborov OF in NOO, ki verodostojno in nazorno ponazarjajo razmere v tistem času in najrazličnejšo dejavnost v prizadevanjih za nacionalno in socialno osvoboditev. Značilne so zelo iskrene in samokritične zapisane izjave borcev, iz katerih spoznamo zahteve delavcev, kmetov ter drugih partizanov in aktivistov OF. V Pregledu najdemo tudi mnoge življenjske resnice in ljudske modrosti. V njem spoznamo načrte nasprotujočih in med seboj bojujočih se političnih in vojaških sil, saj avtor uporablja razen partizanskih tudi italijanske, nemške in belogardistične oz. domobranske in četniške dokumente. Posamezne ljudi in dogodke ponazarjajo številne skrbno izbrane in dokumentirane fotografije. Ob kritični presoji virov se je avtor nedvomno zelo približal zgodovinski resnici. V pregledu pogosto najdemo lepo povezovanje, medsebojno prepletanje in vplivanje mnogih družbenih sil ter njihove posledice. Metoda je torej pretežno induktivna, ki je za to stopnjo raziskovalnega dela nedvomno nujna in edino možna. Ob etm pa je treba dodati, da posveča profesor Mikuz posebno pozornost naprednim silam — tistim, ki jim zaradi pospeševanja zgodovinskega razvoja pripada prihodnost in so v celotnem procesu zato najpomembnejše. Hkrati pa kombinira raziskovalno delo tako, da nam poda najprej značilnosti večje enote npr. korpusa in divizije in v tak širši okvir vnaša posebnosti posameznih manjših enot. Na enak način obravnava najprej pokrajine, kjer je bil v določenem obdobju boj najintenzivnejši, in nato še druge, v okviru teh pokrajin pa nato opiše razmere v posameznih ožjih območjih (okrožjih oz. okrajih). Opis razvoja v okviru posameznih slovenskih pokrajin se mi zdi povsem utemeljen, saj so bile razmere v posameznih deželah specifične, odvisne od moči naših in nasprotnikovih sil in njihove dejavnosti, kar spoznamo tudi iz opisa o prenašanju izkušenj, čeprav je bilo treba dejavnosti za osvoboditev prilagajati posebnim pogojem. Kadar pa so bile razmere v dveh pokrajinah podobne, npr. na Primorskem in Gorenjskem pred koncem vojne, jih avtor obravnava povezano. Tak sistem, po katerem se prepletajo kronološka, krajevna in problemska obravnava, je uveljavljen v vseh delih Pregleda, posebno izrazit pa je v zadnjih treh knjigah.

Pregled nam prikaže vse plati družbenega življenja, saj ne obravnava samo vojaških akcij, ki so sicer v vojni najpomembnejše, marveč daje širok spekter družbenopolitičnih dejavnosti, kot so osveščanje ljudi, gospodarstvo s prekrbo, zdravstvo, šolstvo, oblikovanje političnih organizacij in organov oblasti — pa še številne druge dejavnosti, ki so omogočile zmagoviti narodnoosvobodilni boj. Ta je bil posebno zapleten tudi zato, ker je nosil v sebi globoko ljudsko revolucionarni značaj in je samo tak mogel uspeti. Avtor prikaže tudi na-

pake sektašev, posebno pa škodo, ki so jo s svojim ravnanjem povzročali domišljavi funkcionarji in nekateri nerealni načrti prezahtevnih vojaških akcij.

Medtem ko spoznamo v III. knjigi veliko zmago slovenskega ljudstva ob kapitulaciji Italije in prizadevanja našega vodstva, da bi oblikovali demokratično slovensko državno skupnost v okviru demokratične federativne Jugoslavije, nam IV. knjiga prikaže revolucionarni prelom tako v miselnosti in dejavnosti slovenskih ljudskih množic v vseh slovenskih pokrajinah, ki so začele graditi slovensko družbo na popolnoma novih temeljih. Dr. Metod Mikuž opiše vojaške operacije in pri tem poudari, da je bila NOV zaradi nečloveških naporov do smrti utrujena. Dolenjska in Notranjska sta bili kadrovsko in materialno že povsem izčrpani in število borcev se je zaradi nenehnih bojov v nekaterih brigadah konec leta 1944 skrčilo na 350, kasneje pa še bolj. Zato je bilo treba sem pošiljati može in fante z Gorenjske in Štajerske, z Dolenjske pa je vodstvo NOB še vedno pošiljalo prekaljene kadre v druge dežele. Vendar se tudi nekateri dobri kadri niso znašli, če so preveč togo prenašali izkušnje iz pokrajin, kjer so bile razmere drugačne. Iz arhivskih dokumentov spoznamo množično udeležbo kmetov, delavcev in izobražencev v partizanskih vrstah, rast novih poveljniških kadrov — vojaških talentov in drugih družbenih delavcev, pa tudi dragoceno materialno pomoč, ki so nam jo dajali zavezniki. Dalje spoznamo vlogo družbenopolitičnih organizacij KPS, OF, mladinske, AFŽ in drugih in njihovo vlogo pri urejanju vsega družbenega življenja, kar kaže na najtesnejše sodelovanje med družbenopolitičnimi organizacijami in organi oblasti. V tem času so se oblikovale tudi zasnove novega šolstva, zgrajenega v interesu ljudskih množic, to je enotno šolstvo s pomembno vlogo roditeljskih svetov. Značilni so novi pogledi na umetnost, ki naj bo samostojna, vendar napredno družbeno angažirana. Sprejeto je bilo načelo, da mora znanost služiti ljudskim množicam.

Prav IV. knjiga govori o globokih spremembah v miselnosti ljudi, ki imajo pred seboj že vizijo nove, socialistične družbe. V delu spoznamo tudi prizadevanja našega vodstva, da bi odvrnilo zapeljane ljudi od domobranstva. Izredno pozornost posveča avtor prizadevanjem, da bi osvobodili vse slovensko ozemlje, ob tem pa osvetljuje sodelovanje z italijanskimi enotami odporiškega gibanja in avstrijskimi protifašisti ter pokaže nesebično pomoč, ki so jo dajali slovenski partizani tem enotam in protifašističnim organizacijam. Zelo stvarno prikaže tudi takratne razmere v Beneški Sloveniji in v Goriških Brdih. Z izrednim posluhom za takratni čas je avtor skrbno izbral citate. Skratka, IV. knjiga, ki je najboljše, nam v vsej veličini pokaže revolucionarni prelom v slovenski družbi in njenem ustroju.

Zadnja, V. knjiga z naslovom Osvoboditev nam že v prvih stavkih nakaže dve takrat glavni nalogi NOG na Slovenskem in sicer okrepljeno dejavnost novih organov oblasti in uprave in nujnost reševanja problema slovenskih meja ob najtesnejši naslonitvi na druge jugoslovanske narode. Čeprav smo hoteli, da bo NOVJ po vdoru sovjetske vojske skozi Podonavje na Madžarsko sama osvobodila vse drugo jugoslovansko ozemlje, pa smo si obenem prizadevali da bi mogli demokratično izvoljeni NOO prevzeti oblast tudi na ozemlju, kamor bi eventualno zavezniki prišli pred našo vojsko. Sunek IV. armade proti Trstu je bil planiran z namenom, da bomo Trst osvobodili pred zavezniki in bo kljub italijanski večini s svojim naravnim slovenskim zaledjem vključen v demo-

kratično Jugoslavijo, pri čemer bodo imeli Italijani, živeči na tem ozemlju, vse nacionalne pravice.

V tej knjigi najdemo prereze ocen razvoja skozi razne nivoje. Tako npr. spoznamo, da sta NKOJ in VŠ NOVJ oz. generalštab JA konec aprila 1945 ocenila, da je pomembnejši predor naše vojske proti Trstu kot pa njena obramba Kočevskega Roga in Bele Krajine. Ob tem pa lahko tudi primerjamo, kako je določene probleme ocenjevalo slovensko vodstvo oz. kako so jih ocenjevala pokrajinska vodstva, divizijski in brigadni štabi. Razen podatkov o večjih operacijah najdemo v zadnji knjigi tudi opise drobnih partizanskih akcij — zelo različnih in iznajdljivih oblik narodnoosvobodilnega boja. Dr. Metod Mikuž nam ob zaključku nakaže pregled najvažnejših dogodkov po deželah od Dolenjske in Bele Krajine, kjer je bilo jedro in vodstvo naše vojske, preko Primorske in Gorenjske ter Koroške in Štajerske, kjer spoznamo, kako se je zaradi povečane aktivnosti naše vojske in političnih organizacij in pod vplivom zavezniških zmag spreminjal odnos mnogih prebivalcev do nemškega okupatorja, kar ta ni mogel preprečiti niti s slovensko protikomunistično propagando ljubljanskega škofa. Z nekaj kontrektnimi primeri je opisan krah nemškega okupacijskega aparata na Štajerskem, zelo skopo pa so naznačeni zaključni boji za popolno osvoboditev slovenskega ozemlja.

Ker je dr. Metod Mikuž uporabljal v zadnjih delih skoraj izključno arhivsko gradivo, je v sklepnih besedi navedel, katera območja in področja NOB so bila doslej že raziskana. Opozori nas na bibliografije razprav in člankov ter na izdane vire za zgodovino NOB na Slovenskem. Razen katedre za zgodovino NOB na filozofski fakulteti raziskujejo to obdobje tudi Inštitut za zgodovino delavskega gibanja in Vojno istorijski inštitut, pa tudi nekateri drugi raziskovalci, saj je po avtorjevih besedah »narodnoosvobodilna vojna po vsebini in obliki tako pestra in bogata, da so nujne obširne monografije,« preden bo mogla nastati pregledna zgodovina NOB, ki bo vsestransko in kritično ocenila vse pojave in procese.

S Pregledom zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji je nastala prva celovita na podlagi arhivskih dokumentov napisana predstava narodnoosvobodilne vojne na Slovenskem, ki jo je mogoče in potrebno dopolnjevati s podrobnejšimi študijami posameznih problemov, območij in področij. Pregled je tudi dragocen pripomoček pri skupinskem in seminarskem načinu pouka zgodovine NOB v srednjih šolah. Temeljna vsebina NOB je objavljena in s tem je dr. Metod Mikuž izpolnil, kar je obljubil v uvodu k prvi knjigi in kar je štel kot dolžnost do svojega naroda in domovine.

Ivan Križnar

Fran Juriševič, Partizansko gospodarstvo na Primorskem. Knjižnica OF 2, Založba Lipa, Koper 1975; strani 429.

O naši narodnoosvobodilni borbi je bilo pri nas pa tudi drugod že zelo veliko napisanega, bodisi v obliki knjig ali pa v obliki še številnejših manjših prispevkov. Ti so se v prvi vrsti bavili z vojaško in politično stranjo narodnoosvobodilnega gibanja, pri čemer je bila na nekaterih področjih dosežena stopnja obdelave in kakovost, ki ji ni mogoče več mnogo dodati. Svoje zgodovine v obliki zajetnih knjig imajo že mnoge partizanske enote in tudi precej mest, krajev, občin ter ožjih in širših zemljepisnih področij. Tu so posebej značilni razni zborniki, med katerimi so nekateri že periodičnega značaja, drugi pa izhajajo ob različnih prazničnih priložnostih ter obletnicah. Pri tem so posebno dragoceni prispevki nekdanjih borcev in aktivistov, ki v svojih spominskih zapisih kljub možnim objektivnim netočnostim, edini zmorejo še prikazati vrsto majhnih podrobnosti, posameznih človeških usod ter doživljanj, kar vse odločilno pripomore k čimbolj avtentični zgodovini in sliki preteklih dogodkov. Prav zato je treba pozdraviti slučaje, ko se združijo spomini ter osebne izkušnje z ambicijami znanstvenika, ki zna tudi posploševati ter iz gradiva, s katerim razpolaga, izveliči bistvene značilnosti razvoja.

Menimo, da je prav to med drugim pomembno za knjigo dr. Frana Juriševiča, pri čemer pa moramo reči še to, da se ukvarja s temo, ki je bila v preteklosti precej redko obravnavana, da ne rečemo, da je bila zanemarjena. Partizansko gospodarstvo predstavlja v okviru našega štiriletnega narodnoosvobodilnega boja stran, ki sicer ni tako zelo vidna, toda zato ni bila nič manj veličastna ali vsaj važna kot pa velike zmage vojaških partizanskih enot. Tu prehajamo na področje zaledja, ki je predstavljalo za NOV človeško in materialno bazo, iz katere je dobivala moralno oporo, kadre pa tudi hrano, obleko, raznih vrst materiala itd. To zaledje so z drugimi besedami ljudje, ki se proti okupatorju in domačim izdajalcem sicer niso borili s puško v roki, pač pa tako, da so kot funkcionarji, aktivisti, predvsem pa kot kmetje, delavci ter trgovci delali za našo oboroženo NOV. Ne gre le za proizvodnjo, gre tudi za mobilizacijo vseh sil našega malega in »srednjega« človeka, kar je na tak ali drugačen način imelo za rezultat, da je bila NOV do neke mere zadovoljivo oskrbovana. Na Primorskem, o kateri govori obravnavana knjiga, je to predstavljalo še večje dejanje in napor, kajti dežela je že sicer bolj revna, še revnejša je postala po dvajsetletnem italijanskem in fašističnem izkoriščanju. Oborožena borba, ki jo je vodila NOV proti okupatorju, je bila hkrati borba celotnega primorskega ljudstva, zategadelj prav to ljudstvo v svoji podpori NOV ni nikdar odpovedalo in ravno zato se je nanj zgrinjal ves bes okupatorja, ki se je zavedal, da partizani črpajo svojo moč ravno iz tega ljudstva. Ropanje sovražnih vojakov, požgane vasi, pobiti ali odpeljani prebivalci ter neobdelana polja, to so bili prizori, ki jih zato tudi na Primorskem ni bilo malo.

Tako in podobno razmišlja tudi avtor v uvodu h knjigi Partizansko gospodarstvo na Primorskem, ki je, kot že rečeno, vsaj po tematiki izjemno delo v našem zgodovinoписju. O tem do sedaj še nismo imeli prave monografije, z izjemo dela dr. Metoda Mikuža, Slovensko partizansko gospodarstvo, Ljubljana 1969, ki pa vendar tudi za splošni slovenski pregled o partizanskem gospodarstvu še ne more biti končna beseda. Glede ožjih področij gospodarstva je treba

omeniti denarništvo v NOB, za katero imamo že precej objavljenega, predvsem spominskega gradiva, vendar zadnja faza raziskave tudi tu še čaka na uresničenje. Avtor se je v tej knjigi lotil problematike tako, da nam najprej poda sliko splošnega razvoja na celotnem Primorskem, nato pa na podlagi konkretnih dokumentov položaj v posameznih primorskih okrožjih. To je za to stopnjo obdelave najbrž najbolj primerna metoda.

Knjigo začenja kratek pregled »predvojnega gospodarskega stanja kmetov in delavcev«, kjer nam avtor predoči izkoriščevalski in razlaščevalski značaj fašistične italijanske gospodarske politike do Slovencev, saj je fašistična oblast seveda vedela, da bo našega človeka najlaže zlomila, ko bo izpodkopala njegovo ekonomsko osnovo. Ukinitev slovenskih gospodarskih zavodov in organizacij, propad nekaterih panog v poljedelstvu, propadanje in dražbe na slovenskih posestvih, brezposelnost in izseljevanje, to so glavne značilnosti tega stanja. Pri tem je značilno ime ERA — Entè per la Rinascita Agraria delle Tre Venezie, ki pa je za Slovence pomenilo vse kaj drugega kot pa »preporod«. Gradivo, iz katerega je avtor črpal podatke, se deli na dva dela. Predvsem je to arhivsko gradivo, katerega večji del se nahaja v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, manjši deli pa so še v arhivu v Trstu ter Kopru. Drugi del so »spomini in osebni dokumentarni viri«. To predstavljajo spomini in pričevanja nekaterih preživelih aktivistov in članov gospodarskih komisij, med katere je ne nazadnje treba prišteti tudi avtorja samega. Poleg tega je avtor uporabljal še precej samostojnih publikacij — knjig ter časopisov in časnikov iz medvojne in povojne dobe. Vsem pomočnikom in aktivistom se zahvaljuje na koncu knjige in hkrati poziva vse ostale, da svoje spomine ter pričevanja zapišejo ali pa predajo javnosti. Tudi slikovno gradivo, ki ga je v knjigi kar precej, bodisi da so to fotografije oseb, krajev ali pa predmetov, dobro osvetljuje tekoče pripovedovanje in opise dogajanj.

V drugem poglavju je govora o prvem obdobju partizanske gospodarske dejavnosti na Primorskem, to je od začetkov pa do kapitulacije Italije. Najprej je označen tako zunanji kot tudi notranji politični razvoj v okviru narodno-osvobodilnega gibanja in s tem v zvezi tudi organizacija Primorske na političnem in oblastnem področju (OF, KPS itd.). Znano je, da pred kapitulacijo Italije tu NOB iz raznih objektivnih vzrokov ni bila tako razvita kot denimo na Dolenjskem, zato je jasno, da je bila tudi partizanska gospodarska dejavnost razmeroma manjša. Pisec tu precej navezuje svoj pregled na dogajanje na Dolenjskem, kjer so se zadrževali najvišji organi NOB, ki so izdajali direktive tudi o organizaciji gospodarskega življenja. Tako je bila ustanovljena Osrednja gospodarska komisija, čemur je sledilo formiranje nižjih GK, vendar še ne na Primorskem. Očitno je iz tega razdobja malo ohranjenih dokumentov, vendar nas majhno število uporabljenih arhivskih dokumentov le preseneča.

Znano je, kakšen preobrat je na Primorskem nastal s kapitulacijo Italije, ko je izbruhnila splošna ljudska vstaja in ko je nenadoma osvobojeno skoraj celotno ozemlje pokrajine razen obeh večjih mest ter redkih komunikacij in postojank. Prvič je primorsko ljudstvo vzelo usodo zares v svoje roke, čeprav je trajal krvavi boj še naprej in to s še hujšim sovražnikom. Ustanovljen je bil NOS za Slovensko primorje, ki je tu prevzel oblast. Prišel pa je tudi čas »nacrtnega gospodarstva« (dr. Marijan Breclj). Ustanovljene so bile GK po vseh

novih okrožjih in tudi okrajih ter nekaterih krajih, čas formiranja teh GK pada v jesen leta 1943 ter deloma v začetek leta 1944. Prav te GK so postale nosilec vse organizacije in gospodarskega življenja tako partizanov kot tudi vseh civilnih prebivalcev, predvsem do reorganizacije okrožij avgusta 1944. Imele so izjemno pomembno vlogo, saj je bilo vprašanje preskrbe, nabave ter razdelitve dobrin v tedanjem težkem položaju velike politične in tudi eksistenčne važnosti. Le z izjemnimi organizacijskimi napori in včasih tudi s trdo roko je uspelo GK prebroditi najhujše težave, saj je tedaj ponekod grozila celo lakota. S solidarnostjo med posameznimi okrožji in z organiziranjem trgovine z bogato Furlanijo in tudi z mesti »za hrbtom okupatorja« je le uspelo premagati najhujše. Predvsem so bila tu prizadeta severna okrožja, kjer se je 9. korpus mudil največ časa. Poleg tega je bila naloga Primorske, da je deloma skrbela za prehrano Dolenjske, ki je bila razmeroma še bolj izčrpana, saj je skrbela za velike partizanske enote že od leta 1941. Razumljivo je, da je včasih prihajalo do nevšečnosti in tudi primerov samovolje (npr. enote zaplenijo živila, ki so namenjena civilnemu prebivalstvu ali pa Dolenjski), toda končno je zmeraj zmagala solidarnost. Mnogo časa in truda je bilo potrebno, da je prišlo v zavest vseh ljudi in vojakov, da se glede preskrbe obračajo edinole na posamezne GK. Za koordinacijo in za vzpostavitev enotnega gospodarskega sistema so v začetku skrbeli predvsem višji (pokrajinski) politični in oblastni organi pa tudi medokrožne gospodarske konference, ki se jih je med drugim udeleževal tudi avtor. Končno je bila ustanovljena »Pokrajinska GK za nabave in razdeljevanje«, ki je potem vodila in usmerjala dejavnost GK ter gospodarsko politiko.

Preobširno bi bilo opisovati raznovrstno dejavnost posameznih GK v vseh okrožjih, kar pa je avtor seveda storil. Tu je razvidno, kako se je vsako okrožje ubadalo s podobnimi a tudi posebnimi težavami. Vsekakor je bila glavna naloga kako prehraniti NOV. Pri tem so določene GK delovale tudi na lastno pest, kar pogosto ni bilo politično pravoverno, a sila je bila velika. Naj tu omenimo pogajanje in trgovanje s trgovci v mestu in celo z goriškim županom, probleme s prejemanjem okupatorjeve aprovizacije, ki je bila eno izmed važnih sredstev, s katerimi je ta skušal »pomiriti« to področje, saj je bilo zaradi komunikacij zelo pomembno. Večkrat so ljudje le težko razumeli, da se morajo nečemu odreči, pa čeprav to dobe zastonj, toda to je bil del bojkota, ki ga je naša oblast napovedala fašistični. Težko se je bilo odpovedati trgovini z mestom, saj je bilo drugače le zelo težko priti do denarja, s katerim pa so po drugi strani podpirali NOV s »posojilom svobode«, s prostovoljnimi prispevki ter plačevali narodni davek. Pogosto so se zaradi velikih potreb in na intervencijo višjih organov ljudske oblasti delali kompromisi, vendar na splošno je bojkot deloval, pri čemer je bilo potrebno organizirati lastno aprovizacijo. Na mesec so samo enote 9. korpusa potrebovale 400.000 lir. Ta in še drug potrebn denar so poleg že omenjenih načinov dobivali še s financiranjem SNOS pa tudi z raznimi drznimi akcijami ter zaplembami. Kot že rečeno, je s Furlanijo obstajalo precej živahno trgovanje, vendar so s pomočjo italijanskih partizanskih tovarišev segale posamezne trgovske zveze prav do Milana, predvsem ko je šlo za nabavo kakšnega zahtevnejšega tehničnega materiala. Končno je bila ustanovljena tudi podružnica Denarnega zavoda Slovenije, ki je skrbela za denarna in finančna vprašanja ter za emisijo denarja.

Mnogo je še drugih problemov, s katerimi so se morale ukvarjati GK skupaj s političnimi organi in nekatera vprašanja so pri tem prav zanimiva. Tako je npr. v Brdih velik problem predstavljal še vedno živeči kolonat in z njim obstoječa veleposest. Organe ljudske oblasti je prav začudilo, koliko je bilo slovenskih veleposestnikov in je bil seveda napravljen kompromis in ni prišlo do razlastitve, kar pa seveda ni veljalo za nemške, kolaboracionistične in fašistične lastnike (sem je šteti tudi posestva, ki so bila last ERA). Med gospodarskimi aktivisti so bile ves čas velike izgube, saj so ti ljudje ves čas ostajali na terenu in so bili izpostavljeni izdajstvu in nemškemu terorju.

Drugi del knjige zavzema opis gospodarskih dejavnosti primorskih okrožij od reorganizacije le-teh julija in avgusta 1944 pa vse do osvoboditve. Tedaj so iz prejšnjih 12 okrožij nastala 4 velika, pri čemer je mesto Trst še ohranilo status posebnega okrožja. Problemi so ostali tudi v tem razdobju vsaj v začetku enaki, le da se potem še bolj zaostre. Tu mislimo na vse večjo izčrpanost, ki se je kazala po pokrajini, na vse večji nemški in sedaj tudi četniški teror, na opuščanje aprovizacije, vse več je požganih vasi. Vse to ima za posledico zmeraj pičlejšo preskrbo za civilno prebivalstvo in tudi za NOV, ki je tedaj precej številna. V organizacijskem pogledu je prišlo do precejšnjih sprememb, saj so pri organih ljudske oblasti ustanovljeni novi gospodarski odseki, npr. pri PNOO se ustanovi odsek za gospodarstvo, pozneje pa še odseka za prehrano ter za trgovino, ki se naprej dele še na razne oddelke in referate. Ti sedaj dobivajo vse večji pomen in prevzemajo vse več gospodarskih poslov v svoje roke, tako da vsaj na višji ravni GK počasi izgublajo na pomenu, vendar je ta reorganizacija po drugi strani zahtevala okrepitev okrajnih odborov ter okrajnih GK.

Po uvodnem opisovanju splošnega razvoja ter po predstavitvi problemov na širši pokrajinski ravni tudi v tem drugem razdobju avtor preide na opisovanje položaja po posameznih okrožjih. V tej dobi gospodarske in tudi politične organe zelo zaposluje veliko število ljudi, ki so bili brez sredstev za življenje (pogorelci, sirote) in so tedaj socialne podpore marsikje zavzemale precejšen del proračuna, npr. v Braniku in Štanjelu. V GK je tedaj prišlo precej novih ljudi, za katere pa večkrat ugotavljajo, da so manj zanesljivi. GK ugotavljajo, da je sicer narodni davek prenizek, toda ljudje nimajo denarja, čeprav se posojilna kampanja nadaljuje vseskozi (podpisovanje »blagajniških zapisov«). Pri okrajnih NOO vse bolj prihajajo do izraza gospodarski odseki in kot rečeno, okrajne GK so za svoje delo vse bolj odgovorne tem okrajnim NOO. Tudi tu daje avtor precejšen pomen statističnim podatkom, ki obstajajo, saj so aktivisti večkrat izvrševali podrobne popise živine, hrane, semen ter drugega materiala. Nikdar pa ni moč ustvariti popolnega statističnega pregleda, niti časovno niti količinsko, ker zmeraj manjka nekaj dokumentov ali pa ti niti niso bili napisani. Tu imamo mnogo na zunaj enoličnega naštevanja raznih količin živeža, materiala, toda za temi številkami in materialom so velika človeška odrekavanja ter veliki napor aktivistov, kar je bilo pogosto zvezano tudi s smrtno nevarnostjo.

V Beneški Sloveniji npr. tudi v tem razdobju le izjemoma obstaja kakšna GK, vendar so tu v večji meri poskušali mobilizirati ženske. Severnoprimorsko okrožje je še bolj izčrpano kot je bilo sicer, sploh se gospodarske težave večajo vsepovsod, čimbolj se bliža konec vojne, vendar, kot pravi avtor, »čutiti je, da

so organi ljudske oblasti že tedaj, v tej »provizorični državi«, mislili na bodoče normalno poslovanje v miru in svobodi« (stran 298). V vsem tem sklopu partizanskega gospodarstva bi bilo tudi zanimivo videti, kako so se razvijale nekatere panoge partizanskega gospodarstva v ožjem smislu npr. partizanske delavnice, ki so delale le za vojaške enote in so bile precej specializirane. V Cerknem sta med drugimi delovali za 9. korpus radiomehanična delavnica ter delavnica za izdelovanje smuči. Zanimivo je, da obe predstavljata zametek dveh velikih sodobnih tovarn, cerkljanske Ete ter begunjskega Elana.

Na koncu knjige stoje še tri poglavja, med katerimi predvsem prvo logično zaključuje pregled partizanskega gospodarstva na Primorskem. To poglavje, z naslovom Delež primorskih žena v partizanskem gospodarstvu, bi pravzaprav moralo biti vključeno v osrednji del knjige, vendar je želel dati avtor s posebnim poglavjem primorskim ženam tudi posebno priznanje za celotno delo in vse velike žrtve, ki so jih doprinesle k zmagi nad okupatorjem. Ponavadi se prispevek žena v medvojni skrbi za prehrano enači predvsem s prazničnimi paketi, vendar nam že pogled na sestavo najbrž vsake GK dosti pove. Na kratko povedano, bile so »poklicane prijete za delo povsod tam, kjer primanjkuje moških rok« in to svojo nalogo so, kot izpričuje tudi ta knjiga, dobro izpolnile.

Predzadnje poglavje obravnava izredno zanimivo problematiko kot nam kaže že naslov: Nemška gospodarska politika na Primorskem. Dobimo precej nazorno sliko o tem, kako je na zasedenem ozemlju nemška gospodarska politika pod vodstvom vrhovnega komisarja Fr. Rainerja temeljila edinole na načelu skrajnega izkoriščanja vseh virov gospodarstva: kmetijstva, obrti, industrije, prometa, »in sicer zmeraj v prid vojnemu potencialu Reicha«. Tudi nemški okupatorji so uporabljali dvoje načinov za svojo gospodarsko »politiko«. Prvo so bile razne trgovske in druge družbe z obetajočimi imeni, ki so z raznimi transakcijami in pogosto poslužujoč se tudi črne borze praznile skladišča velikih podjetij v Trstu in Tržiču, kjer je bilo med drugim tudi veliko kolonialnega blaga (npr. Guterverkehrsgesellschaft Adria). Drugi način pa je še kako znan: direktno ropanje po slovenskih vaseh. Polno blaga, ki ga v Reichu ob koncu vojne sploh ni bilo več dobiti, so Nemci prepeljali gor prav iz naših in italijanskih primorskih dežel. Zanimivo je, da Slovenski narodni varnostni zbor (primorski domobranci), ki si je lastil tudi neke oblastvene funkcije, ni mogel v gospodarstvu igrati prav nobene vloge in je bil popolnoma odvisen od nemške preskrbe, razen kolikor se niso tudi domobranci včasih posluževali ropanja.

Naj ob koncu omenimo še dopolnilno poglavje Gospodarske razmere na Primorskem ob koncu vojne, ki nam predoči veliko škodo, ki jo je vojna napravila v tej naši deželi, hkrati pa nam postane jasno, kako velike naloge so pri obnovi razrušenega gospodarstva stale pred primorskimi Slovenci. Na kraju lahko rečemo, da nam je knjiga dr. Frana Juriševiča dodobra osvetlila še eno, svetlo in do sedaj ne preveč znano stran veličastnega boja in silovitega napora, ki ga je med narodnoosvobodilno borbo izkazovalo slovensko oziroma v tem primeru primorsko ljudstvo. Kljub nekaterim pomanjkljivim dokumentom in kljub še ne do kraja izpeljani sintezi vsega gradiva to delo ne izgubi ničesar na svoji vrednosti. Je hkrati pionirsko in že trajno delo v našem zgodovinopisju NOB, ki ga tudi na žalost številne tiskarske napake ne morejo okrniti. Naj na

koncu za ilustracijo te problematike skupaj z avtorjem citiramo vprašanje iz knjige dr. Metoda Mikuža: »Ali je bila partizanska gospodarska dejavnost premišljen in izdelan »nov« gospodarski sistem vodstvenih organov NOB ali so njegove oblike nastajale sproti in kaj je v tej dejavnosti doprinašala partizanska in ljudska iznajdljivost novega in originalnega?« Lahko mirno rečemo, da po knjigah dr. Metoda Mikuža in dr. Frana Juriševiča odgovor v glavnem že poznamo.

Boris Mlakar

Drago Pahor, Prispevki k zgodovini obnove slovenskega šolstva na Primorskem 1943—1945. Založništvo tržaškega tiska, Trst 1974; strani 126.

Italijanska fašistična oblast je v svojem hotenju, odvzeti primorskim Slovincem njihovo nacionalno identiteto ter jih vključiti v brezlično maso italijanstva, ki naj bi pokorno sledila trojnemu Mussolinijevemu geslu »credere, obbedire, combattere«, storila prav vse, kar je bilo v njeni zlohotni moči. V tem smislu je treba med njene najvažnejše ukrepe šteti postopno in nasilno ukinitve dotedaj zelo razvitega slovenskega šolstva ter preobrazbo le-tega v potujčevalnico. To se je pričelo izvajati leta 1923 s t. i. Gentilijevo šolsko reformo, ki je imela za posledico, da so bili že v letu 1927 odpravljeni poslednji šolski razredi s slovenskim učnim jezikom. Tako smo imeli do druge svetovne vojne že tri šolske generacije, ki se, razen v družini, niso imele možnosti učiti slovenskega jezika, zgodovine ter seznanjati z bogastvom slovenske kulture. V narodnoosvobodilno borbo so stopili primorski ljudje v upanju in z voljo, da si spet pridobijo svobodo in z njo tudi svoje šole. Zaradi specifičnih pogojev borbe tega do kapitulacije Italije še ni bilo mogoče uresničiti, po 8. septembru 1943 pa so s splošno ljudsko vstajo in z osvoboditvijo skoraj celotnega ozemlja nastali vsaj osnovni pogoji za vzpostavitev »partizanskih« šol. Poleg oborožene borbe za dokončno osvoboditev in formiranja ljudske oblasti je prav šolstvo uživalo največ pozornosti.

Prav s problemi obnove in takratnega razvoja slovenskega šolstva na Primorskem se bavi obravnavana knjiga, ki jo je napisal tržaški pedagoški in javni delavec Drago Pahor ter jo posvetil tridesetletnici obnove slovenskega šolstva. Kot pravi sam avtor, je gradivo, ki ga je uporabil, dveh vrst: arhivsko gradivo, ki ga največ hrani Slovenski šolski muzej v Ljubljani, nekaj malega pa tudi Odsek za zgodovino tržaške Narodne in študijske knjižnice ter veliko število osebnih pričevanj nekdanjih partizanskih učiteljev ter organizatorjev, ki so lahko bistveno dopolnili v določenih pogledih nepopolne arhivske vire. Poleg tega je pisec uporabil še nekaj samostojnih prispevkov in manjših publikacij. Kot skoraj pri vseh temah, ki obravnavajo kakšno področje iz zgodovine NOB, tudi tukaj v uvodu stoji poziv, ki opozarja na naglo odmikanje časa in na nujnost zbiranja vsega še nezapisanega spominskega gradiva.

Avtor je svojo knjigo razdelil na osem poglavij, ki so med seboj po obsegu zelo različna, odvisno pač od tega, kakšen problem opisujejo, vendar so nekatera poglavja med seboj precej sorodna, tako da lahko knjigo razdelimo tudi na tri večje enote. Prvo tvorita prvi dve poglavji — »Kdo je obnovil slovensko šolstvo na Primorskem« ter »Šolska oblast OF in njen razvoj«. Naslednja tri

poglavja govore o kolaboracionističnem ter okupatorjevem šolstvu in o odnosu tržaških Slovencev do njega, zadnji in osrednji del knjige pa govori o slovenskih šolah in pouk v Trstu ter na tržaškem podeželju, čemur je dodano še kratko poglavje »Pouk v slovenščini v Tržiču in Beneški Sloveniji«.

Na vprašanje, ki ga postavlja prvo poglavje, avtorju odgovor ni težak. Obnavljanje šol je bilo povsem spontano in samoniklo, saj je bila to dolgoletna želja vseh primorskih Slovencev. O tem pričajo zelo različne oblike pri organiziranju šol ter druge razlike in interpretacije, ki so bile pač odvisne od krajevnih in tudi subjektivnih okoliščin. Že takoj v začetku pa so to važno področje prevzeli pod svoje okrilje odbori OF in narodnoosvobodilni odbori. Kje so se šole najprej obnovile, Pahorju ni točno znano, kajti to je v določeni meri stvar razlage, kaj se šteje za začetek obnovitve šolstva. Že na prvi seji 19. septembra 1943 je NOO za Cerkljansko sklenil, da se po vaseh odprejo slovenske osnovne šole, v začetku oktobra pa je učitelj Viktor Jereb sklical učiteljsko konferenco, »na kateri si je pet poklicnih učiteljev, dve vrtnarici in sedem dijakov porazdelilo mesta na sedemnajstih šolah. Šoli v Novakih in Robidnici na Cerkljanskem sta pričeli s poukom 17. oktobra.« Zanimivo je, da so se slovenske šole vzpostavile tudi v večjih središčih, ki so jih zasedli Nemci, kar spet priča o spontanosti in želji po šolah, toda pri tem se je večkrat pozabljalo, da ima s tem tudi okupator svoje račune in da je v danem položaju šolstvo še kako politična stvar. Kot že rečeno se je civilna ljudska oblast takoj lotila reševanja šolskega vprašanja, kar je še pospešilo dotedaj spontano ustanavljanje šol. Na tem mestu naj le omenimo najvažnejše mejnike organiziranja šolstva s strani ljudske oblasti. To je najprej okrožnica NOS za Primorsko Slovenijo, ki jo je podpisal France Bevk kot pokrajinski referent za prosveto in propagando. V njej se naroča vsem okrožnim NOO vse, kar je bilo potrebno za uspešno ustanavljanje ter delovanje šol. PNOS je že 31. oktobra izdal odločbo, da se pri vsaki šoli ustanovi roditeljski svet, v okrožnici z dne 9. novembra pa se določa šolska obveznost do 14. leta starosti in se hkrati priporoča, da se za šolo uporabijo vse sile, »ki so na razpolago in ki ne nasprotujejo OF.« Problemi so bili seveda z učitelji, vendar so si pogosto pomagali z nestrokovnimi učnimi močmi, ki so pa pomanjkanje izobrazbe nadomestili z navdušenjem in mladostnim žarom. Te partizanske šole niso bile idejno popolnoma nevtralne, saj so bile zmeraj politično angažirane v smislu narodnoosvobodilne borbe in ciljev OF. V tem so se izkazali tako učitelji kot tudi učenci. Problem so bili tudi učbeniki ter drugi pripomočki, ki jih ni bilo ali pa so bili neustrezni za šolo v novem duhu. Pomagali so si s periodičnim mladinskim tiskom, nekaj učbenikov pa je bilo tudi na novo natisnjenih. Kot politična šolska oblast so delovali prosvetni referenti, ki so bili člani odborov OF, za strokovno šolsko nadzorstvo in upravo pa so bili najprej imenovani okrožni šolski nadzorniki, ki so bili poklicni pedagogi, potem pa so bili zaradi velikih okrožij in potrebe po izdatnejši strokovni pomoči pomožnim učiteljem imenovani še okrajni pomočniki nadzornika. Za pokrajinskega šolskega nadzornika je bil 30. decembra 1943 imenovan Henrik Zdešar. Avtor se v tem poglavju dotika več značilnih vprašanj kot so: konference, tečaji, učiteljski krožki, pedagoški tisk, učni načrt, mladinski tisk, večerni tečaji ter šola v odnosu do okupatorja. Kar se zadnjega tiče, so se zaradi razmeroma tolerantnega odnosa okupatorja do slovenskih šol ustvarjale številne iluzije, da bo šolstvo lahko ostalo izven osta-

lega vojnega dogajanja. Da to ni mogoče, je odločno povedal France Bevk v svojem »Odpртом pismu slovenskemu učiteljstvu v Primorski Sloveniji«, ki je izšel 25. januarja 1944 v prvi številki Učiteljskega lista. To slednje se že dotika problematike okupatorja, kolaboracionizma in slovenskega šolstva na Primorskem. Prve začetke ustanavljanja slovenskih šol mimo OF je sicer težko označiti za čisti kolaboracionizem (prim. delovanje Jazbeca, Živca in Kacina), ko pa se je na Primorskem vzpostavila domobranska »slovenska oblast«, je seveda stvar postala drugačna. Tu nam je precej koristen vir knjižica dr. Alojzija Geržiniča »Pouk v materinščini — da ali ne?«, ki je izšla v Buenos Airesu leta 1972 in ki jo tudi Pahor s pridom uporablja in seveda z njo tudi polemizira. Geržinič sam je bil poverjenik za slovensko šolo za tržaško pokrajino pri štabu SNVZ, bil pa je podrejen predvsem nemškimi oblastem kot sploh vsa domobranska organizacija. Kljub temu, da je bil eden vodilnih namenov SNVZ »krepitev verske in moralne sile in pospeševanje narodne zavesti Slovencev na Primorskem« pa je ta domobranska akcija odpovedala na vsej črti. Kljub velikim osebnim prizadevanjem Geržiniča in Kokalja je prišlo samo do organiziranja nekaj krožkov ter par šol iz zasebne pobude, domobranska šolska »oblast« pa je obstajala le v tem, da je Geržinič popotoval po tržaški pokrajini ter prosil različne ljudi ter učitelje, da bi podprli njegovo akcijo ter v tem, da je šotnik Pero Horn, po poklicu učitelj, ki je bil inštruktor v domobranski podčastniški šoli v devinskem gradu, včasih obiskal devinsko šolo kot šolski »nadzornik«. Večina učiteljev je sodelovanje odklonila, saj je že poučevala v partizanskih šolah ali tečajih ali pa se je zbala sankcij ljudskih oblasti. Nemci so vse to sicer podpirali, vendar niso v ta namen storili skoraj ničesar razen tega, da so enkrat Geržiniču dali nekaj denarja za učiteljske plače, ki jih je slednji potem naskrivaj razdelil nekaterim ljudem. Slovensko šolstvo s strani Nemcev ni bilo nikdar uzakonjeno, kot vedno pa so težave pri tem večale še italijanske oblasti.

Naslednji dve poglavji obravnavata organizacijo slovenskih šol ter večernih tečajev s strani OF v samem Trstu in na tržaškem podeželju. Za organizacijo slovenskega pouka v Trstu je bila zadolžena Mara Samsa, pokrajinska nadzornica za večerne tečaje. Avtor opisuje težave pri tem delu v samem mestu, našteva učitelje, ki so sodelovali pri tem ter navaja znane podatke o številu učencev na posameznih šolah. Po tem pregledu je razvidno, da je bil pouk v štirih (petih) predmestjih in nekaj tudi v središču mesta. Veliko bolj razvito pa je bilo to partizansko šolstvo v okolici mesta, saj je skoraj vsaka vas imela svojo šolo. S pomočjo arhivskih dokumentov in osebnih pričevanj nekdanjih učiteljev in aktivistov našteva pisec 29 vasi po abecednem redu in v kratkem pregledu poda sliko o slovenski šoli v vsakem kraju. Treba je reči, da je to dokaj impozantna slika, a tudi značilna za celoten NOB in za navdušenje, ki je v tistem času prevevalo primorske Slovence. Na koncu je pisec na kratko opisal še poskuse organiziranja slovenskega pouka v krajih, kjer tega nikdar ni bilo. Tako vidimo, da sta bila v Trziču kljub zelo težavnim okoliščinam organizirana dva jezikovna tečaja. V Beneški Sloveniji, kjer so bili objektivni pogoji za to boljši, pa kljub nekaterim odprtim šolam ni bilo mnogo uspeha. Prevladal je oportunističen in nacionalističen vzgoja špeterskega učiteljišča. Prispevki k zgodovini obnove slovenskega šolstva na Primorskem, ki jih lahko ocenimo kot pomembne in znatne, so s tem zaključeni. Res pa je, da čakamo še na druge.

Boris Mlakar

Janez Tomšič, Narodnoosvobodilni boj na Jadranu in slovenski pomorščaki.
Knjižnica NOV in POS 42, Ljubljana 1974; strani 868.

V okviru zamišljenega načrta Knjižnice NOV in POS, ki jo ureja komisija za zgodovino sveta za razvijanje revolucionarnih tradicij pri predsedstvu republiškega odbora ZZB NOV Slovenije, je izšlo delo, ki prikazuje NOB na Jadranu in delež Slovencev pri njej. Avtor Janez Tomšič, ki je bil tudi sam aktiven udeleženec borbe na Jadranu in je imel visoke funkcije v okviru partizanske mornarice, je v knjigi združil memoarsko gradivo, tudi lastno, arhivsko gradivo ter našo in tujo literaturo. Tako je nastal obširen in natančen prikaz pomorskih operacij na Jadranu. Avtor prav tako obravnava delovanje slovenskih pomorščakov, njihovo pot na Jadran iz Ljubljanske pokrajine, delovanje Mornariške grupe 9. korpusa NOVJ. Obravnava tudi slovenske pomorščake prekomorce, kot tudi problematiko jugoslovanske kraljevske mornarice v inozemstvu in njen odnos do mornarice NOVJ.

V uvodu knjige se avtor dotakne aprilske vojne 1941 na Jadranu, ki se je je tudi sam udeležil na rušilcu »Beograd«, opisuje prve sabotažne akcije, partizanske napade na okupatorske ladje, ustanovitev prvega mornariškega odreda. Ko navaja ukrepe italijanskih okupatorskih oblasti proti delovanju partizanov na morju, citira tudi italijansko navodilo za protipartizansko vojno na Jadranu.

Avtor obširno prikaže stanje ob kapitulaciji Italije, nemško operacijo zasedbe ozemlja, ki so ga prej držali Italijani, opisuje delovanje Rabske brigade NOVJ, ki je nastala iz internirancev znanega taborišča ob italijanski kapitulaciji. Prikaže pomen angloameriške zasedbe južne Italije za NOB in zlasti za partizansko mornarico, ki je v Bariju dobila zanesljivo bazo, reorganizacijo partizanske mornarice po nemški ofenzivi, stike z zahodnimi zavezniki.

Naslednji del knjige je posvečen delovanju slovenskih pomorščakov v mornarici NOVJ, tako tistih iz Ljubljanske pokrajine, kot tudi poti slovenskih pomorcev na Jadran. Prikaže usodo slovenskih pomorščakov prekomorcev, ki so iz italijanskih ladij prešli na kraljevske jugoslovanske in preko njih v partizansko mornarico.

Avtor natančno obravnava nemški desant na srednjedalmatinske otoke in zgodovinsko odločitev o obrambi Visa, prikaže obrambni sistem tega otoka, njegov pomen kot izhodišča za začetne desantno-diverzantske partizanske akcije in kot političnega središča Jugoslavije.

Nadalje avtor obravnava operacije partizanov in sovražnikov na otokih severne in srednje Dalmacije leta 1944. Dotakne se tudi namere štaba mornarice NOVJ, ki marca 1944 predlaga ustanovitev 1. Pomorsko operativnega sektorja Slovensko primorje, s čimer pa se vrhovni štab ni strinjal.

Preobrat v vojskovanju na Jadranu gotovo pomeni poletje 1944, ko so partizanske sile osvobodile najprej otoka Hvar in Brač, nato še Korčulo, Mljet, Pelješac, južno Dalmacijo in Črnogorsko primorje. Avtor prikaže že ob tem času problem, ki je bil posebno pereč po koncu vojne — problem čiščenja morskimi min. Te so že v tem času izzvale tragedijo parnika Cetinje v Boki Kotorški. Pisec nadalje prikaže boje za osvoboditev srednje in severne Dalmacije, kot tudi prve ukrepe za ustanovitev 1. pomorskega obalnega sektorja mornarice

NOVJ. V zvezi s tem je vrhovni štab poslal avtorja s skupino pomorščakov septembra 1944 iz Dugega otoka do Lokev pri Gorici. Avtor obravnava nastanek mornariške grupe pri 9. korpusu NOVJ in njeno osamosvojitvev.

Naslednje poglavje obravnava zapleten problem priključitve jugoslovanske kraljevske mornarice v inozemstvu mornarici NOVJ, kar pa je bilo izvedeno šele avgusta 1945. V tej zvezi navaja sestanek predsednika NKOJ maršala Tita s Churchillom in dr. Ivanom Šubašičem avgusta 1944 v Caserti. V okviru tega poglavja obravnava avtor zanimivo vprašanje poskusa vmešavanja zahodnih zaveznikov v jugoslovanske notranje zadeve in poskusa pritiska na nove jugoslovanske oblasti. Ta pritisk naj bi izvajali z izkrcanjem zavezniških vojakov, z ustvarjanjem zavezniške letalske baze na območju Zadra, s čiščenjem morskih min, kot tudi z vplovljavanjem zavezniških vojnih ladij v jugoslovanska pristanišča brez predhodnega dovoljenja. Prihajalo je do napetosti, ki pa so se zgladile s podpisom pomorskega in letalskega sporazuma.

Avtor nadalje obravnava delovanje mornarice NOVJ in nemške mornarice v obdobju zima 1944 — pomlad 1945. Opisuje delovanje Kvarnerskega pomorskega sestava, selitev 2. POS v bazo Zadar, priprave mornarice NOVJ na pomladansko ofenzivo skupaj s 4. armado. Sovražnik je v tem obdobju deloval v glavnem le še s pomorsko-diverzanskimi silami. Na to poglavje avtor navezuje delovanje mornariške grupe 9. korpusa NOVJ pozimi 1944/1945 med nemškimi ofenzivami.

V zaključnem poglavju pisec opisuje osvoboditev severnega Jadrana, Kvarnerja, izkrcanje v Istro, pohod na Trst, delovanje Mornariškega odreda Koper pri osvoboditvi koprške obale, zavzetje zadnjih okupatorjevih postojank v Istri, posebno nemške postojanke na polotoku Mužilu v Polju, kjer se je kot zadnja vdala posadka 2200 oficirjev in vojakov.

Tekst knjige je opremljen s številnimi opombami, dodan je obsežen seznam gradiva in virov, seznam oseb in krajev, ki so omenjeni v knjigi. Prav tako je knjiga dobro opremljena s skicami pomorsko-suhozemskih operacij, ki jih je po avtorjevi zasnovi izdelal splitski tehnik Darko Prug, kot tudi s fotografskim gradivom. Posebno zanimivost predstavljajo karikature Nikole Safonova in ing. Ludvika Tomosija.

S knjigo Narodnoosvobodilni boj na Jadranu in slovenski pomorščaki smo dobili skrben, dokumentiran in obširen ter natančen pregled delovanja nove jugoslovanske mornarice, natančen prikaz njenega razmerja do zahodnih zaveznikov in jugoslovanske kraljevske mornarice v inozemstvu, kot tudi dragocen dokument o deležu slovenskih pomorščakov v boju za svobodni Jadran.

Andrej Vovko

Dušan Kveder-Tomaž, O osvobodilni vojni. Uredil Anton Bebler, Ljubljana 1975; strani 288 s fotografijami.

Zbornik člankov in razprav Dušana Kvedra-Tomaža ter sestavkov njegovih sodelavcev in sodobnikov o njem, ki jih je zbral in uredil Anton Bebler, izdala pa Državna založba Slovenije v počastitev tridesete obletnice narodne osvoboditve in zmage v narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, je knjiga, ki glede na svojo vsebino predstavlja na Slovenskem večplastno posebnost.

Čeprav sestava člankov (spisi iz obdobja NOB, spisi iz povojnega obdobja in življenjepisni del) kot celota teži podati duhovno in življenjsko podobo Dušana Kvedra-Tomaža, njegovo biografijo kot enega od vodilnih osebnosti v narodnoosvobodilni vojni na Slovenskem, je knjiga po svoji vsebini pravzaprav kakovostna teoretična razlaga nekaterih bistvenih vprašanj ustvarjanja in vodenja revolucionarne vojske, ki se je iz začetnih malih partizanskih enot razvijala v visoko organizirano narodnoosvobodilno vojsko, po zmagi in končani vojni pa postala sodobno opremljena oborožena moč nove države, armada, ki brani novo socialistično družbo, zgrajeno na samoupravnih načelih in na izročilih narodnoosvobodilnega boja in revolucije, v kateri je nastala. Ne samo da jo brani, temveč je tudi njen soustvarjalec.

Knjiga »O osvobodilni vojni« seveda ni mogla zajeti vseh vprašanj široke vojaške problematike, saj se z mnogimi Kveder ni bavil in o njih pisal, toda bistveno je to, da so z njo v slovenski literaturi načeta najbolj bistvena teoretična vprašanja vojaške izvedenosti, doktrine in misli, v mnogočem izhajajoče prav iz slovenske bojne prakse v narodnoosvobodilni vojni. Hkrati je njen pomen v tem, da so na enem mestu in v slovenščini na ustrezen način zbrani najpomembnejši sestavki največjega slovenskega vojaškega teoretika.

Poudariti je treba, da Kveder kot tudi drugi znameniti ustvarjalci, ki so oblikovali duha osvobodilnega gibanja in revolucije ter posploševali izkušnje tega boja, ni bil le teoretik v najožjem smislu besede. Teoretični izsledki in spoznanja, njihovo oblikovanje in posredovanje v ustrezne sredine vojaških in političnih kadrov v vojski in izven nje, so bili le del njegove aktivnosti, to je bil zanj način, s katerim je dvigal raven njihove zavesti, jim dajal jasnejšo usmeritev in napotilo za akcijo. Zato so njegovi članki in razprave takšni, kot jih je terjala določena etapa naše revolucije in izgradnje in so sestavni del vojaške politike v tedanjem trenutku. V tem njegovem načinu dela lahko vidimo dve bistveni značilnosti njegovega pojmovanja marksistične, tudi vojaške teorije: ona mora biti posploševanje izkušenj prakse zavoljo prakse in, drugič, ona mora osvetljevati pot naprej, mora širiti vidike na poti k uresničitvi ciljev revolucije.

V vrsti Kvedrovih člankov in razprav je zlasti pomembna razprava, ki ima naslov »Teritorialna vojna«. Na podlagi izkušenj slovenske in jugoslovanske narodnoosvobodilne vojne je v njej podal idejnoteoretične zasnove doktrine splošne ljudske obrambe, ki jo je kasneje sprejela socialistična Jugoslavija in po njenih načelih organizirala svoje obrambne priprave. Toda ta razprava ima še širši pomen. Pravzaprav je Kveder z njo teoretično obrazložil izkušnje iz druge svetovne vojne, ki jih v večji ali manjši meri uporabljajo prav nevrščene dežele in na njih gradijo svojo vojaško doktrino. To so pogledi, na katerih temelji njihova obramba pred morebitnimi agresorji in na katerih sloni tudi

moč sodobnih osvobodilnih in protikolonialnih gibanj in njihovih oboroženih enot.

Še posebej pa moramo poudariti vlogo Dušana Kvedra kot vojaškega zgodovinarja. Čeprav so podrobnosti v njegovih vojaško zgodovinskih razpravah, ki jih je pisal na podlagi tedaj še pomanjkljivih podatkov in kmalu po končani vojni, netočne in zato teh razprav urednik Anton Bebler ni mogel vključiti v knjigo, pa so toliko bolj dragocene njegove analize. Na tem področju nam je učitelj in vzornik. Njegova dela niso le primer, kako pisati narodovo vojaško zgodovino, še bolj so zgled v tem, kako izluščiti iz nje bistvene, dolgoročne izkušnje in jih posredovati kot napotilo za današnji in jutrišnji dan. Prav poglabljanje v vojaško zgodovino narodnoosvobodilne vojne in njegovo bogato vojaško delo kot vojaškega voditelja pa je Kvedru omogočilo, da je postal in ostal velikan teoretične vojaške misli, ki so ji vir izročilo in izkušnje slovenska in jugoslovanska osvobodilna vojna.

Zdravko Klanjšček

Bollettino dell' istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli Venezia-Giulia.

Od leta 1973 so izšle v Trstu štiri številke nove zgodovinske revije, ki jo izdaja tržaški inštitut za zgodovino osvobodilnega gibanja v deželi Furlaniji — Julijski krajini. Glavni urednik je univ. profesor G. Miccoli, sodelujejo pa notranji in zunanji sodelavci inštituta in člani oddelka za zgodovino pri tržaški filozofski fakulteti. Revija se že po zunanji obliki postavlja v okvir publikacij, ki so široko mobilizacijske, z zgodovinsko vsebino in bi morala izhajati trikrat letno na 30, 40 straneh in stane 200 lir. Revija je sestavljena iz ustaljenih rubrik: Prispevki k diskusiji, Ocene in poročila in Dokumenti.

V prvi in ostalih številkah revije, je uvodnik glavnega urednika posvečen programski usmeritvi te publikacije in inštituta, ki jo izdaja. Seveda je najpomembnejše delo zbiranje gradiva o osvobodilnem gibanju v Furlaniji—Julijski krajini, vendar si uredniki revije postavljajo še nalogo kompleksnejšega iskanja razrednih komponent italijanskega fašizma v smislu, da ne bi bil fašizem prikazan le kot abnormalen izsek nekega obdobja, ampak kot politični izraz tistih centrov oblasti in finančnega kapitala, ki so v fašizmu videle obrambo svojih interesov, in ki niso bile poražene leta 1945. Zato se uredniki revije trudijo, da bi prerasli okvir proučevanja italijanskega osvobodilnega gibanja in se vključili v tok sodobne zgodovine, ki naj se vsakodnevno konfrontira s socialno in politično aktualnostjo. Revija naj bi bila torej tista točka, kjer se zgodovinski problemi srečujejo s političnimi, v težnji po čim večji sensibilizaciji, čim širšega kroga ljudi. V vse večji meri se uredniki obračajo na zgodovino Trsta in dežele Furlanije—Julijske krajine, kjer je uradno zgodovinopisje še prežeto z miti in tabuji, ki z zgodovino nimajo nič skupnega. Da bi prešli vse mistifikacije, so si avtorji te revije postavili kot idejni cilj, proučevanje tiste zgodovine, ki jo uradno zgodovinopisje tržaškega kulturnega prostora ne pri-

znava in ki ni nikdar dobila svojega mesta ne v šolah, ne v uradnih pozicijah krajevnih in centralnih oblasti.

Mirno lahko ugotovimo, da so nosilci te nove vsebine lokalne zgodovine idejni dediči Vivanteja in Curiela, predvsem kar se tiče objektivnega prikazovanja slovenskega dela prebivalstva teh krajev. Le tistemu, ki se je kdaj bavil z uradnim in psevdouradnim zgodovinopisjem v Furlaniji—Julijski krajini, je znana zakoreninjenost reakcionarnih in tendencioznih stališč in to ne le v nacionalističnem in iredentističnem taboru, ampak celo pri avtorjih, ki se imajo za napredne in deklarativno leve. Tako demistifikacijo tržaške zgodovine so ljudje kot T. Sala, E. Collotti in G. Miccoli vršili v izredno težkih pogojih, z resnostjo in zavzetostjo. Bariere, ki so jih morali prebijati na vseh nivojih od univerze, do uradnih lokalnih oblasti, pa tja do skoraj vseh strank ustavnega loka, so se zdele včasih nepremostljive. Vendar so se ti zgodovinarji znali vključiti v demokratični val, ki je od polovice 60 let vsaj delno zajel tržaški kulturni in politični prostor in ki je dosegel svojo kulminacijo ob konferenci o manjšinah poleti leta 1974. Ob tej priliki, so se sodelavci Inštituta za zgodovino osvobodilnega gibanja pridružili publikacijskim pobudam raznih institucij in izdali posebno številko Bollettina namenjeno »Slovenski in Hrvaški narodnosti skupnosti ob vzhodnih mejah«. Teh 46 strani, ki jih revija posveča problematiki narodnih manjšin v Furlaniji—Julijski krajini, bi površnemu opazovalcu lahko zbudilo misel, da je to le borna oddolžitev, kroničnemu zamolčevanju ali potvarjanju slovenske zgodovine v Primorju, s strani italijanskega zgodovinopisja. Seveda je vse skupaj bolj začetek nekega procesa iskanja resnice, vendar lahko rečemo, da je ta začetek zelo trdno postavljen na znanstveno osnovo in na želji po sodelovanju s slovenskimi zgodovinarji, ki se ukvarjajo s primorsko in tržaško problematiko.

To sodelovanje se že razvija, saj je 2. št./II letnika Bollettina objavila bibliografsko študijo Milice Kacin Wohinc z naslovom: »Jugoslovanska historiografija o Julijski krajini« (Storiografia Jugoslava sulla Venezia Giulia 1918—1945), ki italijanski širši publiki prvič predstavlja tako važen izsek jugoslovanskega zgodovinopisja. Bibliografija je zelo bogata in obravnava dela slovenskih, hrvaških in drugih jugoslovanskih avtorjev, ki so nastala po 1. svetovni vojni, med obema vojnoma in po drugi svetovni vojni. Vse tri dele povezuje zelo jasen tekst, ki ima namen italijanskemu bralcu čimbolje posredovati vse tendence in smeri v tej veji našega zgodovinopisja.

V tej drugi številki Bollettina, ki so jo tržaški zgodovinarji med drugim delili na 17. kongresu slovenskih zgodovinarjev v Trstu, so objavili svoje prispevke najvidnejši avtorji tržaškega zgodovinopisja. Tako je E. Apih objavil na podlagi italijanskih tekstov študijo: Manjšina in zgodovina v Julijski krajini (Minoranza e storia nella Venezia—Giulia). V strnjenem pregledu, podaja avtor pregled vseh kategorij manjšin od srednjega veka do najnovejšega obdobja, ki so bile značilne za tržaški prostor.

Silvano Benvenuti se nam predstavlja kot izredno perspektivna zgodovinarska osebnost v študiji: »Slovenski proletariat in tržaški kapital: 1890—1914« (Proletariato sloveno e capitale triestino 1890—1914). V njegovem delu je dobila Regentova misel, da »se zgodovina tržaškega delavskega gibanja ne more pisati brez doprinosa slovenskega proletariata«, svoje pravo mesto. To podarjam zato, ker sta v letu 1973 in 1974 izšli dve monografiji o tržaškem de-

lavskem gibanju, ki sta ju napisala dva napredna zgodovinarja od katerih je bil eden celo dolgoletni član Komunistične stranke Italije, in ki slovenskemu proletariatu v Trstu puščata izredno zapostavljeno mesto. Silvano Benvenuti predstavlja zato neko kvalitetno novost, ker obravnava slovenski del tržaškega proletariata kot enakovrednega italijanskemu. Na podlagi statističnih podatkov avstrijske uradne statistike in gibanj kapitala v največjih tržaških zavalnih ustanovah, nam skuša Benvenuti z marksistično analizo dokazati vlogo tržaškega kapitala v imigracijski politiki slovenskega prebivalstva v Trstu.

Prav to, kar manjka obema temeljnima razpravama o tržaškem delavskem gibanju do leta 1918, katerih avtorja sta E. Maserati in G. Piemontese, nam skuša S. Benvenuti podati brez večjih kritičnih ambicij, ampak z jasnim pristopom do slovenskega dela proletariata v Trstu. Provenienca, vklapljanje in možnosti delovanja slovenskega delavstva v Trstu, so glavne teme, ki jih Benvenuti obdela zelo jasno in dokumentirano.

Na koncu bi še omenil veliko perspektivnost revije »Bollettino«, v smislu čim večjega sodelovanja zgodovinarjev z obeh strani meje. Pristrčni in delavni odnosi tržaškega »Inštituta za zgodovino odporništv« in »Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani« naj bi bili le začetek širšega sodelovanja na ravni drugih inštitutov in končno tudi obeh zgodovinskih oddelkov na univerzi, tržaškega in ljubljanskega.

Boris Gombač

Foreign Relations of the United States 1949. Vol. III. Council of Foreign Ministers, Germany and Austria, Washington 1974; strani 1324.

V obsežni zbirki dokumentov o ameriški zunanji politiki po drugi svetovni vojni je izšel konec leta 1974 obsežen zvezek namenjen problematiki Nemčije in Avstrije leta 1949. V širšem okviru je to čas, ko se je začela izoblikovati sedanja delitev nemškega prostora na Zvezno republiko Nemčijo in na Nemško demokratično republiko. Objavljena dokumentacija iz ameriškega stališča prikazuje to dejstvo, skupaj s stališči, ki so se ob tem pojavljala med zahodnimi zavezniki. Za zgodovinarja povojnega razdobja bo nadalje zanimivo gradivo o takratnem berlinskem sporu med zahodnimi velesilami in Sovjetsko zvezo; tu je šlo po eni strani za »normalizacijo« statusa Berlina in po drugi za njegovo morebitno vključitev kot dvanajste dežele v Zvezno republiko Nemčijo. Kot vidimo, gre za objavo dokumentacije, ki po svoji aktualnosti sega vse v današnji čas.

Za slovenskega bralca pa je še posebej poučna dokumentacija, ki se nanaša na takrat odprto avstrijsko-jugoslovansko mejno vprašanje. Kot je znano, so predstavniki štirih velesil 20. junija 1949 dokončno določili ohranitev nekdanje avstrijsko-jugoslovanske meje po stanju z dne 31. decembra 1937, vendar pa so istočasno priznali vrsto narodnostnih pravic Slovincem na Koroškem in Štajerskem ter Hrvatom na Gradiščanskem. Skušajmo na podlagi objavljene dokumentacije pogledati na stališča štirih velesil do tega vprašanja. Videti je, da so sredi maja 1949 (16. V.) Američani razmišljali o tem, da bi

Avstrija s plačilom 150 milijonov dolarjev dobila pristanek na ohranitev nekdanje meje z Jugoslavijo, ter da se jo oprosti plačevanja vojnih reparacij. Iz spomenice ameriškega zastopnika na konferenci namestnikov zunanjih ministrov štirih velesil z dne 30. maja med drugim izhaja, da so tri zahodne velesile zavračale jugoslovanski predlog po ustanovitvi posebnega avtonomnega območja s slovenskim življem Koroške. Vendar pa so bile za to («kolikor je to potrebno»), da tako območje »nadomesti poseben dogovor kulturne in ekonomske narave v korist slovensko govorečega prebivalstva na celotnem območju Koroške«. Končno so zastopniki zahodnih zunanjih ministrov še predlagali, da se Jugoslaviji izroči avstrijsko »premoženje, pravice in interesi«, ki se nahajajo v Jugoslaviji, ter da se sprejme poseben vodni režim za reko Dravo (vključujoč obe elektrarni: Žvabek in Labot). Iz dokumentov je dalje vidno odstopanje Sovjetske zveze dotedanjemu podpiranju jugoslovanskih stališč. Iz povzetka razgovora ameriškega sekretarja za zunanje zadeve D. Achersona s sovjetskim kolegom A. Višinskim 11. junija 1949 je tu podčrtati izjavo sovjetskega predstavnika, da se jugoslovanske zahteve ne skladajo s sovjetskimi. Dobesedno je izjavil, pravi povzetek, »to niso naše zahteve«. Na seji sveta zunanjih ministrov štirih velesil prihodnji dan je po ameriški verziji francoski zastopnik M. Schuman med drugim dejal, da »ni vzroka, da bi spremenili meje Avstrije« (v korist Jugoslavije), enako tudi britanski zastopnik Bevin. Videti pa je, da je tega dne Sovjetska zveza iz taktičnih vzrokov (šlo je za vprašanje omenjene avstrijske odškodnine Sovjetski zvezi) še nadalje podpirala jugoslovanske zahteve. Tako je Višinski na seji opozoril, da so po mnenju sovjetske vlade »jugoslovanske zahteve glede meje in reparacij pravične«. Opozoril je, da »se Slovincem in Hrvatom dovoli, da se združijo z Jugoslavijo«. V teh dneh so Francozi menili, da bi se moglo vprašanje slovenske in hrvaške manjšine rešiti z dogovorom med avstrijsko in jugoslovansko vlado, pri čemer pa je očitno šlo za ponovitev ustreznega avstrijskega predloga.

Dalje so poučne ameriške inštrukcije svojemu zastopniku na konferenci namestnikov štirih velesil, ki je pripravljala sestanek sveta zunanjih ministrov štirih velikih (sestarek je bil med 23. majem in 20. junijem 1949). Po inštrukcijah so ZDA vztrajale na avstrijskih mejah iz leta 1937. Inštrukcije so dalje govorile o ekonomskih vprašanjih ter o reki Dravi. Zavračale so misel o izmenjavi prizadetega prebivalstva pa tudi na morebitno drugačno ureditev mejnega vprašanja (šlo je za ponovitev »mejnega vprašanja«, kot se je pojavilo na konferenci zunanjih ministrov štirih velesil leta 1947, ko je ČSSR postavila zahtevo po priključitvi dela obmejnega avstrijskega prostora, vendar pa so Čehoslovaki kmalu odstopili od te zahteve).

Še posebej je omeniti dopis ameriškega zunanjega ministra D. Achersona z dne 23. februarja 1949. Tudi ta dopis poudarja ohranitev nekdanje avstrijsko-jugoslovanske meje izpred anšlusa ter zavrača jugoslovansko zahtevo po reparacijah do Avstrije. Vendar pa dopis kaže, da so se Američani (očitno) zavedali slovenskega značaja južnega dela Koroške ter da je bilo njihovo takratno zavračanje ustanovitve posebnega slovenskega avtonomnega območja Koroške predvsem politične narave. Med drugim bi taka ustanovitev za Achersona pomenila utrditev jugoslovanskih pozicij pri priznavanju nekaterih aspektov jugoslovanskih teritorialnih zahtev ter bi »privlačila prihodnjo jugoslovansko iredentistično dejavnost«. Pač pa je Acherson dopuščal v državno pogodbo

z Avstrijo vključiti zagotovitve manjšinskih pravic za Slovence, vendar takšnih, ki bi bile sprejemljive za avstrijsko vlado.

Za vsakogar, ki se ukvarja z avstrijsko-jugoslovanskimi povojnimi odnosi bodo več kot zanimivi ameriški zapiski in stališča do diplomatskih intervencij dr. Aleša Beblerja, tičočih se koroškega vprašanja. Leta 1949 so šle te intervencije v smeri dosega vsaj delnih koncesij na območju reke Drave (hidrocentrali Žvabek in Labot) ter za zagotovitev določene avtonomije za slovensko koroško skupnost (Američani: »z delitvijo Koroške v dve deželi«). Dalje je upoštevati ameriške odmeve (10. marca 1949) na Beblerjev nastop pred namestniki zunanjih ministrov štirih velesil o spornih avstrijsko-jugoslovanskih vprašanjih, saj so bili pogojeni tudi s takratnim kominformovskim sporom. Isto velja za prikaz zakulisne igre, ki so jo v tem vprašanju vodile velike sile. Uvodoma smo sicer opozorili, da je sovjetski zunanji minister Višinski še junija 1949 poudarjal upravičenost jugoslovanskih ozemeljskih zahtev do Avstrije, vendar so Američani že mesec dni pred tem ob tem opazili sovjetsko popuščanje. Po njihovem so Sovjeti sicer močno podpirali jugoslovanske težnje, vendar pa so po njihovem sedaj dajali večji poudarek na »ustvaritvi« avtonomnega režima za »slovensko govoreči element« Koroške kot pa na teritorialni spremembi. Američani so ugotavljali, da bi Sovjeti z izplačilom 150 milijonov dolarjev popustili tudi v obmejnem vprašanju. Kot kaže sklep sveta zunanjih ministrov z dne 20. junija 1949 o ohranitvi nekdanje avstrijsko-jugoslovanske meje, je bilo to sklepanje vsaj v določenem smislu blizu resnice.

Tone Zorn

Nikola Milovanović, Kroz tajni arhiv UDB-e — Sloboda, Beograd 1974; strani 447.

Knjiga je izšla ob trideseti obletnici ustanovitve Uprave državne varnosti in je posvečena tovarišem, ki so v njenih vrstah izgubili življenje. Njen avtor Nikola Milovanović je od novembra 1944 dalje zaposlen v Upravi državne varnosti in nato v Zveznem sekretariatu za notranje zadeve. Objavil je že več zgodovinskih feljtonov in tri zgodovinsko-publicistična dela: Vojni puč i 27. mart (Beograd, 1960), Od Marseljskog atentata do Trojno pakta (Zagreb, 1963) in Kraljev izaslanik u redovima UDB-e (Zagreb, 1964).

V knjigi Kroz tajni arhiv UDB-e opisuje avtor usode vodilnih sodelavcev okupatorja in njihovih oboroženih sil v zadnjem obdobju vojne, njihov razpad in beg v tujino ob koncu ter poskuse njihovih ostankov, da v prvih letih svobode od zunaj in od znotraj preprečijo ali vsaj ovirajo novo ureditev v Jugoslaviji. S tem želi dodati svoj delež k ugotavljanju resnice o gibanju Mihailovičevih četnikov, njegovem sodelovanju z drugimi sodelavci okupatorja in z njim samim v borbi proti narodnoosvobodilnemu gibanju, ki jo nekateri krogi v tujini skušajo še vedno ponarejati v Mihailovičevo korist. Svoje delo pričinja z opisom zadnjih mesecev vojne v Srbiji, ko so četniki praktično že izgubili vse možnosti za kakšno temeljitejšo spremembo svoje usode, čeprav so verjeli

v neko uspešno rešitev do konca. Nekateri so jo videli v naslonitvi na Anglo-američane, za kar jim je dajalo vzpodbudo bivanje ameriške vojaške misije v Mihailovičevem glavnem štabu, drugi pa celo v navezavi stikov z enotami Rdeče armade, ki so bile v septembru 1944 že na mejah Jugoslavije. Vse te kombinacije pa so padle v vodo s prihodom sovjetskih enot v Jugoslavijo z dovoljenjem NKOJ in odhodom ameriške misije iz četniškega štaba. Tako jim ni preostalo drugega, kot umik skupaj s svojim zaščitnikom (Nemci) v Bosno in Hercegovino od koder so se nato pozimi poizkušali vrniti v Srbijo in v sodelovanju z Nemci pošiljali tja svoje vohune in diverzante. Spomladi je z zlomom njihovih zaščitnikov napočil tudi zanje čas obračuna z enotami jugoslovanske armade, v katerem je četniško gibanje doživelo svoj zadnji in popolni vojaški poraz, ki so ga preživele le manjše skupinice skupaj s svojima glavnima voditeljema Dražom Mihailovičem in Nikolom Kalabičem. Te skupinice so bile obsojene na stalen beg in životarjenje po planinah Črne gore, Sandžaka in Srbije, dokler niso sodelavci Ozne ujeli najprej Kalabića (decembra 1945) in nato z njegovo pomočjo še Dražo Mihailovića (marca 1946). Pri opisu lova na oba četniška voditelja je knjiga še posebej zanimiva, saj prikazuje te dogodke po opisu udeležencev obeh nasprotnih strani.

V drugem delu knjige opisuje avtor zadnje obdobje obstoja NDH in njenih voditeljev skupaj z njihovimi idejami o naslonitvi na Angloameričane in poizkusi povezave s Slovenijo, kar se, kot je znano, ni uresničilo. Temu sledi opis pobega ustaškega vodstva s Pavelićem na čelu v Avstrijo in njihovega nadaljnjega sovražnega delovanja proti novi ureditvi v Jugoslaviji. Tu je še posebej zanimiv opis povratka Eriha Lisaka (ustaški general — šef Ustaške nadzorne službe) jeseni 1945 v domovino in njegovo protidržavno delovanje v sodelovanju z vodstvom zagrebške nadškofije, kar je imelo velik vpliv na celoten potek kazenskega procesa proti njemu, nadškofu Stepincu in soobtoženim jeseni 1946. Poleg ostalih manjših ustaških akcij proti novi Jugoslaviji moramo omeniti še akcijo imenovano »Gvardijan«, v kateri je organom Ozne v Zagrebu uspelo poloviti preko devetdeset ustaških vohunov in diverzantov s Paveličevim najbližjim sodelavcem Božidarjem Kavranom na čelu, ki so v letih 1947 in 1948 ilegalno prišli v Jugoslavijo. Ta grupa je bila še isto leto obsojena pred Vrhovnim sodiščem NR Hrvatske.

Knjiga je pisana na prvi pogled publicistično in v njej ni naveden znanstveni aparat, vendar ima kljub temu glede na obravnavane probleme precejšnjo zgodovinsko-znanstveno vrednost. Za naše vojne arhive je znano, da so zelo neenaki po svojih ohranjenih fondih in zelo pogosto nepopolni, ter kot taki ne morejo dati odgovor na vsa vprašanja, kar še posebej velja za navedeno problematiko, za katero je zelo malo primarnih virov oziroma jih nikoli ni bilo. To moramo še posebej upoštevati za dobo po dokončnem vojaškem zlomu četnikov na Zelengori oziroma ustaškem begu v Avstrijo, dočim pride za predhodno obdobje verjetno vsaj delno v poštev arhiv Draže Mihailovića, ki so ga enote 3. korpusa NOVJ zajele na Zelengori (maja 1945) in ustaški arhiv, ki so ga sodelavci Ozne našli v frančiškanskem samostanu Kaptol v Zagrebu. S tem je avtor prisiljen uporabljati sekundarne vire in pričevanja številnih oseb, ki so po funkciji ali kako drugače prisostvovala dogodkom, ki niso nikjer opisani. Primerjanje teh pričevanj med seboj s potrebnim posluhom za razlikovanje resnice od prirejenih pričevanj prikaže mnogo povsem novih stvari. Vseeno

pa je pomanjkljivost, da ni avtor na kratko navedel, katere arhive in vire je uporabljal, kar bi kvaliteti dela samo še koristilo, podobno kot ji koristi »Register imena« s pojasnili o osebah omenjenih v knjigi, ki je objavljen na zaključku. Knjiga je bogato ilustrirana s fotografijami vodilnih okupatorjevih sodelavcev in kasnejših diverzantov, njihovih dokumentov in opreme.

Božidar Zakrajšek

Dokumentation zur österreichischen Zeitgeschichte 1945—1955. (pripravil Josef Kocensky), Wien-München 1970; strani 531.

Obsežna zvezka o še živi preteklosti imata zanimivo zasnovo. Z manjšimi izjemami v zvezku namenjenemu nacističnemu obdobju (gre predvsem za odlomke iz memoarskih del in dokumentov) je v obeh knjigah zajeta izključno časopisna dokumentacija. Vidi se, da so avtorji skušali zajeti predvsem tista vprašanja, ki ne prikazujejo le visoko politiko, ampak tudi vse tisto, kar se dotika malega človeka. To še posebej velja za čas 1938—1945, ko so povzete najrazličnejše drobne vesti, ki v smiselno zaokroženih celotah podajajo takratno življenje. Namen izdajatelja obeh zvezkov je jasen: poučiti bralca o preteklosti, kakršne si nihče več ne želi (čas 1938—1955) ter pokazati na nastajanje sedanje avstrijske države (leta 1945—1955). Vsebinsko se prikazi začenjajo z znanim berhtesgadenskim sestankom Hitler-Schuschnigg leta 1938. Sledi skrben izbor vesti iz večjega dela avstrijskega tiska o odmevih priključitve Avstrije nacističnemu rajhu (anšlus), o takratnem dogajanju ter o posledicah tega akta na vseh družbenih področjih. Še posebej bi podčrtali slike iz vojnega časa. Tu gre poleg odmevov vojne na vseh področjih življenja in za odmeve dogajanja na bojiščih v sočasnem tisku, ki je izhajal na območju dotedanje Avstrije. Vsekakor zanimiv pristop, ki omogoča študij zmagoslavja ter temu sledeče udarce, ki jih je doživljal tretji rajh. Razumljivo je, da je primerno mesto namenjeno vestem o avstrijski rezistenci (tudi iz emigrantskega tiska), pri čemer pa je protifašistični boj koroških Slovencev na Koroškem očitno potisnjen v ozadje. Ne glede na to pa posamezne vesti, ki se dotikajo dogajanja na Balkanu ter narodnoosvobodilnega boja slovenskega naroda, nudijo zanimivo, čeprav fragmentarno odmevnost tega boja v nacističnih občilih. Naj navedemo nekatere odmeve. Dne 6. marca 1941 je list Neues Wiener Tagblatt pisal, da je gotovo eno: »prejšnjih političnih koncepcij«, ki so jih imele do nedavna nekatere balkanske države, je sedaj konec. O Jugoslaviji kot največji balkanski državi pa beremo, da ne bo mogla ostati ob strani kot »prazen gledalec.⁵ Posebno poglavje je namenjeno odmevom vojne na Balkanu vse do kapitulacije in razkosanja Jugoslavije. Na straneh 211—213 najdemo nekaj drobcev o dogajanju v okupirani Sloveniji. Med njimi je po listu Völkischer Beobachter (16. april 1941) povzeta napoved štajerskega gaulajterja dr. S. Uiberreitherja o germanizaciji Slovenske Štajerske, po kateri »hočemo sedaj z vsemi sredstvi... to deželo znova napraviti nemško, tako nemško, kot je to nekoč bila«. Ponatisnjeno je dalje nekaj vesti (konec avgusta — začetek septembra 1941) o slovenskem odporu.

Za nas bo še posebej zanimiva dokumentacija o dogajanju v letih 1945 do 1955. Ne gre le za spoznavanje preteklosti ene naših sosed, ampak tudi za razreševanje vprašanj iz problematike avstrijsko-jugoslovanskih odnosov, katerih odmevnost sega še v današnji čas. Dokumentacija je bogat vir za spoznavanje nastanka druge avstrijske republike ter delovanja in ideologije vseh štirih avstrijskih političnih strank v obravnavanem obdobju (komunistične, socialistične, ljudske in svobodnjaške). Prav tako najdemo kronološko povezan izbor gradiva o problematiki denacifikacije in avstrijskega neonacizma po drugi svetovni vojni; gradivo torej, ki v marsičem osvetljuje tudi sedanji položaj avstrijske družbe. Tu so zanimivi odmevi o razgovorih predstavnikov ljudske stranke ter s skupino nekdanjih vidnih nacistov o morebitni podpori »manj obremenjenih« nacijev ljudski stranki pred državnimi volitvami leta 1949 (v tem času je bila »manj obremenjenim« namreč vrnjena volilna pravica). Zanimivo je, da so nekdanji nacisti med neuspešnimi pogovori zahtevali za sebe v prihodnjem parlamentu 25 poslanskih sedežev. Vsakdo, ki se ukvarja z vprašanjem južne Tirolske bo v knjigi našel marsikaj zanimivega in poučnega. Predvsem pa je izbrana in ponatisnjena dokumentacija uporaben vir za študij geneze avstrijske državne pogodbe (»pogodbe o neodvisnosti in demokratični Avstriji«), podpisane 15. maja 1955. V tem okviru so n drobneje povzeta tudi jugoslovanska stališča do vprašanja priključitve južne Koroške matičnemu narodu in jugoslovansko-avstrijskih odnosih (na primer vprašanje reparacij Jugoslaviji). Kot smo mogli preveriti, knjiga objektivno povzema takratna jugoslovanska in avstrijska stališča. Slovenskega bralca bodo tudi tu še posebej zanimala avstrijska stališča, saj se marsikatero teh pojavlja tudi danes (na primer vprašanje o številu koroških Slovencev, o »priznavalnem« principu pripadnosti k določeni narodnosti in podobno). Dalje so še podana stališča predstavnikov štirih velesil na konferencah za sklenitve avstrijske državne pogodbe in seveda končna usoda jugoslovanske zahteve, ki je, kot je znano, formulirana v znanem členu 7 te pogodbe.

V celoti gre pri obeh zvezkih (knjigah) za izbor bogate dokumentacije, ki ne nudi le prereza obdobja 1938—1955 na avstrijskem prostoru, ampak tudi za uporaben priročnik za vrsto vprašanj o političnih in siceršnjih problemih Avstrijcev in Avstrije o obravnavanem obdobju.

Tone Zorn

Prilozi za istoriju socializma. 1974 — 9. zvezek; strani 581.

Deveti zvezek »Prispevkov za zgodovino socializma«, ki jih izdaja Inštitut za sodobno zgodovino v Beogradu, je posvečen osemdesetletnici tovariša Tita in tridesetletnici ustvarjanja nove države in socialistične skupnosti pod njegovim vodstvom. Temu primerna je tudi vsebina dokaj obsežnega zvezka, saj je več člankov v celoti ali pa vsaj delno povezanih z njegovo revolucionarno potjo. Tu naj omenimo razpravo Pera Morače: »Tito — strateg partizanskog rata«, kjer avtor obravnava razvoj partizanske strategije od prvih začetkov odpora do uspehov proletarskih brigad zbranih okoli Vrhovnega štaba v času

njihovega prodora v zahodno Bosno. Tu so prikazane vse etape nastajanja in izpopolnjevanja partizanske vojne misli in organizacije oboroženih sil s posebnim poudarkom na analizi najvažnejših sprememb in na praktičnih izkušnjah temelječih originalnih rešitev posameznih problemov, ki jih je vodstvo sprejelo z namenom, da ustvari enote, ki bodo sposobne bojevati dolg in krvav partizanski boj na njim primernem teritoriju. Pri ustvarjanju te partizanske strategije je tovariš Tito kot vodja Vojnega komiteja CK KPJ in Vrhovni komandant NOV in POJ odigral vodilno vlogo, pri čemer moramo upoštevati še pomen njegovega neposrednega vodenja vojaških operacij od osvoboditve zahodne Srbije in njene obrambe do prodora skupine proletarskih in udarnih brigad v zahodno Bosno in njihovih kasnejših operacij v četrti in peti ofenzivi.

Titovo življenje in revolucionarno delo obravnava tudi kronologija z istim naslovom, ki sta jo napisala Branislav Ilić in Vojislav Ćirković in zajema obdobje od 9. maja 1945 do 25. maja 1972 (pri tem datumu je objavljena vest o izročitvi štafete mladosti in podatek o kandidaturi za dobitnika Nobelove nagrade za mir.) Urejena je zelo pregledno po datumih, vendar ima majhno pomanjkljivost, ker ne izvemo, po kakšnem kriteriju so bili posamezni navedeni podatki izbrani. Kljub temu pa predstavlja nepogrešljiv pripomoček za vsakogar, ki ga zanima Titovo življenje in razvoj nove Jugoslavije.

Na to se navezuje še bibliografija Arse Lazarevića z naslovom: »Inostrana literatura o Josipu Brozu Titu«, ki vsebuje 182 bibliografskih enot iz tridesetih držav (144 jih vsebuje njegovo biografijo) urejenih po državah in abecednem vrstnem redu avtorjev ali naslovov v okviru posamezne države. Vanjo so vključene knjige in brošure s Titovo biografijo, njegovimi objavljenimi govori, posameznimi poglavji o Titu in Jugoslaviji in več izdaj Dediđerjeve knjige: »Tito« in Vinterhalterjeve knjige: »Po poti Josipa Broza Tita«, vendar ta seznam ni popoln, ker kljub iskanju pri nas še niso znana mnoga v inozemstvu izdana dela o Titu.

V članku: »KPJ i spoljna politika Jugoslavije 1939—1941« obravnava Vuk Vinaver stališča KPJ, ki jih je v tem času zavzemala do zunanje politike beograjske vlade in vseh važnejših zunanjepolitičnih dogodkov. Tu ni prikazan samo odnos KPJ do vladne zunanje politike, temveč je ta problematika postavljena v širši evropski okvir s posebnim poudarkom na analizi spreminjanja stališč posameznih evropskih komunističnih partij v sklopu Kominterne (vključno KPJ) o poglobitnem vprašanju zunanje politike posameznih držav v tem obdobju — kakšna je nastajajoča vojna po svojem karakterju in kdo je zanjo kriv ter v zvezi s tem še vprašanje vstopa ali nevstopa v vojno in na kateri strani. V tej situaciji, ko se je Hitler spopadel samo z Zahodom, se je pokazala možnost, da dva kapitalistična tabora medsebojno izkrvavita, kar bi bila velika pridobitev za posamezna na SZ naslonjena revolucionarna gibanja. KPJ je o tem zavzela sledeče stališče: »Jugoslavija naj ne vstopi v vojno proti Hitlerju, niti naj ne sklene z njim pakt, ker obe možnosti pomenita vojno, ampak naj uvede demokratične reforme in se poveže s SZ v borbi proti vojni in agresiji. To tretjo možnost je KPJ pričela uresničevati leta 1941.

Povojno obdobje obravnava Mirjana Pavlović v razpravi z naslovom: »Pogledi Borisa Kidriča na izgradnjo jugoslovenskog samoupravnog sistema«, kjer analizira njegov odnos do prvega povojnega ekonomskega in družbenega siste-

ma — državnega socializma in njegov prispevek pri ustvarjanju novega sistema zasnovanega na delavskem upravljanju v tovarnah in možnostjo podjetij in njihovih združenj, da razpolagajo z delom ustvarjenega viška vrednosti. Kidričevo teoretsko obravnavanje teh vprašanj je še toliko pomembnejše, ker predstavlja povezavo teoretičnih analiz in spoznanj z neposredno prakso v kateri so teoretični izsledki stalno preverjeni in iz katere izvirajo, saj se moramo zavedati, da je bil Boris Kidrič v tem času najprej minister za industrijo, nato predsednik Gospodarskega sveta vlade FLRJ (1946-53), predsednik Zvezne planske komisije (1948—53), član Politbiroja CK KPJ (izvoljen na Petem kongresu) in član Sekretariata Izvršnega komiteja CK ZKJ (izvoljen na Šestem kongresu), kar mu je dalo vse možnosti, da svoje teoretično razglabljanje poveže s prakso in pri tem izhaja iz dejanskega družbenoekonomskega stanja v državi, kar daje njegovemu delu še večji pomen. Avtorica zaključuje svoje delo z orisom njegove vizije nadaljnega razvoja ekonomskega in celotnega družbenega sistema v Jugoslaviji, ki predvideva nadaljnje osamosvajanje podjetij pri upravljanju proizvodnje in še posebno planiranja ter tendenco, da dobijo neposredni proizvajalci možnost razpolaganja z večjim delom ustvarjenega viška vrednosti. Na žalost je prezgodnja smrt prekinila njegovo delo pri ustvarjanju novega sistema — samoupravnega socializma.

Grigorij Mojsejevič Slavin (Moskva) obravnava v svojem članku: »Sveslovenski komitet i oslobodilački rat u Jugoslaviji 1941—1942« njegovo delovanje v prvih letih po ustanovitvi (10—11. avgusta 1941, Moskva). Avtorja pri tem predvsem zanima delovanje njegove južnoslovanske sekcije z Božidarjem Maslaričem na čelu, sodelovanje z vodstvom odpora v Jugoslaviji in njegov doprinos pri razširanju resnice o narodnoosvobodilni borbi v Jugoslaviji. To delo so člani komiteja uspešno opravljali v radijskih oddajah in v časopisih, ki so izhajali v deželah antifašistične koalicije. Pri tem je odigral važno vlogo časopis: »Slavjane«, ki ga je Komite izdajal kot mesečnik od junija 1942 dalje (v Moskvi) z namenom, da svetovno javnost seznanj z borbo slovanskih narodov proti fašizmu. Obravnava njegovih člankov o borbi jugoslovanskih partizanov je posvetil avtor zadnji del svojega članka.

Sava Živanov je prispeval razpravo: »Konstituisanje sovjetske federacije«, v kateri analizira nastajanje ZSSR od prvih začetkov in nastanka RSFSR do formiranja SZ kot zvezne države, nastale z združitvijo posameznih narodov in njihovih suverenih republik v federacijo na osnovi enakopravnosti.

V rubriki »Dokumenti i gradža« objavlja Z. J. N. Ščerbakov (Moskva) pod naslovom: »Novi dokumenat o učešču jugoslovenskih internacionalista — povratnika iz Sovjetske Rusije u borbi revolucionarnih snaga radničkog pokreta Jugoslavije za stvaranje KPJ« z opombami in komentarjem opremljeno pismo, ki ga je vodstvo Jugoslovanske revolucionarne komunistične zveze »Pelagić« 15. marca 1919 poslalo Budimpeštanski grupi RKP (b), v katerem je poleg poročila o ustanovitvi »Zveze Pelagić« prikazano delavsko gibanje v posameznih jugoslovanskih pokrajinah.

Orde Ivanovski pa objavlja pod naslovom: »Jedno značajno pismo Georgi Dimitrova iz 1934. godine« z opombami in krajšim komentarjem opremljeno pismo, ki ga je Dimitrov poslal 13. maja 1934 iz Moskve Centralnemu komiteju Makedonskog narodnog saveza v Detroit in njegov odgovor poslan iz Detroita 10. oktobra istega leta.

V to številko je uredništvo prvič uvrstilo novo zelo zanimivo rubriko z okvirnim naslovom »Okrogli sto Priloga« s ciljem, da o določenih aktualnih temah in problemih oziroma izdajah pomembnih knjižnih novosti izrazi večje število strokovnjakov svoje mnenje. Za začetek so izbrali knjigo Pera Morače: »Jugoslavija 1941«, o kateri je sedemnajst piscev prispevalo svoje mnenje in dopolnila, ki jih je sam avtor povzel kot nekakšen zaključek razprave. Za naslednjo »okroglo mizo« je uredništvo predlagalo temo: »O možnosti jedne istorije socializma« na osnovi obnovljene in razširjene izdaje Vranickijeve: »Zgodovine marksizma«.

Nanjo se vsaj delno navezuje krajši teoretični članek Branka Petranoviča: »O predhodnoj sintezi 1941«, ki obravnava pomen sinteze v zgodovinopisju s posebnim poudarkom na pomen takega pristopa pri obravnavanju leta 1941 v Jugoslaviji in probleme, ki se pri tem pojavljajo.

Dobrin Minčev je pripravil bibliografijo o do konca leta 1972 v Bolgariji izdanih delih o življenju in delu Georgija Dimitrova pod naslovom: »Dela Georgi Dimitrova u Bugarskoj«. Tu najdemo poleg osnovnih bibliografskih podatkov še kratko vsebino posameznih del in vsaj pri nekaterih podatke o uporabljenem gradivu.

Dva krajša članka sta povezana s slovenskim zgodovinopisjem in sicer poročilo o 16. kongresu slovenskih zgodovinarjev (Momčilo Zečević) ter sedemdesetletnici Franceta Klopčiča posvečen članek z njegovim življenjepisom in bibliografijo pomembnejših del (Ivan Križnar).

Božidar Zakrajšek

Bjelogrić Dušan, Petindvajset let gospodarskega razvoja Jugoslavije. Teme izhodišč za deseti kongres ZKJ; 5. ČZP Komunist, Ljubljana 1974; strani 77. Prevedel Franček Šafar.

Delo na poljuden način obravnava ekonomski razvoj Jugoslavije v obdobju 1947—1972 v sledečih poglavjih:

Tempo gospodarske rasti, povečanje proizvodne zmogljivosti in strukture spremembe v gospodarstvu, spremembe v strukturi prebivalstva in zaposlenosti, povečanje življenjske ravni prebivalstva, regionalni razvoj.

V uvodu se je avtor posebej dotaknil zgodovinske dediščine in ekonomskega položaja pred drugo svetovno vojno, posledic vojne, obnove in priprav za socialistično graditev.

Vsebina je zanimiva ter aktualna in prav je, da pride tovrstna literatura med najširši krog bralcev.

Dosedanji avtorji, ki so pisali o tem problemu so ostali dostopni le ekonomistom, tako na primer v času med obema vojnama: Pešić Stevan, Stevanović Bogdan, Sirovatka Hinko, Džuričić, Lakatoš Joso. Po letu 1945 pa: Čobeljić Nikola, Štahan Josip, Perišin Ivo, Kukoleča Stevan, Šefer Berislav, Sirotković Jakov, Grličkov Aleksander, Vukmanović Svetozar-Tempo, Kidrić Boris, Stanovnik Janez, Pavlič Stane, Bajt Aleksander, Lah Tine.

Pisec omenjene publikacije Dušan Bjelogrić je direktor Ekonomskega instituta v Beogradu in avtor večjih razprav o jugoslovanskem gospodarstvu.

Za svoje delo je uporabil študije Ekonomskega instituta FNRJ oz. Instituta ekonomskih nauka v Beogradu, Ekonomskega instituta v Zagrebu, Centra za istraživanje životnog standarda — ZIT v Beogradu.

Podatke je črpal tudi iz beograjske Statističke revije, Statističkog godišnjaka Jugoslavije, uporabil je publikacije Zveznega zavoda za statistiko (med drugimi tudi Materijalni i društveni razvoj SFRJ 1947—1972, 1973); navajal je dela Borisa Kidriča, Stevana Kukoleče in Berislava Šeferja.

To je poskus poljudne in dobre, četudi kratke informacije kje je bila Jugoslavija pred dvema desetletjema in pol, v kakšnem tempu je napredovala in kako daleč je prišla na poti materialne in socialne preobrazbe.

Tekst spremlja nekaj nazornih tabel in grafikonov, ki so večinoma vzeti iz publikacije Materijalni i društveni razvoj SFR Jugoslavije 1947—1972, SZS, 1973.

Ob tem bi bilo mogoče pripomniti le-to, da bi bralec rad izvedel tudi za delitev nacionalnega dohodka na splošno in skupno porabo, za delež, ki smo ga dajali za prosveto, kulturo, znanost itd.

Zupančič Beno, Delavci in kultura. Komunist, Ljubljana 1975; strani 149.

V jugoslovanskem prostoru je že nekaj časa močno prisotno vprašanje kulturne politike, o čemer pričajo tudi publikacije Aleksandra Bakočevića, Stevana Majstorovića, Vukašina Mičunovića, Žike Borisavljevića, Djoke Stojičića. Ratka Božovića, pa tudi najavljeno delo Borisa Majerja Kultura in delavski razred (1971—1972, 1976).

Zupančičevo študijo je omogočil Center za družbena raziskovanja pri predsedstvu CK Zveze komunistov Jugoslavije v okviru svojega raziskovalnega projekta »Ideološke orientacije v kulturnem življenju in njihovi izvori«. Študijo bi lahko delili na tri dele: 1. analiza naših najpomembnejših tovrstnih zapisov, raziskav in akcij, 2. povzetki in sklepi, 3. odgovori na diskusije v Centru za družbena raziskovanja pri predsedstvu CK ZKJ.

Beno Zupančič pa takole predstavlja svojo publikacijo: »Skoroda ni mogoče, da ne bi bili najrazličnejši pojavi v socialnih temeljih družbe in temu ustrezne politične težave v političnih organizacijah in vodstvih — vplivali tudi na kulturne dejavnosti in ustanove, na kulturno življenje ljudi, oziroma da ne bi bilo treba iskati nekaterih vzrokov za omenjene težave tudi v kulturnem življenju samem, še boljše — v kulturni politiki, kakršna je pač dejansko bila.« (str. 3) ... »zapiski ostanejo dejansko kulturno-politični zapiski, razmišljanja. Njih namen je veliko bolj opozoriti in spodbuditi kot ocenjevati ali celo dokončno vrednotiti.« (str. 5) So pa vsekakor širši kot pove sam naslov Delavci in kultura. Avtor se s to problematiko ukvarja že 15 let in prav lani je pri mariborski založbi Obzorja izšla njegova knjiga Za kulturno življenje. Temeljna vprašanja, ki ga vznemirjajo so: ali se omejevanje in zoževanje kulture na

kulturne dejavnosti v naši družbeni in kulturni politiki zares dogaja? Če se dogaja, od kod izvira? Koliko je posledica starega (zamisli stare buržoazne politike), koliko novega, naj je že bilo to novo kakršno koli? Kaj pomeni zoževanje v družbeni zavesti za vzvratno delovanje take zavesti na družbeno prakso, kar pomeni na dejansko kulturno politiko?

Na omenjena vprašanja skuša avtor odgovoriti na poseben način, s predstavitvijo najpomembnejših naših tovrstnih zapisov, raziskav in akcij (str. 3—86). Tako v knjigi sledimo delno komentiranim citatom iz del Ivana Cankarja, Srečka Kosovela, Miloša Ilića, Primoža Kozaka, Janka Kosa, Mita Hadživasileva, Vojana Rusa in predvsem Josipa Vidmarja. Zanimiv je kratek ekskurz preko revij Praxis, Naše teme in Sodobnost; zaradi točnosti so citati neslovenskih avtorjev objavljeni v srbohrvatskem jeziku. Ob tem je Zupančič zapisal, da je bila izrazitejša težnja po odprtosti kulture t. i. nižjim slojem v trenutkih slovenskega osvobodilnega boja (npr. med zadnjo vojno). Komentiral je rezultate anketnih raziskav Stipe Šušvarja in Gregorja Kocijana; ugotovil je, da so zaključki pirotskega posvetovanja o kulturi (1970. leta) zelo blizu njegovim pogledom, saj kultura ne more biti poseben odsek dela. To tudi ni samo znanost, izobrazba, umetnost; kulturno življenje ne more potekati samo v prostem času in neodvisno od dela (proizvodnje). Potrebe sodobnega delavca ter samoupravljalca presegajo tradicionalno pojmovanje kulture kot avtonomne duhovne sfere. Tudi republiška konferenca Socialistične zveze in republiški svet Zveze sindikatov Slovenije sta si 1971. leta v t. i. »kulturni akciji« prizadevala, da se spremeni miselnost in odnos delovnih ljudi do kulture, da se ustvari več možnosti za kulturnoumetniško ustvarjalnost ter pospeši razvoj samoupravljanja v kulturi ob odločnejšem boju zoper lažno kulturo in z načrtnejšo kulturno vzgojo mladine. Podrobnejša analiza te akcije je pokazala, da je odnos TOZD do kulturnega življenja delavcev zelo različen, še vedno v veliki meri odvisen od osebnega odnosa posameznikov, posebej vodilnih delavcev; zlasti je zanemarjena skrb za kulturno vzgojo in širjenje splošne razgledanosti delavcev. Akcija je potrdila, da je kulturno življenje odvisno od siceršnje stopnje družbene in politične organiziranosti delavcev in občanov in tam, kjer je stopnja organiziranosti višja, tam je tudi več pobud in plodov kulturne akcije, in je pojmovanje kulture manj tradicionalno, manj »kulturniško«. To je v širšem smislu stvar celotne jugoslovanske družbe, kar sta pokazala ne le II. kongres samoupravljalcev Jugoslavije in VIII. kongres kulturne akcije v Srbiji 1971. leta, ampak tudi zeniško posvetovanje o delavskem razredu in kulturi tri leta kasneje. (Treba je izboljšati življenjsko raven delavcev, da bi sploh lahko uporabljali kulturno bogastvo. Delavec nima mnogo prostega časa, če pa ga ima, spet dela, da bi izboljšal življenje svoje družine... Umetniški amaterizem — naj bo še tako pomemben — ne more nadomestiti niti poklicne umetnosti oziroma vrhunskih dosežkov umetnosti, niti ne more pomeniti edine ali glavne poti h kulturi, zakaj v celoti kulture je to lahko samo pomemben del, ki pa je ne more bistveno dopolniti — str. 64 in 65.)

Kulturne skupnosti naj bi delavcem omogočale enakopraven položaj ne le pri delitvi sredstev za kulturne dejavnosti ampak tudi pri odločanju o njihovi usmerjenosti in vsebini. V bistvu gre torej za odločnejši vpliv delavstva na oblikovanje celotne družbene politike. Avtor navaja ustavo 1974. leta in z njo še podkrepi svoje komentarje o mestu kulture v jugoslovanski samoupravni soci-

alistični družbi. Na kratko je analiziral tudi programe ZKJ in ZKS kakor so jih oblikovali posamezni kongresi od 1957. leta dalje.

Na straneh 90—113 (Povzetki in sklepi) je pravzaprav jedro študije, kjer je Zupančič strnil v celoto odgovore iz dosedanjih izvajanj. Pri nas zamenjamo pojem kulture s kulturnimi dejavnostmi. Verjetno je bilo pojmovanje kulture širše, kadar je bila stopnja družbene demokratizacije višja, kadar so imele kulturne dejavnosti ali ustanove več posluha za vsakdanje potrebe ljudi; enačenje kulture s kulturnimi dejavnostmi je bilo pogostejše, kadar so se v družbi kazale težnje po očitnem oddaljevanju oblasti od ljudstva (birokracija, tehnokracija). Poglavitne vzroke za takšno stanje našega duha in za različne pojave v kulturnem življenju vidi avtor v ekonomski in družbeni razvitosti celotne družbe in posameznih okolij, v družbenoekonomskih razmerjih v samih družbenih temeljih. Državno-lastninskim težnjam ustreza gospodarska in družbena nerazvitost oz. neenakomerna razvitost dežele, do nedavnega pretežno predstavniški skupščinski sistem; prav tako šibka vsestranska organiziranost družbenih temeljev (z nizko stopnjo združenosti dela); kulturne dejavnosti so večkrat organizirane kot podjetja ali ustanove (s pojavi monopolizma, tehnokratskega ekonomizma). Pojavljale so se težnje po vsestranskem razvrednotenju ustvarjalnega intelektualnega in kulturnega dela, elitizem. Avtor najbolj kritizira tisto politiko, ki je sodila, da je delavstvo samo financer kulture in kulturnih dejavnosti in mu zanikala pravico do aktivne udeležbe pri oblikovanju celotnega družbenega razvoja.

V tretjem delu knjige podaja avtor odgovore na diskusijo v Centru za družbena raziskovanja pri predsedstvu CK ZKJ pod naslednjimi naslovi: materialna proizvodnja in kultura, kulturna revolucija, delavci — ustvarjalci kulture, kulturna politika v organizacijah združenega dela, prosti čas, preobrazba kulturnih ustanov, samoupravljanje (str. 114—132).

Ob koncu so nanizane izčrpne opombe in dodan seznam okvirne literature.

Marjeta Čampa

BIBLIOGRAFIJE

BIBLIOGRAFIJA

SODELAVCEV INŠTITUTA ZA ZGODOVINO DELAVSKEGA GIBANJA 1974

Sestavila Štefka Zadnik

A

Viri

a) *Akti, korespondenca, pisma, poročila*

1. Ferenc Tone: Dokument o okupatorjevih ofenzivnih operacijah v Sloveniji v letu 1944. Prispjevki, XIV/1974, št. 1-2, str. 285—291.
2. Ferenc Tone: Kärntner Heimatbund in njegov voditelj v službi nacizma. Prispjevki, XIV/1974, št. 1-2, str. 260—269.
3. Ferenc Tone: Nov dokument (O slovenskih kulturnih delavcih kot okupatorjevih talcih). Naši razgledi, XXIII, 25. I. 1974, št. 2, str. 36.
4. Šorn Jože: Zaslisevanje tkalcev in delovni red iz leta 1730. Prispjevki, XIV/1974, št. 1-2, str. 247—258.
5. Rybar Miloš: Poročilo nemškega učitelja o spopadu na Gračnici 19. II. 1944. Prispjevki, XIV/1974, št. 1-2, str. 271—283.

Bibliografije

6. Kacin-Wohinz Milica: Storiografia jugoslava sulla Venezia Giulia 1918—1945, Bollettino dell'Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, II/1974, št. 2, str. 5—9.
7. Nedog Alenka: Bibliografija sodelavcev Inštituta za zgodovino delavskega gibanja 1973. Prispjevki, XIV/1974, št. 1-2, str. 343—346.
8. Nedog Alenka: Literatura za študij v razdobju 1929—1934. Komunist, XXXII/1974, avg.—dec., str. 53—54, teoretična priloga.
9. Reisp Sonja, Traven Rezka, Vidovič-Miklavčič Anka, Zadnik Štefka: Bibliografija člankov o delavskem gibanju na Slovenskem 1917—1941, I: 1917. Ljubljana 1974, 100 str.

B

Razprave

10. Ferenc Tone: Dejavnost nemških sil po zlomu Italije, Borec, XXVI/1974, št. 1, str. 7—21.
11. Ferenc Tone: Satan, njegovo delo in smrt. Borec, XXVI/1974, št. 3, str. 139—148; št. 4, str. 205—219; št. 5, str. 275—286; št. 6/7, str. 375—382; Primorski dnevnik, XXX, 24. IX—15. X. 1974, str. 233—241.
12. Ferenc Tone: Masovan izgon Slovenaca — okupatorova mera za uništenje slovenačkog naroda. Otvorena srca — hronika ljudske solidarnosti. Maribor—Beograd 1974, str. 11—42.
13. Ferenc Tone: Masowe wysiedlenia ludności Jugosławii w okresie II wojny światowej i neudany plan osiedlania Slowenców w Polsce. Międzynarodowe kolokwium Przesiedlenia ludności przez III rzesze i jej sojuszników podczas II wojny światowej Zamość 17-20. X. 1972. Lublin 1974, str. 245 do 269.
14. Ferenc Tone: Množično izganjanje Slovencev — okupatorjev ukrep za uničenje slovenskega naroda. Odprta srca — kronika ljudske solidarnosti. Maribor—Beograd 1974, str. 11—44.
15. Ferenc Tone: Nemška kolonizacija na Slovenskem v drugi svetovni vojni. JIČ, XIII/1974, 1-2, str. 207—215.
16. Ferenc Tone, Kacin-Wohinz Milica, Zorn Tone: Slovenci v zamejstvu. Pregled zgodovine 1918—1945. Ljubljana 1974, 325, str. ilustr.
17. Ferenc Tone: Vprašanje priključitve zasedenih slovenskih pokrajin k nemškemu rajhu. Prispevki, XIV/1974, št. 1-2, str. 157—201.
18. Fischer Jasna: »Ljudski glas«, 1882—1885. Počeci socijalističke štampe na Balkanu, Beograd 1974, str. 333—342.
19. Kacin-Wohinz Milica: Poslanci Jugoslovenske narodne stranke v italijanskem parlamentu v predfašistični dobi. Prispevki, XIV/1974, št. 1-2, str. 109—136.
20. Kacin-Wohinz Milica: Slovenska društva in fašizem. Ob stoletnici ustanovitve društva Edinost v Trstu. Odlomek iz razprave. Naši razgledi, XXIII, 22. XI. 1974, št. 22, str. 580—581.
21. Kresal France: Vojni invalidi in njih socialno politični položaj v stari Jugoslaviji. Prispevki, XIV/1974, št. 1-2, str. 85—108.
22. Nedog Alenka: Protidraginjske akcije na Slovenskem leta 1940. Prispevki, XIV/1974, št. 1-2, str. 137—156.
23. Rozman Franc: »Naši zapiski« 1902—1914, Počeci socijalističke štampe na Balkanu, Beograd 1974, str. 343—355.
24. Škerl France: Jugoslovanska ideja pri Slovencih v dobi narodnoosvobodilnega boja do drugega zasedanja AVNOJ. Prispevki, XIV/1974, št. 1-2, str. 203—239.
25. Šorn Jože: Eisengewerbe in Jugoslawien vom 1500—1650, Schwerpunkte der Eisengewinnung und Eisenverarbeitung in Europa-1500—1650, Böhlau Verlag Köln. Wien 1974, str. (338)—345.

Članki in polemika

26. Ferenc Tone: Okupatorjevo izganjanje Slovencev v Srbijo. Okupatorsko proterivanje Slovenaca u Srbiju. V: Pričevanja. Svedočanstva. (Čačak 1973), str. 13—22.
27. Ferenc Tone: Sklepne operacije za osvoboditev Slovenije. Prešernov kalendar, Ljubljana 1975, str. 30—56.
28. Ferenc Tone: Stanje in perspektive zgodovinskega NOB na Slovenskem. Borec, XXVI/1974, št. 1, str. 29—32.
29. Nedog Alenka: Kratek pregled delavskega gibanja in delovanja Komunistične partije na Slovenskem. Delavsko gibanje v Sloveniji 1918—1941, Center za obveščanje in propagando pri RK ZMS, Murska Sobota 1974, str. 54—68; ponatis.
30. Nedog Alenka: Partijske organizacije v Sloveniji v času IV. pokrajinske konference. Komunist, avg.—sept. 1974, str. 35—38; teoretična priloga.
31. Oblak-Čarni Marija: Objavljanje virov iz obdobja narodnoosvobodilnega boja. Beograd 1974, Arhivist, XXIV/1974, str. 36—42.
32. Prunk Janko in Rozman Franc: Die austromarxistischen Konzeptionen der südslavischen sozialdemokratischen Partei. Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung (VIII. Linzer Konferenz 1972), Tagungsberichte Band 6. Wien, 1974, str. 155—157.
33. Prunk Janko: Sindikalno gibanje v Sloveniji med obema vojnama. Delavsko gibanje v Sloveniji 1918—1941. Murska Sobota 1974, str. 116—121.

Poljudni članki

34. Gombač Boris: Izseljenci za pravice Slovencev v Italiji. 7 dni, XXIV, 10. I. 1974, št. 2, str. 33.
35. Gombač Boris: »Trpkost pod Kolovratom«. 7 dni, XXIV, 7. II. 1974, št. 6, str. 16—17.
36. Kacin-Wohinz Milica: Slovenci in Hrvati pod fašizmom. Radijska šola, šol. l. 1974/75, str. 42.
37. Nedog Alenka: Fašizem in ljudska fronta. Radijska šola, šol. l. 1974/75, št. 1, str. 44.
38. Nedog Alenka: Pojav fašizma v Evropi. Radijska šola, šol. l. 1974/75, št. 1, str. 41.
39. Rozman Franc: Pesnik in general (o Rudolfu Maistru). Pionir, 1974/75, št. 4, str. 120—122.
40. Kresal France: Oris gospodarskega razvoja Slovenije in ekonomski položaj delavstva 1918—1941. Delavsko gibanje v Sloveniji 1918—1941, Murska Sobota 1974, str. 80—115.
41. Kresal France: Tekstilne stavke v Mariboru. Tekstilna industrija v Mariboru. Delavsko gibanje tekstilcev in velika tekstilna stavka leta 1936. Večer, XXX, 8. VII.—13. VIII. 1974, št. 156—186, str. 3.

Bibliografije

42. Ferenc Tone: Poslednji meseci življenja narodnega heroja Radeta Končarja. (Prispevki k življenjepisu.) Borec, XXVI/1974, št. 8/9, str. 455—472.

C

OCENE IN POROČILA O PUBLIKACIJAH

43. Adamič Marjeta: Labinska republika 1921, Zbornik radova — problemi sjevernog Jadrana, svezak 2, Sjeverojadranski institut Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti Rijeka, Rijeka 1972. Prispevki, XIV/1974, št. 1-2, str. 307—309.
44. Čuk Vesna: Kiszling Rudolf, Die militärische Vereinbrungen der Kleinen Entente. 1929—1937. Prispevki, XIV/1974, št. 1-2, str. 310.
45. Ferenc Tone: Jože Krall, Partizanske tiskarne na Slovenskem, II — primorske tiskarne. Prispevki, XIV/1974, št. 1-2, str. 336—338.
47. Ferenc Tone: Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom XII, knjiga 1. Prispevki, XIV/1974, št. 1-2, str. 319—324.
47. Granda Stane: Anton Aškerc, Tah i na Štatenbergu. Jože Koropec, Štatenberg in kmečki upor. Izd. ob 400-letnici slovensko-hrvaškega kmečkega upora Skupščina občine Slovenska Bistrica. Maribor, 1972, 47 strani. ZČ, XXVIII/1974, zv. 3-4, str. 400.
48. Granda Stane: Branko Marušič, Veliki tolminski punt leta 1713. Založništvo tržaškega tiska, Trst 1975, 32 str. ZČ, XXVIII/1974, zr. 3-4, str. 400—401.
49. Granda Stane: Dr. Ivan Kovačević, Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1887—1914. Prispevki, XIV/1974, št. 1-2, str. 303—304.
50. Granda Stane: Grafenauer Bogo, Boj za staro pravdo v 15. in 16. stoletju na Slovenskem. Ljubljana 1974, 331 str. ZČ, XXVIII/1974, zv. 3-4 str. 329 do 400.
51. Granda Stane: Igor Karaman, Privreda i društvo Hrvatske u XIX. stoljeću. Prispevki, XIV/1974, št. 1-2, str. 301—302.
52. Granda Stane: Janez Debeljak, Plenkača pesmi poje. Kulturnozgodovinska kronika Loškega potoka. Ljubljana 1972, 165 str. Kronika, XXII/1974, št. 1, str. 71.
53. Granda Stane: Jože Dular, Semič v Beli Krajini. Semič 1971, 87 str. Kronika, XXII/1974, št. 1, str. 71.
54. Granda Stane: Kromberk — Loke v narodnoosvobodilnem boju. Zbral in uredil Ciril Zupanc v sodelovanju s Komisijo za zapornike in internirance pri mestnem odboru ZB Nova Gorica. Nova Gorica 1974, 40 str. Kronika, XXII/1974, št. 3, str. 201.
54. a. Granda Stane: Milan Valent, Zgodovina Žužemberka in Krajina. Ljubljana 1970, 1971, 35 str. Kronika, XXII/1974, št. 1, str. 70.

55. Granda Stane: Miško Kranjec, Zimzelen na slovenskih tleh (kronika kmečkih puntov). Ljubljana 1972, 235 strani.
56. Granda Stane: Od kmečkih puntov do slovenske državnosti. Uredil Ivan Kreft. Maribor, 1971, 122 str.
57. Granda Stane: Stanko Škaler, Po poteh slovensko-hrvaškega kmečkega upora. 28. zvezek zbirke Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. Izd. Zavod za spomeniško varstvo SR Slovenije. Ljubljana 1971, 38 str. ZČ, XXVIII/1974, zv. 3-4, str. 400.
58. Granda Stane: Valentin Benedik, Vače. Vače 1972, 92 str. Kronika, 1974/XXII, št. 2, str. 140—141.
59. Granda Stane: 1971 (Hotenje, ki je postalo stvarnost). Uredil Hinko Dermol in drugi. Velenje 1971. Kronika, XXII/1974, št. 2, str. 141.
60. Kandus Nataša: Andrej Mitrović, Jugoslavija na konferenci mira 1919 do 1920. Prispjevki, XIV/1974, št. 1-2, str. 305—307.
61. Kobal Nada: Dalla guerra fascista al campo di sterminio della Risiera. (Friuli-Venezia Giulia 1940—1945) Udine 1973. Prispjevki, XIV/1974, št. 1-2, str. 325—326.
62. Kobal Nada: William Craig, Enemy at the Gates. The Battle for Stalingrad. London 1973. Prispjevki XIV/1974, št. 1-2, str. 330—331.
63. Krall Jože: Kliče glavni štab, Zbornik prispevkov o slovenskih partizanskih zvezah. Uredil Stanko Petelin. Izd. Ljubljansko PTT podjetje. Ljubljana 1972, 733 str. Prispjevki, XIV/1974, št. 1-2, str. 333—336.
64. Mlakar Boris: Božo Lazarević, Vazduhoplovstvo u narodnooslobodilačkom ratu 1941—1945. Beograd 1972. Prispjevki, XIV/1974, št. 1-2, str. 327—330.
65. Mlakar Boris: Vid Vremec, Andrej Manfreda, kobariški protifašist in drugi. Ljubljana 1973, 200 str. Prispjevki, XIV/1974, št. 1-2, str. 315—316.
66. Oblak-Čarni Marija: Branko Kovačević, Omladina Jugoslavije u 1941 godini. Beograd 1973. Prispjevki, XIV/1974, št. 1-2, str. 318—319.
67. Peršič Janez: I processi di Mosca (1936—1936). Bologna 1970. Prispjevki, XIV/1974, št. 1-2, str. 314—315.
68. Peršič Janez: Leon Poliakov, Il nacismo e lo sterminio degli Ebrei. Torino 1971. Prispjevki, XIV/1974, št. 1-2, str. 324.
69. Reisp Sonja: Počkar Jože in Marta Paulin-Brina, Pohod štirinajste divizije, Ljubljana 1974. Prispjevki, XIV/1974, št. 1-2, str. 338—339.
70. Rozman Franc: Desanka Savičević, Društvena i politička teorija i kritika u radovima Dimitrija Tucovića. Monografije 6. Beograd 1972, 192 str. Prispjevki XIV/1974, št. 1-2, str. 305.
71. (Traven Rezka): Imeli smo ljudi. Fani Eržen-Marka. TV 15, XII., 27. VI. 1974, št. 25, str. 16.
72. Traven Rezka: Imeli smo ljudi. Marija Konjar. TV 15, XII., 11. IV. 1974, št. 14, str. 11.
73. Vidovič-Miklavčič Anka: Jože Bajec, Slovenski časniki in časopisi 1937 do 1945. Ljubljana 1974, 357 str. Prispjevki, XIV/1974, št. 1-2, str. 317—318.
74. Zadnik Štefka: Dore Klemenčič-Maj, Izgubljeni zapiski. Ljubljana 1972. 353 str. Prispjevki, XIV/1974, št. 1-2, str. 331—333.

POROČILO O KONGRESIH IN POSVETOVANJIH

75. Prunk Janko: Niti tožilec niti zagovornik. (Zapis o IX. mednarodni konferenci zgodovinarjev delavskega gibanja v Linzu od 10. do 15. septembra 1973). Delo, XVI, 2. XI. 1974, št. 256, str. 30.
76. Prunk Janko: Preverjanje, soočanje, odkrivanje (Zapis o XVII. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Piranu in Trstu, 2.—6. X. 1974). Naši razgledi, XXIII, 25. X. 1974, št. 20, str. 522—523.
77. Prunk Janko: Problemi zgodovinskega proučevanja razširjanja marksizma v mednarodnem delavskem gibanju ob koncu 19. stoletja. (Zapis ob IX. mednarodni konferenci zgodovinarjev v Linzu od 11. do 15. IX. 1973). Komunist, januar-febr. 1974, str. 35—36; teoretična priloga.
78. Prunk Janko: Zapis o IX. mednarodni konferenci zgodovinarjev v Linzu od 11. do 15. IX. 1973. Prispevki, XIV/1974, št. 1-2, str. 293—296.
79. Rozman Franc: (Deveta) IX. mednarodna konferenca zgodovinarjev delavskega gibanja v Linzu od 11.—15. 9. 1973. ZČ, XXVIII/1974, št. 3-4, str. 390—392.
80. Rozman Franc: Stičišče držav, narodov in strank. Kulturnozgodovinski simpozij Mogersdorf 1974 v Sisku. Naši razgledi, XXIII, 30. VIII. 1974, št. 16, str. 418.
81. Rozman Franc: Mednarodna znanstvena konferenca v Neudörflu pri Wiener Neustadtu od 17.—19. IV. 1974 ob stoletnici neudörflskega kongresa. Prispevki, XIV/1974, št. 1-2, str. 296—298.
82. Rozman Franc: Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Mogersdorf 1974 od 1.—5. VII. 1974 v Sisku. Prispevki, XIV/1974, št. 1-2, str. 299—300.

UDK 940.540,56:616.89(497.12-17)»1941«

Tone FERENC, znanstveni svetnik, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 61000 Ljubljana, Yu:

NACISTIČNA »EVTANAZIJA« V SLOVENIJI LETA 1941

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XV, XVI (1975, 1976), str. 97—120

Avtor najprej prikazuje nacistično »evtanazijo«, tj. pobijanje duševno bolnih in telesno onemoglih ljudi, v nemškem rajhu in nato v Sloveniji. V zasedenih slovenskih pokrajinah je nemški okupator ta zločin zagrešil nad več kot 583 osebami, ki so jih spomladi 1941 pomorili v gradu Hartheim pri Linzu.

UDK 07(497.12)»1944/1945«

Marjeta ČAMPA, bibliotekar, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 61000 Ljubljana, Yu:

PARTIZANSKI DNEVNIK 1944—1945

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XV, XVI (1975, 1976), str. 121—158

Partizanski dnevnik je začel izhajati novembra 1943 kot vojaški list, naslednje leto pa je postal glasilo OF za Primorsko in Gorenjsko. Zanj je značilna velika priljubljenost ter kvaliteta in redno izhajanje celo med okupatorjevimi ofenzivami: bil je pravi dnevnik, kar je gotovo nekaj posebnega v evropskem odporniškem gibanju.

Od 26. novembra 1943 do 7. maja 1945 je tako izšlo 234 ciklostiranih in 206 tiskanih števil. Njegov dedič je Primorski dnevnik, ki izhaja v Trstu.

UDK 940.520.2(497.12-116)

Milan ŽEVART, docent, Pedagoška akademija, Univerza v Mariboru, 62000 Maribor, Yu:

NEMŠKA MOBILIZACIJA V SALEŠKI DOLINI

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XV, XVI (1975, 1976), str. 159—174

Avtor na podlagi arhivskih virov govori o mobilizaciji v nemško vojsko, ki jo je leta 1942 na Spodnjem Štajerskem začel izvajati okupator, čeprav je bilo to v nasprotju z mednarodnim pravom. Vendar je le-ta uspela le navidezno, saj je veliko tistih, ki so bili prisilno mobilizirani, pozneje iz nemške vojske dezertiralo in se priključilo partizanom. V Saleški dolini je pa v obdobju 1943/44 izvajanje te mobilizacije preprečilo narodnoosvobodilno gibanje s svojo mobilizacijo.

UDC 940.540.56:616.89(497.12-1)"1941"

Tone FERENC, scientific adviser, Institute for the History of Labour Movement, 61000 Ljubljana, Yu:

THE NAZI "EUTANASIA" in SLOVENIA IN 1941

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XV, XVI (1975, 1976), page 97—120

The author first gives an account of the Nazi "euthanasia", i. e. the killing of the mentally ill and the physically debilitated, in the German Reich and then in Slovenia. In the occupied Slovene provinces the Germans committed this crime upon more than 583 persons put to death at Hartheim castle near Linz in the spring of 1941.

UDC 07(497.12)"1944/1945"

Marjeta ČAMPA, Librarian, Institute for the History of Labour Movement, 61000 Ljubljana, Yu:

THE PARTISAN JOURNAL 1944—1945

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XV, XVI (1975, 1976), page 121—158

The Partisan Journal was first issued in November 1943 as a military newspaper, becoming in the following year the organ of the Liberation Front for the Littoral and Upper Carniola. Its characteristics were great popularity and quality as well as regular publication even during the offensives of the occupying forces: it was a true journal, which is definitely a special case in the European Resistance Movement.

Between November 26, 1943 and May 7, 1945, 234 cyclostyle numbers and 206 printed numbers were thus issued. Its successor is "Primorski dnevnik" (the Journal of the Littoral) issued in Trieste.

UDC 940.540.2(497.12-116)

Milan ŽEVART, Assistant Professor, Pedagoška akademija, University of Maribor, 62000 Maribor, Yu:

GERMAN MOBILIZATION IN ŠALEŠKA VALLEY

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XV, XVI (1975, 1976), page 159—174

On the basis of archival sources, the author discusses the mobilization into the German army which the occupying forces began to carry out in Lower Styria in 1942, although this was against the international law. The mobilization was successful on the face of it only, for many of those who had been forcibly mobilized later deserted the German army and joined the partisans. In the period of 1943/44 the execution of this mobilization in Šaleška valley was prevented by the National Liberation Movement with its own mobilization.

UDK 947:943.6»1848«

Marijan BRITOVŠEK, izredni profesor, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 61000 Ljubljana, Yu:

RUSKI CARIZEM IN REVOLUCIJA LETA 1848

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XV, XVI (1975, 1976), str. 3—66

Avtor na podlagi analize dokumentarnega gradiva osvetljuje kontrarevolucionarno stališče in delovanje ruskega carizma, oziroma samega carja Nikolaja I. v letu 1848. Omenja stališča Marxa in Engelsa, ki sta pričakovala carski napad na revolucijo, ter nato obravnava ruske priprave na izbruh revolucije v srednji Evropi, dušitev revolucionarnega gibanja v ruski Poljski ter vojaško posredovanje v podonavskih kneževinah. Pokazal je na krepitev protiruskega razpoloženja pri evropskih demokratih ter na nastanek njihove oznake carske Rusije kot »mednarodnega žandarja« oziroma »zavetišče reakcije«.

UDK 374.73:331(497.12)»1909/1914«

Janko LIŠKA, višji strokovni sodelavec v pokoju, 61000 Ljubljana, Yu:

OD LJUBLJANSKE »VZAJEMNOSTI« DO RAZPUSTA »VZAJEMNOSTI« ZA KRANJSKO

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XV, XVI (1975, 1976), str. 67—74

3. občni zbor ljubljanskega delavskega izobraževalnega društva »Vzajemnost« je 24. marca 1912 bil hkrati tudi ustanovni občni zbor »Vzajemnosti« za Kranjsko, ki je že jeseni štela čez 1300 članov v 16 podružnicah. Že spomladi naslednjega leta pa je bilo društvo razpuščeno zaradi predavanja Ivana Cankarja, v katerem se je pisatelj zavzel za zvezno jugoslovansko republiko. Društva »Vzajemnosti« so bila zelo aktivna ter so prispevala k razrednemu osveščanju ter kulturnosti delavcev.

UDK 329.14(73=863)»1914/1918«

Marjan DRNOVŠEK, arhivist, Zgodovinski arhiv Ljubljana, 61000 Ljubljana, Yu:

O STALIŠČIH SLOVENSКИH SOCIALISTOV V ZDA DO VOJNE IN JUGOSLOVANSKEGA VPRAŠANJA MED PRVO SVETOVNO VOJNO

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XV, XVI (1975, 1976), str. 75—96

Razprava, ki temelji na v Ljubljani dostopnih časopisnih virih, obravnava odnos slovenskih socialistov v ZDA do vojne in jugoslovanskega vprašanja. Slovenski izseljenci, ki so se priključili socialističnemu gibanju, so imeli svojo posebno sekcijo v okviru Jugoslovanske socialistične zveze, ki je bila federalni del Ameriške socialistične stranke. Do vstopa ZDA v vojno so bili na protivojnem stališču, nato pa so podprli vojne cilje ZDA in antantnih sil, se zavzemali za razpad Avstro-Ogrske in za osnivanje federativne jugoslovanske republike.

UDC 947:943.6"1848"

Marijan BRITOVŠEK, Associate Professor, Faculty of Arts, University of Ljubljana, 61000 Ljubljana, Yu:

RUSSIAN CZARISM AND THE REVOLUTION IN 1848

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XV, XVI (1975, 1976), page 3—66

On the basis of an analysis of documentary material the author elucidates the counter-revolutionary standpoints and activities of Russian czarism and czar Nikolaj I himself in 1848. He mentions the viewpoints of Marx and Engels who expected czarist attack on the revolution, and discusses thereupon the Russian preparations for the outbreak of the revolution in Central Europe, the repression of the revolutionary movement in Russian Poland and the military intervention in the Danubian principalities. He points to the strengthening of the anti-Russian feeling in European democrats and the introduction of their denomination of the czarist Russia as the »international gendarme« or the »refuge of the reaction«.

UDC 374.73:331(497.12)"1909/1914"

Janko LIŠKA, Senior Research Worker, 61000 Ljubljana, Yu:

FROM THE LJUBLJANA ASSOCIATION "VZAJEMNOST" ("SOLIDARITY") TO THE DISSOLUTION OF "VZAJEMNOST" FOR UPPER CARNIOLA

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XV, XVI (1975, 1976) page 67—74

The third general assembly of the Ljubljana workers' educational association "Vzajemnost" on March 24, 1912, was, at the same time, the foundation assembly of "Vzajemnost" for Upper Carniola which, already in that autumn, numbered over 1300 members in 16 branches. In the spring of the following year the association was dissolved due to a lecture given by Ivan Cankar in which the witer advocated a federative Yugoslav republic. The "Vzajemnost" associations were very active and contributed to the awakening of class consciousness and to the cultural level of the workers.

UDC 329.14(73=863)"1914/1918"

Marjan DRNOVŠEK, Archivist, Historical Archives of Ljubljana, 61000 Ljubljana, Yu:

ON THE STANDPOINTS OF THE SLOVENE SOCIALISTS IN THE U.S.A. TOWARDS THE WAR AND THE YUGOSLAV QUESTION DURING THE FIRST WORLD WAR

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XV, XVI (1975, 1976) page 75—96

The treatise, based mainly on newspaper material accessible in Ljubljana, deals with the attitude of the Slovene socialist in the U.S.A. towards the war and the Yugoslav question. The Slovene emigrants, who had joined the socialist movement and had their own section within the Yugoslav Socialist Alliance, a federal unit of the American Socialist Party, defended anti-war views until the entry of the U.S.A. into the war. After that they supported the war aims of the U.S.A. and the forces of the Triple Entente, advocating, with regard to the plans for a reorganization of Austria—Hungary, a federative Yugoslav republic.

